

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

**Научни трудове
на**

**Съюза на учените
Пловдив**

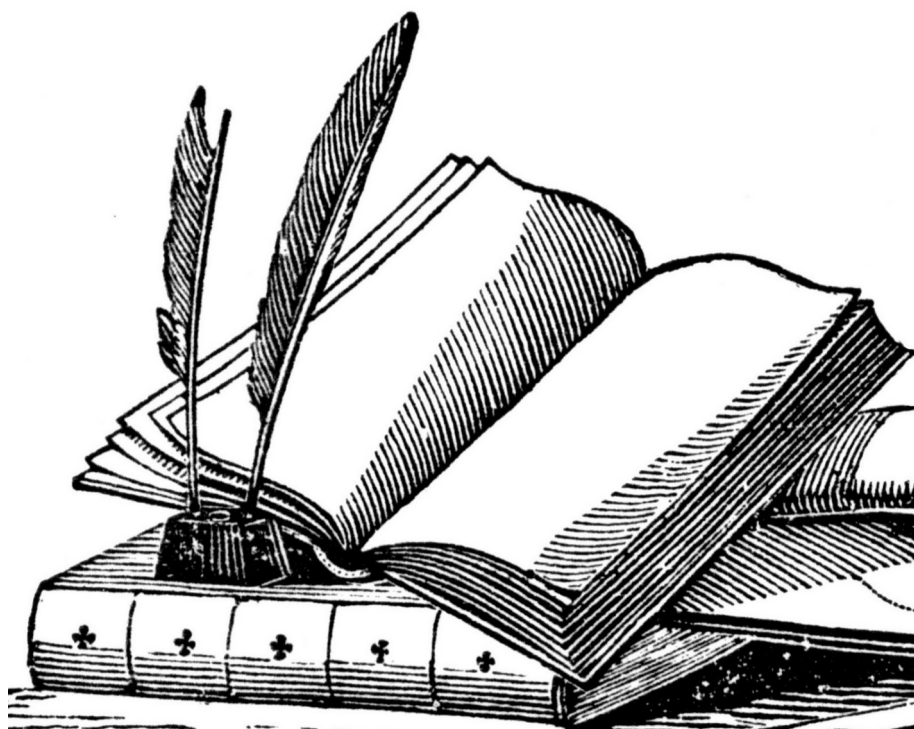

**Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том. VI**

**2020 г.
Пловдив**

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (On line)

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ**

**2020
Пловдив**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

**Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив**

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура

Том VI

2020

Дом на учените, Пловдив

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA – PLOVDIV

**Scientific Works of the Union of Scientists
in Bulgaria – Plovdiv**

Series A. Public Sciences, Art and Culture

Vol. VI

2020

House of Scientists, Plovdiv

„Научни трудове на СУБ – Пловдив“ е периодично, индексирано, рецензирано и реферирано научно издание на Пловдивския клон на Съюза на учените в България, най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

В изданието (в 4 серии) се публикуват доклади и научни съобщения, представени на научни форуми на СУБ – Пловдив. Приемат се за публикуване и статии на български и чуждестранни учени срещу заплащане по приета от Управителния съвет тарифа.

Тези 4 серии, в които са обхванати всички клонове на съвременната научна мисъл, са регистрирани в печатна и онлайн версия със самостоятелни ISSN индекси и са съответно:

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online);

Серия Б. Естествени и хуманитарни науки, ISSN 1311-9192 (Print); ISSN 2534-9376 (Online);

Серия В. Техника и технологии, ISSN 1311-9419 (Print); ISSN 2534-9384 (Online);

Серия Г. Медицина, фармация и дентална медицина, ISSN 1311-9427 (Print); ISSN 2534-9392 (Online).

Всички публикувани материали се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали. Подготвените за отпечатване материали трябва да са в обем до 4 страници. Допускат се и по-обемни статии и доклади, като всяка допълнителна страница се заплаща отделно.

Текстът трябва да бъде набран на компютър във формат Microsoft Word и записан на диск и хартиен носител. Материали могат да се изпращат и по e-mail на адрес: sub_plov@mail.bg, приложени като прикачен файл (attachment) към основното писмо.

Основните параметри на всяка страница са:

1. **Размер на страницата:** File, Page Setup, Paper Size – A4.

2. **Размер на печатаемото поле – 14 см на 21 см:** File, Page Setup, Margins:

в сантиметри *Top, Bottom – 4,3 cm; Left, Right – 3,5 cm;*

в инчове *Top, Bottom – 1,69; Left, Right – 1,38.*

3. **Междуредово разстояние:** Format, Paragraph, Line spacing single.

4. **Шрифт – Times New Roman C (кирилик)**

Тема на доклада, автори, месторабота – Size 12 Bold Abstract – Size 10, Bold

Текст на доклада и резюмето – Size 10, Normal.

5. **Първа страница** трябва да започва с 6 празни реда (3 см), за да се монтира „шапка“ с темата и датата на научния форум, както и идентификаторите на съответния том.

6. **На първа страница**, след оставеното място за „шапка“, се изписва в посочения ред, **КАТО СЕ ЦЕНТРИРА:**

тема на доклада (с главни букви) – на български език;

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – на български език; месторабота – на български език;

Празен ред

тема на доклада (с главни букви) – **на английски език;**

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – на английски език; месторабота – на английски език.

7. На нов ред се изписва **Abstract** (т. е. **резюме**), което не се центрира.

8. Следва текстът на резюмето (**на английски език**).

9. Ключови думи (**на английски език**).

Празен ред

10. Следва текстът на доклада.

11. **Фигурите, снимките и диаграмите** към доклада трябва да бъдат черно-бели и монтирани в текста.

12. **Бележки и забележки** се пишат под линия на съответната страница, **изписани на латиница.**

13. **Всички цитирания в текста** – в скоби се изписва фамилията на автора (на латиница) и годината на публикуване.

Пример: (Ivanov, 2014).

Отделно се прилага **списък с цитираните публикации**, подредени азбучно според фамилията на първия автор. Когато се цитират няколко публикации от един и същи автор, най-напред в списъка се дават самостоятелните му публикации, следвани от публикациите в съавторство. Желателно е да се изброяват имената на всички автори. Литературните източници не се номерират.

Всички литературни източници на кирилица се изписват, като **имената** на авторите и на източниците се транслитерират *на латиница*, а заглавията на статиите се превеждат *на английски език*. При транслитерирането буквите се заменят според нормативните правила за транслитерация. Оригиналният език на публикациите, преведени на английски език, се посочва след библиографското описание в скоби (български = Bg, руски = Ru, сръбски = Sr, македонски = Mk, гръцки = Gr, и т. н.).

Пример: Ibrishimov N., H. Lalov, 1984. Clinical Laboratory Investigations in Veterinary Medicine, 1984, Zemizdat, S. 363 p. (Bg)

14. При желание авторите могат да публикуват в края на статията информация за себе си и адрес за връзка и кореспонденция.

15. Материалът, включен в статията, трябва да е оригинално и непубликувано до момента теоретично изследване, да съдържа оригинални експериментални данни или нови интерпретации на съществуващи резултати.

Материали, които не са оформени според гореизложените изисквания, няма да бъдат разглеждани.

Хартиени отпечатащи и дискове не се връщат. Хонорари не се изплащат.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: доц. Владимир Андонов (отговорен редактор); проф. Мария Панчовска-Мочева; проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Лена Костадинова Георгиева; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; проф. Симеон Василев; доц. Атанас Арnaudов; доц. Красимира Чакърова; доц. Тодорка Димитрова.

EDITORIAL BOARD: Assoc. Prof. Vladimir Andonov (editor-in-chief); Prof. Maria Panchovska-Mocheva Prof. Bojidar Hadjiev; Prof. Veselin Vasilev; Prof. Dimitar Dimitrakov; Prof. Jordan Todorov; Prof. Lena Kostadinova-Georgieva; Prof. Nikolai Panayotov; Prof. Tzanka Andreeva; Prof. Simeon Vasolev; Assoc. Prof. Atanas Arnaudov; Assoc. Prof. Krassimira Chakarova; Assoc. Prof. Todorka Dimitrova.

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Божидар Хаджиев; проф. Симеон Василев; доц. Атанаска Тенева; доц. Валентина Алексиева; доц. Красимира Чакърова; гл. ас. Атанас Манчоров; гл. ас. Биляна Попова.

EDITORIAL COUNCIL: Prof. Bojidar Hadjiev; Prof. Simeon Vassilev; Assoc. Prof. Valentina Aleksieva; Assoc. Prof. Krassimira Chakarova; Assist. Prof. Atanas Manchorov; Assist. Prof. Biljana Popova.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ADMINISTRATIVE LAW ASPECTS OF THE LEGAL RELATIONS BETWEEN THE REGIONAL GOVERNOR AND THE COUNCIL OF MINISTERS

Darina Dimitrova
Varna University of Economics

Summary: The paper examines the administrative law aspects of the legal relations between the regional governor and the Council of Ministers as the central body of the Executive. It clarifies the role of the regional governor as a local body of the Executive implementing the State's policy. On the basis of this analysis the author draws conclusions and makes generalizations of theoretical and practical value.

Keywords: Council of Ministers; Regional Governor; the Executive.

Introduction

The Constitution adopted in 1991 defined the status of the region as an administrative-territorial unit for conducting regional policy, implementing the State's policy at the local level and reconciling national with local interests. The year 1991 also saw the adoption of the Local Government and Local Administration Act (LGLAA) whose Chapter Nine initially defined the regions' status and the powers of the regional governor. With the adoption of the Administration Act (AA) in 1998 Chapter Nine of LGLAA was repealed and the powers of the regional governor were laid down in AA¹.

Since its adoption AA has undergone several dozen amendments, the last one in September 2018. The dynamics in the legislation with respect to the powers of the bodies of the Executive and the structure and organization of their administrations determines **the relevance of the subject**. Good interaction between local and central bodies is a prerequisite for government to the benefit of citizens. This implies not only political correctness, but also good knowledge of state government at doctrinal level, which will contribute to the appropriate exercise of the powers of the executive bodies. The regional governor (Dimitrova, 2008) is an intermediate between the Council of Ministers (CoM) and other central executive bodies on the one hand, and municipal bodies of the Executive (municipal mayors) and bodies of local self-governance (municipal councils) on the other hand.

The aim of this study is to examine the legal relations between the regional governor and the Council of Ministers in their administrative law aspects. This scholarly aim is achieved by pursuing the following **objectives**: 1) Analyse the specifics of the legal relations between the regional governor and the CoM; 2) Clarify the role of the regional governor in implementing the State's policy at the local level; 3) Draw conclusions and make generalizations on the matter of theoretical and practical value.

¹ Promulgated in State Gazette No. 130 of 5 November 1998, ... last amendment promulgated in Stage Gazette No. 80 of 28 September 2018.

This study is a continuation of the author's research interest in the field of local governance². The paper is consistent with the legislation existing in October 2019.

The administrative apparatus of the State is organized as a system of bodies and agencies that could be likened to a pyramid of units operating at different levels centrally and locally and featuring certain dependencies on one another (Dermendzhiev, Kostov, & Hrusanov, 2010, pp. 117). Characteristic of the administrative apparatus is the subordination of bodies and units within it. This subordination manifests itself in the dependence of the acts of the lower bodies on the higher bodies and in the exercise of supervision by higher bodies on lower bodies. The central government sits on top of the pyramid of administrative (executive) bodies (Andreeva & Yolova, 2016, pp. 37).

The Administration Act lays down principles of the organization and activities of executive bodies, taking a new view on matters of administration (Slavova, 2002, pp. 47). One of these principles as set out in Art. 2, Para. 1 AA is the principle of subordination and coordination (principle of hierarchy). With regard to executive bodies, hierarchy is understood as being accountable to and under the supervision of both the legislature and other executive bodies (Slavova, 2002, pp. 50). In terms of administrative law, hierarchy has special significance as a structural and functional principle as it explains the essence of the pyramidal structure of state government. Such hierarchy leads to relations of subordination, but it also implies coordination in the actions of the bodies of the Executive.

The Administration Act defines the Council of Ministers as the central body of executive power (Art. 19, Para. 2, Item 1 AA). The Constitution does not expressly define it as the supreme executive body, but this position stems from provisions stipulating that the CoM shall exercise overall guidance over the state administration (Art. 105, Para. 2 of the Constitution), i.e. over the system of central and local executive bodies. The CoM accomplishes this task by establishing other administrative bodies and exercising supervision over their functions – e.g. it appoints regional governors who are accountable to the central government and obligated to submit to the CoM an annual report on the activities of regional administrations.

The CoM as the central collective executive body with general competence coordinates the activities of other executive bodies with a view to implementing a unified state policy (Art. 2 of the Rules of Organization of the Council of Ministers and its Administration - ROCMA). A particular form of guidance by the state administration and of ensuring implementation of government decisions at the local level is the appointment of regional governors. The governance of the region is carried out by a regional governor, whose main task is to ensure the implementation of the State's policy (Art. 143 of the Constitution), i.e. to enforce the decisions of the CoM.

Firstly, the regional governor implements the State's policy within the region and ensures consistency between national and local interests by organizing the preparation and implementation of regional strategies and programs for regional development (cf. Art. 143, Para. 3 of the Constitution and Art. 31, Para. 1, Items 1 and 2 AA). More specifically, the regional governor organizes the development and submission of the draft regional development strategy and the regional spatial development plan for discussion and coordination at the provincial development council and for adoption at the regional development council (Art. 21, Items 1 and 2 of the Regional Development Act – RDA).

The regional development strategy sets the medium-term objectives and priorities for the development of the region and the strategic guidelines for preparing municipal development plans (Art. 12, Para. 1 RDA). The regional governor and regional administrations as representatives of the central government work towards the implementation of the State's policy at the regional level,

² Darina Dimitrova was awarded PhD in Administrative Law and Procedure by the Specialized Scientific Council at the Higher Attestation Committee in 2010. The subject of her PhD thesis was "The Regional Governor as a Body of the Executive".

while seeking and implementing ways to improve governance and strengthen the potential of the local administration. Regional development strategies are consistent with the objectives and priorities of the National Strategy for Regional Development, i.e. the regional policy of the Republic of Bulgaria. Therefore, the adoption of regional strategies requires allocation of targeted subsidies from the state budget to cover the additional costs of regional administrations incurred in the performance of strategic regional development planning activities.

Secondly, the regional governor implements the State's policy on spatial planning in the region (Art. 4, Para. 1 of the Spatial Planning Act – SPA). Under Art. 2 SPA, the CoM is the body that sets the basic guidelines and principles of spatial planning policy and adopts decisions to finance the spatial planning of the territory. In order to implement this aspect of the State's policy, depending on the spatial objectives and tasks of regional and inter-municipal significance, the governor can appoint a regional expert board on spatial planning and organize its activities so as to enable it to perform the functions conferred upon it by SPA. For example, the regional governor ensures the maintenance of public records of the acts issued for the preparation and approval of spatial plans and their amendments, of building permits issued and of commissioned buildings (Art. 4, Para. 4 SPA).

Thirdly, the regional governor is responsible for the preservation and protection of state property in the region (Art. 31, Para. 1, Item 3 AA). As a rule, state property is managed by the central bodies of the Executive (cabinet ministers and heads of other departments) (Art. 14 of the State Property Act). This prerogative may be delegated to the regional governor. State property, whose management is not delegated under the prescribed procedure, is managed by the regional governor per its location (Art. 18, Para. 1 State Property Act), who may arrange a tender to lease out such property under a lease contract (Art. 19 State Property Act).

Fourthly, the regional governor implements the state policy in the region by liaising with the regional offices of the central administration of the Executive and supervising the implementation of acts and actions of their heads (Art. 31, Para. 1, Item 6 AA). The regional governor coordinates and supervises the activities of the regional offices of ministries and other administrative bodies that perform administrative services in the region, regardless of their hierarchical subordination.

Fifthly, for the purposes of implementing the State's policy the regional governor organizes and manages the activities aimed at protecting the population, the cultural and material values and the environment in times of disaster (Art. 31, Para. 1, Item 9 AA). According to Art. 64, Para. 1 of the Disaster Protection Act (DPA), the governor organizes and manages disaster protection in the region, coordinates and supervises the disaster preparedness of the regional administration, the regional offices of ministries and departments and the natural and legal persons in the region. For this purpose, the regional governor issues an order to establish a regional staff for the implementation of the regional plan for disaster protection and for interaction with national and municipal staffs; coordinates and supervises the preparation and implementation of the regional program to reduce disaster risk and of the regional plan for disaster protection. In this connection, the regional governor is vested with specific powers in case of disaster in the region. He or she may declare a state of emergency in the region or part thereof. The regional governor also organizes, coordinates and supervises the process of disaster relief and recovery. He or she exercises these powers in close cooperation with the central government. When a state of emergency is announced for the entire region or a part thereof by way of an order, a copy of such order is immediately sent to the Minister of the Interior (Art. 50, Para. 2 DPA).

As evident from the foregoing, the regional governor has a number of powers conferred upon him or her by law or by a decree of the CoM. It takes very good organization and coordination of activities performed by central and local executive bodies to achieve the State's policy for effective national and local governance. In order to achieve this goal, the principles of decentralization (Dimitrova, 2003) and deconcentration (Dimitrova, 2006) need to be followed so as to strengthen the partnership between different levels of government. There is a need for vertical coordination from the CoM to regional governors, and also for horizontal coordination with governors of neighbouring regions.

The legal relations between the regional governor and the central bodies of the Executive do not only consist in the implementation of decisions of the CoM at the regional level. These relations are also characterized by feedback from bottom to top, i.e. from the regional governor to the central government. This principle is envisaged in ROCMA. The Council of Ministers exercises the right of legislative initiative, but the regional governors have the right to submit their proposals for inclusion of draft bills in the legislative program of the central government via the respective Deputy Prime Minister or Minister (Art. 30, Para. 3 ROCMA). Regional governors are also entitled to submit draft acts prepared by them via the respective Deputy Prime Minister or Minister (Art. 31, Para. 3 ROCMA).

The legal relations between the regional governor and the central bodies of the Executive have another aspect, namely the issue of the supervision to be exercised by the central government over the activities of regional governors. In its Art. 103, Item 15 the Constitution of 1971 stipulated that the Council of Ministers had the power to revoke unlawful or inexpedient acts and actions of local executive bodies (executive committees of the people's councils). In contrast, the Constitution of 1991 does not vest such powers in the central government. This is explained by the decentralization of power enshrined in our new legislation (Stoychev, 1995, pp. 325). The central executive bodies can no longer revoke acts of local bodies. Although these local bodies carry out, among other tasks, the State's policy in their respective region, their relations with the central government are relatively autonomous and they enjoy certain independence in the exercise of their powers.

The general rule is that the supervision over the activity of certain bodies is exercised by the body that appointed them in the first place. Consequently, since regional governors are appointed by the Council of Ministers, the latter will have supervision over them. This idea is enshrined in the AA itself, whose Art. 57, Para. 3 and Art. 59 provide that the regional governor is accountable to the CoM, to which he or she shall submit an annual report on the activities of the regional administration³. The regional governor shall also submit to the Secretary General of the CoM an annual report on the current state of the regional administration (Art. 6, Para. 2 of the Rules of Organization of the Regional Administrations – RORA). However, such supervision does not apply to acts of the regional governor. Within the framework of his/her powers, the regional governor issues orders that may be appealed before the competent administrative court.

The relations between the regional governor and the CoM are built on the principle of subordination, where the body with lower standing in the hierarchy is accountable to and has its activities supervised by the higher body in the hierarchy. The accountability of the governor to the CoM is mostly political. The supervision exercised by the central government is one over the implementation by the regional governor of state government at the local level and ensuring the consistency between national and local interests in the conduct of regional policy. The CoM may dismiss the regional governor without notice and at its discretion, as the most severe form of supervision over the governor's activities.

Conclusion

The Constitution of 1991 introduced a new executive body, which had no analogue in the past few decades – the regional governor. Given his/her functions, namely primarily to carry out the central government's policy in the region, we can define the work of the regional governor as deconcentration in governance, i.e. delegation of public powers by the central government to lower-standing bodies.

The main function of the regional governor is not to reconcile differences in the interests of the various municipalities (Dimitrova, 2005). Although the governor may and should do so, his/her primary function as a representative of the central government is to implement the State's policy in the region, ensure consistency between national and local interests, ensure security and

³ As ruled in Constitutional Court Decision No. 2 of 21.01.1999 in Constitutional Case No. 33/1998 (State Gazette No. 8/1999).

public order in the region and exercise control over the legality of acts of local government bodies, where provided by law.

As stated above, our public administration has a pyramidal structure in terms of clear-cut lines of competence, governance, subordination, supervision and accountability. Relations between the central and local government arise out of or are being created on the grounds of legal provisions in the applicable legislation. These relations are governed mainly by the general laws: AA and LGLAA. This facilitates the creation of an effective system of partnership and mutual respect for the interests of the local and central government, but because of the diverse nature of the various relations it is difficult to build a unified system of rules governing each case.

The legal relations between local and central government raise the issue of the reconciliation of local self-governance with State control. On the one hand, if the central government in a unitary state did not supervise the work of local authorities, the latter would have the status of fully autonomous bodies. No sovereign country can tolerate such arrangement without being threatened to turn into a federation of independent communities. On the other hand, if the local self-governance bodies did not have the right to take independent decisions, they would be mere divisions of the central government at the local level. Therefore, the legal relations between central and local bodies require partnership and balance between supervision and independence of powers.

This partnership and balance is achieved through the institution of the regional governor. The latter is the intermediate between the central government (CoM), local self-governance bodies (municipal councils) and municipal bodies of the Executive (mayors). The regional governor coordinates and supervises the implementation of the acts and actions of the heads of territorial units of the central government in the region. The existence of regional level of governance creates favourable opportunities for balancing the national and local interests and reduces polarization in the organization of the administration.

References

1. Andreeva, A., & Yolova, G. (2016). *Osnovi na publichnoto pravo*. Varna: Nauka i ikonomika.
2. Dermendzhiev, I., Kostov, D., & Hrusanov, D. (2010). *Administrativno pravo na Republika Bulgaria: Obshta chast*. Sofia: Sibi.
3. Dimitrova, D. (2003). *Detsentralizatsiyata na darzhavnata vlast - predpostavka za povishavane kachestvoto na zhivot v balgarskoto obshtestvo*. Kachestvo na zhivot i harmonia v obshtestvoto (pp. 59-63). Varna: VSU "Chernorizets Hrabar".
4. Dimitrova, D. (2005). *Pravni otnoshenia na oblastnia upravitel s organite na izpalnitelnata vlast i na mestnoto samoupravenie*. Izvestia na IU-Varna(4), 91-99.
5. Dimitrova, D. (2006). *Pravni aspekti na dekonsentratsiyata na darzhavnото управление в областта*. Godishnik na IU-Varna, tom 78, pp. 233-272.
6. Dimitrova, D. (2008). *Praven statut na oblastnia upravitel*. Godishnik na IU-Varna, tom 80, pp. 285-318.
7. Slavova, M. (2002). *Printsipi na administrativnoto pravo*. Sofia: Sibi.
8. Stoychev, S. (1995). *Konstitutsionno pravo na Republika Bulgaria*. Albatros..
6. Dimitrova, D. (2008). *Praven statut na oblastnia upravitel*. Godishnik na IU-Varna, tom 80, pp. 285-318.
7. Slavova, M. (2002). *Printsipi na administrativnoto pravo*. Sofia: Sibi.
8. Stoychev, S. (1995). *Konstitutsionno pravo na Republika Bulgaria*. Albatros.

Contact: Chief Assistant Darina Dimitrova, PhD, Varna University of Economics, darina@ue-varna.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ГРАЖДАНСТВОТО НА ЕС ВЪРХУ ПРАВИЛАТА ЗА НАЦИОНАЛНОСТ НА ДЪРЖАВИТЕ ЧЛЕНКИ

Боряна Гоцова
София, България

THE IMPACT OF EU CITIZENSHIP ON THE NATIONALITY RULES OF THE MEMBER STATES

Boryana Gotsova
Sofia, Bulgaria

Abstract

This article examines the effects, which the recent ruling in Case C-221/17 *Tjebbes* by the Court of Justice of the European Union will have on Member States' rules on nationality. The judgment represents a significant incursion of EU law into an area believed to be exclusively reserved for Member State competence and discretion. Henceforth, the reformist interpretation of the Court will strengthen the impact of EU citizenship on nationality – a fundamental element of the national legal systems.

Keywords: EU citizenship, nationality, proportionality, competence

Until recently, the acts of granting and revoking nationality status were considered to belong within one of very few competence areas beyond the reach of European Union (EU) law. The acceptance or rejection of an individual as a member of a national community is an embodiment of state sovereignty *par excellence*. Therefore, the EU in its current form – a supranational organization, but still far from a federation – was not expected to play a role in the matter. EU citizenship, while awarding multiple concrete rights, was viewed as a supplement and an automatic derivative of Member State nationality, but not as a factor capable of affecting the basic question of who qualifies for that nationality. This understanding was overturned by the Court of Justice of the EU (CJEU) in Case C-221/17 *Tjebbes*,¹ where EU citizenship was elevated to a benchmark, against which the proportionality of the domestic rules on nationality would be assessed. The present article will demonstrate that the sudden change represents an unjustified encroachment into national competence, inasmuch as the CJEU attached a proportionality test to the loss of Member State nationality and thus took the liberty to act as legislator.

Facts of the case

The case concerned the Law on Netherlands Nationality, under which adults automatically lose their Netherlands nationality, if they have dual nationality and have resided outside the Netherlands or EU territory for ten years. The interval is considered interrupted, if the person has resided for at least one year in the Netherlands or the EU, or if the individual has obtained an identity card, travel document (passport) or a declaration for Netherlands nationality. The loss of Netherlands nationality by a parent can produce the effect of depriving a minor of that nationality

¹ Case C-221/17 *M.G. Tjebbes and Others v Minister van Buitenlandse Zaken*, ECLI:EU:C:2019:257.

as well.² In 2014-2015, four individuals (Ms. Tjebbes, Ms. Koopman, Ms. Saleh Abady and Ms. Duboux), who had Netherlands nationality either from birth or through marriage, had their passport applications rejected on the grounds that they had lost that nationality under the above-mentioned rules.³ As a result of their legal complaints, the CJEU was asked to rule on whether the Netherlands law on nationality loss was compatible with EU law and particularly with the provisions on EU citizenship.

The relationship between EU citizenship and nationality pre-Tjebbes

Prior to the judgment in *Tjebbes*, the main indicators for the relationship between EU citizenship and Member States' nationality rules were the Treaties and very limited case-law. Article 20 TFEU⁴ states that “[e]very person holding the nationality of a Member State shall be a citizen of the Union”, and that EU citizenship “shall be additional to and not replace national citizenship”. This proclamation, which formally institutes EU citizenship, is mirrored in Article 9 TEU.⁵ The phrasing in both articles unequivocally highlights that EU citizenship is supplementary to Member State nationality and derivative from it. An individual attains EU citizenship on account of holding the nationality of a Member State, which implies a one-way link. A person becomes an EU citizen upon gaining Member State nationality and retains that “additional” status for as long as he/she possesses the nationality. The loss of EU citizenship results either from a loss of the respective nationality or from withdrawal of that country from the Union. There is no possibility for receiving or losing EU citizenship status independently of Member State nationality. This aspect does not diminish the symbolic or practical importance of EU citizenship, which confers multiple rights.⁶ The status, however, is contingent on the possession of Member State nationality.

A similar view has already been expressed in the academic literature. It has been pointed out that the Edinburgh Decision – later transformed into Declaration No. 2 to the Maastricht Treaty – clearly gives Member States exclusive competence over the rules on nationality (Van den Brink, 2019). Indeed, the Declaration reads that “the question whether an individual possesses the nationality of a Member State shall be settled solely by reference to the national law of the Member State concerned”.⁷ This wording should be sufficient to confirm the exclusive Member State competence to set down nationality rules. To be sure, the Declaration does not establish that competence. The latter inherently rests with the Member States as a vital aspect of state sovereignty. The Declaration merely explains that the competence remains intact despite the significant changes introduced with the Treaty of Maastricht. As to the decision on nationality “by reference” to Member States’ law, envisioned in the Declaration, the relevant adjudicator should certainly be a national court as a natural forum for interpreting and applying state legislation.

In the case-law of the CJEU, very few judgments have had a bearing on the issue of nationality. The earliest of them is *Micheletti*, in which the Court had to decide on the recognition of Member State nationality by another Member State.⁸ Since the case pre-dated EU citizenship, the Court simply highlighted that “[u]nder international law, it is for each Member State, having due regard to Community law, to lay down the conditions for the acquisition and loss of nationality”.⁹ Based on the ambiguous requirement for “regard to Community law”, scholars have identified *Micheletti* as a ground-breaking judgment for theoretically permitting the intervention of Community (later EU) law into Member State competence on nationality (Coutts, 2019; Peers, 2019). Even though Member State discretion was ultimately respected in *Micheletti*, it was significant that the Court did not rule the case inadmissible.

² *Id.* at paras. 10-11.

³ *Id.* at paras. 13-17.

⁴ Treaty on the Functioning of the European Union [2016] OJ C202/47 (hereinafter TFEU), art. 20.

⁵ Treaty on European Union [2016] OJ C202/13 (hereinafter TEU), art. 9.

⁶ Art. 10, 11 TEU; see also art. 20-24 TFEU.

⁷ Declaration on Nationality of a Member State [1992] OJ C191/98.

⁸ Case C-369/90 *Mario Vicente Micheletti and Others v Delegación del Gobierno en Cantabria*, ECLI:EU:C:1992:295.

⁹ *Id.* at para. 10.

The next important judgment, considerably closer to *Tjebbes* from a factual point of view, was *Rottmann*.¹⁰ It concerned the withdrawal of German nationality, obtained under fraudulent circumstances, and the possibility of Mr. Rottmann's statelessness, as he might have been unable to restore his original Austrian nationality.¹¹ The Court found that, given the risk of depriving Mr. Rottmann of EU citizenship status and the ensuing rights, the exercise of state power to regulate the acquisition and loss of nationality "is amenable to judicial review carried out in the light of European Union law".¹² Thus, the exercise of Member States' power to remove nationality status was made conditional on compliance with EU law, particularly the principle of proportionality.¹³ Some scholars have emphasized that *Rottmann* entrenched the competence of the Court in matters of nationality, grounding it in the establishment of EU citizenship (Kochenov, 2019). Others have claimed that the Court's role vis-à-vis Member States' legislation on nationality became that of an active appraiser (Kostakopoulou, 2019). It would be more accurate to conclude that the Court's stance at the time fell in the middle. It exceeded the assertion of jurisdiction over nationality matters, but left the ultimate assessment to the national court, after indicating the factors that should be considered. In this respect, it has been rightly pointed out that a substantial margin of discretion was left to the national court, since the obligations stemming from EU law were broadly outlined rather than elaborated on (Peers, 2019). With this background in mind, it was clear that the *Tjebbes* case would be within the scope of EU law, but the reach of EU citizenship over the rules on nationality was yet to be ascertained.

The Advocate-General's conservative approach in *Tjebbes*

The Opinion¹⁴ of Advocate-General Mengozzi on the case was extensive, deeply based on EU and international law, and carefully crafted due to the possible repercussions of the outcome. The Advocate-General first confirmed the admissibility of the case – not merely by citing the previous case-law, which would have sufficed formally, but by demonstrating in detail the applicability of Art. 20 TFEU and the Charter of Fundamental Rights of the European Union¹⁵ (on the right to respect for private and family life and on the rights of the child).¹⁶ Stepping on the judgment in *Rottmann*, the Advocate-General derived a two-step test on the compatibility of the Netherlands rules with EU law. That test entailed an assessment of the public-interest objective pursued by the national rules and of the proportionality of those rules.¹⁷

Regarding the first element, the Advocate-General accepted as legitimate the objective of ensuring that an individual maintains a "genuine link" to one's country of nationality, demonstrable through reasonable residence requirements.¹⁸ The Advocate-General then undertook an exhaustive analysis on the obligations for judicial review, as imposed on the national court in *Rottmann*. His conclusion was that proportionality – understood as the suitability and intensity of the Netherlands rules on loss of nationality – should be judged in an abstract manner and not based on the specific circumstances of each applicant.¹⁹ A crucial argument for this approach was the impact, which the opposite notion would have on "the allocation of competences between the Member States and the European Union".²⁰ The Advocate-General pointed out that, if the CJEU were to instruct the national jurisdiction to set aside the national rules and use another set of criteria for loss of nationality, this would infringe Member States' competence to legislate on the matter and would run contrary to the supplementary nature of EU citizenship.²¹ Evaluating the

¹⁰ Case C-135/08 *Janko Rottmann v Freistaat Bayern*, ECLI:EU:C:2010:104.

¹¹ *Id.* at para. 35.

¹² *Id.* at para. 48.

¹³ *Id.* at para. 59.

¹⁴ Opinion by A-G Mengozzi in Case C-221/17 *Tjebbes*, ECLI:EU:C:2018:572.

¹⁵ Charter of Fundamental Rights of the European Union [2016] OJ C202/391 (hereinafter EU Charter).

¹⁶ Opinion by A-G Mengozzi, *supra* note 14, at paras. 24-45.

¹⁷ *Id.* at para. 50.

¹⁸ *Id.* at paras. 51-59.

¹⁹ *Id.* at paras. 61-63, 81-82, 91.

²⁰ *Id.* at para. 105.

²¹ *Id.* at paras. 106-107, 113-114.

Netherlands law in the abstract, the Advocate-General decided that its requirements for retention of nationality were not disproportionate, when viewed against EU law.²²

Next, the Advocate-General made a separate assessment of the Netherlands rules for minors. While accepting the public-interest objective of “unity of nationality within the family” as legitimate,²³ he considered that minors’ automatic loss of nationality, resulting from the loss of nationality of a parent, was excessive.²⁴ In particular, the Advocate-General underlined that minors hold the status of EU citizens autonomously from their parents, but that under national law minors do not enjoy equal rights to their parents in maintaining their Netherlands nationality.²⁵ Still aware of the significance of the case for Member States’ competence, the Advocate General explained that his evaluation was rooted in an abstract review of the national rules and did not seek to embed new criteria for nationality, different from those chosen by the Netherlands legislature.²⁶ He did, however, find that the automatic deprivation of nationality for minors was disproportionate to the pursued objective, when reviewed in the light of EU law.²⁷

The cautious approach of Advocate-General Mengozzi has been noted by scholars. At the very least, he has been criticized for being preoccupied with national sovereignty and Member State competence (Coutts, 2019). At the most, he has been charged with suggesting to terminate EU citizenship out of submissiveness to the Member States (Kochenov, 2019). Such harsh reproach, however, overlooks the fragile basis for EU involvement on the issue of nationality. The scant case-law on the matter has been purposefully vague due to the lack of a strong legal basis, let alone any legal instruments, providing EU competence on the matter. As already discussed, primary Union law establishes EU citizenship as a derivative status of Member State nationality, with an express reference to Member States’ laws on nationality. The Advocate-General was reluctant to build upon the CJEU’s self-asserted proclamation that EU citizenship is “destined to be the fundamental status” of Member States’ nationals.²⁸ Therefore, the Advocate-General made a serious effort to justify the Court’s competence in ruling on the case (although the applicability of EU law was not disputed)²⁹ and then sought guidance for the proportionality test in the only definite sources – the Conventions, to which the Member States are parties as sovereign subjects of international law.³⁰ His choice to limit the review to an abstract examination was motivated not by submissiveness, but by a serious understanding of the repercussions of the case and the illegitimacy of replacing the national legislature’s judgment with any other. The Advocate-General thus strived to find an acceptable middle ground between two paths that were open to him: an activist stance on EU citizenship, which could have been based on a liberal reading of the limited case-law, or full delegation of the judicial review to the national court (as per *Rottmann*). In essence, Advocate-General Mengozzi performed an exceedingly difficult balancing act with ample attention to the legal basis, justification and ramifications of his Opinion.

***Tjebbes* judgment: EU citizenship as a benchmark for Member States’ nationality rules**

In contrast to the Advocate-General, the CJEU delivered a brief judgment that took on the previous case-law as an indisputable basis for expanding the impact of EU citizenship on matters of nationality. Using *Rottmann* and the pronouncement on the “fundamental status” that EU citizenship confers, the CJEU quickly asserted that Member States’ rules on loss of nationality must respect EU law.³¹ The Court then agreed with the Advocate-General regarding the legitimacy of the objectives pursued by the Netherlands rule (genuine link with the country of nationality and

²² *Id.* at para. 118.

²³ *Id.* at paras. 121, 126.

²⁴ *Id.* at paras. 141, 146.

²⁵ *Id.* at paras. 132-137, 143, 145.

²⁶ *Id.* at paras. 147-148.

²⁷ *Id.* at para. 149.

²⁸ Case C-184/99 *Rudy Grzelczyk v Centre public d’aide sociale d’Ottignies-Louvain-la-Neuve*, ECLI:EU:C:2001:458, at para. 31.

²⁹ Opinion by A-G Mengozzi, *supra* note 14, at para. 24.

³⁰ *Id.* at paras. 55, 122-124.

³¹ Case C-221/17 *Tjebbes*, *supra* note 1, at paras. 30-32.

unity of nationality within the family),³² confirming their rationale and compatibility with international law and EU law – in principle.³³ The similarities between the CJEU’s and the Advocate-General’s assessments, however, stopped there. The CJEU stated that proportionality necessitates a possibility for an individual assessment,³⁴ and that loss of nationality (and thereby EU citizenship) must be reviewed by the national jurisdiction with an eye to personal consequences – namely “the normal development of [... one’s] family and professional life”.³⁵ Those consequences would be considered “as an ancillary issue”.³⁶ Furthermore, the decision of the national court must be capable of reversing the loss of nationality retroactively.³⁷ Next, the CJEU listed factors, resulting from the loss of EU citizenship, which might be taken into account. These include: restrictions on free movement to/in the EU and residence therein, which would in turn hamper one’s personal and professional relationships; as well as risks to one’s safety and freedom to travel without the consular protection provided under EU law.³⁸ For minors, the national court must consider the child’s best interests as safeguarded by the EU Charter.³⁹ All the while, the CJEU maintained that the Netherlands rules permitted such a “full” review of the loss of nationality against the principle of proportionality.⁴⁰ Therefore, the Court argued, EU law did not preclude legislation like the Netherlands rules, which allowed for a comprehensive examination of nationality loss and for retroactive restoration of nationality, if necessary.⁴¹

Not surprisingly, the judgment in *Tjebbes* has provoked intense reactions, polarizing the academic circles. In an early commentary, the judgment has been lauded as a daring “intervention” in an area of traditional Member State competence (Coutts, 2019). On the one hand, Coutts recognizes the interference of the CJEU from a procedural perspective (the Court’s insistence that retroactive restoration of Netherlands nationality must be possible) and from a substantive one (elaborating on the factors in the proportionality test). On the other hand, he views the ruling as a natural expansion of *Rottmann* and as an example of the CJEU’s restraint – in that the legitimacy of the criterion for loss of nationality (prolonged residence abroad) is not questioned too deeply. Furthermore, Coutts emphasizes, the value of EU citizenship is presented by the CJEU through its personal benefits rather than its political ramifications. Hence, *Tjebbes* is praised as a moderate step forward, when a rash leap might have been made (Coutts, 2019). The argument that the judgment found middle ground on a difficult subject has also been made elsewhere (Peers, 2019). Peers claims that the CJEU indeed broke new ground in several respects – particularly through the proportionality test and the review of negative consequences that an individual might face (some of which are bound to materialize). To him, as in Coutts, the encroachment of Member State competence is tempered by acceptance of the general Netherlands rule on losing nationality due to extended residence abroad. Once again, *Tjebbes* is seen as a carefully drafted compromise between two possible extremes.

Other authors have severely criticized the judgment, but for opposite reasons. One particularly fierce attack on the CJEU has been leveled from the perspective of EU federalism, according to which EU citizenship should be an independent status with abstract significance, rather than a set of specific rights (Kochenov, 2019). In an extensive critique, Kochenov reproaches the CJEU for allowing in principle the loss of EU citizenship on formal procedural grounds, as well as for consulting with external sources (international law) when the autonomy of EU law should have been affirmed. Diametrically opposite is one analysis of *Tjebbes*, which argues that the CJEU greatly expanded its earlier case-law on EU citizenship as the “fundamental

³² *Id.* at para. 35.

³³ *Id.* at paras. 36-39.

³⁴ *Id.* at para. 41.

³⁵ *Id.* at para. 44; see also paras. 40-42.

³⁶ *Id.* at para. 42.

³⁷ *Id.*

³⁸ *Id.* at para. 46.

³⁹ *Id.* at paras. 47.

⁴⁰ *Id.* at para. 43.

⁴¹ *Id.* at para. 48.

status” of Member States’ nationals, thus stretching a line of wishful thinking, which was not based on concrete Treaty grounds in the first place (Van den Brink, 2019). In addition, Van den Brink contends, the CJEU has inadvertently read too much into the Netherlands rules, when stating that the applicable national law inherently provides for a full proportionality assessment. Then, by asserting that proportionality should be examined in light of individual circumstances, the CJEU introduced uncertainty and unnecessary subjectivity (Van den Brink, 2019). The academic discourse on the effects of *Tjebbes* also features an almost-apocalyptic reading, according to which the CJEU’s deep intervention into nationality rules, combined with the prohibition of double jeopardy in the EU Charter, might result in preventing de-nationalization even for persons who have committed the gravest of crimes (Boeckestein, 2019).

These diverse readings of *Tjebbes* reflect the complexity of the issues under discussion, namely nationality and competence – two subjects that inevitably trigger passionate ideological clashes. While these larger aspects cannot be ignored, the examination of the case should not overlook the specific legal situation at hand. The applicability of EU law in matters of nationality loss was clear to the parties, the Advocate-General and the CJEU, given the earlier case-law. The legitimacy of the objective of the Netherlands rules – to ensure a genuine link between a Member State and its nationals – was expectedly confirmed. Despite the surprise of some authors that the CJEU endorsed the residence criterion so uncritically, the Court hardly had any alternative. If the CJEU had substituted another criterion for deciding whether a person may retain Netherlands nationality, this would have stirred a crisis of constitutional magnitude within the EU and the Member States. Besides, all relevant legal instruments (the applicable international conventions), created by sovereign states as the competence-holders, demonstrated the general acceptance that a lengthy absence constitutes a valid ground for losing nationality. Whether this is an optimal criterion, is a question far beyond the remit of the *Tjebbes* case and the CJEU’s jurisdiction.

Up to that point, the judgment did not introduce any notable novelty. The turning point was the statement that proportionality of the national rules must be examined in light of individual consequences. The controversial nature of this interpretation lies in the fact that the Netherlands rules did not make room for individual assessments – as is visible from the description of the law by the national jurisdiction (the Raad van State)⁴² and the Opinion of the Advocate-General.⁴³ Effectively, the Raad van State was unsure whether the automaticity of nationality loss after 10 years of uninterrupted residence abroad, as provided in the Netherlands law, was compatible with EU law. The CJEU did not directly negate that compatibility, but instead claimed that the Netherlands rules allowed for a full review of nationality loss, personal circumstances included.⁴⁴ Having framed the legal situation in such terms, the CJEU proceeded with guidance on which factors should be considered in that full review. Under the guise of explaining what should steer the national jurisdiction in its margin of discretion, the CJEU invented such discretion, along with a possibility for retroactive restoration of nationality. In a masterful feat of equivocation, the CJEU found the Netherlands rules to be permissible under EU law, while filling them with content not envisioned by the national legislature.

This constituted the thrust of the Court’s interference with national law, although the content of the proportionality test might at first glance seem the most glaring aspect of the judgment. Indeed, the factors in the proportionality test seem exceptionally broad, covering the consequences for an individual’s both private and professional life. While that threshold might look too low, it is supplemented by two conditions. First, the difficulties resulting from the loss of nationality must not be “hypothetical or merely a possibility”.⁴⁵ Second, the examination of those consequences is posited as “an ancillary issue” in the overall review of nationality loss by the relevant authorities.⁴⁶ Some have argued that the phrase means individuals must actively seek

⁴² *Id.* at paras. 20-21, 24, 26.

⁴³ Opinion by A-G Mengozzi, *supra* note 14, at paras. 104-106.

⁴⁴ Case C-221/17 *Tjebbes*, *supra* note 1, at para. 43.

⁴⁵ *Id.* at para. 44.

⁴⁶ *Id.* at para. 42.

from the national court to review their personal circumstances (Van Elsuwege & Kroeze, 2019). However, such a reading seems unconvincing, considering the primary meaning of “ancillary” as *supplementary* and *auxiliary*. It is more likely that, by making the assessment of individual consequences ancillary, the CJEU gave the national jurisdiction discretion in deciding how much weight should be attached to those consequences in the final appraisal. In other words, the national court would have some room for maneuver in deciding how to balance the state’s interest – in having a genuine link with its nationals – against the inconvenience caused to an individual stripped of EU citizenship. This point is yet to be clarified in future judgments of the CJEU. In any case, the breadth and depth of the proportionality test are secondary issues, as they are corollaries of the Court’s decision to introduce individual assessments in a process that was automatic under national law. EU citizenship was thus allowed to alter the Member State rules, which determine the eligibility to retain nationality.

Conclusion: The all-pervasive nature of EU law

The judgment in Case C-221/17 *Tjebbes* shows that the relationship between EU citizenship and Member State nationality is conceived by the CJEU as a two-way street. While EU citizenship is held only by nationals of the Member States, the discretion of the Member States in regulating the loss of nationality is substantially constrained by EU law. This development is profound because nationality rules naturally seem to be at the heart of state sovereignty – a core that should not be affected by EU membership without a fundamental transformation of the current Union into a federation. Furthermore, the new, expanded understanding of EU citizenship starkly contrasts with the wording and spirit of the primary EU law sources. This raises the issue of the CJEU’s role to interpret and apply, not (re-)write the Treaties. The division of competences is not a matter of power struggles, but a question of rule of law. Therefore, the ramifications of the *Tjebbes* judgment for the European Union are yet to be revealed.

Bibliography

1. Boeckstein, T. (2019) EU Citizenship, the Advent of the Charter, and Implications for the Loss of Nationality after Criminal Conviction. *Cambridge International Law Journal*, <http://cilj.co.uk/2019/06/24/the-cjeu-judgment-in-tjebbes-eu-citizenship-the-advent-of-the-charter-and-implications-for-the-loss-of-nationality-after-criminal-conviction>.
2. Coutts, S. (2019) Bold and Thoughtful: The Court of Justice Intervenes in Nationality Law Case C-221/17 *Tjebbes*. *European Law Blog*, <https://europeanlawblog.eu/2019/03/25/bold-and-thoughtful-the-court-of-justice-intervenes-in-nationality-law-case-c-221-17-tjebbes>.
3. Kochenov, D. (2019) The *Tjebbes* Fail. *European Papers*, Vol. 4, No 1, 319-336.
4. Kostakopoulou, D. (2019) Who Should Be a Citizen of the Union? Toward an Autonomous European Union Citizenship. In: Orgad, L. and Lepoutre, J. (eds). *Should EU Citizenship Be Disentangled from Member State Nationality?* Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper 2019/24, 1-4.
5. Peers, S. (2019) Citizens of Somewhere Else? EU Citizenship and Loss of Member State Nationality. *EU Law Analysis*, <http://eulawanalysis.blogspot.com/2019/03/citizens-of-somewhere-else-eu.html>.
6. Van den Brink, M. (2019) Bold, but Without Justification? *Tjebbes*. *European Papers*, Vol. 4, No 1, 409-415.
7. Van Elsuwege, P., Kroeze, H. (2019) Het Arrest Tjebbes: De Evenredigheidsstoets Als Complexe Brug Tussen Nationaliteitswetgeving En Unieburgerschap. *Nederlands Tijdschrift Voor Europees Recht*, <https://biblio.ugent.be/publication/8628838/file/8628841.pdf>.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ОБЛАГАНЕТО НА ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА – ОТ ЕВРОПЕЙСКИ ПРЕЗ НАЦИОНАЛЕН КЪМ МНОГОСТРАНЕН ФОРМАТ

Светлана Герчева, Икономически университет – Варна

TAXATION OF THE DIGITAL ECONOMY– FROM THE EUROPEAN THROUGH NATIONAL TOWARDS MULTILATERAL SETTING Svetlana Gercheva, University of Economics – Varna

Abstract: The present contribution deals with the digital tax, which was proposed in 2018 by the European Commission as EU-wide solution for the digital economy. This levy would target tech giants' profits from their EU activities by increasing the effective income tax burden placed on the digital economy. Unfortunately, the digital tax proposal of the European Commission failed due to the lack of consensus within the Member States. This paper tries to explore whether and to what extent the digital tax impasse in the EU would push more countries to apply the levy in their national tax systems, whilst the outline of the international income taxation is on its way within the OECD multilateral setting.

Key words: common system of EU digital tax, OECD “Unified approach”, significant economic presence, routine and non-routine profit

Дигиталният данък: от общото към частното

Дигитализацията е устойчива характеристика на съвременната икономика. Все повече фирми се ориентират към адаптация и приложение на цифровите технологии в своите бизнес модели, като разчитат да увеличат пазарния дял, възвръщаемостта и „дълголетието“ си. На практика е трудно да се прокара разграничителна линия между традиционната и цифровата икономика. В качеството си на „четвъртата индустриална революция“ дигитализацията лимитира и може дори парализира приходния потенциал на съвременната данъчна система. Нужни са адекватни мерки за реформиране на данъчното облагане към дигитализацията и глобализацията. Предвид посочените процеси, е логично правилата на облагане да бъдат ревизирани или да изкристализират нови в мултинационален контекст, колкото и трудно и времеемко да е това.

Като се отчита факторът „време“, прави впечатление нетърпението на европейските институции, а и на отделни държави самостоятелно да приложат налог върху компании с цифрови бизнес модели. Проектът за *обща система на облагане с дигитален данък в ЕС* е лансиран през март 2018 г. от Европейската комисия, но “замразен” година по-късно ((Proposal for a COUNCIL DIRECTIVE on the common system of a digital services tax, COM (2018) 148 final). Европейският формат на дигиталния данък обаче се проваля поради несъгласието на отделни страни членки.

Първоначално Германия и Франция се застъпват за прилагането му в ЕС, защото налогът е закъснял и справедлив. Еврокомисията възприема мнението на двете най-големи икономики на ЕС. Справедливо е ТНК да участват във финансирането на публичните блага

съразмерно на облагите, извлечени от единния вътрешен пазар на Общността. За сметка на това технологичните гиганти генерират свръхвисока възвръщаемост от европейските си операции, като съумяват напълно легално да избегнат подоходните данъци в ЕС.

След Дизелгейт и идването на власт на президента Тръмп Германия е все по-сдържана относно перспективата на общоевропейски дигитален данък. Доколкото последният се интерпретира като *адвалорно обмитяване* на американския дигитален „внос“ в Германия (Fuest et al, 2018: 30), страната се опасява, че САЩ ще приложат реципрочни враждебни тарифни мерки срещу немския внос на автомобили и резервни части.

Ирландия и Люксембург също са против европейския формат на дигиталния налог. След обстояни и задълбочени разследвания еврокомисията уличава тези страни в предоставяне на привилегирани и конфиденциални данъчни режими на технологични гиганти от САЩ. „Спестеният“ по този начин корпоративен данък на Епъл е поне €13 млрд. в Ирландия, а на Амазон – €250 млн. в Люксембург. Така се създава конкурентно предимство за европейските операции на водещите технологични компании от САЩ.

Въпреки посоченото несъгласие други страни във и извън ЕС прибягват към дигитален данък за компании с цифрови бизнес модели. Причините са значителният приходен потенциал на последните и радушият прием на новия данък от страна на обикновените граждани, които го възприемат като справедлив (Герчева, 2019: 105). Ето защо в юрисдикции като Индия, Израел, Италия, Франция и др. този налог е интерпретиран като изравнителен, т.е. прилагането му цели да уеднакви подоходната данъчна тежест на цифровите и на традиционните компании.

Държавите-привърженици на дигиталния данък насочват „острието“ му към оборотите на определени електронни услуги. Става въпрос за предоставянето на цифрови платформи, които „срещат“ интересите на различни групи ползватели (търговци и потребители). Последните осъществяват трансакции, от които печелят и компаниите-създатели на цифровите платформи. Пласирането (позиционирането) на рекламни послания в интернет пространството и продажбата на клиентски данни, акумулирани, докато потребителите „сърфират“ безплатно в мрежата, също попадат сред услугите, към които е ориентиран новият данък.

Независимо дали ще се приложи във формата „отделна държава“ или „обща система в ЕС“, дигиталният данък има *нетрадиционна* мисия. По същността си той е старомоден косвен данък (насочен към оборотите от електронни услуги). В същото време е призван да *изравни подоходното* данъчно бреме на дигиталната и на традиционната икономика, колкото и размита да е понастоящем границата между тях (Герчева, 2019: 107-108). Непосредствено след въвеждане със задна дата на дигитален данък от 3% във Франция Амазон предупреди, че ще увеличи цените за достъп на френски търговци до нейната платформа (Euronews, 2019).

Напълно възможно е мисията на новия данък да се окаже *невъзможна*, тъй като косвените налози обикновено се *прехвърлят* от компаниите – данъчнозадължени лица към техните клиенти. Така по веригата тежестта на облагане ще се плати от крайните потребители, които напразно се надяват на данъчна справедливост за технологичните гиганти. Последните не без основание протестират, че дигиталният данък представлява дискриминационна мярка към цифровата икономика и нейните лидери, базирани основно в САЩ. В този смисъл дигиталният данък нарушава всеобщността и неутралността на данъците.

Новият „ред“ на подоходно облагане: многостранен формат и дигитализация

Дигиталният налог и в европейски, и в национален формат е преходно решение. Новите правила за международно подоходно облагане възникват в рамките на мащабния проект на ОИСР срещу укриване на корпоративни данъци (OECD, 2015; OECD, 2019a,b). Според настоящите разпоредби корпоративен данък се дължи в страната, където е ефективното управление на компанията, респ. където тя разполага с място на стопанска

дейност (МСД)¹ (OECD, Model Tax Convention on Income and Capital, Art.5). Така в условията на дигитализация държавите пропускат данъци, а фирмите с традиционни бизнес модели се чувстват дискриминирани, тъй като данъчното им бреме се оказва двойно по-високо от това на дигиталните компании (Fuest et al., 2018: 4).

ОИСР се фокусира върху *фундаментални* въпроси на дизайна на *подоходното* облагане при *дигитализация*. То се преориентира там, където са пазарите/продажбите на технологичните компании. Причината е нарасналата роля на ползвателите на дигитални услуги в условия на двустранни пазари. Ползвателите вече са в състояние да създават значителна стойност при интеракциите си с цифровите платформи – оставят данни за своя личен профил, параметризират поведението си, дават мнения/оценки, споделят опит за ползвания продукт и пр.

Компаниите-оператори на цифрови платформи структурират и агрегират получените лични данни в ценна информация - важен входящ производствен фактор за фирмите. Последните са готови да заплащат висока цена на социални мрежи, интернет-търсачки, е-търговци, провайдери на съдържание в интернет² (Her Majesty's Treasury, 2018; OECD, 2019a). Освен от личните данни компаниите с дигитални бизнес модели печелят и от броя ползватели на електронни услуги. Колкото повече са ползвателите, толкова по-голям е мрежовият ефект, а оттук и по-високо е претендираното заплащане за пласиране на рекламни послания във виртуалното пространство.

В условия на дигитализация централно място заема концепцията за „*значително икономическо присъствие*“. Тя определя връзката (*нексуса*) между държавата и компанията. Има ли подобна връзка - има и право на облагане. Новият нексус ще зависи предимно от продажбите и оборотите. Визията на ОИСР допуска повече *гъвкавост* относно „прага“ на продажбите на електронни услуги, при достигане на който фирмата има данъчно присъствие в съответната юрисдикция. Допуска се *калибриране* на „прага“ по държави. Целта е той да се намали, за да могат и по-малки страни да се облагодетелстват от облагането на цифровата икономика (OECD, 2019 b: 5). Идеята за диференциацията на „прага“ е почерпана вероятно от опита с дигиталния данък, независимо че той е твърде различен от концепцията на ОИСР. Чехия определя годишен „праг“ на приложимост на дигиталния данък от CZK 5,5 млн., Италия – €5,5 млн., Турция - €3,137 млн., Испания - €3 млн., Унгария – €0,3 млн., Индия – \$1 400 (KPMG, 2019).

Най-оспорван проблем в предложението на ОИСР за корпоративен данък в условия на дигитализация и глобализация е разпределението на печалбите на данъчнозадължените компании между юрисдикциите, където се предлагат електронните услуги. Тук вече се включват и продажбите без физическо присъствие на фирмата в съответната/ите юрисдикция/и. Разграничени са три компонента (пласта) на консолидираната печалба - сума А, В и С (OECD, 2019b:13). Най-сериозните затруднения гравитират около изчисляването на сума А. В терминологията на ОИСР се говори за рутинна и нерутинна печалба, като на този етап няма изведени дефиниции, конкретизиращи същността на тези понятия (OECD, 2019a: 53-61).

В хода на анализа може да се заключи, че рутинна е онази печалба, която може да се разпреди по държави въз основа на старите правила за наличие на физическа връзка „компания-юрисдикция“ (присъствие на първата с традиционно МСД). От друга страна, в дискусияния документ ОИСР подчертава, че тази печалба „възнаграждава рутинни функции“ и нейното определяне може да се опрости чрез прилагане на фиксирани

¹ Дефинициите за МСД обикновено са тясно свързани с изискването за физическо, осезаемо присъствие на компанията в юрисдикцията - с офис, склад, фабрика, работилница, сервиз, мина, кладенец и др.

² Всичко това са примери за дигитални бизнес модели.

проценти. Последните могат да варират според отрасъла, където компанията е позиционирана (OECD, 2019 b: 14).

Нерутинната печалба съответства на печалбата, генерирана без физическо/традиционно присъствие на ТНК в съответните страни. Ето защо ОИСР я обвързва с възникване на право на подоходно облагане при дигитализация. Нерутинната печалба е разликата между консолидираната и рутинната в рамките на ТНК. Тази остатъчна величина впоследствие трябва да се разпредели между юрисдикциите, където са пазарите на фирмата, респ. производствените фактори с отношение към търговските й операции. При производствените фактори това са държави, където се използват дълготрайни нематериални активи, „за да се разработят бази данни на ползватели/потребители както и други нематериални активи“ (Faulhaber, 2019: 28). Последните са свързани с бранда, търговската марка, фирменото наименование, списъци на и взаимоотношения с клиенти.

Втората посока на разпределение на нерутинната печалба е там, където технологичната компания продава на свои клиенти, но *не разполага* с традиционно МСД. Става дума за юрисдикциите-пазари. Именно тук е ролята на калибрирания „праг“ обороти от продажби, при надхвърляне на който държавата получава право да облага ТНК. Данъкът в случая няма да е оборотен, а подоходен. Той ще е насочен към *част* от нерутинната печалба на ТНК, *определена* с формула от фактори, сред които и продажбите. Конкретните ставки ще са обект на многостранна договореност в рамките на ОИСР и други страни, ако те се приобщат към организацията (OECD, 2019b: 9, 15).

Настоящите правила за международно подоходно облагане възникват в рамките на *Лигата на нациите* през 20-те години на миналия век. Тяхното преосмисляне сто години по-късно отново е в мултинационален формат – ОИСР. Усилията на отделни държави по света и на ЕС като интеграционна общност успешно се вписват в този контекст като комплементарни. За съжаление те не са недостатъчни, липсва им зрелост да завършат облика на бъдещата система на международно подоходно облагане в условия на дигитализация.

Литература:

1. Герчева, Св. (2019). Дигиталният данък – фискалните аспирации на държавата към цифровата икономика. Дванадесета научно-приложна конференция с международно участие „Инвестиции в бъдещото“, Варна, октомври 2019.
2. Commission of the EU. (2018). Proposal for a COUNCIL DIRECTIVE on the common system of a digital services tax, COM (2018) 148 final).
3. Euronews (2019). Amazon will pass on digital tax to French businesses using its service. Налично на: <https://www.euronews.com/2019/08/02>.
4. Faulhaber, L.V. (2019). Taxing Tech: the Future of Digital Taxation. (September 27, 2019). Virginia Tax Review. Налично на: SSRN:<https://ssrn.com/abstract=3460741>.
5. Fuest, C., Meier V., Neumeier F., Stoeckler D. (2018). Die Besteuerung der Digitalwirtschaft. Zu den ökonomischen und fiskalischen Auswirkungen der EU-Digitalsteuer. ifo-Studie im Auftrag der IHK fuer Muenchen und Oberbayern.
6. Her Majesty's Treasury, Corporate tax and the digital economy: position paper update, March 2018, налично на: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/689240/corporate_tax_and_the_digital_economy_update_web.pdf.
7. OECD (2015). Explanatory Statement, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, *налично на*: www.oecd.org/tax/beps-explanatory-statement-2015.pdf.
8. OECD. (2017). Model Tax Convention on Income and Capital
9. OECD. (2019a). Addressing the Tax Challenges of the Digitalisation of the Economy – Consultation Document, Inclusive Framework on BEPS.
10. OECD (2019 b), Secretariat Proposal for a “Unified Approach” under Pillar One, Public consultation document, 9 October-12 November.
11. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2019/06/tnf-digital-economy0.html>.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**ПО НЯКОИ ВЪПРОСИ НА ГЪВКАВИТЕ ФОРМИ НА ЗАЕТОСТ
И ПОТРЕБНОСТТА ОТ ПРОЗРАЧНИ И
ПРЕДВИДИМИ УСЛОВИЯ НА ТРУД ЗА РАБОТНИЦИТЕ
И СЛУЖИТЕЛИТЕ**

Андрияна Андреева

Икономически университет – Варна

**ON SOME QUESTIONS OF THE FLEXIBLE EMPLOYMENT
FORMS AND THE NECESSITY OF TRANSPARENT
AND PREDICTABLE WORKING CONDITIONS
FOR THE WORKERS AND EMPLOYEES**

Andriyana Andreeva

University of Economics - Varna

Резюме: В статията се поставят някои въпроси, свързани с несигурността на работниците и служителите при гъвкавите форми на труд и потребността от прозрачни и предвидими условия на труд. На фокуса на внимание са нормите на Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз. В резултат на извършеното изследване се правят изводи и се отправят препоръки за успешно актуализиране на трудовото законодателство.

Ключови думи: гъвкави форми на заетост, прозрачни и предвидими условия на труд.

Abstract: The article puts some question, related to the uncertainty of the workers and employees in the flexible working forms and the necessity of transparent and predictable working conditions. The focus is on Directive (eu) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. As a result of the examination the author makes conclusions and recommendations for successful actualization of the labour legislation.

Key words: flexible forms of employment, transparent and predictable working conditions

Въведение

Съвременното общество преминава през процес на трансформация, обусловена от протичащите процеси на дигитализация. Правните системи и пазара на труда се оказват неподготвени за това и в непрекъснат процес на актуализация от една страна на нормите и потребност от адаптиране спрямо потребностите на времето. Същевременно страните по трудовоправната връзка също са изправени пред редица предизвикателства, изискващи не

само постигане на съгласие от тяхна страна, но и гъвкавост на правната уредба, която да позволява това.

Българският законодател предприе редица промени в основният източник на трудовото ни законодателство, като с изменения в КТ през 2011 г.¹ бях въведени набор от договори, посредством които се разшири видовото разнообразие на трудовите договори. Същевременно се създадоха редица предпоставки за несигурност у работниците и служителите. Към настоящият момент законодателството ни продължава да е в ролята на уредба “догонваща“ реалните процеси, с ясно осъзнатата необходимост от страна на държавата (в лицето на компетентните органи), работодателските организации, синдикалните организации и представители на правна доктрина, че спешно трябва да се направи цялостна ревизия и да се въведат нови правни норми, съответстващи на реалните процеси на пазара на труда и даващи, както нужната свобода на договаряне на страните, така и закрила на работниците.

Актуалността на избраната тема е обусловена от всички тези процеси на динамика в пазара на труда и националното законодателство, продиктувани от дигитализацията. В допълнение за нейното аргументиране могат да се посочат и предприети действия на ниво Европейски съюз (ЕС). Предвид на това авторът в настоящата статия поставя на полето на правните дебати някои въпроси свързани с несигурността предизвикана от гъвкавите форми на заетост. Без да се отрича тяхната необходимост се поставя фокуса на вниманието върху отражението, което имат тези нетипични форми върху сигурността на традиционно по-слабата страна в трудовоправната връзка - работника или служителя.

Цел на настоящата статия е да се поставят някои въпроси свързани с несигурността на работниците и служителите при гъвкавите форми на труд. На фокуса на внимание са нормите на Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз. На база на извършеното изследване се правят изводи и се отправят препоръки за актуализиране на трудовото законодателство.

В изпълнение на целта са поставени и следните **изследователски задачи**, а именно: 1. Да се изследват гъвкавите форми на заетост с оглед на състоянието на несигурност, което предизвикват на пазара на труда и при работниците и служителите; 2. Да се анализират някои от по-важните моменти въведени с Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз; 3. На база на извършеното изследване да се направят изводи и препоръки за актуализиране на трудовото законодателство

За осъществяване на изследването са използвани традиционните методи в правната доктрина. Изследването не претендира за изчерпателност предвид ограничения обем, но се стреми да привлече вниманието на изследователите в тази сфера на необходимостта от задълбочени анализи на отражението, което дават гъвкавите форми на заетост и респективно необходимостта от мерки за прозрачност и предвидимост в действията на работодателите. Материалът е съобразен с актуалното българско законодателство към 30.10.2019г.

Изложение

Законодателството не борава с термина гъвкави форми на заетост. Това понятие е теоретично и се използва в икономическата и в юридическата литература, като в него се

¹ ДВ, бр. 33 от 2011 г.

влага различно по смисъл и обем съдържание. От една страна то се отъждествява с новите видове трудови договори, които предоставят по-голяма свобода на страните и са по-адаптивни към промените в обществените отношения, свързани с престоирането на работната сила. В този смисъл понятието отразява положителните аспекти, вложени от законодателя в нормите и целящи да подпомогнат страните на трудовото правоотношение в намирането на оптимален баланс за взаимно полезни престации.

От друга страна под това понятие се има предвид „незащитената заетост“ и се интерпретира, като антипод на традиционната заетост и продукт на глобализацията, която води до използването на различни форми на гъвкава организация на работното време и производствения процес, вкл. аутсорсване на дейности, функционални трансформации, териториално-пространствено обособяване и раздробяване, формиращи нов тип трудови и наемни отношения. Крайният резултат е нарастващата несигурност, която Гай Стендинг (Гай Стендинг, 2013, с. 32-33) определя като несигурност: на пазара на труда; на заетостта; на работното място; на труда; на придобиването на нови умения; на доходите; на представителството.

През последните години сме свидетели на стъпки от страна и на Международната организация на труда (МОТ) и на ЕС да се въведе ред в трудовите отношения и да се регулира незащитената заетост. В наши дни разпознаваме различни форми на заетост, които често се прекриват и тяхното законово уреждане става все по-належащо².

В българското законодателство гъвкавите форми на труд са основно свързвани с: надомна работа, работа от разстояние, аутсорсинг на персонала, краткосрочни договори и редица други форми, който нямат законова формулировка, но са практика в ежедневието при престоиране на труд. Работата на повикване или повече позната като „on-callwork“, домашният труд (широко разпространена в почти цял свят, и добре позната в България – въпреки, че не е регламентирана и не се признава като такава), работа на свободна практика (регулирана в България от ЗЗД и т. нар. граждански договори) и др.

Пример за определена гъвкавост, предоставена от законодателя на сключващите трудов договор страни с оглед на задоволяване в максимална степен на техните интереси, е регламентираната в чл. 230, ал. 1 КТ възможност за сключване на един специфичен трудов договор – този с условие за обучение по време на работа. Особено при него е, че лице, което не притежава професионална квалификация, необходима за изпълнение на определена трудова функция, би могъл да започне работа по трудово правоотношение, по което не само, че ще получи безплатно обучение за усвояване на съответната професия или специалност, но и има право на месечно трудово възнаграждение (Банов, 2016) (Банов, 2017 а) (Банов, 2017 б) (Банов, 2018 а) (Банов, 2018 б) (Банов, 2018 с) (Banov, 2018) (Банов, 2019).

Основните проблеми, които поставя тази гъвкавост са свързани с несигурността в няколко посоки, приоритетно в осигурителната сфера:

- ниската или неадекватна степен на социално осигуряване при настъпването на различните видове социални рискове (безработица, болест, трудова злополука, пенсиониране);
- неблагоприятно отражение върху солидарна система - при изчисляване на осигурителния стаж се спазва принципът за пропорционалност, което силно ограничава осигурителните права на работниците и служителите (Йолова, 2015 а) (Йолова, 2015 б).

² Несигурни форми за работа в България – средства за преодоляване и подходи за синдикална дейност.

- минималните осигурителни прагове по основни икономически дейности и квалификационни групи професии (Андреева, А.; Йолова, Г., 2018).

Стремежът на работодателите към все по-голяма гъвкавост на наемането и свобода в договарянето води до относително нарастване на „незащитената заетост“. Това е и причината за недостатъчната „легална“ приложимост на много от новите видове трудови договори, които не се възприемат позитивно от българските работници и служители. Ниска степен на сигурност за защита на техните трудови и осигурителни права е оформящият се извод от поставените въпроси.

Препоръка в законодателния процес е да се засили ролята на синдикалните организации да се помисли за възможностите им да се включват по-активно в разработването на проекти за изменение в трудовото и осигурително законодателство. От една страна те са изразители на проблемите на работниците, а от друга страна могат да намерят адекватни решения, предвид факта че най-добре познават процесите отвътре.

Пазарите на труда в европейския съюз претърпяха дълбоки промени, дължащи се на комплексното действие на фактори свързани с дигитализацията и демографските процеси в страните, както и миграция. В резултат на това се регламентираха много нови форми на заетост, различаващи се от традиционните трудови правоотношения, що се отнася до тяхната предвидимост. От своя страна гъвкавите нетипични форми на заетост създават несигурност относно приложимите права и социалната закрила на засегнатите работници. Генезиса и цялостната концептуална идея в начина на престиране на работната сила налага работниците да разполагат с пълна информация за основните си условия на труд. Въпреки технологичните процеси и свързаната с тях динамика в общуването сигурността предполага и изисква информацията, свързана с трудовото правоотношение да бъде предоставяна в писмена форма, до която работниците имат лесен достъп. Това обосновава потребността на работниците в Съюза да се предоставят редица нови минимални права, свързани със сигурността и предвидимостта на трудовите правоотношения. Важна стъпка в тази посока е приемането на Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз. Съгласно чл. 1 от Директивата е да се подобрят условията на труд чрез насърчаване на по-прозрачна и предвидима заетост, като същевременно се гарантира гъвкавостта на пазара на труда. В нормите и се определят минимални права, които се прилагат за всеки работник в Съюза, който има трудов договор или трудово правоотношение. Работодателят предоставя на всеки работник в писмена форма изискваната съгласно настоящата директива информация. Информацията се предоставя и предава на хартиен носител или в електронна форма – при условие че информацията е достъпна за работника, може да се съхранява и отпечатва и работодателят запазва доказателство за предаване или получаване.

Държавите членки предприемат мерките, необходими, за да се съобразят с настоящата директива, до 1 август 2022 г. Държавите членки могат да поверят изпълнението на настоящата директива на социалните партньори, ако социалните партньори съвместно поискат това и при условие че държавите членки предприемат всички необходими мерки, за да могат по всяко време да гарантират резултатите, които се целят с настоящата директива.

Заключение

В световен мащаб пазарът на труда е изправен пред феномена дигитализация. Това не е само технологичен процес, а е фактор изцяло разтърсващ обществените отношения във всички сфери. Съответно на това законодателството, като нормативен регулатор на обществените процеси се опитва да намери адекватни механизми и да въведе норми гарантиращи нормалното отношение между субектите. В сферата на трудовите отношения гъвкавите форми на заетост, които бяха въведени в законодателствата на страните под една

или друга разновидност и съчетание търпят изпитания и дават своето негативно отражение. Несигурност у работниците и служителите е обобщеното отражение на тези негативни проявления. Незащитената заетост нараства с всеки изминат ден и този процес ще се задълбочава, ако не се предприемат спешни мерки за противодействие. Пазарът на труда излиза от своите стандартни и познати граници. В този ред на мисли следва да се приветства законодателната намеса на ЕС посредством приемането на Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз. Следва страните-членки да направят нужните действия за преразглеждане на социалноосигурителните системи, които е наложително да бъдат модернизирани в насока максимална защита на осигурителните права на заетите лица и гаранциите за предоставянето и защитата им в условията на гъвкава заетост. Трябва да се преразгледа и правната регулация на всички нови форми на заетост, като от една страна се запази гъвкавостта, която налагат те, а от друга – защитават работника в най-пълна степен.

Защитата правата на работниците следва да се постави на друга плоскост, този правен принцип прокарващ се като червена линия в нормите на трудовото право през всички етапи от своето развитие следва да придобие своите актуални измерения. Да се преосмисли остарялата и неадекватна на времето си роля на синдикатите. Те следва да заемат нова роля, да придобият нова визия, която да даде надеждност в защитата на правата на работниците.

Използвана литература:

1. Banov, H. Concept of labour contract for learning at work. – In: Материали научно-практической конференции "Регулирование социально-трудовых отношений", ГУ "Управление внутренней политики Карагандинской области", Республика Казахстан, 2018, p. 112–115;
2. Андреева, А.; Йолова, Г. Необходимост от нов модел за определяне на минималната работна заплата и минималния осигурителен доход. Известия на Съюза на учените – Варна. Сер. Хуманитарни науки, 2018, 1, 16 – 21.
3. Банов, Х. „Европа 2020“ и трудовият договор за обучение по време на работа. – Правна Мисъл. 2016, № 4, с. 47–64.
4. Банов, Х. Особенности на прилагането на основанията за недействителност на трудовия договор за обучение по време на работа. – Правна Мисъл, 2019, № 3, с. 3–19.
5. Банов, Х. Особенности на сключването на трудов договор за обучение по време на работа. – В: Правото – традиции и перспективи. Сборник от юбилейна научна конференция по повод на 25 години от създаването на Юридическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. София: Сиела, 2018, с. 238–250.
6. Банов, Х. Страните по трудов договор за обучение по време на работа. – Правна Мисъл, 2018, № 3, с. 31–42.
7. Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа – нова перспектива за професионална преквалификация. – В: Научни четения в памет на Венелин Ганев и Никола Долапчиев. Сборник доклади от научна конференция. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 497–509.
8. Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа като форма за осъществяване на международно признати права на човека. – В: XXVII Международна научна конференция за млади учени 2018. Сборник научни трудове. София: Авангард прима, 2018, с. 277–285.

9. Банов, Х. Усъвършенстване на правната уредба на професионалната квалификация, образованието и обучението в съответствие с политиките за обучение на възрастни в Европейския съюз. – В: Научни трудове на Института за държавата и правото. Т. XVI. Актуални правни проблеми. София: Институт за държавата и правото – Българска академия на науките, 2017, с. 262–278.
10. Гай Стендинг „Прекариятът – новата опасна класа”, ИК „Труд и право”, София, 2013 г., с. 32-33.
11. Йолова, Г. За някои хипотези на признаване на осигурителен стаж.Върховенството на закона - предпоставка за развитие на бизнеса и за икономически растеж, София: УНСС, 2015, 1, 113 -117.
12. Йолова, Г. Осигурителен стаж и сродни институти при признаване на някои видове обезпечения. Изв. Сп. Икон. унив. - Варна, 2015, № 3, с. 20 – 23.

За контакти: доц. д-р Андрияна Андреева, ИУ-Варна, a.andreeva@ue-varna.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ИНОВАЦИОННИ СТРАТЕГИИ И ПОЛИТИКИ, ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА УСТОЙЧИВА ВРЪЗКА МЕЖДУ НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ И БИЗНЕС

Меги Дакова, Гергана Димитрова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, ФИСН

INNOVATIVE STRATEGIES AND POLICIES TO BUILD A SUSTAINABLE CONNECTION BETWEEN SCIENCE, EDUCATION AND BUSINESS

Megi Dakova, Gergana Dimitrova
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”

Abstract: Higher education and science are areas in which knowledge is created and spreads and human capital is built and operates. They find their realization in the real economy. In the context of global competition, their condition becomes crucial for the socio-economic development and competitiveness of the economy. Due to the EU's reported problem of innovation creation, EU Member States focus on innovation policies and strategies to create a sustainable science-business connection as a prerequisite for economic growth. This would not be possible without improving the quality of research and education. According to this, the main idea of the present work is to investigate the innovative policies, aimed at building a sustainable functioning of the so-called "knowledge triangle" that binds science, education and business together and, on this basis, highlights the more important guidelines for their sustainable interaction and development.

Keywords: innovation, policies, strategies, science, education, business

1. Въведение

Висшето образование и науката са сфери, в които се създава и разпространява знание, изгражда се и функционира човешки капитал, които намират своето приложение в икономиката. От друга страна, в търсене на възможности за повишаване на конкурентоспособността си, бизнес-организациите се преориентират към колаборация с университетите за реализиране на ясни политики и целенасочени съвместни дейности по отношение създаване на иновации и тяхното апробиране в бизнеса.

Всичко това възниква напълно естествено в условията на динамична и конкурентна среда. Определя се и от отчетения от ЕС проблем по отношение на създаването на иновации. За решаването му страните-членки се фокусират върху иновационните политики и стратегии за създаване на стабилна връзка между науката, образованието и бизнеса, както в контекста на концепцията за устойчиво развитие, така и като предпоставка за повишаване на производителността (а оттам и конкурентоспособността) и икономическия растеж на националните стопанства.

2. Методология

Настоящата работа е конструирана върху анализ на вторични данни и източници на информация. Неин предмет са стратегиите и политиките, насочени към създаването на иновации и повишаване на иновационната активност на страната ни.

Целта на разработката е да се разгледат иновационните политики, ориентирани към изграждане и устойчиво функциониране на т. нар. „триъгълник на знанието“, обвързващ науката, образованието и бизнеса в координирана система, като на тази база бъдат открити някои от същностните насоки за устойчивото им взаимодействие и развитие.

Задачите за осъществяването на поставената цел са:

1. Представяне на иновационните политики като предпоставка за изграждането на устойчива връзка между наука, образование и бизнес.
2. Проследяване на иновационна активност на страната ни и разглеждане на иновационните стратегии за развитие на научните и бизнес-организациите в условия на икономика на знанието.
3. Основни изводи и насоки по изследваната проблематика.

3. Иновационна активност и стратегии за развитие

Взаимовръзката между конкурентоспособността и иновационната активност на бизнес организациите е безспорна, а тя определя иновациите за *„най - прекият път към конкурентна икономика.“* [1] Осъзнато е тяхното значение за просперитета на нациите, като в глобализацията се свят все по-голяма част от иновациите се създават и реализират посредством коопериране и сътрудничество между научните институции и бизнеса. Посоченото се превръща в основен приоритет за изграждането на икономика на знанието, която да съчетава в себе си трите страни на триъгълника „образование - научни изследвания (иновации) – бизнес“ и синергийният ефект от съвместните им дейности.

С оглед на всичко това е необходимо да се постави фокус върху:

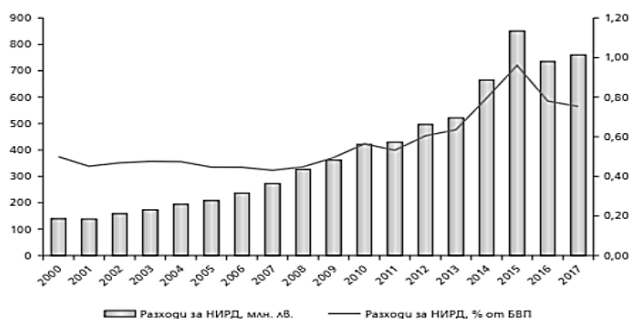
- Създаване на благоприятна среда за стимулиране на връзките между науката и бизнеса;
- Увеличаване на разходите за наука - инвестициите в НИРД;
- Подкрепа на научни и иновативни проекти;

Създаването на среда за подпомагане и постигането на стабилна връзка между академичните представители и бизнеса се приема за предпоставка за генериране на по-високи резултати в развитието на научноизследователския сектор. В този смисъл, нарастваща и определяща е ролята на науката (НИРД) в тези процеси, посредством които се създава и трансформира знание от изследователската дейност към реалната икономика.

В страната ни е разписана Иновационна стратегия за интелигентна специализация 2014 -2020 г. [2], която се определя за стратегически подход към иновациите и НИРД. Тя е разработена съгласно Стратегията за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж - Европа 2020 г. и е насочена към подкрепа на националната специализация.

През 2014 г. стартира и Програмата за научни изследвания и иновации (Осма рамкова програма) Хоризонт 2020 [3], с бюджет на стойност близо 80 млрд. евро, по-голяма част от който планиран именно за развитие на научните изследвания.

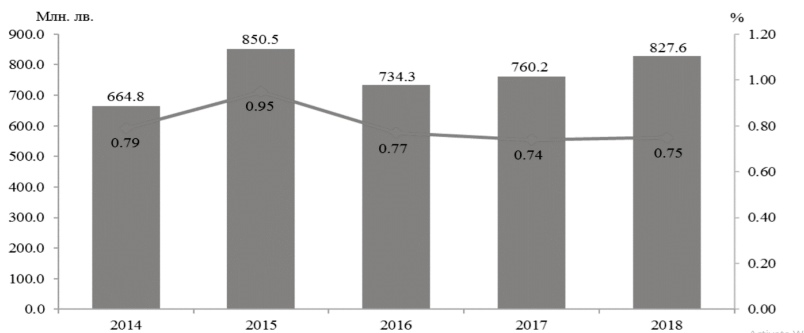
По изнесени данни, разходите за НИРД на страната ни за периода 2000 г. - 2017 г. нарастват значително до 2015 г., след което се наблюдава спад (през 2016 г.), достигащ 16%. Година по-късно (през 2017 г.) средствата за финансиране на научните изследвания отново започват да нарастват (виж Фиг. 1).

Фигура 1. Разходи за НИРД в България, за периода 2000 г. - 2017 г.

Източник: *Inovacii.bg* [4]

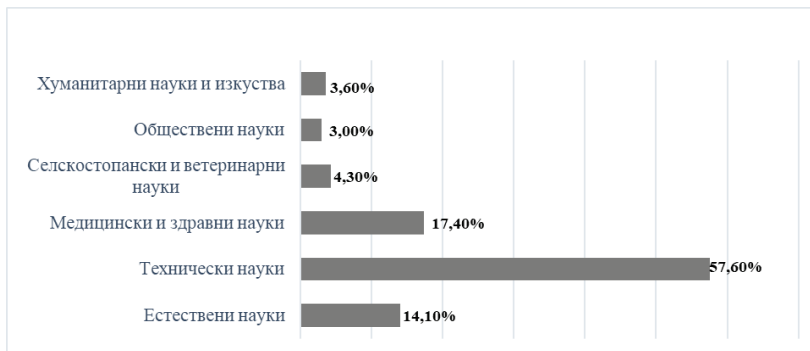
Разходите за научноизследователска и развойна дейност (НИРД) през 2018 г. са 827,6 млн. лв., което е с 8,9% повече в сравнение с 2017 г. Активността на НИРД, определена в процент от разходите за БВП, също нараства спрямо предходната година - от 0,74% през 2017 г. на 0,75% през 2018 година (фиг. 2).

Фиг. 2. Разходи за научноизследователска и развойна дейност (НИРД) по данни на НСИ

Източник: *НСИ* [5]

На фигура 3 е показана структурата на разходите за НИРД, отчетени за 2018 г., по области на науката. С най-голям относителен дял са разходите за НИРД в областта на техническите науки – 57,60% (476,9 млн. лв.), следвани от тези за медицинските и здравни науки - с дял от 17,40% (144 млн. лв.) и в естествените науки - 14,10% (116,4 млн. лева) .

Фигура 3. Структура на текущите разходи за НИРД (по относителен дял) по области на науката за 2018 г.

Източник: *НСИ* [5].

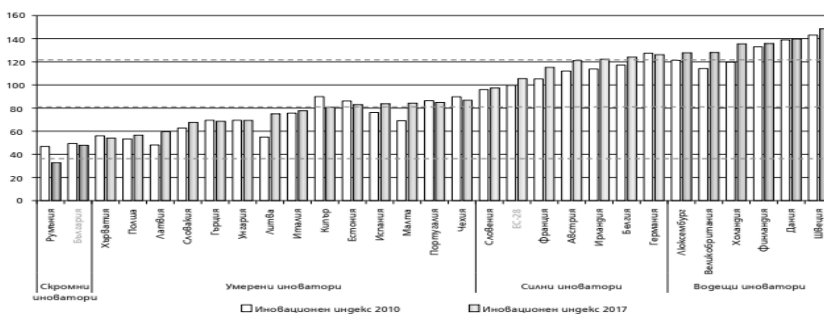
В областта на Висшето образование (Таблица 1), се отчита намаляване на разходите за НИРД за периода 2014 г. - 2018 г., като през 2016 г. се достига спад от 34% спрямо 2014 г., след което започва покачване, при което до 2018 г. все още не са достигнати нивата от 2014г.

Таблица 1 Разходи за НИРД по области (ВО)

Висше образование	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
Общо лева:	58543	45854	38427	43442	45141

Източник: НСИ [6]

Място на България на Европейското иновационно табло за 2018 г. ѝ отрежда позиция на „Скромнен иноватор“ (Фиг. 4), като причините за поставянето на страната ни в „дъното на класацията“ е по отношение на “*пет комплексни области за анализ*”: привлекателна среда за НИРС, финансиране, иновационна дейност, взаимодействие, отражение върху продажбите. [4]

Фигура 4. Европейско иновационно табло 2018 г. за инвестиционната активност

Източник: European Innovation Scoreboard, 2018, по данни на Inovacii.bg [4]

4. Заключение

За формиране на иновационна икономика и национална политика, съответстващи на изискванията на ЕС, е особено важно интегрирането на науката и знанието в практическата дейност. В световен мащаб най-силните икономики са тези, които са с най-висока иновационна активност. Императивно изискване за повишаването на конкурентоспособността на българската икономика е разкриването на иновационния потенциал и подобряване на иновационната активност на страната ни. Посоченото е немислимо без използване на възможностите за финансиране на научни разработки и проекти и развиването на НИРД, в която университет и бизнес да кооперират своите усилия в процеса на създаване, внедряване, усъвършенстване, реализиране и потребление на иновации.

Меги Дакова е редовен докторант към Катедра „Управление и количествени методи в икономиката“ при ФИСН на ПУ „Паисий Хилендарски“, e-mail: m.ddakova@gmail.com.

Гергана Димитрова е доктор по икономика и асистент към Катедра „Управление и количествени методи в икономиката“ при ФИСН на ПУ „Паисий Хилендарски“, e-mail: gergana.gu@gmail.com.

REFERENCES

- [1] Nakova, R. Povishavane na konkurentosposobnostta na industrialното predpriyatie chrez marketingovi inovatsii, avtoreferat, 2013.
- [2] Inovatsionna strategia za inteligentna spetsializatsia na Republika Bulgaria 2014 - 2020, https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/innovations/ris3_26_10_2015_bg.pdf, 11.2019.
- [3] Horizont 2020 Programa za nauchni izsledvania i inovatsii, <http://horizon2020.mon.bg/?go=page&pageId=24>, 11.2019.
- [4] Inovatsii.bg, Intelligentni politiki za inovatsionen rastezh, 2018, http://www.arcfund.net/fileadmin/user_upload/arcimages/INNO_2018_BG_FINAL.pdf, 11.2019.
- [5] NSI, https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/NIRD_2018p_O2NGWYK.pdf, 11.2019.
- [6] NSI, <https://www.nsi.bg/bg/content/2656/%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%B4-%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8>, 11.2019.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

КОЕ ОБЯСНЯВА ДИНАМИКАТА НА ЕФЕКТА НА ИНЕРЦИЯТА НА НЮЙОРКСКАТА ФОНДОВА БОРСА

Венета Илиева

СУ „Свети Климент Охридски“, Стопански факултет

WHAT EXPLAINS THE DYNAMICS OF THE MOMENTUM EFFECT AT THE NYSE?

Veneta Ilieva

**Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Faculty of Economics and Business Administration**

Abstract

Currently there is significant empirical evidence in support of the statement that momentum effect disappears in times of turmoil, just to reemerge later when the stock market rebounds. Nevertheless, some recent advances in the literature suggest that after the 2008 Financial crisis the observed average raw profits of momentum trading strategies for the NYSE decreased permanently. This paper aims to research for underlying reasons for these phenomena. For this purpose, we perform a detailed literature survey. As a result, we propose to explain the phenomenon through changes to the market structure and to the (benchmark market) price level and suggest to explore possible non-linear relationships between factors to account for feedback loops.

Key words: efficient market hypothesis (EMH), momentum effect, stock market, market structure, price level, relative prices, flows of capital

1. Literature Review

The economic history review by Delcey (2019) summarizes some of the implications that the simultaneous popularization in 1965 of the efficient market hypothesis (EMH) by Fama and Samuelson has had on contemporary finance theory and research¹. The Fama definition in (Fama, 1965) has remained the standard of reference for most subsequent analysis of the EMH and most researchers have sought to either challenge or modify it.

In 1968 a corollary by Jensen (1968) introduced the idea that due to the “efficiency”, active management of stock portfolios does not add value to investors as compared to simply investing in the broad stock market. This assertion provoked the creation of a significant body of follow up academic research of both practical and theoretical importance that in turn might have been a contributing factor to the rise of passive (index) investing. One way to interpret Jensen’s results is to state that for active management to outperform passive investing (i.e. relative to a chosen

¹ Fama’s original definition was presented in (Fama, 1965) and stated: “We ... saw that a situation where successive price changes are independent is consistent with the existence of an “efficient” market for securities, that is, a market, where **given the available information**, actual prices at every point in time represent very good estimates of **intrinsic values**.” [Emphasis by the authors.]

benchmark index) on a risk-adjusted basis, active managers need to be able to find and invest in equity portfolios or anomalies that are persistent in generating returns in excess of the index and that are still profitable after deducting expenses (fees and taxes).

Cremers et al. (2019) provide a detailed review of the past 20 years of research in the area of active asset managers' performance and the challenges to finding persistent premiums or anomalies.

At the time when EMH was introduced, the tools available to investors to price assets, i.e. to use their available information, were the capital asset pricing model (CAPM), which stated that only the market risk existed as a risk pricing characteristic and estimated expected returns as a **linear function of this systemic risk factor** and the arbitrage portfolio theory (APT), which provided for multiple risk pricing characteristics of an investor's choice but **required that each risk be orthogonal to all of the others, so that the market payoffs were additive**. For these reasons subsequent research on EMH focused mainly on comparing the active manager's performance to a benchmark index (the market risk) or on identifying pricing characteristics (factors) that could consistently lead to excess returns thus trying to create measures to challenge or refute the EMH. And some of the research did show that there may be observable patterns in the US stock market such as classes of stocks (small caps, high book-to-market ratios) that had performed better over certain periods of time. In turn, this led to the development of various factor models seeking to explain the value added by active managers after taking into account such already established patterns.

The first factor model that recognized that momentum effects do exist on the stock market was proposed by Carhart (1997). In that paper Carhart (1997) added the momentum factor to the already established Fama-French three factor model and stated that: "Persistence in mutual fund performance does not reflect superior stock-picking skill. Rather, common factors in stock returns [authors' note – such as momentum] and persistent differences in mutual fund expenses and transaction costs explain almost all of the predictability in mutual fund returns." To cite: "Carhart (1997) showed that apparent "hot hand" effects can be explained by common factors in stock returns, particularly the Jegadeesh and Titman (1993) momentum factor (i.e., the returns on stocks that have performed relatively well in the past compared with the returns on stocks that performed poorly)."

However, even though momentum was identified as a possible anomaly effect and a factor influencing stock returns and thus has been deployed in practice by some active managers, to this day neither momentum, nor any of the other factors, or a combination thereof, identified in the literature since the 1970-es seem to be universally accepted by the research community as an ever-holding factor explaining stock returns and there is no universally accepted factor pricing model. Furthermore, in 2002 Griffin (2002) showed that domestic factor models explain much more time-series variation in returns and generally have lower pricing errors than the world factor model and suggested that practical applications of the US specific Fama-French three-factor model, for decisions such as cost of capital calculations and performance evaluations, are best performed on a country-specific basis. The high variability in findings, be it country or factor specific, suggests that, a given equity market may exhibit exploitable patterns from time to time but not all of the time. Market anomalies with respect to the EMH, even if sometimes lasting for a prolonged time period, appear to be transient and hard to explain or to unify in a theory (classical or behavioral), or to consistently bring excess returns.

One recent attempt to create a theory unifying established premiums or anomalies is presented by Ibbotson et al. (2018) in a book which introduces the Popularity Asset Pricing Model (PAPM), based on the new equilibrium theory (NET) originally proposed by Ibbotson, Diermeier and Siegel in 1984 (Ibbotson et al., 1984). NET sought to apply the classic principles of economics to finance by determining the equilibrium cost of capital, and hence intrinsic value, for each asset in the market, given the characteristics of that asset and the utility functions of all the investors in the market. This would allow to create an aggregate demand function taking into account different types of characteristics/risks. As such Ibbotson et al. (1984) initially identified beta (market risk),

inflation, real interest rate and residual risk. PAMP builds on that original work and expands on it. As stated in Ibbotson et al. (2018): “In the PAMP, an equilibrium emerges in which the expected excess return of each security is a **linear function of its systematic risk with respect to the market portfolio (beta) and its popularity loadings, which measure the popularity of the security based on its characteristics relative to those of the beta-adjusted market portfolio.** As we illustrated, differences in popularity loadings can cause differences in expected returns greater than would be expected if we consider only differences in betas. The coefficients on the popularity loadings—the popularity premiums—are the aggregated attitudes of investors toward the non-risk security characteristics.”

Ibbotson et al. (2018) seek to integrate the classical equilibrium theories (EMH) and behavioral finance and argue that prices (as a measure of intrinsic value) may also reflect irrelevant information such as the behavioral preferences of investors thus becoming “beyond efficient”. In their definition a biased security price is a price that reflects both relevant and irrelevant information in a beyond-efficient market. The authors used premiums and anomalies previously identified in the academic literature to input as pricing characteristics for PAMP and on page 27 provided popularity-based explanations of these observed premiums and anomalies. With respect to momentum they note the following: “... momentum is a special case. **Although it fits well with the popularity framework, it does not fit well with our cross-sectional testing method.** We view high-momentum stocks as stocks that are increasing in popularity—that is, becoming higher priced. But why do high-momentum stocks in one year continue to outperform the next year? Empirically, the increase in popularity is sustained over a relatively long period of time, such as 6–18 months. Ultimately, we believe that these stocks become overly popular, resulting in a reversal, but the reversal is not immediate and appears to be a market inefficiency. Stocks do not appear to immediately react to new information; their price changes continue over long periods in the same general direction.” (Ibbotson et al., 2018, p. 124).

Further in the book Ibbotson et al. (2019) provide the following popularity-based explanation for the momentum anomaly: “Attention-causing events create interest, which increases trading activity and liquidity and results in an unsustainable virtuous mispricing circle.”

In addition to the above observations about the momentum anomaly, Nedev & Bogdanova (2018) demonstrate that on the New York Stock Exchange (NYSE), there is time variation in momentum profits (i.e. reversals and drawdowns) during periods of severe market turmoil. Thus, it appears that for NYSE momentum tends to persist during “calm” markets and to reverse fast and substantially during periods of turmoil.

2. Methodology

In this paper we seek to add to the understanding of the momentum effect and its existing explanations in the context of the EMH and behavioral finance as established in the literature review.

We note that the assumed linearity in the current models may prevent explaining the effect and we seek to provide an alternative view in that the way the market itself is structured and/or the changes to the market structure and/or benchmark levels may create internal dynamics that lead to the existence, reversal or disappearance of the momentum effect. Thus, as a suggestion for further research, a non-linear model may provide a better explanation as to why the momentum anomaly might exist.

3. Discussion

We begin by noticing that a way to restate the EMH and how the prevailing theory is measured is that the stock market may be viewed as a system that efficiently readjusts relative pricing (returns) in result of market participant’s interactions based on the available information and the investors’ interpretation of the information available to them at any given point of time. We note that different market structures (as affected by regulation, by barriers to the free flow of capital or even by the ratio of active to passive investors) may result in more than one alternative behavior by the

same investor(s), even when given the same initial information set. This could help explain the finding by Griffin (2002) that domestic-driven specific models may have lower pricing errors than a world factor model.

The changes in *market structure* might help explain the transiency in investor behavior or preferences and consequently any under-reaction or over-reaction to new information, that is the appearance and disappearance of excess returns, including the momentum anomaly as described above. Forces that may influence the structure of the system include information beyond that needed for estimating the earning potential of any stock, which is generally related to the outputs of the broad economy. The miscellany of these sources of information and the consequent investor action includes but is not limited to the percolation of new ideas; changes in regulations related to the stock market itself or to taxation; or expanded capabilities or products due to changes in technology. The changes to the market structure per se, holding all else constant, may transform existing established relationships making them transient rather than permanent. Such transiency might be one explanation why so far none of the patterns yielding excess returns found to exist by the academic research has been continuously persistent or universally accepted across all equity markets and in all times.

Cremers et al. (2019) provide one example of a changed market structure since 1997 as expressed by the changed ratio of active to passive investing. In particular, Cremers et al. (2019) note that “in 1997, only 7.5% of domestic equity mutual fund assets were held in traditional index funds, compared with 29.6% in 2017. Most net cash flow has gone into passive strategies. Between 1997 and 2017, domestic equity index funds had a net cash inflow of \$639 billion whereas active funds had a net outflow of \$975 billion.” In addition, Atanasov et al. (2018) demonstrate the power of ideas in changing the market structure by exploring the effect of academic exposure to the ideas of the EMH on the investment behavior of active mutual fund managers. They show that managers that are more likely to be exposed to the EMH during their higher education are less “active” compared to their unexposed peers. The exposed managers are holding more diversified portfolios with larger numbers of stocks and with lower active-share and tracking-error measures more in line with benchmarking strategies. One interpretation of the combination of these findings is that the increase in the number of investors (both passive and active) acting in accordance with the established academic research and EMH, in particular, is likely to further reinforce the EMH and to make finding any excess returns or anomalies within that framework, including momentum, much harder. On the other hand, if this dynamic persists above some critical threshold of the ratio of active to passive investing, the re-emergence of notable anomalies or excess returns for active investors is perhaps to be expected rather than completely ruled out.

Capital inflows and outflows to a given market may lead to changes in the overall levels of valuation, while not affecting the *relative pricing* as measured by excess returns. If, however, the capital flows did affect relative pricing, there could be changes to the correlations used to calculate linear model inputs or factor loadings, thus resulting in sudden as opposed to gradual changes in relative values. This might help explain the fast time variation in momentum profits during periods of severe market turmoil as found by Nedev & Bogdanova (2018).

Both Fama and Samuelson used a form of arbitrage reasoning to show why successive price changes are independent. The existing models testing market efficiency focus on describing the **relationships between securities prices** (or rather their returns) and only the equilibrium models seek to provide theoretical supply and demand reasoning for determining a given price but do not and cannot really calculate a price (level). In other words, whether the EMH holds is not necessarily concerned with or determined by any absolute intrinsic values (price levels) as originally stated in the Fama’s definition in (Fama, 1965) but rather only with the existence of relative differences in expected returns. This implies that as long as the market properly evaluates these relative differences, the EMH may hold but this does not necessarily mean that the actual **price levels** need to be set correctly with respect to some absolute standard. In other words, changing capital flows or general price levels may result in the observation that the EMH generally

holds but if there are any **feedback loops** dependent on the price levels, such changes may lead to the temporary existence of excess returns.

The existence of a feedback loop in the market system combined with variations in price levels may help explain the momentum anomaly discussed as unique by Ibbotson et al. (2018). The “virtuous mispricing circle” can be perceived as a synonym to the terms positive feedback loop as well as to the term virtuous cycle. Similarly, the fast decline in the pricing level (the benchmark) during a market turmoil may lead to the reversal of the virtuous cycle into a vicious cycle, thus explaining the momentum’s reversal effect observed by Nedev & Bogdanova (2018). In addition, if the power of the momentum anomaly is influenced by the price levels, the generally heightened price levels on NYSE since 2014 as compared to previous periods may be one explanation for the findings in (Nedev & Bogdanova, 2018) that the observed average raw profits of momentum trading strategies decreased since then².

Worth noting is that feedback loops tend to be non-linear in nature. The momentum effect may be interrelated with liquidity and trading volume or bid/ask spreads because it is easier or cheaper to get out of liquid stocks. However, as outlined above the prevalent models used in the literature, including the recently introduced PAPM are linear. Future research may benefit from exploring possible non-linear relationships (feedback loops) between factors, for instance between momentum, liquidity and trading volume.

4. Acknowledgements

The presentation and dissemination of these research results is supported in part by Sofia University Science Fund Project 80-10-71/12.04.2019 "Empirical Study of the Adaptive Market Hypothesis through the Lens of Behavioral Finance".

5. References

- Atanasov, V., Pirinski, C. & Wang, Q., 2018. Wang, The Efficient Market Hypothesis and Investor Behavior. Bogdanova, B. & Nedev, B., 2019. Volatility breakdown of the momentum effect observed at the New York Stock Exchange. *AIP Conference Proceedings*, 2172(080018).
- Carhart, M. M., 1997. On Persistence in Mutual Fund Performance. *Journal of Finance*, 52 (1), pp. 57–82.
- Cremers, K. J. M, Fulkerson, J. A. & Riley, T. B., 2019. Challenging the Conventional Wisdom on Active Management: A Review of the Past 20 Years of Academic Literature on Actively Managed Mutual Funds. *Financial Analysts Journal*, 75(4), pp. 8-35.
- Delcey, T., 2019. Samuelson vs Fama on the Efficient Market Hypothesis: The Point of View of Expertise. *OEconomia - History/Methodology/Philosophy*, 9(1), pp. 37-58.
- Fama, E. F., 1965. The Behavior of Stock Market Prices. *Journal of Business*, 38(1), pp. 34-105.
- Jensen, M. C., 1968. The Performance of Mutual Funds in the Period 1945-1964. *Journal of Finance*, 23(2), pp. 389-416.
- Griffin, J. M., 2002. Are the Fama and French Factors Global or Country Specific?. *The Review of Financial Studies*, 15(3), pp. 783–803.
- Ibbotson, R. G., Diermeier, J. J. & Siegel, L. B., 1984. The Demand for Capital Market Returns: A New Equilibrium Theory. *Financial Analyst Journal*, 40(1), pp. 22-33.
- Ibbotson, R. G., Idzorek, T. M., Kaplan, P. D. & Xiong, J. X., 2018. *Popularity: A Bridge between Classical and Behavioral Finance*. CFA Institute Research Foundation.
- Nedev, B. & Bogdanova, B., 2018. Dynamics of the momentum effect on the NYSE from the perspective of behavioral finance. *AIP Conference Proceedings*, 2048(020018).
- Nedev, B. & Bogdanova, B., 2019. Comparative Analysis of Momentum Effect on the NYSE and the SHSE from the perspective of Cultural Specifics. *AIP Conference Proceedings*, 2172(080011).

² The interested reader could find more concurrent research evidence on the profitability of momentum effect on the NYSE and the SHSE and its temporal characteristics in the papers of (Nedev & Bogdanova, 2019) and (Bogdanova & Nedev, 2019).

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**КОИ СА ПЕЧЕЛИВШИТЕ КОМПАНИИ НА НЮ ЙОРКСКАТА
ФОНДОВА БОРСА? ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТА НА
ИНЕРЦИЯ ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ТРИ ДЕСЕТИЛЕТИЯ**

Божидар Недев, Боряна Богданова
СУ „Свети Климент Охридски“, Стопански факултет

**WHICH ARE THE WINNERS AT NYSE? AN EMPIRICAL STUDY ON
THE MOMENTUM EFFECT OVER THE LAST THREE DECADES**

Bozhidar Nedev, Boryana Bogdanova
**Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Economics and
Business Administration**

Abstract

Momentum effect has been widely studied for almost 30 years now by both conventional and behavioral scientists, as well as practitioners. The goal of this paper is to investigate the profitability of momentum trading strategy, consisting only of holding a long position in past winner stocks at the New York Stock Exchange (NYSE). We found presence of statistically significant momentum over a period of almost three decades (1990 – 2018). We further performed an in-depth analysis of the companies comprising the list of winners. As a result, we provide a summary of the most frequent winners as well as their industries of operation. We also document the most profitable industries on the NYSE based on the application of winners-only momentum trading strategy.

Key words: momentum effect, winners-only trading strategy, NYSE, industry

1. Introduction

Momentum effect has been initially documented in the seminal paper of (Jegadeesh & Titman, 1993). The observed pattern is presented as a possibility for short-term return predictability based on past performance of assets over a period of less than 12 months. Thus, holding a long position in the past winner stocks and taking a short position on the past losers for the subsequent 3 to 12 months turns out to be a profitable investment strategy on the U.S. stock markets (NYSE and AMEX) in every five-year period between 1965 and 2009. The only exception represents the last 5-year period due to negative impact of the Global Financial Crisis (Jegadeesh & Titman, 2011); (Bird, et al., 2017).

Thus, Eugene Fama qualifies momentum effect as one of the most challenging evidences towards the Efficient Market Hypothesis. What is more, Fama states hope, that this market anomaly will eventually disappear (Asness, 2016). A recent paper (Nedev & Bogdanova, 2018) reveals the latest dynamics of the momentum effect on the New York Stock Exchange. In particular, five distinguished periods are considered: the technological boom (Jan-1995 – Dec-1999), the Dot-com burst (Jan-2000 – Dec-2002), the economic boom (Jan-2003 – Dec-2006), the Great Recession (Jan-2007 – Dec-2009), and the market rebound (Jan-2010 – Apr-2018). According to the authors

and their obtained empirical results momentum effect turns out to be a profitable trading strategy only during the periods of technological and economic boom. Thus, based on the findings of (Nedev & Bogdanova, 2018) the profitability of momentum trading strategy is intimately related to the state of the stock market. The post-crisis period reveals unsatisfying returns as well. In the current paper, we analyze the profitability of winners-only momentum trading strategy, applied to the listed public companies on the NYSE as of the end of December 2018 for a 28-year period between 1990 and 2018. We present a list of those 25 public companies that have been most frequently part of the winner-portfolio based on a total of 64 studied trading strategies. We also document the specific industries as of the North American Industry Classification Code, that consist of the most profitable corporations on the NYSE. The obtained results approve the relation between profitability of an industry, the number of publically traded companies in an industry and the presence of momentum effect.

2. Methodology

In this section we provide a brief outline of the employed approaches, while the reader is referred to the papers cited below for an exhaustive discussion. First, we automatically downloaded data via the R library 'BatchGetSymbols' for all traded companies on the NYSE in the period between January 1990 and December 2018. Thus, we got weekly adjusted closing prices as of every Friday for 2,512 public companies as a whole. It is worth mentioning, that all the examined companies are listed on the NYSE as of the end of December 2018. Second, we conducted some data preparation, consisting in the removal of companies with completely missing historical records. Then stocks listed on the NYSE for less than 105 weeks have been removed from the sample, because we want to test for winners-only momentum trading strategy for 52 weeks both formation and holding period. That is, we should dispose of at least 105 historical price records to test for the strategy ($K=52$; $J=52$). The next step in the preliminary analysis refers to the ignorance of companies with more than 5% missing historic values between the first and last trading date in our sample period. What is more, we interpolate the missing values via the approach "Last observation carried forward (LOCF)", as we assume, that lack of liquidity is the primary reason for the missing values. Last, but not least, in order to account for possible technical mistakes in the data source we decide to remove all time-series, consisting of weekly growth rates of more than 95%. Thus, the preparation data criteria employed result in reduction of the number of public companies listed on the NYSE to 2041. That is, we have removed from the research sample a total of 471 corporations. Next, for testing for the profitability of winners-only momentum trading strategy on the NYSE we apply the methodology, proposed by (Alphonse & Nguyen, 2013) for the Vietnamese Stock Exchange. The authors use weekly stock returns to better account for investors' behaviour on an emerging stock market. In addition, we decide to use weekly than monthly returns as it is common in research literature like the seminal paper of (Jegadeesh & Titman, 1993), because we would like to generate more observations and thus to increase the statistical significance of our test conducted. The methodology proposed by (Alphonse & Nguyen, 2013) consists in dividing stocks in ascending order at the beginning of each week t , as quantiles are used. The particular criteria is associated with the realized average past return of each stock in the cross-section over the previous K weeks ($K = 1, 2, 4, 8, 13, 26, 39$ and 52 weeks – formation period). Thus, the winner-stock portfolio consists of those 20% of the listed stocks, that had the highest returns in the short-term past. Once more, winners-only momentum trading strategy consists in holding a long position in the past winner-stocks with the expectation that their performance would remain profitable in the subsequent up to 12 months. As in (Jegadeesh & Titman, 2011) transaction costs are not accounted for. The holding period J of the WML-portfolios consists of the upcoming J weeks as of the beginning of week t ($J = 1, 2, 4, 8, 13, 26, 39$ and 52 weeks). So, we base our empirical results for presenting the corporations that have most frequently been part of the winners-stocks on examining 64 different momentum trading strategies without to skip a week between the formation and holding period.

All the stocks in each of the five portfolios are weighted equally. The denotation $R_{k,t}^W$ ($k = 1, \dots, J$) stands for raw returns of each winners-portfolio in a week t . The subscript k represents the particular week within the holding period of J weeks, when the profit of the portfolio is calculated. We estimate overlapping portfolios as it is common in literature. In a given calendar week t their profits are equally averaged:

$$OR_{J,t}^W = \frac{1}{J} \sum_{k=1}^J R_{k,t}^W \quad (1)$$

Last, for every winners-only momentum trading strategy ($K; J$) the average profit of all overlapping weekly return is calculated. Thus, this aggregate measure is used as a metric for testing the availability of momentum effect on the NYSE. If the value of the metric is positive, momentum occurs, otherwise it is not present.

3. Empirical findings

Table 1 present the top 25 corporations traded on the NYSE as of the end of December 2018 that have been most frequently part of the winners-only momentum trading portfolio of all 64 combinations between formation and holding period. It is worth mentioning, that the total number of weeks in our sample is approximately 1456 or 28 years, multiplied by 52 weeks each. The first column in Table 1 represents the trading symbol of each company, the second column – its full name, the third and fourth columns – the particular sector and industry respectively the company is operating in. Looking at Table 1, we could summarize, that the most profitable corporation on the NYSE according to the applied momentum strategy is Meritage Corp., as it has been part of the winners-only portfolio for a total of 521 weeks or 36% of all the weeks examined in the test. In comparison, McDermott International Inc. was been in the winners-portfolio for more than 26% of all weeks in the sample.

Table 1. Top 25 most profitable corporations listed on the NYSE based on the 64 examined winners-only momentum trading strategy for the period between 1990 and 2018.

Symbol	freq	Name	Sector	Industry
MTH	521	Meritage Corporation	Capital Goods	Homebuilding
MTZ	493	MasTec, Inc.	Basic Industries	Water Supply
DECK	476	Deckers Outdoor Corporation	Consumer Non-Durables	Shoe Manufacturing
ASGN	473	ASGN Incorporated	Technology	Professional Services
USNA	469	USANA Health Sciences, Inc.	Consumer Durables	Specialty Chemicals
AVD	444	American Vanguard Corporation	Basic Industries	Agricultural Chemicals
BBY	444	Best Buy Co., Inc.	Consumer Services	Consumer Electronics/Video Chains
CLH	436	Clean Harbors, Inc.	Basic Industries	Environmental Services
DY	432	Dycom Industries, Inc.	Basic Industries	Water Supply
TEX	426	Terex Corporation	Capital Goods	Construction/Ag Equipment/Trucks
CHS	425	Chico's FAS, Inc.	Consumer Services	Clothing/Shoe/Accessory Stores
HOV	425	Hovnanian Enterprises Inc	Capital Goods	Homebuilding
LXU	422	Lsb Industries Inc.	Basic Industries	Major Chemicals
SKX	408	Skechers U.S.A., Inc.	Consumer Non-Durables	Shoe Manufacturing
KGC	406	Kinross Gold Corporation	Basic Industries	Precious Metals
CRY	403	CryoLife, Inc.	Health Care	Medical/Dental Instruments
TYL	394	Tyler Technologies, Inc.	Technology	Computer Software: Prepackaged Software
FICO	393	Fair Isaac Corporation	Miscellaneous	Business Services
CRK	392	Comstock Resources, Inc.	Energy	Oil & Gas Production
AEO	391	American Eagle Outfitters, Inc.	Consumer Services	Clothing/Shoe/Accessory Stores
TARO	391	Taro Pharmaceutical Industries Ltd.	Health Care	Major Pharmaceuticals
LCII	388	LCI Industries	Capital Goods	Auto Parts:O.E.M.
NLS	388	Nautilus Group, Inc. (The)	Consumer Non-Durables	Recreational Products/Toys
WGO	384	Winnebago Industries, Inc.	Consumer Non-Durables	Homebuilding
MDR	381	McDermott International, Inc.	Capital Goods	Metal Fabrications

Next, Table 2 presents a list of the industries, that have most frequently been part of the winners-only momentum portfolio for the last 28 years. The first column presents the particular industry as of the North American Industry Classification System, consisting of 131 different industries. The second column shows the number of companies in the particular industry, bearing in mind the total of 2041 corporation in our sample. Last column represents the total frequency of the companies listed on the NYSE and being part of a specific industry. For instance, the oil and gas production industry is the most profitable one, as its representative companies in our sample accounted for 9,818 participations in the winners-only momentum trading portfolio for the 28-year period. In the top three of Table 2 we find also the public companies in the industry of precious metals and industrial machinery/components. Another observation explaining the obtained hierarchy in the industries could be the fact, that the most profitable industries consist of greater number of companies, whereas less profitable industries like auto manufacturing has only 11 representative public companies listed on the NYSE and thus scores 47th with a frequency of 1524. In addition, the obtained results in Table 2 show which are the most profitable industries as of the examined companies on the NYSE, that could be representative of the US economy. The number of representative public corporations in each industry is also an important observation for profitability, which to a great extent corresponds to the greater number of publically traded companies in more profitable industries.

Table 2. Most profitable industries as of winners-only momentum strategy on NYSE (1990 - 2018).

Industry	Nr. of companies	freq	Industry	Nr. of companies	freq
Oil & Gas Production	76	9818	Major Pharmaceuticals	23	2980
Precious Metals	31	6212	Business Services	29	2938
Industrial Machinery/Components	57	5829	Professional Services	13	2930
Major Chemicals	37	5593	Computer Software: Prepackaged Software	25	2924
Real Estate Investment Trusts	138	5471	Property-Casualty Insurers	39	2767
Telecommunications Equipment	50	5320	Electric Utilities: Central	53	2626
Homebuilding	21	4552	Electrical Products	12	2593
Metal Fabrications	32	4296	Auto Parts:O.E.M.	20	2580
Steel/Iron Ore	18	3757	Commercial Banks	29	2562
Clothing/Shoe/Accessory Stores	16	3678	NA	407	2484
Major Banks	47	3666	Oilfield Services/Equipment	13	2361
Other Consumer Services	26	3608	EDP Services	22	2332
Marine Transportation	41	3342	Integrated oil Companies	17	2207

4. Acknowledgements

The presentation and dissemination of these research results is supported in part by Sofia University Science Fund Project 80-10-71/12.04.2019 " Empirical Study of the Adaptive Market Hypothesis through the Lens of Behavioral Finance".

5. References

- Alphonse, P. & Nguyen, T., 2013. Momentum effect: Evidence from the Vietnamese stock market. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 5(2), pp. 183-202.
- Asness, C. S., 2016. *Fama on Momentum*. [Online]
Available at: <https://www.aqr.com/cliffs-perspective/fama-on-momentum>
[Accessed 31 July 2017].
- Bird, R., Gao, X. & Yeung, D., 2017. Time-series and cross-sectional momentum strategies under alternative implementation strategies. *Australian Journal of Management*, 42(2), pp. 230-251.
- Jegadeesh, N. & Titman, S., 1993. Returns to buying winners and selling losers: Implications for stock market efficiency. *The Journal of Finance*, XLVIII(1), pp. 65-91.
- Jegadeesh, N. & Titman, S., 2011. Momentum. *Annual Review of Financial Economics*, 3(1), pp. 493-509.
- Nedev, B. & Bogdanova, B., 2018. *Dynamics of the Momentum Effect on the NYSE from the Perspective of Behavioral Finance*. *AIP Conference Proceedings*, 2048(20018).

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ЕЛЕКТРОННИ УСЛУГИ В ИНФОРМАЦИОННАТА СИСТЕМА ЗА ОБЩИНИТЕ – МОДУЛ МЕСТНИ ДАНЪЦИ И ТАКСИ „МАТЕУС“

Николай Катранджиев

Технически университет – София, Филиал Пловдив

DIGITAL SERVICES IN THE MUNICIPAL INFORMATION SYSTEM – MODULE LOCAL TAXES AND FEES “MATEUS”

Nikolay Katrandzhiev

Technical University of Sofia, Branch Plovdiv

Abstract: In the report the author presents the digital services offered to citizens and businesses by the Municipal information system, module Local Taxes and Fees “Mateus” within the context of the development of digital services in Bulgaria. The opportunity to develop and upgrade them is analyzed.

Keywords: Municipal information system, Local Taxes and Fees, digital services

Въведение

Развитието на информационните и комуникационните технологии (ИКТ), глобализацията и превръщането на световната икономика в цифрова през последните две десетилетия реално станаха неотменна част от ежедневието на хората и бизнеса и основен механизъм за повишаването на качеството, производителността и ефективността на труда, (особено на управленския труд). Немислимо е да си представим настоящето без Интернет комуникациите, без обмена в реално време на информация и на електронни документи между хората, бизнеса и администрацията.

Изложение

Съществуващите стратегически европейски документи за е-управление и препоръките на Европейската комисия (ЕК) към отделните държави-членки са насочени основно към постигане на ново ниво на активна, двустранна комуникация, както вътре в администрацията, така и между институциите и потребителите (хората и бизнеса), която чрез технологиите и процесите осигурява по-открит и прозрачен механизъм на управление. (EU eGovernment, 2016)

Електронното управление (поради неправилен превод наричано още „дигитално управление“, електронно правителство, е-управление, онлайн управление) в своята същност предполага употребата на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) при предоставянето на услуги за гражданите и бизнеса. То създава предпоставки за предоставяне на интегрирани обществени услуги чрез Интернет на бизнеса и гражданите 24 часа X 7 дни във всяка точка на света. По този начин то улеснява взаимоотношенията администрация – бизнес, администрация – граждани и администрация – администрация и води до удобство, прозрачност и коректност на тези взаимоотношения.

В периода след 2014 г. в България е постигнат значителен напредък на административната и институционална рамка за електронното управление. Създадена е Държавна агенция „Електронно управление“ (ДАЕУ), приети и актуализирани са редица нормативни документи: Законът за електронното управление (ЗЕУ) и подзаконовата уредба към него, Законът за електронната идентификация и Правилникът за неговото приложение, Актуализираната стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019-2023 г., Пътна карта за нейната реализация и други. (Updated Strategy for the Development of Electronic Governance, 2019)

Мениджърите в предприятията осъзнават необходимостта от действия, насочени към промяна на мисленето и нагласите за дигиталната трансформация бизнеса. Това ще създаде предпоставки за изпълнението на останалите стъпки, които ще доведат до дигитализирането на индустриалните предприятия в България и развитие на електронното управление. (Mihova T., Manevski N., 2019)

Анализът на настоящото състояние на електронното управление отчита напредък, но отбелязва и някои недостатъци, на които трябва да се обърне внимание при бъдещото развитие на електронното управление.

В Доклад за състоянието на администрацията през 2018 г., приет с Решение №273 на Министерския съвет от 20.05.2019 г., в края на 2018 г. е отбелязано, че над 93% от администрациите в страната разполагат с административни информационни системи за документооборот. (Administration Report, 2019). В същото време по данни на Интегрираната информационна система на държавната администрация (ИИСДА) за 2018 г., едва 194 администрации (33% от общо 585 отчетли се административни структури) предоставят електронни административни услуги.

На местно ниво картината не е по-различна. Едва 84 общински администрации посочват, че предоставят електронни административни услуги през 2018 г. За местните администрации остава и проблемът с осигуряването на оперативна съвместимост на информационните системи и процеси. Така потребителят остава в периферията на процеса по административно обслужване, електронните административни услуги продължават да бъдат „отдалечени“ от него и той губи време и средства, за да получи административно обслужване.

Съществена слабост на голяма част от разработените електронни административни услуги е, че те се свеждат до прехвърляне на съществуващите хартиени документи в електронна форма. Същите не се анализират и оптимизират от гледна точка на принципа ориентация към потребителя, особено към бизнеса, който в редица случаи има по-висока компетентност в сферата на ИКТ и е-управлението, и следователно по-високи изисквания към електронните услуги, които ползва.

От гражданите и фирмите продължава да се изисква предоставянето на информация или доказването на факти и обстоятелства, които вече са налични в различни администратори на данни, въпреки съществуващата нормативна уредба, която ги задължава да си ги осигуряват по служебен път. Например, изисква се кадастрална скица на поземлен имот при деклариране на имоти в общинските служби за местни данъци и такси, която при това е платена услуга в съответната Служба по геодезия, картография и кадастър, а тя може да се предостави служебно.

Като цяло, към настоящия момент в Република България функционира частично изградена система на е-управление, която не функционира на 100% и не обхваща всички услуги, предлагани от публичната администрация. Българските граждани и бизнесът имат възможността да ползват ограничен брой електронни услуги като цяло, въпреки че няколко структури на държавната и местна власт предоставят не малък обем (като трансакции) административни услуги на потребителите – МП, АВ, ГРАО, АМ, НАП, МВР, общините София, Бургас, Габрово, Пловдив и други.

Сред първите услуги, които са разработени и функционират успешно и към момента, са електронните услуги в сферата на местните данъци и такси. Първоначално в

Информационната система за общините, модул Местни данъци и такси „Матеус“ на Министерството на финансите, а по-късно и в останалите подобни информационни системи в общините са реализирани електронни услуги за населението и бизнеса.

В „Матеус“ е изградено Web базирано приложение, което позволява online проверка на задълженията на данъчно задължено лице към съответната община. На практика, тази услуга може след някои законодателни промени успешно да замести изпращането на хартиени съобщения до данъчно задължените лица. Услугата работи в реално време и обхваща всички видове налози към общините.

Информационната система (ИС) на общините, модул МДТ „МАТЕУС“ позволява извършване на плащания на ПОС терминали в касите на МДТ в общините. В някои общини (София, Пловдив, Варна и др.) е реализирана възможността за online плащания – погасяване на задължения с кредитни и дебитни карти, използвайки услугата виртуален ПОС на Борика – Банк Сервиз АД.

Разработен е интерфейс за връзка с банките. През него се отчитат и автоматично се разнасят и осчетоводяват в системата всички банкови плащания. Чрез онлайн банкирането през електронните си портали повечето от банките в България приемат плащания на задълженията по местните данъци и такси. Само за Банка ДСК АД е разработена възможност за плащане и през системата и за Директен дебит по сметките на своите клиенти.

В над 100 общини в страната се предоставят възможност за онлайн проверка и плащане за задължения чрез финансови институции – посредници, с които общината работи (Български пощи ЕАД, ерау, esурау, банки, картодържатели и др. общо 55 към момента). Посредниците събират общински приходи безплатно за общината, начисляваните такси са в зависимост от условията на посредника и са за сметка на данъкоплатеца. Всяка община сама избира с кои посредници и банки иска да работи и съответно се дава достъп до информация само на избраните.

Цялото това разнообразие на възможности за плащания води до намаляване на разплащанията в брой, което е в унисон с политиката на правителството за борбата срещу сивата икономика.

С цел въвеждането на някои нови услуги и реализиране на изисквания на Закона за местните данъци и такси е разработен и функционира Централизиран модул на ИС на общините, модул МДТ „МАТЕУС“ към Министерството на финансите. Модулът обединява и трите работещи в момента в страната информационни системи за местни данъци и такси. Чрез него се реализират някои контролни функции и се осъществяват електронни услуги за връзка между общините и връзка с информационните системи на някои държавни институции като Националната агенция за приходите, Министерството на вътрешните работи – КАТ, Изпълнителна агенция „Автомобилна администрация“. През този централизиран модул ежедневно се актуализират регистрите на лицата, новодекларираните и заличени имоти и МПС, дневните приходи по общини в България и друга служебна информация. Важна за общините е и връзката между техните системи за проверка на наличието на декларирани повече от едно основно жилище и неправомерно ползваните по този начин преференции.

Чрез централизирания модул се предоставя възможност за пълен достъп в общинските служби за местни данъци и такси до предоставяната информация от Министерството на вътрешните работи – КАТ чрез Министерството на финансите, съгласно разпоредбите на чл. 54 от Закона за местните данъци и такси (ЗМДТ). Това включва и автоматизирано разпознаване на превозни средства новорегистрирани или променили собствеността си, дори когато промяната касае друга община. Предоставя се и възможност за проверка за платен данък от предишен собственик при предоставяне на данните. През информационната система автоматично се определя и сумата на данъка, която трябва да плати лицето и която се определя от деня на регистрация до края на календарната година.

През електронния портал на НАП от 01.01.2016 г. са реализирани услуги за електронно подаване на декларации за регистриране, закриване или промяна на състояние

на имоти и МПС. Осъществява се и проверка за наличие или липса на задължения и онлайн плащане на задълженията по местните данъци и такси към общините.

Специално за лизинговите компании е разработен интерфейс за проверка на задълженията и плащане на дължимия данък МПС на лизинговите автомобили.

Отново през централизирания модул се извършва електронна проверка за платен данък МПС при извършване на годишния технически преглед на автомобилите. Освобождаването от бележка за платен данък за автомобила е едно от облекчения, които се правят за граждани и фирми.

По отношение на туристическия данък е разработен интерфейс, чрез който софтуерни решения, работещи в отделните общини дават възможност да се декларират дневните и месечните приходи на туристическите обекти, които подлежат на облагане с туристически данък (Константинова, 2011).

На същия принцип работят и софтуерни решения за обслужване регистрацията и плащането на данъка за такситата.

Като цяло, системата е отворена за интегриране с подобни решения на общините, касаещи различни видове плащания, деклариране, справки за наличие или липса на задължения, платени наеми и др.

Заклучение

Като обобщение може да се направят няколко извода:

1. В Информационната система за общините, модул Местни данъци и такси „Матеус“ са реализирани някои основни електронни услуги, които се използват активно от потребителите.
2. Развитието на електронните услуги е съобразено с приоритетите, заложиени в Актуализираната стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019-2023 г.
3. Собственикът на системата в лицето на Министерството на финансите, чрез промени в нормативната база и изграждането на Централизиран модул създава условия за ползването на електронни услуги от населението и бизнеса в общините, в които работят други Информационни системи за местни данъци и такси различни от „Матеус“.
4. Наборът от предлаганите услуги е добра основа, за развитие на по-широк кръг услуги. Предлаганите услуги в по-голямата си част за услуги от типа „Администрация-Администрация“. Необходимо е да се развият повече услуги за бизнеса, без да се робува на стандартните процедури за обслужване на гражданите и фирмите.

Литература:

1. Константинова, Сн. Икономика на туристическото предприятие. Пловдив: Летера, 278-281, 2011. ISBN 978-954-516-939-7
2. EU eGovernment Action Plan 2016-2020 Accelerating the digital transformation of government.
3. Updated Strategy for the Development of Electronic Governance in the Republic of Bulgaria 2019-2023.
4. Mihova T., Manevski N., Digitalization of Industrial Enterprises, Scientific Works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv, Series A., Vol.V, 2019, p.165- 168, ISSN 1311-9400 (PRINT), ISSN 2534-9368 (online)
5. 2018 State of the Administration Report, adopted by Council of Ministers Decision No 273 of 20 May 2019. - https://iisda.government.bg/annual_reports
6. Integrated information system of the state administration. - <http://iisda.government.bg/>
7. Law on Local Taxes and Fees. - <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134174720>

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ИНДУКТИВНИЯТ ПОДХОД ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА УПРАВЛЕНСКИ ПРОБЛЕМИ

Георги ДимовГеоргиев, Тони БогдановаМихова
Технически университет – София, филиал Пловдив

THE INDUCTION APPROACH IN MANAGEMENT RESEARCH

GeorgiDimovGeorgiev, Toni BogdanovaMihova
Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract

The report focuses on the nature and specifics of the Induction Approach in management research. A comparative analysis to the Deduction approach is presented. Some techniques and instruments for inductive research are discussed, with special attention being paid to the Case Study Method.

Key words: Management Research Process, Induction Approach, Case Study

Научните изследвания са творчески търсения на обяснения на процеси и явления, протичащи в заобикалящия ни свят.

Икономическите и управленски научни изследвания, в частност проучват процеси и явления, протичащи в заобикалящия ни социум, включващ като цяло взаимоотношения между хора в рамките на различни по обхват общности – от отделното домакинство и организация до държавни и международни структури.

Изхождайки от тази база за определяне на спецификата на научните изследвания в областта на управлението, повечето автори се обединяват около тезата, че като цяло те са сравнително фрагментирани, с висока степен на неопределеност и голямо разнообразие на обяснения и мнения за изследван проблем. В тази насока се открояват две основни гледни точки за качеството на изследователските продукти в тази област на човешкото познание, които в известна степен са в противовес една на друга. Първата гледна точка се споделя предимно от изследователи от управленската практика, а втората от такива, идващи основно от академичните среди. Според първите в основата на научните търсения трябва да са обяснения на случващото се около нас с конкретна прагматична стойност и полза, дори и да не предлагат задълбочено познание на същността на социалните процеси. Според „академичните изследователи“ всяко едно проучване на управленски проблем или процес трябва да стъпи на стабилна теоретична основа. Основната му цел е да се направи задълбочено изследванена същността на явлениято и на причините за него.

В тази връзка можем да кажем, че голямото предизвикателство пред изследователите, работещи в тази област на човешкото познание, е да намерят баланс между академичните теоретични постановки и задълбоченото изследване на процесите и явленията, протичащи в отделните социо-икономически общности. Независимо от различните гледни точки, общо е виждането, че в основата на научните изследвания в управлението стои логиката на процеса за търсене на решение на проблем.

Според Gill J. and Johnson Ph. (1997) като цяло процесът на управленското изследване включва 7 взаимосвързани етапа. Тези етапи са:

1. Идентифициране на широка област за изследване
2. Определяне на тематичната област (проблем)
3. Определяне на подхода и избор на инструменти за провеждане на изследването
4. Разработване на план за провеждане на изследването
5. Събиране на информация
6. Обработване на информацията
7. Формулиране и представяне на резултатите от изследването

През всеки един от горепосочените етапи за изследователя има набор от задачи, които трябва да бъдат решени. Спецификата и уникалността на дадено научно изследване в най-голяма степен зависи от решенията, които се вземат в третия от тях.

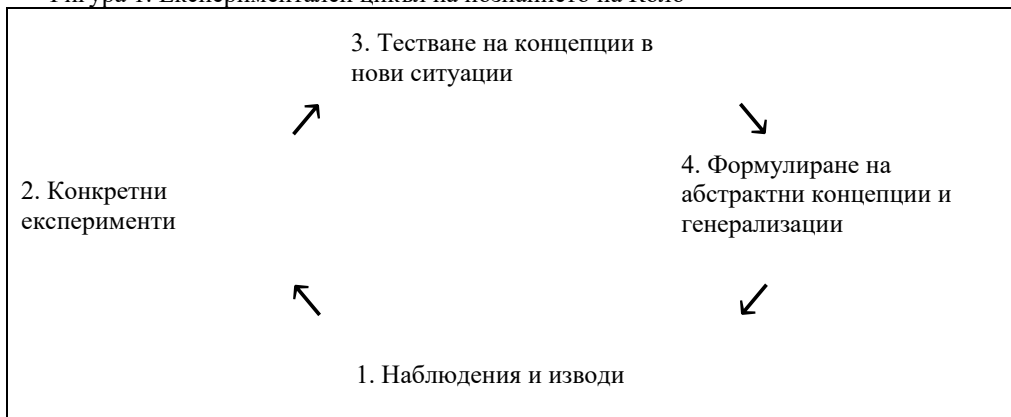
През него изследователите трябва да вземат две основни решения – 1/какъв подход за изследване да предпочетат и 2/ каква концептуална рамка за изследване да изградят от гледна точка на теза, хипотези и елементи. Изборът на основен подход на практика означава да се реши една дилема – дедуктивния или индуктивния.

Дедуктивният подход изисква първоначално да се разработи концептуална и теоретична рамка, която да бъде тествана чрез емпирични проучвания.

Индуктивният подход стъпва на емпиричните резултати от изследванията, за да се формулират тези, които да обяснят изследваните явления или процеси. Тоест при този подход наблюдаваните процеси и явления служат за генерализиране на абстрактни хипотези, тези и обобщаващи изводи, които обясняват настоящото и предвиждат бъдещото развитие.

Изборът на индуктивния подход предопределя началото и пътя при провеждането на съответно изследване. Според Колб всяко научно изследване и получаваното от него знание трябва да премине през четири етапа. Същите са представени на фигурата по-долу, известна в литературата като Експериментален цикъл на познанието на Колб.

Фигура 1. Експериментален цикъл на познанието на Колб

Източник: Kolb and McIntyre (1979)

Старт на научното изследване при индуктивния подход дават направените наблюдения и изводи. Те позволяват формулирането на предварителна теза и хипотези и на тази основа провеждането на конкретни експерименти, включително и тестването им в нови ситуации. Завършващ етап на научните изследвания при този подход е формулирането на абстрактни теории и концепции, които при дедуктивния подход поставят началото на процеса.

Изборът на подход определя не само началото и последователността в етапите на научното изследване, но и инструментариума, който ще се използва. Така например дедуктивният подход предполага по-широкото използване на количествена информация. Търси се обяснение за наблюдаваните процеси и явления, прилагат се различни контролни механизми, най-често статистически, за тестване на наблюдаваното.

Индуктивният подход, от своя страна, предполага по-широкото използване на качествена информация за търсене на качествени връзки, които да дадат обяснение на изследваните процеси и явления. При този подход целият изследователски процес не е строго структуриран, а изисква непрекъснато следене на случващото се и търсене на обяснения чрез разбиране. Той изисква включването в арсенала на изследователя на инструменти, които да позволят задълбочено емпирично изследване на процеси и явления от управленската практика.

В тази връзка изключително важен е достъпът до актуална, точна и коректна информация за обекта на проучването. Ето защо към експерименталната част от изследването трябва да се подходи като към отделен процес. Структурираният процес на научното изследване работи добре, ако прилагаме дедуктивния подход и използваме контролиран (класически) експеримент.

Не така конкретно стоят нещата, когато прилагаме индуктивния подход. При него основната цел е да се проучат и изяснят връзките „причина - следствие“ чрез изследване на контролирана група от случаи. По този начин не само се получават нови знания за определени процеси и явления, но и се намират решения на реални проблеми.

Изследването на случай (Case study) е най-често използваният научен инструмент за това. Този метод се радва на непрекъснато нарастваща популярност при изследването на управленски проблеми. Според Robert K. Yin (2014) „изследването на случай е емпирично проучване в дълбочина на съвременно явление (случай) в неговата реална среда“. Това е „линеен, но итеративен процес“. Същият се използва като комплексен метод за структуриране на научно изследване, събиране на необходимата информация и нейната последваща обработка по отношение на комплексна верига от събития за дълъг период от време. Изследване на случай позволява да се идентифицират ключови детайли и фактори, които трудно могат да бъдат идентифицирани с помощта на традиционни методи, особено при изследвания в условия на дефицит на информация.

Този метод ни позволява дълбочинно проучване на причините и идентифициране на предизвикателствата, пред които се изправят както изследователите, така и практикуващите мениджъри. При използването на този метод трябва да се подхожда селективно и вниманието да се фокусира върху най-важните аспекти в изследването, които извеждат фундамента за разкриване на връзките и зависимостите, характеризиращи системата, която се проучва. Наред с това, методът изисква да се отчете и влиянието и на други външни фактори и обекти върху изследваната системата.

Изследване на случай е постоянно усъвършенстван метод, прилаган все по-често в областта на организацията и управлението. Макар и сравнително нов за страната ни, методът се радва на нарастваща популярност и от страна на български изследователи (Пенов (2012), Шишкова (2016), Христов (2018)).

Използвана литература:

1. Пенов И., Георгиев Г., Григорова Д., Трендафилов В. (2012), „Интегриран модел за ефективна подкрепа на дребен бизнес“, издателство Макрос
2. Христов, Крум (2018), „Възможности за развитие на семейните земеделски стопанства“, дисертационен труд
3. Шишкова, Марияна (2014), „Ролята на социалния капитал за устойчиво развитие на селските райони“, дисертационен труд

4. Gill J. and Johnson Ph. (1997), Research Methods for Managers, Paul Chapman Publishing Ltd,
5. Robert K. Yin(2014). CaseStudyResearchDesignandMethods (5th ed.).
6. ThousandOaks, CA: Sage.KolbandMcIntyre (1979), OrganizationPsychology: AnExperimentalApproach,Prentice Hall Inc.

КАК ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ ПРОМЕНЯ МАРКЕТИНГА

Филип Христов, докторант в УХТ - Пловдив

HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE CHANGES MARKETING

Filip Hristov, Full-time PhD student, UFT - Plovdiv

Abstract: Digital marketing, as a state-of-the-art form of marketing, using the same channels as traditional one, but with the help of digital technology, serves primarily to promote the brand and connect it with the consumer. The use of artificial intelligence in marketing has recently become a particularly popular and discussed topic. This is so, not only because AI technology (AI – artificial intelligence) opens up many new opportunities and perspectives for traders and business owners, but because it enhances the marketing automation and personalization that underpin modern approaches and concepts in marketing.

Keywords: artificial intelligence, advertising, marketing, digital marketing, personalization

Интелигентните системи имат конкретни възможности и силни страни за подпомагане на ситуации за вземане на решения, пред които са изправени компаниите, особено тези от стратегически характер, където е необходима добра стратегическа интелигентност. В тази статия се прави преглед на основните области на приложение и предимствата, които носят AI технологиите.

Според изследователи, AI технологиите *„се отнасят до програми, алгоритми, системи и машини, които демонстрират интелигентност“* (Shankar 2018, р. Vi), *„се проявяват чрез машини, които проявяват аспекти на човешкия разум“* (Huang and Rust 2018, р. 155), и включва машини, имитиращи интелигентно човешко поведение. Тази технология разчита на няколко ключови неща като машинно обучение, обработка на естествен език, експертни системи, базирани на правила, невронни мрежи, дълбоко обучение, физически работи и автоматизация на роботизирани процеси. Използвайки тези инструменти, AI технологията предоставя средство за *„интерпретиране на външни данни, правилно учене от такива данни и проявяване на гъвкава адаптация“* (Kaplan и Haenlein 2019). Друг начин за описание на AI зависи не от неговата основна технология, а по-скоро от маркетинговите и бизнес приложенията му, като автоматизиране на бизнес процеси, получаване на представа от данни или ангажиране на клиенти и служители.

Изкуственият интелект (AI), използван като общ термин за описание на технологии, които могат да имитира или заместват човешкия интелект, е една от най-актуалните теми днес в редица бизнес сектори. Дълго време AI технологиите се възприемаха като нещо от областта на научната фантастика или като технология на далечното бъдеще, но днес базираните на AI системи решават практически проблеми и носят реални ползи за бизнеса. Що се отнася до маркетинга - AI технологичните методи учат компютрите да анализират данни, да инициират събития въз основа на получените резултати и помагат да осигурят персонализирано изживяване за клиентите. Така AI технологиите се превръща в незаменим маркетингов инструмент и това се дължи на промените, които се случват в момента. Сред причините за такива промени си струва да се отбележи, на първо място, това е глобална тенденция, обусловена от нарастващата популярност на мобилните устройства и

разрастването на онлайн бизнеса. Освен това значението и полезността на AI технологиите като инструмент за анализ на големи обеми информация е безспорно.

Друга причина е развитието на самите технологии. Това е пряко свързано с увеличаването на обемите на данни: обработката на голям обем информация изисква по-напреднала и модерна технологична база.

В резултат на промените, настъпили на настоящия етап от развитието на сферата на изкуствения интелект, персонализираният маркетинг в реално време стана възможен. Персонализацията се превърна в една от основните глобални тенденции в маркетинга и това е пряко свързано с внедряването на AI технологии.

Маркетингът е трудна, обемна, специфична област за вземане на бъдещи решения относно разходите, стратегиите и темите на кампанията. Методите на изкуствения интелект все повече разширяват подкрепата в тази област, като анализират тенденциите, предоставят прогнози, намаляват претоварването с информация и предоставят актуализирана информация. В допълнение, AI технологиите може да се използва при планиране, персонализиране на производството, както и при директен контрол без човешка намеса.

Най-често срещаните области на използване на изкуствен интелект в маркетинга са:

- **Генериране на интелигентно съдържание.** Например AI технологията може да пише доклади и новини въз основа на наличната информация. Интелигентни инструменти като Wordsmith, Articoolo, Quill вече се използват от Associated Press и Forbes за създаване на новини, които водят до кликания върху техните уебсайтове. Издателите също прилагат приспособления за препоръчване на съдържание, които могат да идентифицират свързано съдържание към читателите, както и да персонализират тези препоръки въз основа на статистиката за преглед.

- **Curating съдържание.** AI технологията е не само в състояние да генерира съдържание, но и да го наблюдава. Това ви позволява да общувате по-добре с посетителите на определени сайтове, да им показвате по-подходящо съдържание. Тази технология обикновено се използва за създаване на персонализирани препоръки, които даден потребител може да се окаже интересен.

- **Гласово търсене, разпознаване на реч** - технология, разработена от Google, Amazon, Apple. Той играе важна роля за осигуряването на безпроблемна работа на гласовите интерфейси, гласовите взаимодействия, както и правилната интерпретация на потребителските заявки.

- **Дигитална реклама.** Facebook, рекламните платформи на Google вече използват машинно обучение в комбинация с изкуствен интелект, за да идентифицират потенциални клиенти на рекламодателите. За целта се извършва анализ на личната информация на потребителите: техните интереси, демографски данни и други аспекти.

- **Прогнозната анализа** може да се използва за подобряване на обслужването на клиентите. Например в електронната търговия за анализ на поведението на потребителите при покупка и определяне на вероятността от повторни покупки. Използвайки прогнозна анализа, маркетинговете „проектират“ опита и действията на клиентите, за да определят кои маркетингови стратегии водят до положителен резултат.

- **Чатботите** с изкуствен интелект могат да взаимодействат с хората чрез интерфейса за чат на живо. Програмирани да обработват стандартизирани заявки, тези виртуални агенти осигуряват висока степен на персонализация в уеб или мобилни платформи. Добавеният AI елемент позволява на търговците да персонализират групирани отговори въз основа на взаимодействие с клиенти, точен отговор на заявките, подаване на оферти, пренасочване на клиенти чрез подходящи връзки.

- **Прогнозиране на продажбите.** Използването на събрани по-рано данни за продажбите, сравненията в индустрията, икономическите тенденции, изкуственият интелект помага да се оцени търсенето, да се вземат бизнес решения и да се прогнозираят краткосрочни и дългосрочни резултати от продажбите.

- **Рекламното насочване.** Алгоритмите за машинно обучение могат да работят с огромни количества данни, за да определят кои реклами се възприемат най-добре от клиентите. Използвайки машинно обучение за непрекъснато оптимизиране на хиляди променливи, можете по-ефективно да поставяте реклами и съдържание.

Предимства на AI маркетинг

- Изкуственият интелект в маркетинга използва компютри за автоматизиране на задачи, изпълнявани от хората, което спестява време.
- AI технологията може да се използва за по-добро и по-ефективно вземане на решения.
- AI технологията може точно да идентифицира поведението на потребителя, както и да предостави прогноза въз основа на това поведение.
- Предсказуемият маркетинг позволява на организациите да идентифицират потенциалните клиенти въз основа на събраните статистически данни, като демографски данни и история на покупките.

Персонализиран подход

За да се получи отговор от целевата аудитория, готовността за закупуване на рекламирани продукти или услуги е основната цел на всяка маркетингова кампания. Въз основа на това се разработват подходи и мерки, които са насочени към задоволяване на нуждите на целевата група потребители. Днес, благодарение на AI технологиите, насоченият подход се превърна в реалност, когато рекламата вече не може да бъде насочена към широка аудитория, а към конкретен потребител, което означава, че става максимално ефективна. Персонализираното и подходящо рекламно съдържание, което отговаря на всички нужди на конкретен потребител, позволява да се получи правилния отговор и да се стимулира покупката.

Персонализацията включва изграждане на комуникация с потребителя на съвсем ново ниво. В този случай се вземат предвид всички фактори: пол и възрастови характеристики, интереси и нужди на аудиторията, най-приемливият формат на комуникация и др. Именно AI технологията ни позволява да приложим този подход, тъй като всяко рекламно съобщение съдържа редица елементи, които могат да бъдат персонализирани (формат, изображение, цветова палитра, съобщение, лозунги и др.). Освен това рекламата може да бъде адаптирана, като се вземат предвид зоната на излъчване, техническите възможности на средата, времето на деня, сезона и много други фактори. Системите, базирани на AI, са в състояние незабавно да анализират всички тези условия и да осигурят високо ниво на персонализация, така че те се превръщат във все по-популярен маркетингов инструмент.

Използването на AI като маркетингов инструмент дава на бизнеса редица **предимства**:

- Анализ и практическо приложение на информацията в реално време. Съвременните системи, базирани на AI, могат не само да натрупват огромни количества информация за посетителите, но и да я систематизират и след това да я приложат на практика. Те могат да разпознаят много различни сценарии и незабавно да вземат решения въз основа на получените данни;
- Задълбочени познания за нуждите на вашата аудитория. AI технологиите ви позволяват да познавате по-добре нуждите и интересите на целевата аудитория, да оценявате реакцията на потребителите към всяка рекламна кампания и впоследствие да използвате тези знания при разработването на маркетингови събития;
- Оптимизация на рекламните разходи. Използването на AI технологии дава възможност за оптимизиране на бюджета поради по-ясно разбиране на нуждите на

аудиторията и намаляване на разходите за нерелевантна и следователно неефективна реклама. Така маркетинговите средства ще бъдат изразходвани по-ефективно и рационално.

Днес AI технологиите се развиват активно, появяват се нови възможности и функционалността на системите се разширява. Следователно, изучаването и прилагането на изкуствен интелект става важна задача при прилагането на маркетинговата стратегия.

За да бъде маркетингът ефективен, съвременните маркетингови специалисти, използващи AI, проучват въздействието върху резултатите от кампанията на различни фактори и източници на информация в реално време, като например време, сезон, време на деня и т.н. Всичко това влияе на поведението на потребителите и е необходимо за повишаване на ефективността реклама. Не трябва да забравяме, че съответната реклама, максимално съобразена с дадения потребител и околните условия, се възприема не като налагане на продукт или услуга, а като полезен помощник при извършване на покупки, поради което носи най-добри резултати.

В бъдеще изкуственият интелект вероятно ще продължава силно да влияе на маркетинговите стратегии, включително бизнес модели, процеси на продажби и възможности за обслужване на клиенти, както и на поведението на клиентите. Наред с това, изкуственият интелект ще оказва влияние на процесите на продажби в различните индустрии.

Бизнес моделът, който понастоящем се използва от онлайн търговците на дребно, обикновено изисква клиентите да правят поръчки, след което онлайн търговецът на дребно изпраща продуктите (моделът за пазаруване и доставка – Davenport, T. 2019). С AI онлайн търговците на дребно може да се предвидят какво ще искат клиентите. Ако приемем, че тези прогнози постигат висока точност, търговците на дребно могат да преминат към бизнес модел за доставка, а след това за пазаруване. Тоест, търговците на дребно ще използват AI, за да идентифицират предпочитанията на клиентите и да доставят артикули към клиентите без официална поръчка, като клиентите имат възможност да върнат това, което не им трябва (Davenport, T. 2019). Тази промяна ще преобразува маркетинговите стратегии на търговците, бизнес моделите и поведението на клиентите (напр. търсене на информация). Всичко това показва, защото AI променя и маркетинговите стратегии и поведението на клиентите.

Литература:

Davenport T., Guha A., Grewal, D., Bressgott, T. (2019) How artificial intelligence will change the future of marketing, *Journal of the Academy of Marketing Science*, pp 1–19; <https://link.springer.com/article/10.1007/s11747-019-00696-0>

Huang, M. H., & Rust, R. T. (2018). Artificial intelligence in service. *Journal of Service Research*, 21(2), 155–172; <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1094670517752459>

Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62 (1), 15–25.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0007681318301393>

Shankar, V. (2018). How artificial intelligence (AI) is reshaping retailing. *Journal of Retailing*, 94(4), vi–xi; <https://mays.tamu.edu/innovation-research-center/wp-content/uploads/sites/101/2018/11/Venky-Shankar.pdf>

Sterne J. (2017) Artificial intelligence for marketing. Practical applications. books.google.com

Top Trends Driving The Future Of Marketing; Available: <https://www.forbes.com/sites/danielnewman/2015/04/14/10-top-trends-driving-the-future-ofmarketing/#5ca7abcd5f97>

ОМНИКАНАЛЪТ КАТО СЪВРЕМЕНЕН ПОДХОД ЗА ПОВИШАВАНЕ ЕФЕКТИВНОСТТА НА МАРКЕТИНГА

Филип Христов, докторант в УХТ - Пловдив

THE OMNICHANNEL AS A MODERN APPROACH TO INCREASE MARKETING EFFICIENCY

Filip Hristov, Full-time PhD student, UFT - Plovdiv

Abstract: The article focuses on the relatively recent phenomenon for both traders and researchers studying the adaptation of trade organizations to the conditions of the modern market which is the use of omnichannel technologies for sale. The existing approaches in defining the concept of omnichannel business are presented, areas of application (B2B, B2C) are identified, as well as the principles and elements of omnichannel sale technologies in retail trade, advantages and risks of their use in commercial entrepreneurship, and the business's readiness to use these technologies.

Keywords: retail trade, e-commerce, sales channels, IT solutions, customer identification, customized approach.

Настоящата статия се основава на аналитичен преглед на публикации от местни и чуждестранни автори, материали на UNCTAD (Конференция на ООН за търговия и развитие), проучвания и интернет тематични ресурси, отразяващи тенденциите в развитието на електронната търговия и продажбите на многоканални услуги в България и в света.

В основата на развитието на всеки бизнес е устойчивата връзка с клиента. Изкуството да се поддържа тази връзка с доставянето на висока стойност, в съчетание с увеличаването на клиентите чрез успешната комуникация и покриването на потребителските очаквания в съответствие с техните интереси, изисква постоянно адаптиране към непрекъснато променящата се вътрешна и външна среда. Същевременно бързо развиващите се цифрови технологии и активното използване на глобалната интернет информационна мрежа за бизнес създават нови икономически отношения във всички сфери на икономическата дейност, особено в търговията. Така, наред със запазването на традиционните пазарни и непазарни форми за търговия на дребно по целия свят се търсят технологии за продажба, базирани на използването на информационни и комуникационни системи, които позволяват на бизнеса да използва многоканални, стратегии за поведение на пазара.

Въпреки, че терминът омниканал се появява за първи път преди по-малко от десет години (Rigby, 2011), употребата на понятието, същевременно и концепцията му остават, дълго време не напълно ясни. Продажбите на омниканалите са пряко свързани с използването на Интернет и развитието на информационни технологии, които позволяват не само да се получават поръчки, но и да събират данни за клиента (купувача) и ефективно да бъдат използвани в бъдеще за изграждане на маркетингови стратегии, като се вземат предвид предпочитанията на потребителите. В. Arson et al. (2013) отбелязва, че омниканалната търговия трябва да се разглежда като едновременна употреба от купувача на два канала за разпространение (например използването на приложения за мобилни

телефони, докато пазаруват или таблет, докато гледате телевизионни програми). Въпреки това, по-често терминът „omnichannel“ се използва за описване на технологии за синхронизиране на различни канали за продажба, опростяване и оптимизиране на взаимодействието с клиентите (Arson, Camiade, 2013).

Преглед на основната публикувана литература, наша и чуждестранна, показва, че към технологиите в областта на търговията, както и обсъждането на подходите, концепциите и приоритетните области на предстоящите изследвания интересът нараства през последните години. В една обоснована и широкообхватна дефиниция се твърди, че омниканалния маркетинг се състои в предоставянето на оптимално клиентско преживяване чрез интегриране на всички използвани от компанията канали, така че клиентите да могат безпроблемно, неусетно и с минимални усилия да сменят каналите, които използват, по всяко време (Решеткова, А, Горанова П., 2019).

При формулирането на това определение се изхожда от факта, че в основата на тази нова форма маркетинг – омниканален се основава на автоматизацията на основните бизнес процеси и използването на съвременни ИТ решения за синхронизиране на различни канали за продажба, единна маркетингова стратегия, основана на следните принципи:

- съвпадение на асортимент и програми за лоялност;
- възможност за плащане на стоки по всякакъв удобен за купувача начин (в брой, кредитна карта, електронен портфейл, наложен платеж);
- организация на логистичните услуги;
- формиране на клиентски бази данни (включително с цел персонализиране на оферти и прогнозиране на поведението на потребителите);
- предоставяне на потребителя на избор на канала за доставка (куриерска услуга, пощенски станции, точка на доставка на поръчки, поща и др.) и възможност за връщане на стоките.

От технологична гледна точка необходимите условия за развитие на продажбите на многоканални устройства са наличието на специален софтуер и високото ниво на навлизане в Интернет. Като инструмент за количествено определяне на наличието на условия за развитие на електронна търговия за B2B и B2C моделите, UNCTAD създава „Индекс на електронната търговия“. В последния публикуван доклад са обхванати 151 икономики за 2018 г. Индексът се изчислява като средна стойност от четири показателя (т.е. всеки индикатор носи една и съща тежест), които са силно свързани с онлайн пазаруването – наличие на акаунт във финансова институция или доставчик за мобилни пари (% от население на възраст 15+ години (Източник: Световна банка); лица, използващи Интернет (% от населението) (Източник: Международна телекомуникация Съюз, ITU); Индекс за надеждност на пощенските услуги (Източник: Universal Postal Union, UPU); Сигурни интернет сървъри (на 1 милион души) (Източник: Netcraft).

Осем от първите десет държави според този индекс са в Европа. Стойностите на индекса са изключително близо, с обхват от само четири точки между първи и десети ранг. На първо място е Нидерландия, тъй като има високи стойности на повече показатели, особено що се отнася до защита на сървърите и втория най-висок дял от онлайн купувачите в света (76%). Сингапур и Швейцария заемат второ и трето място, а Обединеното кралство е на четвърта позиция (с показатели на индекса 90 и повече). България се нарежда на 36-то място с дял от населението използващо интернет – 63%, дял от населението с акаунт (15+) – 72%; Сигурен интернет сървър – 93; UPU пощенска надеждност – 80; Индекс, стойност – 77,3; Промяна на индекса спрямо 2016-2017 г. – 6,6; И индекс ранг за 2017 г. – 50. С това страната подобрява рейтинговата стойност на индекса. След нас се нареждат държави като Испания, Унгария, Гърция, Италия, Румъния и т.н. С това се създават определени предпоставки за успешното развитие на продажбите на дребно в многоканални мрежи - осигурено е високо ниво на навлизане в Интернет, търсенето в Интернет и запазването на значителен потенциал за растеж, предлагат се достатъчен брой ИТ решения за организиране на продажби на многоканални продажби. Важно (всъщност основното) условие за

развитието на продажбите на универсални канали обаче е готовността на бизнеса да използва тези технологии, както и нивото на участие на потребителите.

Според потребителския барометър на Google (Google Consumer Barometer) в световен мащаб 70% от потребителите, които пазаруват онлайн, правят покупката си през десктоп версия; 34% от потребителите използват два екрана (компютър, смартфон или таблет), 21% използват три екрана, като средно всеки човек има 2,4 свързани.

Според Националния статистически институт (НСИ) 63% от българите използват Интернет ежедневно, 72% от домакинствата у нас имат достъп до Интернет, като 43% използват Интернет като източник на информация, а 40% за получаване и изпращане на имейл. Следователно интернет ресурса у нас не се използва пълноценно и по този начин предимствата на дигиталните технологии не са влезнали в употреба и при бизнеса. Капацитета, който притежава дигиталния маркетинг е изключително голям и това трябва да навлезе в дейността на всяка компания, която желае в следващите няколко години да просъществува. Омниканалния маркетинг, като елемент от дигиталния маркетинг дава нови предизвикателства, от които всеки бизнес има място, от което да се възползва. Това е бъдещето на маркетинга и търговията, защото потребителите стават все трудни за предвиждане и взаимодействието с него изисква повече усилия, нови умения и креативност. Изборът за покупка вече не е така спонтанен и импулсивен, защото клиентът е много по-информиран. В поведението на потребителя откриваме повече:

- **Практичност** - внимателен към разходите си и определяне на приоритетите. Не е толкова лесно да примамвате потребителите с цветни опаковки, те са готови да изучат свойствата на предлагания продукт и да го сравнят с други предложения на пазара.

- **Индивидуалност** - желанието да се открие усещането за себе си като човек, който може да има свои собствени специфични предпочитания и съответно желание да получи персонализиран подход от марките.

- **Мобилност** - границите между свободното време и работата са размити, офиса е там, където има интернет. Наличността на определени стоки и услуги - всичко това са натискането на един бутон.

- **Търсенето** е втората страна на мобилността. Социалните мрежи допринесоха за открито изразяване на гнева и изискване на определено качество от марките. В крайна сметка, ако нещо не ви харесва, просто трябва да се промени или премахне приложението на смартфона/таблета.

- **Дейност** - мобилност. Ако човек е постоянно във връзка, тогава няма нужда да седи неподвижно, така че фокусът на вниманието също се пренасочва към марки, които поддържат темата за активен начин на живот или допринасят за нея.

- **Емоционалност** - необходимостта да получаваме положителен опит от всичко, което е придобито и използвано от човек. Постоянното очакване на изненада, макар и малко, но задължително.

- **Здраве** - внимателно към тялото си. Консумацията се възприема през призмата на това дали ще е от полза за човека и здравето му.

- **Отговорност** - да, и при потреблението на стоки и услуги, съвременния купувач търси отговорно отношение от марките към природата, околната среда, хората в нужда и т.н., е готов да подкрепи само портфейлите, които споделят ценностите му.

Основни **предимства** на омниканалния маркетинг за бизнеса:

- **Ефективност**: създаване и изпълнение на дигитални услуги, управлявани от клиентите на омниканал; намалява времето за пускане на пазара на нови услуги;

- **Привличане на приходи**: Улеснява нови потоци от приходи, като улеснява създаването и предлагането на нови услуги с добавена стойност на абонатите чрез множество канали;

- **Намалява оперативните разходи:** засилва интеграцията в мрежата чрез слой за интегриране на услуги и изпълнение (SIEL); интелигентният слой за управление на бизнес процесите (BPM) улеснява внедряването на промени в услугата, автоматизиране на изпълнението на процеса и взаимодействие с бек-енд процес;

- **Интуитивен:** среда за създаване и пускане на услуги, които го правят лесен за използване дори и за не експертни потребители;

- **Изкуствен интелект:** функцията Chatbot оборудва услуги с изкуствен интелект и възможност за обработка на естествен език;

- **Увеличава лоялността на абонатите:** подобрява удовлетвореността на абонатите и подобрява практическото обслужване, като ангажира безплатни абонати безпроблемно в няколко канала; засилва ангажираността и взаимодействието с клиентите; позволява за персонализирани взаимоотношения с клиенти.

Литература:

Генчева Б. (2015), по доклад на ЕУ „ЕУ: Как да печелим от omni-channel подхода и реализацията му“, електронен ресурс : http://www.regal.bg/novini/analizi/2015/06/23/2558032_ey_kak_da_pechelim_ot_omni-channel_podhoda_i/;

Решеткова, А., Горанова П. (2019) Измерване на потребителската удовлетвореност от омниканално преживяване. // В: Съвременното икономическо пространство: ограничения, предизвикателства, обществено–икономически въздействия. Алманах научни изследвания, том 27, 2019, с.39-64

Arson B., Camiade J. (2013). M. Multi-channel, CToss-channel, omni-channel retailing: business in all its forms; електронен ресурс - <https://blog.atinternet.com/en/multi-channel-cross-channel-omni-channel-retailing-business-forms/>

Rigby, D. (2011). The Future of Shopping. Harvard Business Review, електронен ресурс: <https://hbr.org/2011/12/the-future-of-shopping>
<https://www.consumerbarometer.com/en>

НСИ

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИНОВАЦИИ ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА – ОСИ НА ПРОТИВОПОСТАВЯНЕ

Мими Василева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

SCIENTIFIC RESEARCH AND INNOVATIONS IN SOCIALISM - DIMENSIONS OF OPPOSITION

Mimi Vassileva

Plovdiv University “P. Hilendarsky”

Abstract: The aim of the paper is to outline different dimensions of opposition in R&D activity in the years of socialism in Bulgaria. Some of oppositions could be find in West scientific field, successfully transferred to East policies and activities. Other dimensions reveal the specific features of innovation system through socialism and in the first years of Transition. The analyzed dimensions of opposition (East-West, socialism – capitalism, fundamental-applied science) could be perceived as a research approach or theoretical construct but they divide social reality symbolically and physically – with limits, walls, barriers.

Key words: research, innovations, technology transfer, socialism

Настоящият текст има за цел да очертае основните оси на противопоставяне в научно-изследователската и развойна дейност (НИРД) в страната през периода на социалистическото ѝ развитие. Някои от разделенията се „промъкват“ от Запад на Изток, други устояват и в първите десетилетия на Прехода. Текстът няма за цел да омаловажи или пренебрегне усилията на българските учени и изследователи, работили в условия на партийен контрол и идеологически натиск, а да даде възможни обяснения за характерните особености на НИРД през изследвания период. „Осите на противопоставяне“ могат да се приемат като теоретичен конструкт или изследователски подход, но те „пронизват“ социалната реалност, разделят я не само символно, но и физически – чрез граници, стени, препятствия.

Проблемите на иновациите през социализма предизвикват интереса на учени и изследователи от различни научни школи и направления, тук ще спомена само някои от тях, като: Shumpeter (1943), Kornai (1992), Gomulka (1986), Kotz, D. (2000), Tchakov (1996, 2002), Marcheva (2016), Nakov, Kandilarov (2010) и др. Разглеждам научните изследвания и иновации като част от иновационната система, и по-конкретно, като част от *“...мрежата от институции в публичния и частния сектор, чиито дейности и взаимодействия задават, внасят, променят и разпространяват нови технологии.”* (Freeman, 1987) В този контекст, не се интересувам от количествените измерения на изследователската и развойна система през социализма (брой учени, публикации, финансиране), а от способността ѝ да инициира, създава и подкрепя нововъведенията в социалистическата индустрия, да развива изследователски школи и програми, да „възпроизвежда“ и подпомага обмена на знания и

умения като важна част от цялостната научно-изследователска инфраструктура. Основната ми теза е, че българската научно-изследователска система се изгражда в условия на засилено противопоставяне - между различни „играчи“ в световната и локалната сцена, подложена на координация и контрол от различни властови центрове - „съветски“, държавни, партийни, службите на ДС и др. Тези противопоставяния водят до невъзможност да се развиват самостоятелни научно-изследователски програми, да се поемат „собствени“ изследователски рискове, да се изграждат партньорства/ мрежи с научни институти и университети от западните страни. В условия на ускорена индустриализация, без достъп до научната инфраструктура и иновации на водещите икономики, в България постепенно се налагат изследователски стратегии на догонване, подражание и „копиране“ на чужди технологии.

Дали тези процеси са релевантни и за другите социалистически научно-изследователски системи, които се развиват в подобни условия на натиск и контрол? Според мен няма еднозначен отговор, въпреки че можем да изведем някои общи характеристики.

Голяма част от българските учени, които са в основата на нововъзникващата научно-изследователска система в страната – Софийския университет и БАН (наследник на БКД) се утвърждават като водещи имена в научната общност още преди комунистическия режим. Иван Странски се утвърждава като учен в Берлин, а през 1925 е избран за първия доцент в новооткритата Катедра по физикохимия, СУ. Г. Наджакков специализира 1925 - 1926 във Франция, като част от екипа на П. Ланжвен и Мария Кюри. „акад. Наджакков е дописен член е на Гьотингенската академия (1940), носител на златен медал „Жулио-Кюри“ (1966), на голям златен медал за заслуги към република Австрия (1978) и на диплом за откритие № 1 в България (1981)...“¹ През периода 1935 – 1939 г., Е. Карамихайлова (първата жена професор ядрен физик в България), работи в Кавендишката лаборатория на Кеймбриджкия университет. След 1944 г., тя е обявена за неблагонадеждна, не ѝ е разрешено да посещава научни конференции извън страната, принудена е да напусне СУ... Още много български учени и изследователи са принудени да прекъснат естествените връзки със свои колеги от водещи научни центрове (предимно в западните капиталистически държави), с което се „затварят“ естествените канали за обмен на знания, умения, ноу-хау.

След края на Втората световна война (ВСВ), Желязната завеса разделя Европа на Източен и Западен блок; СССР и страните, включени в съветската сфера на влияние изграждат собствени икономически и военни структури – СИВ (1949 г.) и Варшавски договор (1955 г.), по подобие на западните организации ОЕИС/Плана Маршал (1948 г.) и НАТО (1949 г.) Съперничеството в областта на науката, икономиката и иновациите се задълбочава, създават се нови граници и регулации в областта на търговията със стоки, финансовите взаимоотношения, трансфера на технологии. В резултат на засилващото се противопоставяне между Изтока и Запада се създава и Комисията за контрол на износ на върхови технологии КОКОМ (1949). Динамиката в противопоставянето между Източния и Западния блок по отношение трансфера на технологии заслужава специално внимание. Като цяло, развитието на иновационната система в страната през социализма (както през годините на ускорената ѝ индустриализация, така и в периода на „развития социализъм“ е повлияно от политиките за трансфер на технологии – както от западните страни, така и от СССР, от планирания, „сигурен“ пазар на СИВ, от държавно-партийните решения на централизираната власт. Ролята на научно-техническото разузнаване (НТР) в „трансфера“ на високи технологии и в изграждането на големи индустриални проекти е доказана в редица изследвания². Тук няма да разглеждаме и влиянието на ВПК и технологиите с

¹ G. Kamisheva, 2005

² Documentary issue, 2013 Comdos

„двойна употреба“ върху индустриализацията на страната и иновационната дейност на много научно-изследователски звена (Galev, T. 2003).

Друг характерен белег на НИРД през изследвания период е тотално пренебрегване на авторството и авторските права, дескриминиране ролята на откривателя, отхвърляне на значимостта на научното признание. С приемането на Софийския принцип на сесията на СИВ (август 1949 г.) се дава възможност технологиите на всяка страна от социалистическия блок да бъдат достъпни за другите страни от организацията - срещу номинална такса (малко по-висока от покриването на разходите за съответната документация.) И макар, че според някои изследователи (Kandilarov, 2019, Marcheva, 2016) сътрудничеството и подкрепата на СССР (вкл. и за икономически изгодните специализации на България в СИВ като електроника и производство на ЕИМ), имат благотворно въздействие върху индустриализацията и развитието на научно-техническия потенциал на страната, в дългосрочна перспектива - стратегията за догонване на технологично развитите страни чрез „заимстване на технологии“ и „ривърс инженеринг“ се оказва губеща. Подкрепата и сътрудничеството в рамките на СИВ също не са еднозначни – България влиза в конфликт с ГДР и ЧССР при определяне на производствената специализация на страната, СССР категорично се противопоставя на партньорството между България и Франция в областта на автомобилостроенето. (Проектът Булгаррено, 1966-1971 е прекратен след производство на над 6500 автомобила). Случаят с „Тексим“ (Георги Найденов), отстраняването на Огнян Дойнов от високи държавни позиции, пък са пример за откритото противопоставяне между стопанските ръководители и партийната номенклатура³. Напрежения и конфликти, свързани с изпълнение на производствени задачи и внедряване на технологии могат да се открият и между заводите/структурите в едно и също стопанско обединение.

Освен изброените „външни“ оси на противопоставяне, които формират научно-изследователската и развойна дейност през социализма, съществуват обаче и „вътрешни“ напрежения в научно-изследователската общност, за които говори в прочутата си лекция „Двете култури“ Чарлс Пърси Сноу (Snow, 1959). Авторът с огорчение отбелязва устойчивото противопоставяне между „учени и интелектуалци“. В лекцията си той засилва диспозицията като конфликт между „учени и НЕучени“. Но как се стигна дотам, че учените да не се смятат за интелектуалци? Сноу споделя недоумението, което изразява още през 30-те г. на XX в., прочутият учен Г.Х.Харди: „Забелязали ли сте как се употребява думата интелектуалец сега? Изглежда, че е създадена нова дефиниция, която сигурно не включва в тази категория Ръдърфорд, Едингтън, Дирак или мен. Не намирате ли, че е доста странно?“ (Snow, 1983, p. 16)

Освен тези противопоставяния, ще отбележа и друга ос на „вътрешно напрежение“ – между „фундаментални“ („чисти“) и „приложни“ науки, която Сноу извежда: „Чистите“ учени имат често пъти превратно мнение за инженерите и техниците и техните приложни науки“ (Snow, 1983). Тези оси на противопоставяне – между учени и интелектуалци (хуманитаристи), между занимаващи се с чисти и приложни науки, между учени и инженери (техници) успяват да „прескочат“ изградените идеологически бариери.

По-сериозно препятствие се оказва идеологическият натиск и контрол, наложени от апологетите на КПСС и БКП. „Първата идея за изчислителна машина възниква 1956-57-58 г. Тогава е определен кръг от наши учени, които започват да се занимават с тези процеси ...Тогава кибернетиката беше забранена, наричаше се „лъженаука“... През 1956 г. Л. Илиев присъства на една конференция по математическо моделиране, в Москва където „техниците“ вече обясняват на „философите“, че „благодарение на вас забавихме развитието с десетилетия. И тогава се отваря...може би затова способства и смъртта на Сталин през 1953 г. Тук, също в академията имаше голям дебат по този въпрос. Позицията

³ Budjulov, 2008, Tchalakov, 2008, in Networks of Transition

(във физиологично отношение) се защитава от Т. Павлов“ (Unpublished interview with K. Boyanov, Vassileva 2018)

Диспозицията „фундаментални-приложни науки“ се открива и в модела на институционализиране на НИРД в социалистическите страни. В България, научно-изследователската система се разделя условно на две – наука и образование – университетите се превръщат в класически образователни институции, след като част от техните лаборатории и катедри се изместват в институтите на БАН. Там се съсредоточават научните изследвания, а „тясно – производствените“ задачи стават приоритет на заводските лаборатории и/или научните институти към ДСО. Разделянето на дейностите (наука-образование-изследвания), съпътстващи и обуславящи иновационния процес се оказва сериозен проблем и в края на 80-те г. чрез специална Наредба⁴, държавната власт се опитва да преодолее тази слабост. В гл. 2 се обръща специално внимание на създаването на технологични и научно-технически центрове, насърчават се създаването на екипи от различни научни звена. Някои дефицити в научно-изследователската система тогава се наблюдават и сега, например - липса на информираност и на връзки между звена и институции, участващи във внедряването на нови разработки. Но да се върнем в етапа на „технологичен застои или вледеняване“ - края на 70-те и началото на 80-те г. на XX в (Tchalakov, 2003). Забавеният темп на промишлено развитие, все по-сериозните проблеми с качеството на произвеждана продукция, задълбочаващото се изоставяне от върховите постижения в науката и технологиите подтикват централните партийни и държавни органи да предприемат различни мерки, напр. привнасяне на елемент на конкуренция, насърчаване на проектно финансиране, приемане на иновациите като „рискова дейност“ и т.н. (виж Раздел IV, чл.19, (3) на Наредбата)

Разбирането обаче, че иновациите и трансферът на технологии могат да се управляват и контролират чрез директиви и нареждания *отгоре-надолу* остава. Остава и разделението между „приложните изследвания“ (в технологичните центрове) и „науката“ в университетите и БАН. За изследователската и технологичната дейност, „извършвана от академиите, висшите учебни заведения и др. се прилагат специфични правила, утвърдени от компетентните държавни органи“ се подчертава в гл.3, чл. 24. на цитираната Наредба.

Заклучение:

Биха могли да се изведат и други оси или срезове на противопоставяне, с помощта на които да се изследва по-детайлно научно-изследователската и развойна система на България през социализма. Изследването на ролята на НТР в трансфера на технологии също заслужава задълбочен анализ. Създаването на теоретичен модел, който ще позволи осветляване напреженията и конфликтите в една привидно устойчива и партийно контролирана икономика и трудностите при изграждане на иновационната система през социализма, би могло да даде отговори и на някои актуални проблеми на НИРД днес.

References:

- COMDOS (2013), State Security and the Scientific and Technical Intelligence, Documentary collection, Sofia, <https://comdos.bg/>
- Freeman, C. (1987), Technology Policy and Economic Performance, London: Pinter.
- Galev, T. (2003) *Technologii s dojna upotreba*, Phd thesis
- Kamisheva, G. (2005) The Achievements of the Physical Sciences in BAS. In *The world of physics* (3)
- Kandelarov, E. (2019) Public lecture “Technological and social-economic modernization of Bulgaria after WWII, in Student historic center, Sofia
- Kotz, D. *Socialism and Innovation, Science and Society*, Spring 2002
- Marcheva, I. (2016) *Politikata za stopanska modernizacia v Bulgaria po vreme na Studenata vojna*, Letera, Sofia

⁴ Наредба за научна и технологична дейност, ПМС № 5 from 30th of January 1987

Snow, C. (1983) The two cultures and a second look, Otechestven front, Sofia
Stefanov, N, Kandilarov, E (2010) Innovations and innovation policy of Bulgaria in the period of state socialism in "Isledvania po istoria na socializma v Bulgaria" 944-1989, Grafimaks Ltd, Sofia
Tchalakov, I. (2000) The History of Technological Innovations in Eastern Europe: Theoretical and Methodological Premises of Analysis. In Sociological problems, 3-4
Tchalakov, I (2003) Socialisms as a society of networks and the problem of economic development, in Sociological problems, 1-2, 2003

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

КОНКУРЕНТНА ПОЗИЦИЯ НА ВИСШИТЕ УЧИЛИЩА

Гергана Димитрова, Теофана Димитрова

Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”, ФИСН

COMPETITIVE POSITIONING OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Gergana Dimitrova, Teofana Dimitrova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract: One of the main challenges for the European Union is developing competitive global educational systems as a prerequisite for the increase in competitiveness among higher schools (HS). The specifics of the educational environment in our country are changing adequately according to the dynamics of the macroeconomic circumstances. Bulgarian HS find themselves influenced by the globalization and internationalization processes as well as the increasing competition among them. Per data released by the National statistical institute, there are 54 accredited HS in our country which leads to the logical question about their competitive positioning and development in a highly competitive environment – which is the subject of this current article. The goal of the paper is to systemize some of the theoretic formulations related to the organizations’ competitive positioning and to come up with solid indicators for the competitive position of the higher school.

Keywords: higher education, competitive environment, competitive position

1. Въведение

В условия на динамично развитие на науката и технологиите, въпросите свързани с конкурентоспособността на висшите училища (ВУ), в т.ч. нейното изследване, оценяване и повишаване, придобиват особена актуалност и нарастваща значимост, което не е случайно. От една страна стои безспорният принос на ВУ за функционирането, развитието и просперитета на националната икономика, в т.ч. *“за разгръщането на иновациите, за развитието на пазара, за намаляването на безработицата, за повишаването на качеството на човешки капитал, за развитието на научно-изследователската дейност”* (Dimitrova, Dimitrova, 2017) и т.н. От друга - образованието, обучението, иновациите, НИРД са сред основните приоритети на ЕС (в частност на държавите-членки) и са залегнали в редица европейски и национални политики, програми, мерки, нормативни актове и пр.

Горепосоченото е основополагащо за конкурентното позициониране на ВУ, което се явява резултат от притежаваното ниво на конкурентоспособност.

2. Конкурентно позициониране

М. Портьър определя позиционирането в индустрията за един от двата основни критерия за избор на конкурентна стратегия, заедно със структурата на индустрията (Porter, 2004:58) и разглежда позиционирането на всеки бизнес като начин за извличане на *„максимална стойност от способностите си, различаващи го от неговите конкуренти.“* (Porter, 2010:81). Авторът представя своя модел за анализ на конкурентната среда посредством действащите в нея пет основни съпернически сили, в които е възпътена природата на конкуренцията (Porter, 2004:59), а именно: съперничество между

съществуващи конкуренти; заплаха от нови участници); силата на купувачите в преговорите; сила на доставчиците в преговорите; заплаха от продукти/услуги-заместители.

Позовавайки се на Портър, Ф. Котлър задълбочава анализа на конкурентите, търсейки отговор на въпросите, свързани с установяване на техните цели, стратегии, силни и слаби страни и моделите им на реакция (Kotler, 2002:229), а Цв. Зафирова го допълва с насоките за: адаптивност към средата, задоволеност от сегашното положение и изведените чрез вътрешнофирмен анализ способности на организацията. (Zafirova, 2007)

И Портър, и Котлър се обединяват във вижданията си, че при изследване на конкурентите си, компанията трябва да изгради конкурентна разузнавателна система за придобиване на информация, а Д. Стоянов идентифицира анализа на конкуренцията с „маркетингова война“, посочвайки, че същият „се превръща в централен проблем на стратегическия маркетинг“ (Stoyanov, 1995:3-4).

Конкурентният анализ определя профила на всеки от конкурентите, установява границите на конкуренция между тях и идентифицира обособените към момента пазарни дялове. Посредством сравнения се определят конкурентните позиции на организациите, на база на които те се ранжират едни спрямо други.

Гореизложеното определя и същността на **конкурентната позиция**, която се разглежда като „*съвкупност от силни и слаби страни на фирмата в даден отрасъл по отношение на основните ѝ конкуренти*“ (Hristova, 2014), мястото на организацията сред непосредствените ѝ конкуренти и „*отстояване на приемливи позиции или придобиване на нови*“ при съпоставяне действията с тези на конкурентите. (Nenov, Minkov, 2015:143).

Съществуват разнородни схващания по въпросите относно водещите показатели за оценка на конкурентната позиция на дадена организация.

Цв. Зафирова посочва като такива: местоположение и инфраструктура, финансова сила, пазарен дял, конкурентоспособност на цената, качество, размер на продуктовата линия, системи за управление (Zafirova, 2009:71-75).

Т. Ненов и Ил. Минков определят пазарния дял за „*ключово значим*“ при оценяване на конкурентното позициониране и обобщават, че конкурентната позиция на бизнеса се заема посредством изявиени форми и методи на конкуриране и „*може да се оцени в различни направления като: стартова и крайна, адекватна и неадекватна, силна и слаба, гъвкава и негъвкава, перспективна и безперспективна, устойчива и неустойчива, доминираща и подчинена и др.*“ (Nenov, Minkov, 2015:143)

Ю. Христова разглежда конкурентната позиция както от гледна точка на фирмата, така и от гледна точка на потребителите и разделя моделите за нейната оценка като насочени към:

„*разширеното съперничество и пазарните сили*“ и/или „*прякото съперничество на пазара*“ (Hristova, 2014).

3. Конкурентна среда и конкурентно позициониране на висшето училище

Едно от основните предизвикателства пред ЕС е свързано с изграждането на конкурентоспособни глобални образователни системи, явяващи се предпоставка за повишаване на конкурентоспособността на ВУ. Висшето образование и обучение на държавите подлежат на ежегодна оценка от Световния икономически форум, чийто доклад The Global Competitiveness Report е сред най-пълните и представителни източници на информация за конкурентоспособността на нациите.

Данните от доклада за последните четири години отчитат относително постоянни позиции за България (виж Таблица 1), но заеманото място на страната ни е все още незадоволително на фона на страните-лидери в направлението.

Таблица 1. Конкурентоспособност на България по отношение на висше образование и обучение, 2014-2018 г.

The Global Competitiveness Report	Higher education and training, Rang ^{1*}
The Global Competitiveness Report 2014–2015	61/144
The Global Competitiveness Report 2015–2016	64/140
The Global Competitiveness Report 2016–2017	56/138
The Global Competitiveness Report 2017–2018	54/137
The Global Competitiveness Report 2018	51/140
The Global Competitiveness Report 2019	49/141

Източник: The Global Competitiveness Reports <https://www.weforum.org/>

Според Годишника на световната конкурентоспособност за 2019 г. страната ни заема 48 място (от общо 63 държави) по отношение на „образование“ и образователните политики, което спрямо предходната 2018 г. е две позиции надолу и 52-ро по „научна инфраструктура“ за 2019 г. – с три позиции надолу (Фиг. 1). Посоченото сигнализира за все още нестабилни позиции на България в образователната и научната сфера.

Фиг. 1. Международната конкурентоспособност на България 2019 г.

Източник: Годишник на световната конкурентоспособност за 2019 г.

От друга страна, резултатите от мащабно проучване за оценка на състоянието на международното ВО, проведено от Британски съвет (от май 2019 г.), извеждат страната ни сред ключовите страни в Европа „със значителен потенциал за европейско и транснационално образование“ (British Council, 2019). В проучването са включени 52 държави, а насочеността му е към изследване и анализ на глобалните тенденции при международната мобилност, научните сътрудничества и транснационално образование. След серия от задълбочени анализи, България е представена като държава, разполагаща с „една от най-добрите мрежи в Европа за двустранно сътрудничество между българските и чуждестранните университети.“ (British Council, 2019)

Спецификата на образователната среда в страната ни се променя адекватно на динамиката на макроикономическата обстановка. Българските ВУ функционират в условия на висококонкурентна среда, а новосъздадените условия водят до задълбочаващата им се специализация и до необходимостта от колаборацията им с бизнес организациите. Това пък

* Rang на Bulgaria по spryamo obsht broy darzhavi, uchastvashti v doklada.

предполага необходимостта от насочването им към пазара на труда и трансфера на знания и технологии, свързани с апробиране на научните разработки в реалната икономика. В този смисъл *„оценката на заеманата конкурентна позиция спрямо останалите съперници в сектора се явява задължителен елемент и помощен инструмент в процеса на реструктуриране и адаптиране към новите условия“* (Dimitrova, Dimitrova, 2017).

4. Оценка на конкурентната позиция на висшето училище

Конкурентната позиция на висшето училище показва мястото му в съответствие с притежавания от него потенциал за търсене, изграждане и развитие на конкурентни предимства спрямо останалите ключови (преки) съперници на пазара. Преди да се премине към нейното определяне трябва да бъдат отчетени някои основни моменти:

- ❖ конкурентната позиция на ВУ е различна за всеки обслужван пазар, т.е. тя трябва да се оцени конкретно и съобразно избраните целеви потребители;
- ❖ за сравнение могат да бъдат използвани единствено съпоставими показатели (касаещи най-често трите ключови конкурента);
- ❖ определянето на конкурентната позиция може да се извърши посредством експертни оценки на академичния състав, заемащ ръководни позиции (заместник-ректори, директори на департаменти, вицепрезиденти и др.) и вземащ участие в колективни органи за управление на качеството (Комисия за осигуряване и оценяване на качеството, Съвет по качество, Университетска комисия по оценяване и акредитация и др.); анкетни проучвания сред целевите групи – кандидат-студенти, родители, настоящи студенти, представители на бизнеса и публичния сектор.
- ❖ на определяне се подлага текущата конкурентна позиция и възможностите за подобряване на позицията в бъдеще.

За оценката на конкурентната позиция на висшето училище могат да бъдат използвани количествени и качествени фактори (с присвоени теглови коефициенти според нивата на значимост на отделните показатели) като например:

- пазарен дял за учебна XX/XX година – дял на новоприетите студенти и докторанти на дадено висше училище в общия прием на пазара;
- субсидия от държавния бюджет за издръжка на обучението (за държавните ВУ);
- наличие на алтернативни източници на финансиране – дарения, спонсорство, външни инвестиции и др.;
- постъпления от научно-изследователска дейност (НИД);
- присъдена институционална акредитационна оценка от НАОА;
- качество на предоставяната образователна услуга;
- семестриални такси за обучение;
- ширина на продуктивния микс (брой акредитирани професионални направления от ВУ);
- иновационни образователни технологии – електронно, мобилно и повсеместно обучение;
- сътрудничества с програмни и партниращи страни за международна мобилност;
- патенти и изобретения;
- участие на преподавателския състав в международни, национални и вътрешни проекти;
- социално-битови условия – стипендии, общежития, спортни съоръжения, студентски столове и др.;
- материално-техническа и информационна база – аудитории, компютърни зали, лаборатории, хардуерни единици, безжичен интернет, библиотечен фонд, електронни бази данни;
- административно обслужване – работно време, онлайн обслужване, бързина на извършване на услугите, компетентност на сътрудниците в административните служби;
- професионална реализация на завършилите студенти;

- лоялност към бранда;
- имидж на образователната институция сред целевите групи.

В Табл. 2 е илюстрирана примерна карта за оценка на конкурентната позиция на висше училище „Х“ и неговите три ключови конкурента – К1, К2 и К3. Всички фактори трябва да получат бални оценки по предварително определена скала. При петстепенна числена скала количествените показатели могат да бъдат оценени от 1 (най-нисък) до 5 (най-висок). А качествените фактори по следния начин: 1 – най-слаба позиция; 2 – слаба позиция; 3 – позиция на средно ниво; 4 – силна позиция; 5 – най-силна позиция. Общата оценка на конкурентната позиция се получава като сума от всички коригирани оценки съобразно определените тежести за всеки от факторите.

Таблица 2. Конкурентна позиция на висше училище „Х“

А: Оценка на конкурентната позиция по количествени фактори					
Наименование на фактора	Тегло	К1	К2	К3	„Х“
1. Пазарен дял	0,20				
2. Субсидия от държавния бюджет	0,17				
3. Допълнителни източници на финансиране	0,15				
4. Постъпления от НИД	0,10				
5. Оценка на институционална акредитация	0,16				
6. Сътрудничества за международна мобилност	0,05				
7. Проектна дейност	0,1				
8. Семестриални такси	0,03				
9. Ширина на продуктовия микс	0,04				
Обща оценка	1,00				
Б: Оценка на конкурентната позиция по качествени фактори					
Наименование на фактора	Тегло	К1	К2	К3	„Х“
1. Качество на образователната услуга	0,15				
2. Иновационни образователни технологии	0,12				
3. Социално-битови условия	0,08				
4. Материална база	0,08				
5. Административно обслужване	0,08				
6. Професионална реализация на завършилите студенти	0,15				
7. Лоялност към бранда	0,16				
8. Имидж на ВУ	0,18				
Обща оценка	1,00				

Източник: авторски

5. Заключение

Българските ВУ функционират в условия на сложна и динамична конкурентна среда и попадат под влияние както на процесите на глобализация и интернационализация, така и по отношение на задълбочаващата се конкуренция, свързана с необходимостта ВУ да се позиционира в условия на: нарастващ брой национални и международни висши училища; навлизане на нови форми на квалификация и преквалификация; нови методи и форми на обучение; нововъзникващи доставчици на образователни услуги – тренингови компании, корпоративни университети и т.н.

Посоченото предполага ВУ да отговорят подобаващо със съответните стратегически мерки за повишаване на конкурентоспособността си, позициониране и развитие.

Разработката е част от работата по проект **СИПО-19**, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет "Паисий Хилендарски".

Гергана Димитрова е доктор по икономика и асистент към Катедра „Управление и количествени методи в икономиката“ при ФИСН на ПУ „Паисий Хилендарски“, e-mail: gergana.gu@gmail.com

Теофана Димитрова е доктор по икономика, доцент по „Маркетинг“ и ръководител на Катедра „Маркетинг и МИО“ при ФИСН на ПУ „Паисий Хилендарски“, e-mail: teo_dimitr@abv.bg

Литература:

1. Dimitrova, G., Dimitrova, T. Competitiveness of the Universities: measurement capabilities, Fourth International Scientific Conference Business and Regional Development, Trakia University, Faculty of Economics, TRAKIA JOURNAL OF SCIENCES, 2017, pp. 311 – 316
2. Hristova, Yu. *Izsledvane na konkurentosposobnostta na predpriyatiyata za targovia s novi avtomobili v Bulgaria*, disertatsia, IU – Varna, Stopanski fakultet, Katedra “Ikonomika i upravlenie na targoviyata”, 2014.
3. Kotlar, F. *Upravlenie na marketinga. Struktura na upravlението na pazarnoto predlagane*. S., Izd. „Klasika i stil“ OOD, 2002.
4. Nenov, T., Minkov, I. *Upravlenie na konkurentosposobnostta i rastezha*, Varna, Izdatelstvo “Nauka i ikonomika”, ISBN 978-954-21-0844-3, 2015.
5. Portar, M. E., *Konkurentna strategia. Tehniki za analiz na industrii i konkurenti*. S., Izd. „Klasika i stil“, ISBN: 9789543270668, 2010.
6. Portar, M. E., *Konkurentnoto predimstvo na natsiite*. S., Izd. „Klasika i stil“, ISBN: 9789543270934, 2004.
7. Rubin, Yu. *Konkurentnyye pozitsii uchastnikov rynka v konkurentnoy srede*, // *Sovremennaya konkurentsia*, 2014, № 2 (44), s. 121-143.
8. Stanev, V. (2011) „Prehodat“ v kontseptsiiyata za kachestvo na vissheto obrazovanie v usloviyata na prehod, *Sbornik: Nauchni izsledvania – visshe obrazovanie – inovatsii*. Sofia: Izdatelstvo MVBU
9. Stoyanov, D., *Konkurentsia i strategia (analiz i izbor)*, S. Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo“, 1995
10. Zafirova, Tsv. *Strategicheskoto upravlenie*. Varna, Izdatelstvo „Nauka i ikonomika“, Ikonomicheski universitet, ISBN: 9789543270668, 2007.
11. Zafirova, Tsv. *Otsenka na konkurentosposobnostta na organizatsiyata*, *Spisanie “Upravlenie i ustoychivo razvitie*, 3-4/2009 (24), 2009, s. 71-75.
12. British Council, <https://www.britishcouncil.bg/about/press/shape-global-higher-education>, 10.2019.
13. MON, *Reytingova sistema na visshite uchilishta v Bulgaria*, <https://rsvu.mon.bg/rsvu3/>, 10.2019.
14. NSI, www.nsi.bg, 10.2019.
15. World Economic Forum, *The Global Competitiveness Reports* <https://www.weforum.org/>, 10.2019.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ ВЪРХУ МЕЖДУЛИЧНОСТНОТО ОБЩУВАНЕ СРЕД МЛАДЕЖИ

Славянка Ангелова, Елвира Далакова
Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON INTERPERSONAL COMMUNICATION AMONG YOUTH

Slavyanka Angelova, Elvira Dalakova
South-West University “Neofit Rilski” - Blagoevgrad

Abstract:

Global Internet consumption and, respectively, the use of online communication in everyday people's life is increasing at a steady pace. Several studies show that the rate is highest among teenagers and young people.

Social networks are the most visited sites. The motivation behind this varies for different categories of users, for teenagers leading is the ability to instant and constant interpersonal communication.

The aim of this study is to determine what is the consumption and attitudes of young people towards social networks and how they affect interpersonal communication. For its realization, a survey was conducted among 100 young people – pupils and students, aged between 15 and 29 years.

Key words: Social networks, Online communication, Interpersonal communication, Young people

Въведение

Развитието на информационните и комуникационните технологии улесни и разшири достъпа до интернет за все повече хора по целия свят и използването на онлайн комуникацията е част от ежедневието на хората от целия свят. Редица проучвания показват, че това е най-масово сред младежите и подрастващите.

Според данните на НСИ, от българските потребители на интернет най-голямо е онлайн присъствието на представителите на възрастова група 16-24 години – 92,2%, като сред учащите то е още по-високо – 98,6% (НСИ, 2018).

Доклад за използване на медиите от децата и техните родители (Ofcom, 2018) дава информация за времето седмично, което децата прекарват в онлайн пространството както следва:

- 52% от 3-4 годишните – по 9 часа;
- 82% от децата на възраст между 5 и 7 години – 9,5 часа;
- 93% от тези между 8 и 11 г. – 13,5 часа;
- 99% от тийнейджърите между 12 и 15 години – 20,5 часа.

Закономерността, което се открива е, че с нарастване на възрастта се увеличава и времето на присъствие на децата във виртуалното пространство. Защо е така? В онлайн средата фактори като физическо разстояние, часове време и национални граници нямат

никакво значение за реализирането на различни дейности и на много процеси. Сред ресурсите на тази среда, най-предпочитани от потребителите са сайтовете на социалните мрежи (social networking site – SNS).

Социалните мрежи

Класическата теория за социалните мрежи се заражда в края на 19-ти век и е използвана от изследователите за проучване на взаимоотношенията между елементите на мрежата (наричани възли), връзките между тях и факторите, влияещи върху тяхното формиране на различни нива и социални групи.

За същността на онлайн социалните мрежи, както и за традиционните такива, е характерно директното общуване и осъществяване на взаимодействие между група потребители, основани на споделени интереси. Те са „уеб-базирани услуги, които позволяват на хората (1) да изградят свой публичен или публично-частен профил в рамките на ограничена система, (2) да създадат списък с други потребители, с които те да споделят връзки, и (3) да преглеждат списъка от връзки, създаден от други потребители в системата” (Boyd, Ellison, 2007).

Комуникацията чрез социалните мрежи е бърза и лесна, базирана на времева и пространствена неограниченост. Те позволяват на своите членове „лесно да управляват и поддържат почти неограничен брой контакти, като предоставят достъп до дългата опашка на социалните мрежи - допълнителен набор от контакти, който е непристъпен чрез традиционната мрежа“ (Enders et al., 2008: 209). Тяхната голяма популярност и силно влияние сред хората, които са онлайн се дължи „на факта, че промяната в един възел оказва влияние на тези, които са директно свързани с него, а пък те от своя страна я придвижват чрез своите връзки и взаимоотношения с останалите“ (Vasilev et al. 2017: 192).

Онлайн социалните мрежи са социална среда, в която чрез всяко свое действие потребителят генерира възможности за създаване на нови връзки с различни хора. По този начин се формират онлайн общности, базирани на общия интерес на участниците към дадена тема или проблем от областта на социалната сфера, политиката, бизнеса, образованието, свободното време и т.н. В онлайн общностите водещи са личните преживявания, емоциите и знанията на всеки участник. Това изгражда отношения, основани на доверие и приятелство в групата. (Angelova, 2011: 112)

„Всеки от нас прави стотици или хиляди кликания на ден, някои съзнателно, други импулсивно, с които ние изграждаме своята идентичност, оформяме нашите въздействия и създаваме нашите общности. Тъй като прекарваме повече време и правим повече неща онлайн, общите ни кликания ще оформят нашата икономика, нашата култура и нашето общество” (Carr, 2008: 166).

Социалните мрежи изграждат в голяма степен идентичността на всеки потребител онлайн чрез доброволно споделяне на лични данни, на информация за интереси и хобита, на снимки от пътувания, почивки и всякакви празненства и чествани, на обществена ангажираност с каузи и др.

Иновативното общуване чрез социалните мрежи поставя груповата комуникация в ново измерение. Възможността за изпращане на лично съобщение, скрито за всички други участници, писането на пост, видим за всички приятели или членове на групата, споделянето на публикувани някъде другаде идея, мнение, снимка или видео, променят коренно познатите начини за онлайн комуникация. В съвременното общество всеки вид комуникация придобива все повече електронен вид и все по-малко се осъществява лице в лице, което дава силно отражение и на междуличностната комуникация.

Социалните мрежи включват различни форми и възможности за комуникация, което ги прави предпочитано средство за общуване. Сред положителните им страни за девет от десет потребители на възраст 12-15 години е, че са ги направили щастливи или са им помогнали да се чувстват по-близо до приятелите си. Две трети от тях използват социалните мрежи за изпращане на съобщения, коментари и постове на приятели и само

един от осем за подкрепа на кауза или организация чрез пост или коментар (Ofcom, 2018). Това показва, че за тийнейджърите социалните мрежи са средство основно за осъществяване на междуличностна комуникация отколкото за други дейности.

Методология на изследването

Използваният изследователски метод е стандартно индивидуално интервю с анкетна карта. Изследването е насочено към установяване на потреблението на онлайн комуникацията и в частност, общуването чрез социалните мрежи. Интересуват ни тези нагласи и отношение, които оказват влияние на междуличностната комуникация. Възможните отговори на повечето въпросите са конструирани по пет степенната Ликъртова скала с цел установяване на различния интензитет на възприятие, становище и възгледи на респондентите. Участието анкетираните лица е доброволно и анонимно.

Основните задачи на проучването са да се даде отговор на въпросите:

- Колко често младежите използват интернет и социалните мрежи като средство за комуникация?

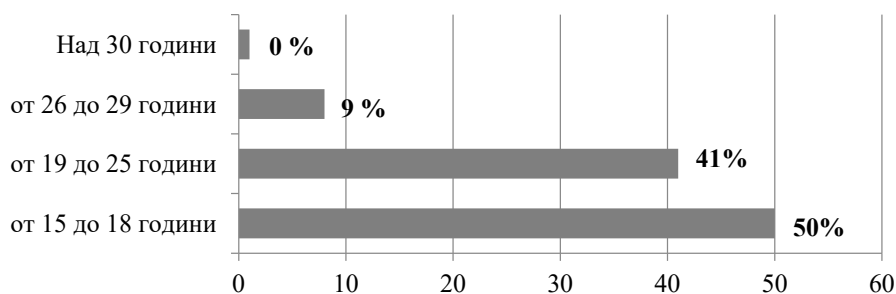
- С каква цел?
- Какви са нагласите им относно социалните мрежи;
- Какво е отношението им към тях;
- Коя е най-използваната социална мрежа;
- В кои случаи предпочитат онлайн комуникацията и в кои „лице в лице“?

Теренното изследване се проведе в периода май – юни 2019 г. сред 100 младежи на възраст между 15 и 29 години (Диаграма 1), разделени по равно в две групи – ученици от СУ „Димитър Благоев” – Доспат и студенти от Югозападен университет “Неофит Рилски” – Благоевград.

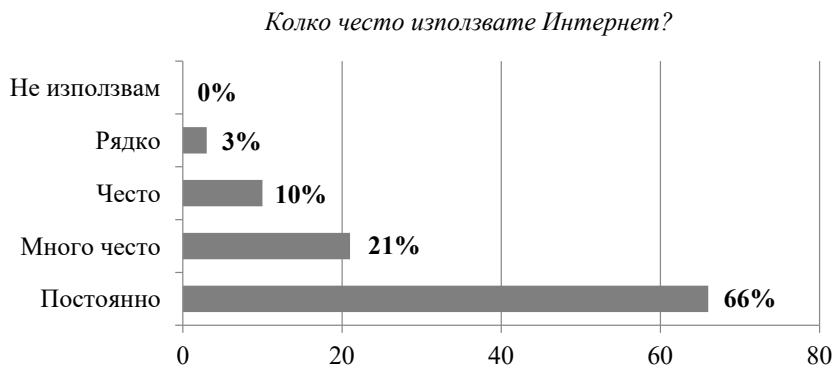
Разделението на анкетираните по пол е жени – 57% и мъже – 43%.

Диаграма 1

В коя възрастова категория попадате?

Диаграма 2

Анализ на резултатите

Резултатите показват, че всеки от анкетираните младежи прекарва различно време в интернет пространството, като повече от половината (66%) са постоянно онлайн, а 21% използват интернет много често. Тук е необходимо да се обърне внимание на факта, че процентът на тези, които не използват интернет е 0 (Диаграма 2). Резултатите не са изненадващи и са още едно потвърждение, че онлайн комуникацията вече е неизменна част от ежедневието на всички, особено сред младите хора, и няма как това да не рефлектира върху междуличностното им общуване.

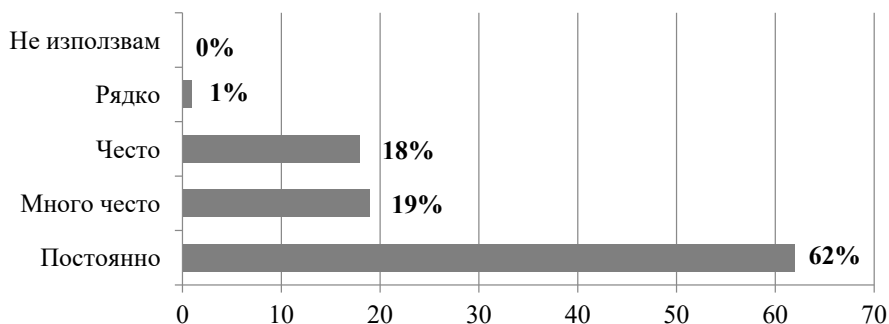
Онлайн комуникацията промени напълно начина, по който хората си взаимодействат, свързани чрез устройства и съдържание. Социалните мрежи се превърнаха във феномен на днешното общуване и са особено масово явление сред младежите. Данните показват, че едва само 3% от анкетираните лица са без профил в социалните мрежи, а останалите 97% имат такъв.

Върху формирането на предпочитанията на младите хора безспорно влияние оказват развитието на обществените процеси, средата в образователната институция, приятелският кръг, но от особено значение е и примерът в семейството. Поради това проучихме какво е използването на социалните мрежи от родителите на анкетираните. Оказа се, че процентът на родителите с профили е 89%, което показва, че социалните мрежи не са част от живота само на младото поколение, но и на голяма част от хората на средна активна възраст.

В допитването логично следват въпросите колко често се използват така популярните онлайн социални мрежи и за какво? Данните са почти аналогични на тези за потреблението на интернет. Над половината от анкетираните използват социални мрежи постоянно, 19% – много често, 18% – често и едва 1% рядко. Тук отново прави впечатление фактът, че процентът на хората, които не използват социални мрежи, е 0 (Диаграма 3). Разминаването от 3% на анкетираните без профил в социалните мрежи и 0% на не ползващи ги може да се обясни с факта, че публичните профили могат да се виждат и разглеждат и без регистрация от страна на посетителя.

Диаграма 3

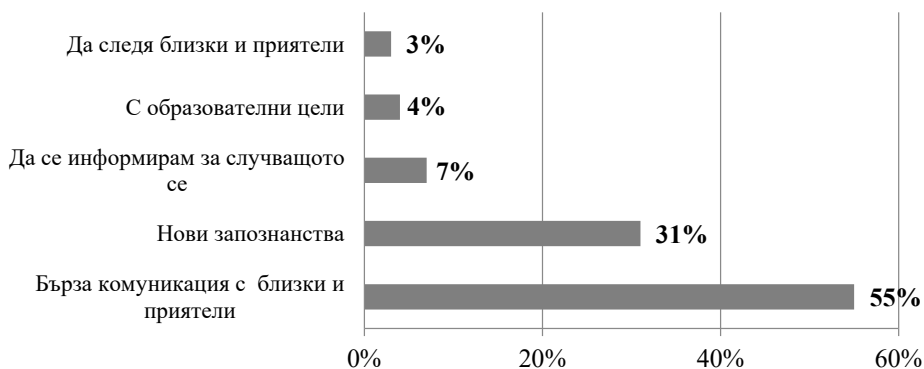
Колко често използвате социални мрежи?

Диаграма 4 показва за какво най-често се използват социалните мрежи. Най-висок е процентът на хората, отговорили, че използват социалните мрежи за лесна и бърза комуникация навсякъде – 55%. Мигновените съобщения, които се изпращат, позволяват на потребителите бързо и лесно да комуникират дори и на огромно разстояние. Според 31% от анкетираните социалните мрежи им помагат да намерят нови приятели и да се запознаят с различни хора. Да се информират чрез социалните мрежи избират 7% от анкетираните, а 4% ги използват за образователни цели. За останалите 3% те са начин да следят какво правят техните близки и приятели, къде се намират и с какво се занимават.

Диаграма 4

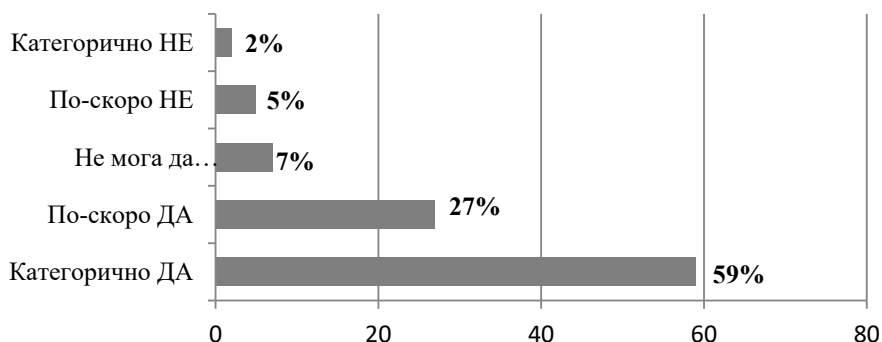
За какво използвате най-често социалните мрежи?

Предимствата на социалните мрежи са безспорни за анкетираните – 91% от тях смятат, че те са полезни и само 9%, че са вредни. Неминуемо, високият процент на използваемост и положителното мнение за социалните мрежи се отразяват върху употребата им като комуникационно средство и влияят върху междуличностните отношения (Диаграма 5).

Диаграма 5

Според Вас социалните мрежи влияят ли на
междоличностната комуникация?

Предпочитанията към различните социални мрежи и интензивността, с която се използват са представени на Диаграма 6. Най-висок е процентът на младежите, използващи Facebook постоянно - 56%, 15% го използват от 3 до 5 часа на ден, а 14% - от 1 до 3 часа на ден. Има и потребители, които отделят само до 1 час на ден – 10%, а 5% не използват Facebook.

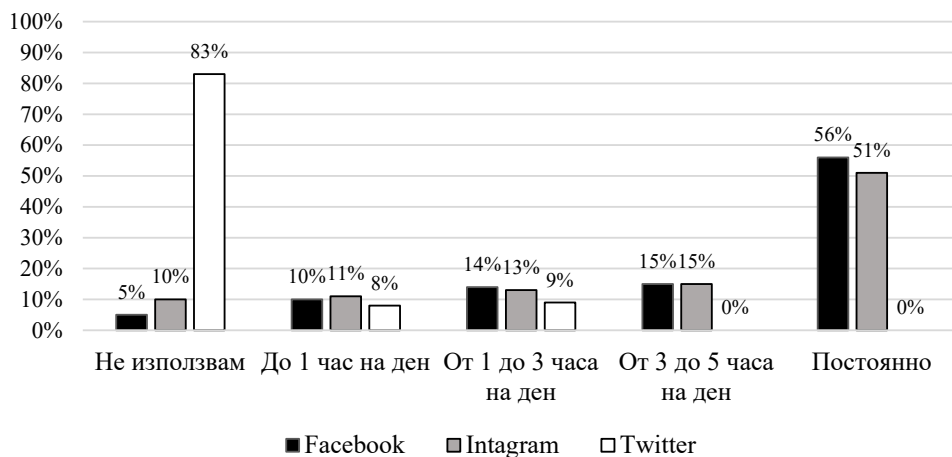
Другата предпочитана социална мрежа, която малко над половината анкетирани използват постоянно, е Instagram. От 3 до 5 часа на ден за нея отделят 15%, 13% – от 1 до 3 часа на ден, а 11 % по 1 час на ден. Тези, които не използват Instagram са 13%.

Младежите, използващи Twitter са едва 17 %, като за тази дейност отделят най-много до 3 часа на ден.

В двете групи – ученици и студенти, няма съществена разлика в използваемостта на отделните видове социални мрежи.

Диаграма 6

Кои социални мрежи използвате и с каква интензивност?

Въпреки широката популярност на различните форми на онлайн комуникация, има много случаи, в които вместо нея, младежите предпочитат живата комуникацията „лице в лице“ (Диаграма 7). Тя категорично преобладава във връзката с родителите им – там процентът е най-висок – 71%, 21% по-скоро предпочитат живата комуникация, а за 8% няма значение. Въпреки, че голяма част от родителите имат профили в социалните мрежи, онлайн комуникацията с тях не е изборът на децата им.

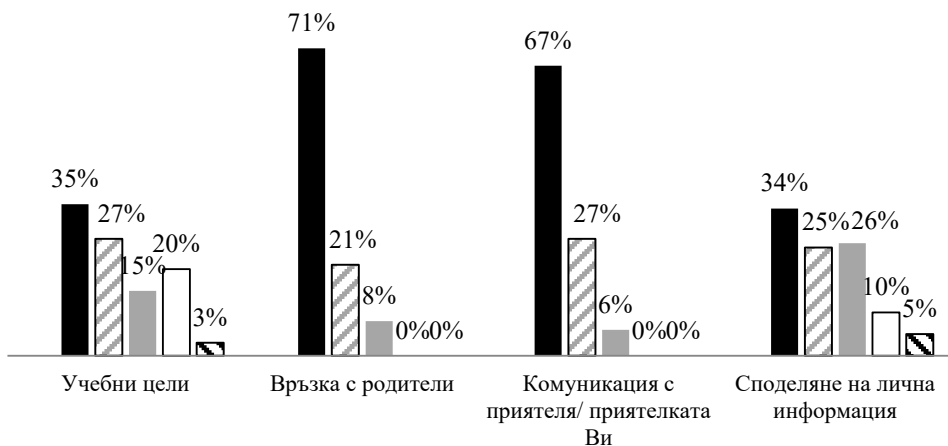
Също така, когато става въпрос за лични връзки, 67% предпочитат да комуникират „лице в лице“.

По отношение на учебните цели, процентът на категоричните за комуникация „лице в лице“ е сравнително по-нисък – 35%, 27% по-скоро я предпочитат, за 15% няма значение, докато 23% са привърженици на онлайн комуникацията в този случай. Този избор може би е силно повлиян от достъпа до множеството онлайн образователни ресурси и използването на мултимедийно обучение.

Впечатление прави относително високият процент на анкетираните, за който няма значение по какъв начин биха споделили лична информация – 26 %, което е доста високо, в сравнение с останалите теми. Само 15 % не предпочитат това да е „лице в лице“.

Диаграма 7

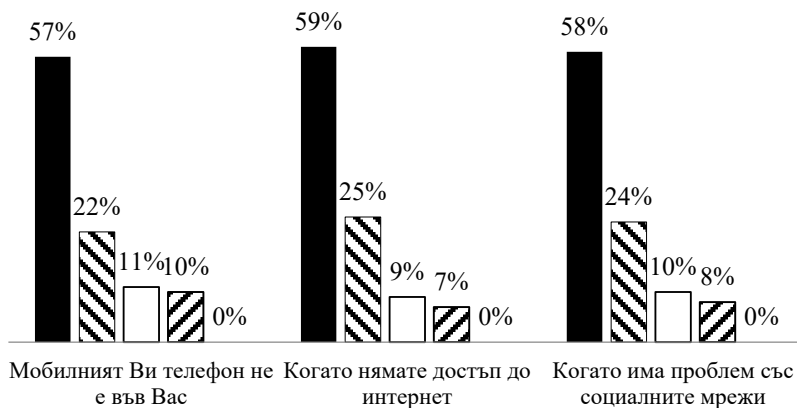
По кои от темите по-долу предпочитате живата комуникация
"лице в лице" вместо онлайн комуникация?

■ Категорично ДА □ По-скоро ДА ■ Няма значение □ По-скоро НЕ ▨ Категорично НЕ

Диаграма 8:

Чувствате ли се изнервени или неспокойни, когато?

■ Категорично ДА ▨ По-скоро ДА □ Няма значение ▩ По-скоро НЕ ■ Категорично НЕ

Доколко е зависимо младото поколение от мобилните телефони, интернет и социалните мрежи се вижда от резултатите на *Диаграма 8*. Голяма част от анкетираните – близо 80%, се чувстват изнервени и неспокойни без мобилен телефон, защото това е основното устройство, което се използва за свързаност към интернет. И когато нямат достъп до интернет или има проблем със социалните мрежи това създава дискомфорт за почти всички тях – за 84% без интернет и 82% без социални мрежи.

Заслужава внимание фактът, че нито един от анкетираните младежи не е посочил отговор „Категорично Не“, т.е. липсата на комуникационно средство и мрежова свързаност влияят на всички в една или друга степен.

Заклучение

Резултатите от изследването потвърждават, че онлайн комуникацията вече е неизменна част от нашето битие, особено сред младите хора. Абсолютно всички анкетиранци използват интернет, независимо колко често и това дава отражение върху междуличностното общуване.

Потребителите се възползват максимално от удобствата на онлайн комуникацията за реализирането на различни дейности и нейната независимост от физически разстояния, часове време и национални граници

Сред ресурсите на онлайн средата, най-предпочитани от потребителите са сайтовете на социалните мрежи. Те се превърнаха в комуникационен феномен на съвременното общество. Бързата и лесна комуникация чрез тях е основното им предимство, което се използва за намиране на нови приятели и запознаване с различни хора. Социалните мрежи се използват от тийнейджърите в по-голяма степен за междуличностна комуникация отколкото за други дейности.

От данните, които получихме чрез проучването, вниманието ни привлича високият процент на потребители на социални мрежи (над 80%), които признават, че се чувстват нервни и неспокойни, оставяйки на страна мобилните си устройства или когато са извън обхвата на социалните мрежи. Стигаме до извода, че социалните мрежи и електронните

устройства оказват влияние на психиката и неусетно, интернет води до зависимост и промяна в начина на общуване.

„Може да се твърди, че едни от основните заплахи и възможности, в нашата съвременност ... са свързани с дигиталната среда, в която се осъществяват голяма част от социалните отношения” (Popov, 2019, p. 27). Специалистите твърдят, че това се е превърнало в психологическа зависимост поради неконтролируемата и прекомерната консумация и тревожността, която предизвиква липсата на интернет и достъпът до социалните мрежи.

Литература:

Angelova, Sl. (2011). Izmereniya na onlain PR. Blagoevgrad: UI „N. Rilski“

Boyd, D. & Ellison, N. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Computer-Mediated Communication*, 13(1), article 11.

<http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>

Carr, N. (2008). The big switch: Rewiring the world, from Edison to Google. New York: Norton

Enders, A., Hungenberg, H., Denker, H.-P., & Mauch, S. (2008). The long tail of social networking. Revenue models of social networking sites. *European Management Journal*, 26(3), 199–211.

NSI. (2018). Izplzvanе na Internet ot domakinstvata i litsata mezhdu 16 i 74 godini. <https://www.nsi.bg/bg/content/2814/лица-регулярно-използващи-интернет>

Ofcom. (2018) Children and parents: media use and attitudes. Report 2018. https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0024/134907/children-and-parents-media-use-and-attitudes-2018.pdf

Popov, N. (2019). Konstitutsionno pluaristichna demokratiya i digitalna sreda. // *Izsledvaniya na pravните проблеми v digitalnata sreda*. Blagoevgrad: UI „N. Rilski“

Vasilev, V., Stefanova, D. & Angelova, Sl. (2017) *Efektivni komunikatsii v publichniya menidzhmant*. Sofiq: Propeler

НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ДИГИТАЛНИ УМЕНИЯ СРЕД PR СТУДЕНТИТЕ

Любомира Христова

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

THE NEED FOR DIGITAL SKILLS AMONG PR STUDENTS

Lyubomira Hristova

South-West University “Neofit Rilski” - Blagoevgrad

Abstract:

The article highlights the issue of students' professional realization in the digital economy. The author defends the view that learners need to be aware of the need to build and improve their digital skills.

The subject of discussion in the text is data from a study among students in the specialty "Public Relations", the subject of study are the students in the bachelor program. Professional engagement of PR students requires them to know and make full use of the spectrum of communication channels in the digital environment.

Key words: digital skills, professional realization, PR students

Въведение

Специалистите по връзки с обществеността¹ са призвани да работят, съблюдавайки обществен интерес и в една силно променлива комуникационна среда. Бъдещите кадри, които ще позиционират себе си на трудовия пазар, разполагат с едно голямо предимство, което същевременно е и тяхна отговорност по пътя към утвърждаването в професията. Това е именно комуникационната пълнота, която произтича от многочислените онлайн канали за взаимодействие с ключовите публики. Приемаме това за отговорност поради следните две положения. Първо, „все по-голямото разпространение на онлайн комуникацията в ежедневието изправя PR специалиста пред предизвикателства, преодоляването на които изисква от него да притежава специфични електронни умения, знания и компетенции“ (Angelova, 2011). Тук изпъква ангажираността на младите PR-и да осъзнаят и приемат необходимостта от непрекъснато усъвършенстване на дигиталните си умения. Второ, технологиите на информационното общество изискват критичен и компетентен поглед, който може да се избистри чрез инвестиране в подходящи дигитални умения.

С оглед избистряне на въпроса за професионалната реализация на студентите по връзки с обществеността в контекста на онлайн средата ще обърнем внимание по-надолу в текста на някои съвременни тенденции. Особен акцент ще поставим върху данните от актуално изследване, проведено сред PR студенти.

¹ В настоящия текст термините „public relations“ и „връзки с обществеността“ ще се използват като взаимозаменяеми.

Актуални тенденции, свързани с дигиталните умения

Съвременните изисквания на пазара на труда поставят пред младите специалисти по public relations текущи предизвикателства. Те са свързани до голяма степен с развитието на цифровата икономика, напредъка на технологиите и тяхното отражение върху медийната среда и себerealизацията. “Ежедневното излагане на цифрови данни, предопределяни в голяма степен от неразбираеми алгоритми, създава очевидни рискове и изисква повече от всякога критично мислене и способност за положително и компетентно участие в цифровата среда. Изправени сме пред непрекъснато променяща се необходимост от медийна грамотност и от широк набор от цифрови умения и компетентности, включително в областта на безопасността, сигурността и неприкосновеността на личния живот. Придобиването им от по-широката общественост и от професиите и отраслите, в които са нужни по-напреднали умения, продължава да представлява предизвикателство” (European commission, 2018). България се нарежда на 26-о място от 28-те държави-членки на ЕС според Digital Economy and Society Index (DESI) от 2018 г. (DESI, 2018): Този индекс е комбиниран и обобщава показатели за цифровото представяне на Европа, като наред с това проследява развитието на държавите-членки на ЕС в областта на цифровата конкурентоспособност (European commission, 2018). В сравнение с 2017 г. в доклада за България DESI 2018 отчита напредък в свързаността и наличието на цифрови услуги. Положителна тенденция изпъква във връзка с подобряване на цифровите обществени услуги, което се свързва с увеличаване броя на потребителите на електронното управление (DESI, 2018).

Европейският комисар по цифрова икономика и цифрово общество, Мария Габриел, изказва следното категорично становище по време на научната конференцията на Института за изследване на общества и знанието към Българска академия на науките - „Регионалното развитие и факторите за успех: образование, икономика и социална политика в регионите“, проведена на 25 октомври 2019 година: “Само след година 90% от работните места ще изискват дигитални умения” (Bulgarian national television, 2019).

Подчертаната роля и значение на цифровизацията за развитието на европейските страни е безспорно, но това следва да насочи вниманието на специалисти от различните обществено-икономически сфери към актуални теми, като цифрови умения, изкуствен интелект, дигитални хъбове, сигурност в онлайн средата, фалшиви новини и др.

Оформените по-горе тенденции маркират няколко направления, в които дигиталните умения се оформят като предимство за професионалната реализация на студентите по public relations:

- 1) Развитие на аналитични способности за работа с цифрови данни и тяхното адекватно приложение за решаване на практически задачи;
- 2) Стимулиране на обратната връзка с ключови публики чрез активно и целенасочено използване на медии и канали в дигиталната среда;
- 3) Изграждане и управление на организационния имидж посредством работа с онлайн общности;
- 4) Реализиране на изследвания, при които се използват съвременни методи за събиране на информация, повлияни от новите информационни и комуникационни технологии;
- 5) Увеличаване видимостта на PR дейността с интегриране на онлайн инструменти в комуникационната политика и измерване на резултатите от нея.

Важно е тези специфични направления да намерят смисъл и приложение в учебния процес, тъй като необходимостта от дигитални умения е на лице, но по-важно е да се осъзнае като такава от всеки бъдещ PR специалист. Както подчертава Славянка Ангелова, „дигиталната компетентност включва уверено и критично използване на технологиите на информационното общество (IST – Information Society Technology) за работа, отдих и общуване. Тя е подкрепа от основни умения в областта на ИКТ: използване на компютри за

намиране, оценка съхраняване, изготвяне, представяне и обмен на информация, както и общуване и участване в мрежи за сътрудничество чрез Интернет“ (Angelova, 2011).

Изследване сред студенти по PR

С цел да се подложи на анализ текущото състояние на дигиталните умения и необходимостта от тяхното усъвършенстване сред студенти по PR в Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград проведехме емпирично изследване през месец май 2019 година. Методът за събиране на данни беше анкетно допитване с инструментариум на изследването анкетна карта. Обект на изследване са студенти в бакалавърската програма „Връзки с обществеността“, а обхватът на единиците е 70 студенти.

Настоящият анализ на резултатите от допитването е организиран около идеята да се очертаят вариациите в мненията на две групи студенти, разделени по полов признак. Представените данни са част от изследване по научен проект на тема „Дигиталните комуникационни умения на студенти от Правно-историческия факултет“, реализиран по вътрешно финансиране на ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград.

Първият въпрос, на който ще обърнем внимание, е свързан със степента, в която отделен вид обучение е допринесло за изграждане на дигитални умения от респондентите. Тук студентите по PR дават оценка на следните четири категории: обучение в средното училище; обучение в университета; посещение на специализирани курсове и самообучение.

Диаграма 1

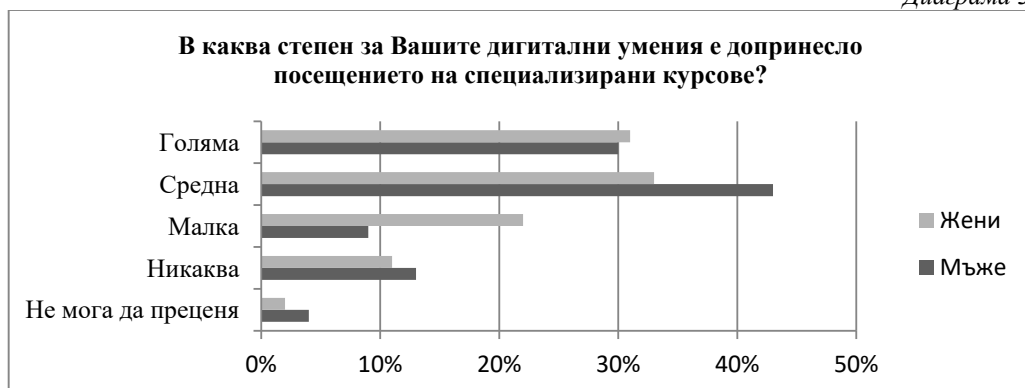
Диаграма 1 онагледява разпределението на резултатите по категорията обучение в средното училище. Данните показват сравнително равномерно разпределение на отговорите от страна на анкетираните мъже и жени, обучавани в специалност „Връзки с обществеността“. Известни вариации в рамките на около 10 % се наблюдават при степените „средна“ и „голяма“, с които е оценена тежестта на гимназиалното образование в общата картина на придобитите личностни дигитални умения. Представителите на женския пол са оценили по-високо стойността на знанията и уменията, придобити в средното училище. При съпоставка с университетското обучение изпъква противоположната тенденция: мнозинството от анкетираните мъже (70%) отдават най-голямо значение за дигиталната си компетентност на знанията и уменията, придобивани във висшето училище (Диаграма 2).

Диаграма 2

Може да тълкуваме като положителна предпоставка за осъзнаване на необходимостта от усъвършенстване на дигиталните умения с факта, че студентите проявяват чувствителност по темата за инвестиране в специализирани курсове и самообучение. Близко половината от анкетираните мъже (43%) дават средна оценка, а общността от жени на същото мнение е 33% (Диаграма 3). Наблюдава се почти съвпадение в оценката, с която и двете групи определят степента на важност на специализираните курсове за дигиталните им умения като „голяма“: 30% за мъжете и 31% за жените (Диаграма 3).

Диаграма 3

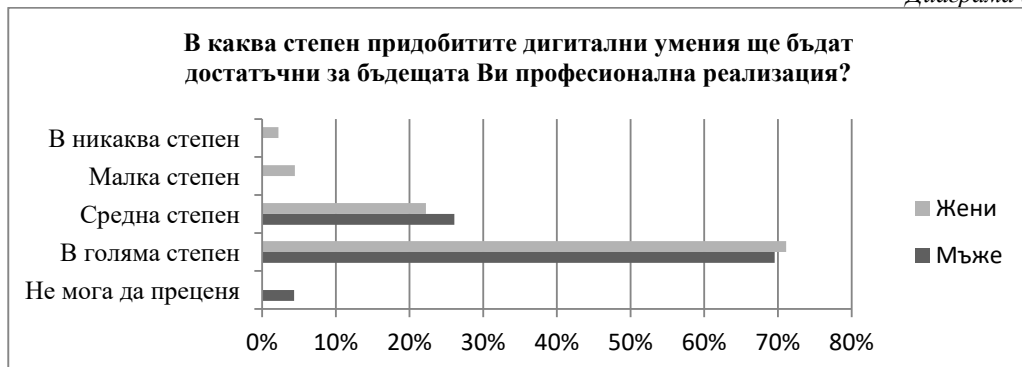
Приоритетен дял в дискутирания въпрос заема темата за самообучението, която е онагледена в *Диаграма 4*. Вниманието на анкетираните PR студенти е насочено към материали като видеоуроци, блогове, книги и др. По същество тези материали са налични в онлайн средата. Поради това чрез отговорите на студентите се очертава тяхната нагласа да търсят, обработват и осмислят информация чрез Интернет, както и да интерпретират тази информация по подходящ начин с оглед повишаване на дигиталните си умения.

Диаграма 4

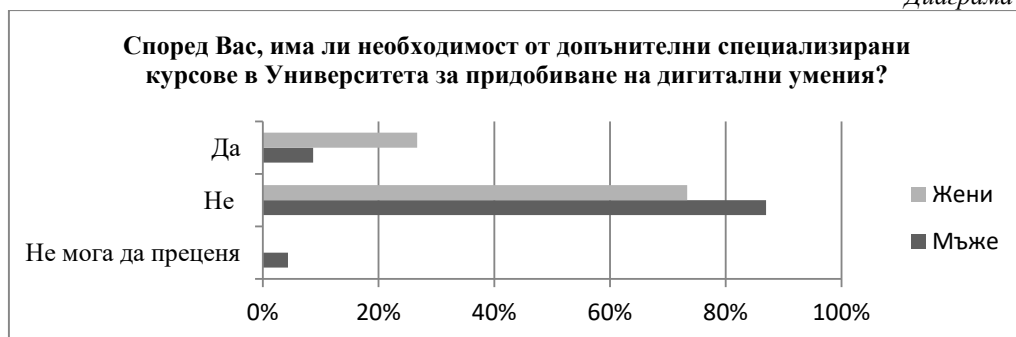

В проучването и двете анкетирани групи респонденти демонстрират висока самооценка по отношение на придобитите дигитални умения, които ще са необходими за бъдещата им професионална реализация. 70% от мъжете и 71% от жените считат, че в голяма степен са усвоили нужните познания в тази област и могат да разчитат на тях за утвърждаването си в PR професията (Диаграма 5).

Диаграма 5

Наред с горепосоченото, все пак известна част от анкетираните студенти споделят усещането, че има необходимост от допълнителни специализирани университетски курсове по дигитални умения (Диаграма 6). Тук по-взискателна е групата на жените, като 27% са дали положителен отговор. Малка част от тях уточняват в коя област имат необходимост да натрупват знания и изграждат дигитални умения, като посочват най-общо сферата на комуникациите. Това може да се обясни с познатата на повечето студенти идея за учене през целия живот и непрекъснато актуализиране на професионалните компетенции.

Заклучение

Бъдещите PR-и ще се налага да обръщат все по-голямо внимание на дейността, свързана с измерване ефективността на онлайн кампаниите. Достъпните и усъвършенстващи се дигитални приложения (например Crowdtangle), които дават възможност за обработка на онлайн информация, могат да се използват за подобни изследвания. Друга тенденция, която се оформя като приоритет при реализация в PR сферата, произтича от необходимостта комуникационните специалисти да познават публиките и да взаимодействат ефективно с тях. Това е възможно чрез подбор и използване на подходящи канали, които да осигуряват поддържане на обратна връзка. Подобна ефективност осигурява работата в онлайн средата. При идентифициране на публиките следва да се има предвид, че са на лице нови категории потребители като т.нар. „дигитални интегратори“, дефинирани като иноватори на възраст между 25-60 години, които са демонстрирали ранна адаптация към технологиите на Web2.0 (Parizhkova, 2018). Необходимостта от дигитални умения на бъдещите специалисти по PR е актуална и ще увеличава значимостта си за тяхната професионална реализация. Най-очевидната причина за това е скоростта и обемът на информационния поток в Интернет, които нарастват. Проведеното сред PR студенти проучване извежда на повърхността положителната нагласа към оценяване на инвестицията в изграждане и усъвършенстване на дигиталните умения. Те ще бъдат все по-важна предпоставка за ефективно боравене, критично осмисляне и целево интерпретиране на информация от онлайн средата.

Литература:

- Angelova, Sl. (2011). Izmereniya na onlain PR, UI “Neofit Rilski”, Blagoevgrad , 13.
- Bulgarian national television. (2019). Central news – October, 25 2019.
<https://www.bnt.bg/bg/a/po-sveta-i-u-nas-emisiya-2000-25-oktomvri-2019-g>
- Digital Economy and Society Index. (2018). Country Report Bulgaria, 2.
http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2018-20/bg-desi_2018-country-profile_eng_B43F6DD5-FDA8-134C-B36DA7214990F864_52215.pdf
- European commission. (2018).Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, European Economic and Social Committee and Committee of the Regions on the Digital Education Action Plan. Brussels, 3. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0022&from=EN>
- Parizhkova, L. et al. (2018). Digitalnite kompetentsii I mediaobrazovaniето v preduchilishtna i nachalna uchilishtna vuzrast – ponyatiya i suvremenni izsledvaniya po problema. *Education and technologies*, 9/2018, 5. http://www.edutechjournal.org/wp-content/uploads/2018/08/1_2018_5-19.pdf

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ДИГИТАЛНИТЕ КОМПЕТЕНЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Николай Атанасов Попов
Югозападен университет „Неофит Рилски“

DIGITAL COMPETENCES IN THE POLITICAL SYSTEM

Nikolay Atanasov Popov
South-West University “Neofit Rilski”

Abstract: In the contemporary world it is extremely important to analyze the interconnection between the political systems' functions and the increasing influence of digital sphere over the development of social relations. The level of digital competences of individuals has a fundamental role for their political participation in the political process.

Key words: digital competences, political system, political process, democracy

Една от основните характеристики на съвременното общество е протичането на процеса на глобализация. Глобализацията има своите положителни и отрицателни страни, но независимо от това тя е обективна реалност. Една от нейните особености е технологичното развитие и в това отношение глобализацията променя пространствените характеристики на политиката (Popov, 2009: 7) Реализирането на политическия процес вече не е само в рамките на национални държави, регионални обединения или глобални организации, а е и в дигиталното пространство.

Дигиталната сфера е глобална мрежа, която се състои от ресурсите, необходими на потребителите, свързани с цифровата мрежа. Дигиталната сфера съединява света чрез цифровите технологии. Дигиталната мрежа съдържа услуги, приложения и файлове от уеб страници. Чрез използването на тази мрежа, хората от единия край на света могат да общуват и да споделят своите знания (Geetha, S., Phamila, Asnath Victory, 2016: viii). За успешно осъществяване на социалните отношения в нея е необходимо индивидите, които я използват, да имат съответните дигитални компетенции.

В епохата на глобализация, характеризираща се с динамичност на социалните отношения, интернет и дигиталната среда създават нови предизвикателства пред политическия процес и политическите системи и режими на глобално, регионално и национално ниво. Неравномерното развитие на процеса поставя различните региони в света пред специфични проблеми в зависимост от тяхното политическо, икономическо, културно и технологично състояние.

Политическите системи и режими са многообразни от историческа и теоретична гледна точка. Политическите системи или режими не са еднакви в миналото и днес, но е необходимо да се направи опит за анализирането и схематизирането им. Това би помогнало, за да се ориентираме в нашата сложна политическа среда, взаимосвързана с дигиталната сфера, която дава възможност понятия като „демокрация“ да се използва дори и от явни диктатури.

В съвременната наука често в изучаването на обекта на изследването се използва системният подход. Една от основните идеи на системния подход е, че при обединяването на елементите в системата в тях се появяват принципно нови, системни и интегративни свойства, които не са присъщи на нито един елемент сам по себе си. При системите важи принципът, че цялото е по-голямо от силата на съставляващите го части. През 50-те и 60-те години на XX-ти век системният подход започва да се приема и използва в политическите науки. Негови най-известни представители са Дейвид Ийстън и Габриел Алмънд. Използваната от тях системна методология предполага разглеждането на политическата сфера като цялостно системно образувание, намиращо се в сложно взаимодействие с обкръжаващата среда – икономическа, културна, социална сфера и т.н. Получавайки от външната среда чрез каналите на входа информация за различните импулси (искания, очаквания, одобрения или протести), политическата система ги възприема и чрез своите механизми ги преобразува в действия и решения, които образуват ред и в политическата система и в заобикалящата я среда. Ако политическите решения и действия отговарят на исканията и очакванията на средата, то подкрепата на обществото за политическата система се усилва. Ако не, в обществото започват дестабилизиращи процеси, които служат като сигнал на политическата система за необходимостта от внасяне на корекции в своите действия.

Политическата система представлява най-важният регулиращ и стабилизиращ фактор за обществения живот. Приспособяването към променящите се искания на средата и оказването на активно обратно въздействие дава възможност на политическата сфера да реализира главната си цел – самосъхранение.

Основните подсистеми на политическата система са:

- институционална (държава и държавни институции, политически партии, неправителствени организации, средствата за масова информация и т.н.);
- нормативна (правните норми);
- функционална (наборът от социалните роли и функции, осъществявани от политическите институции);
- комуникативна (разнообразните отношения между политическите субекти по повод властта, политиката, правата, свободите и др.);
- идеологическа или културна (политически възгледи, теории, идеологии, ценности, ориентации).

Политическата система е съвкупността от различните политически институции, а също така и формите на взаимодействие и взаимоотношение между тях по повод разпределението на политическата власт. Основните ѝ функции са:

- съхранение на целостта на обществения живот. Консолидация на социалните групи с различни интереси;
- откриване, агрегиране и реализация на интересите между социалните групи, намиране на баланса между тях;
- определяне на дългосрочните цели и задачи на общественото развитие;
- разпределение на власт и ресурси;
- мобилизация на населението за изпълнение на поставените цели;
- поддържането на стабилността в обществения живот;
- легитимация на политическата власт;
- политическа социализация (Lavrinenko, V., Skripkina, Zh., Yudin, V., 2010: 171-174).

Функционирането на политическите системи е свързано с регулирането на обществените отношения. В този смисъл е необходимо да се отбележат промените в начина на осъществяване на социалните отношения. Само преди няколко десетилетия дигиталната среда не засягаше ежедневието на индивидите и обществата, а следователно и политическите системи. С разпространението на интернет и създаването на социалните мрежи се променя рязко средата в която функционират политическите системи.

Европейският съюз, като политическа система, е най-яркият пример за регионална интеграция, но дори неговото функциониране е засегнато от негативните ефекти на дигиталната сфера. Европейската комисия, осъзнавайки важноста на промените настъпили с дигитализацията на обществените отношения, публикува документи свързани с рамката на дигиталните компетентности на гражданите на общността през 2013 година. През 2016 година Европейската комисия публикува „DigComp 2.0: The Digital Competence Frame work for Citizens”, а през 2017 година “DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens with eight proficiency levels and examples of use”. Дигиталните компетенции най-общо се възприемат като способност на гражданите на Европейския съюз за обработка на информация, за комуникация, за създаване на съдържание, за осигуряване на сигурност и за разрешаване на проблеми в дигитална среда. Разработването на тези инструменти за развитие на дигиталните компетенции е свързано и със стратегията „Европа 2020”, която цели да създаде условия за превръщането на европейската икономика в устойчива, интелигентна и конкурентна през XXI век.

Модерните национални държави, като политически системи, се характеризират с принципа на върховенство на закона. Правните норми са тези, които регулират обществените отношения, а те се инициират, приемат и осъществяват в рамките на политическия процес и взаимодействието между трите власти. Необходимо е да се отбележи, че основните институции, органи и правни норми в съвременните общества са създадени във времето преди развитието на дигиталната среда. Навлизането на дигитализацията в социалните отношения съвпада и с нарастването на населението, а това поражда необходимост от гъвкавост в осъществяването на политическия процес. Особено място и роля в дигиталната среда и развитието на обществото имат социалните мрежи. Основателно е да се твърди, че виртуалното пространство се посещава от все повече хора в света. Те не са еднотипна публика, а се различават по много признаци - политически и религиозни възгледи и убеждения, социална принадлежност, образование и др. (Angelova, 2010: 106). Тази промяна, до известна степен, предопределя и сложната и нова среда, в която функционират политическите системи.

Днес, дигиталните компетенции имат пряко отношение към политическото участие на индивидите. Примери в това отношение са въздействията върху политическия процес на национално, регионално и глобално ниво на социалните мрежи. Президентът на САЩ Доналд Тръмп е ярък пример за политик, използващ профила си в Туитър, за да оказва политическо влияние в национален и международен план. Тези негови активности нерядко са критикувани, но вече са практика и обективната действителност в политическия процес.

Други примери за взаимовръзката между дигитална среда, дигитални компетенции и политическите системи са фалшивите новини и въздействието им върху либералните демокрации и националната им сигурност. Пример в това отношение е Европейският съюз и стратегическите действия на Европейската комисия за справяне с фалшивите новини и тяхното негативно влияние върху обществото (Belova, G., Georgieva, G. 2018: 21).

В съвременния свят е изключително важно да се анализира взаимодействието между функционирането на политическите системи и нарастващото влияние на дигиталната сфера върху развитието на социалните отношения. Нивото на дигитална компетентност на индивидите има основополагаща роля за тяхното участие в политическия процес.

Очевидно е, че не трябва да се развиват само дигиталните компетенции на избирателите, за да бъдат те адекватни на новите условия. Необходимо е да се въведат институционални и нормативни промени отговарящи на динамиката на дигиталната среда и на особеностите на развитието на социалните отношения в нея. Трябва да се направят промени в правните норми, регулиращи обществените отношения, за да може те да отговарят на новите условия. Има нужда да се даде възможност за политическо участие чрез различни форми, използващи дигиталната среда и нейните динамични и гъвкави възможности. Политическата система е необходимо да бъде адекватна и да отговаря на

новите условия, в които се реализират голяма част от социалните отношения, регулирани от нея.

Цитирана литература:

1. Angelova, Sl. (2010). Sotsialnite medii – vazmozhnost za efektiven PR. // sp. „Sotsiologia” br. 1/2010, Institut po sotsiologia pri BAN, Sofia, str. 105-110
2. Belova, G., Georgieva, G. (2018). Fake News as a Threat to National Security. International Conference KNOWLEDGE BASED ORGANIZATION Vol. XXI V, No 1 pp 19-22
3. Geetha, S., Phamila, Asnath Vicky, (2016). Combating Security Breaches and Criminal Activity in the Digital Sphere. IGI Global
4. Lavrinenko, V. N., Skripkina, Zh., Yudin, V. (2010). Politologia: kurs lektsiy“ Wolters Kluwer,
5. Popov, N. (2009). Globalizatsia i regionalizatsia. UI Neofit Rilski

За автора:

Доц. д-р Николай Атанасов Попов е дългогодишен преподавател в катедра „Международно право и международни отношения” на Правно-исторически факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград. Титуляр е по дисциплините „Политология”, „Теория на международните отношения”, „Теория и практика на международните преговори”, „Глобализация” и др. Член е на редакционните колегии на списанията „Международна политика” и „Право, политика, администрация” и „Revista Europa del Este Unida”.

Имейл: npopovilir@law.swu.bg

Телефон: 0886659774

Служебен адрес:

2700, Благоевград, пл. „Георги Измирлиев” 1

КОНФЛИКТИ, СТРЕС И ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ НА УЧИТЕЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Димитър Емилов Богданов
ПУ „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, България

CONFLICTS, STRESS AND MENTAL HEALTH OF THE TEACHER IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS **Dimitar Emilov Bogdanov** **Plovdiv University „Paisii Hilendarski”**

Abstract. This article is dedicated to the conflicts in the work of each teacher in the school. The pedagogue in educational institutions is subjected on intense stress. Various techniques and methods of timely coping have been used and resolve stressful situations towards the preservation of mental health and mental well-being of the teacher in school.

Keywords: conflicts, stress, mental health, mental well-being, teacher, pedagogue, school, educational institutions

Увод

Реалният свят на професионалната дейност на всеки учител не е изпълнен само с положителни, нито само с отрицателни преживявания. Той е комплекс от различни предизвикателства, удовлетворение и съмнение, напрежение и вдъхновение.

Да се избегне стреса на работното място е невъзможно, но можем да повишим личната си устойчивост на напрежение, да усъвършенстваме техниките за справяне, да формираме нови стресови навици. Като оптимизираме характеристиките на работната среда, за да редуцираме стреса, ще се приближим към желаното благополучие за нас и за тези, за които се грижим.

1. Конфликти и тяхното разрешаване в класа или групата

Групата или класът има голямо влияние върху поведението на хората. Човек, откакто съществува, се намира в група, дори оцеляването му е свързано с нея. Под група (клас) **Х. Хийбш** разбира „определен брой хора, които са свързани в числова координация един с друг в активни връзки (интеракции) или комуникации” (Hiebsch, H., 2008).

В **речника по психология**, под редакцията на **Г. Клаус** (2008) групата се определя като „свкупност от хора, които се намират преди всичко в непосредствена интеграция и комуникация”.

Групата или класът в училище има голямо влияние върху формирането и развитието на личността, психиката, емоциите, чувствата и характера на всяко дете в нея. Тя спомага за правилното му интегриране в обществото и превръщането му в една напълно завършена, социализирана и позитивна личност.

Педагозите в образователните институции са призвани чрез механизмите на целенасоченото доброжелателно и толерантно общуване бързо и професионално да потушават възникнал спор в групата, да угасят съществуваща конфликтна ситуация чрез психологически и педагогически подходи и методи в педагогическата им практика, като допринасят за реализирането на основната цел на образователно-възпитателния процес, а именно формиране на цялостни хармонични, автономни и жизнеспособни личности, интегрално проникнати и ръководещи се от хуманистичния идеал за човека.

Конфликтът, породен при взаимоотношенията на децата в групата или класа в училище, може да се представи като всеки сериозен сблъсък на несъвместими интереси, проявяващ се външно в съответни враждебни действия и вътрешно в съответни преживявания – от неприемане, неприязън, антипатия до открита агресия.

Но същностните характеристики на конфликта често са по-различни от това, което се вижда на повърхността. За да бъде успешно овладяван, предотвратяван или конструктивно насочван един конфликт, педагогът трябва да го познава в дълбочина, да достигне до скритите му психологически пластове.

Под думата **конфликт** се разбира спор, сблъсък, противоречие между двама или трима. Като понятие конфликтът идва от лат. *conflictus*, което означава сблъсък, да ударим заедно.

Според **Р. Вълчев (2006)** **конфликтът** е несъгласие между двама или повече хора, ситуация на съперничество, в което всеки от страните желае да заеме позиция, несъвместима на другата. **Конфликтната ситуация** е ситуация, заредена с конфликт. Истинският конфликт е в главите на хората, а не извън тях.

Известният изследовател на конфликтите, американският психолог Мартън Дойч (Valchev, R., 2006) счита, че поведението на хората в една потенциална **конфликтна ситуация** зависи от техните **личностни особености**, а не от самата ситуация. На някои хора им е присъщ „кооперативен“ или „съдействащ“ тип поведение (проявяват колективен дух, разбират проблемите на останалите), а на други – „конкурентен“ или „противодействащ“ тип поведение. Той дава по-простичко обяснение за двата типа поведение: едни хора по природа са конфликтни и обичат да се конфронтират, а други са неконфликтни и обичат да сътрудничат със своите съперници.

Необходимо е учителят добре да познава различните принципи и подходи за ефективното разрешаване и предотвратяване на конфликтите. В работата си като педагог той ежедневно се сблъсква с редица конфликти и конфликтни ситуации, на които става случаен очевидец, среща се и работи с по-агресивните и конфликтни деца в групата или класа. Ето защо е особено важно добре да владее техниките и механизмите за бързото разрешаване на конфликта.

За **успешното преодоляване на конфликтите** според **Б. Мелибруда (1990)** е необходимо: точна информация за хода на конфликта; открито и ефективно общуване; създаване на отношения на доверие и сътрудничество; вярно определяне на същността на конфликта; точно проследяване на хода на конфликтната ситуация.

А. Добрович (1998) представя **успешни методи за разрешаване на конфликти** и това са: учителят поотделно поканва конфликтующите деца при себе си и ги моли да разкрият същността и причините на възникналия проблем; изслушва ги, осмисля информацията и взема определено решение, което го съобщава на всички страни в конфликта; педагогът предлага на спорещите да изложат своите претенции пред цялата група или клас; решението на групата или класа се приема и обявява като обективно и не подлежи на коментиране; при наличие на съществуващ конфликт, учителят пристъпва към санкции спрямо участващите в спора (Dimitrova, G., 1996; 2002).

При разрешаването на конфликтите педагогът в училище може да използва и прилага някои косвени методи, предложени от А. Добрович (1998, 174-178) или принципи за погасяване на конфликтите между спорещите: **принцип „изливане на чувствата”** – детето излива свободно своите отрицателни емоции спрямо другия; **принцип за „емоционално обезщетение”** – учителят обезщетява спорещите за преживяното чрез добри утешителни думи; **принцип на „авторитетния трети”** – примиряващото добро мнение на единия от конфликтующите за другия може да бъде предадено от трето лице, авторитетно и за двамата. За обидения положителното изказване на другия е стимул към постигане на междуличностен компромис; **принцип за „разкриване на агресията”** – педагогът подбужда спорещите в конфликта да се карат колкото си искат в негово присъствие, като дълго време не ги прекъсва докато излят емоциите си и впоследствие се успокояват; **принцип за принудително слушане на опонента** – дава се възможност на всеки от спорещите в присъствието на учителя на класа или групата да повтори последната реплика на опонента – така спорещите накрая се помиряват; **принцип за „смяна на позициите”** – педагогът моли всеки от спорещите да се постави на мястото на другия и да изложи мотивите си за конфликта; **принцип за разширяване на духовния хоризонт на спорещите** – учителят записва в присъствието на спорещите съществуващия конфликт и след това го показва на участниците да изслушат записаното (Dimitrova, G., 1996; 2002).

В световната практика широко приложение намира разрешаването на конфликти чрез посредничество. Към помощта на посредник (медиатор – conflict manager) противоборстващите страни прибегват, когато са изчерпали своите възможности за сближаване или когато преките контакти между тях могат да доведат до разширяване и усложняване на конфликта. Посредникът може да бъде близък, добре познат на двете страни, но може да бъде и неутрален експерт – психолог, социален педагог, социален работник. Той няма право на решаващ глас, ролята му е да активира преговорите и да ги доведе до разрешаване на създадените конфликтни ситуации и представените проблеми.

2. Стрес и запазване на психическото здраве на педагога в работата му в образователните институции

Професионалната дейност на учителя е сложна, динамична и много напрегната. Редица нейни ситуации могат да предизвикат и причинят професионален стрес, нервно-психически проблеми и дори заболявания. Едва ли е възможно да се промени характера на педагогическата дейност на учителя в образователните институции.

Решаващо значение придобива психолого-педагогическата култура на учителя, неговото умение да запази своето физическо и душевно здраве и в стресогенните условия (условията, пораждащи стрес) на своята трудова професия. Запазването на душевното здраве на всеки педагог е необходимо условие за надеждност в работата му с децата в училищния клас.

Понятието „стрес” е силно напрежение и е свързано с неприятни преживявания (дискомфорт), снижаване на работоспособността на дейността. Тя е многозначна дума и означава: натиск, налягане, напрежение, удар, усилие, натоварване (Desev, L., 2010).

Създател на теорията за стреса е канадският учен Ханс Селие. Той смята, че стресът е повишаване на напрежението в организма на даден индивид (Selie, H., 1996).

Силният стрес от своя страна довежда до дистрес. Той може да бъде избегнат чрез извършване на някаква дейност, която отклонява вниманието от стреса и по този начин може да се тушират всякакви фактори, пораждащи стрес или дистрес (стресогенни фактори), (Vasilev, V., 2001).

Хората са твърде различни помежду си по индивидуалните си реакции на стрес-дразнителите – едни са силно предразположени във физиологичен и психологически план към стресови реакции, а други са по-устойчиви на стрес.

Според някои изследвания **професиите**, при които се поражда най-често **стрес**, могат да бъдат: на лекар, учител, педагог, **възпитател**, социален работник или педагог, психолог, миньор, полицаи, шофьор, пилот, пожарникар, локомотивен машинист и др.

Дейвис Люис (1994) обяснява **причините за възникването** на негативния **психически стрес** по следния начин, които са характерни **симптоми**, наблюдавани в работата и на **педагозите в образователните институции**: състояние на неизвестност и непознаване на обстановката, в която се намира човек; очакването на неприятни събития; всяка рязка промяна; всякакви междуличностни конфликти и резки промени във взаимоотношенията – загуба (смърт или раздяла) на близък човек; прекомерна физическа преумора и психическо изтощение; ситуации, в които човек е сполетян от неуспехи или разочарования при опита да достигне желаните цели. Тук възниква състояние на фрустрация – сблъскване на субекта с реални или въображаеми прегради по пътя към значима цел и идва от латински, което означава – измама, напразно очакване.

Съществуват начини **стресът** да бъде **предотвратяван** и избягван. Учителите, работещи в образователни институции, са подложени в ежедневната си работа на силен стрес. Те се сблъскват с редица конфликтни ситуации в работата си с децата в училище. Затова е необходимо да познават **общите закономерности** и да **владят подходи за адаптация към стреса и стресовите ситуации**.

В своята **теория за стреса Х. Селие** (1996) предлага няколко **препоръки и съвети**, които могат да помогнат на учителите как да се преборят със стреса, как да преодолеят успешно **емоционалния стрес** и как да запазят емоционалното си равновесие в работата с децата и учениците в училище. Основно се изразяват в: стремеж към постепенно печелене и запазване на любовта към близките хора; стремеж към постигане на професионален връх; оценяване радостта от истинската простота и естественост във всекидневния живот; с каквато и ситуация да се сблъска човек в живота си, отначало да си помисли струва ли си изобщо да води борба; постоянно насочване вниманието върху светлите страни на живота; дори след съкрушително поражение, човек може да се пребори с угнетяващите го мисли за несполуката; да не се забравя, че няма готови рецепти за успех (Vasilev, V., 2001).

Я. Лупян (1996) и **Д. Майхейнбаум** (1993) правят изследвания с опитни професионалисти, като проследяват техните реакции и постъпки при опитите им да се освободят от стреса, възникнал след конфликтите или някакво неприятно събитие. Опитните професионалисти подреждат **начините и средствата за избягването на стреса** според честотата, с която те се срещат в техния живот: залавяне с любознателни занимания (хоби) – четене на любима книга, слушане на музика, гледане на любими филми и сериали и др.; посещение на църква, спазване на редица религиозни обреди и правила; упование, вяра и надежди в Бог като по-висша и свръхестествена сила; общуване с близък приятел, с приятен човек; физическо натоварване – спортни занимания, приготвяне на любимо ястие; приятни романтични изживявания с любимия; успокояване чрез силата на разума – автотренинг; отдаване на агресивни действия – плач, крясъци, викове; прилагане на специални дихателни упражнения за успокояване; разходки в планина, душ, вана и др.

Х. Селие (1996) прави извод, че когато **човек изпадне в стрес**, трябва да прави нещо, да се стреми активно да излезе от нежеланото състояние. Ако стоим неподвижно и преживяваме вътрешно стреса – вредата е по-голяма. Тогава стресът изцежда силите ни и нарушава душевното ни здраве. Полезно е всеки възпитател в работата си с децата от детския дом да има не само познания за стреса, но и навици за целесъобразно реагиране и поведение в стресови ситуации.

Във всекидневната си практика всеки педагог е под въздействието на емоциогенни дразнители, които влияят върху хода на образователно-възпитателния процес и поставят на изпитание емоционалното му равновесие и саморегулация. Учителят трябва да бъде психологически и емоционално стабилен и уравновесен, да бъде мотивиран за работа и стимулиран към саморазвитие и личностен растеж.

Много често стресът в ежедневието създава не само проблеми в тялото, но и във взаимоотношенията между хората. **Негативните емоции** (като гнева) водят до **физическо и психическо изтощение**. Това налага хората още от древността да търсят начини за противодействие, да прилагат комбинирани техники за отпускане на тялото и душевен комфорт (Boyadzhieva, N., P. Miteva., 2008).

Релаксиращите методи са разнообразни, като добър ефект се постига, когато се прилагат системно. **Релаксацията е биологично-физическа реакция**, свойствена за много хора и води до постигане на реактивност към проблема и устойчивост към негативни и нежелани реакции (Kassinov, G. § R. Tafreit., 2006).

Кати Хопкинс (1999) обединява **релаксиращите методи в седем подхода**: психически; физически; методи, свързани с храненето; методи за емоционално разтоварване; методи, свързани с обкръжаващата ни среда; духовни методи и такива, свързани с храненето.

Съществува т. нар. **прогресираща мускулна релаксация**, при която специалистите приканват напрегнатите лица към разтоварващи и отпускащи действия с цел намаляване на стресовото огнище и справяне с гнева (Boyadzhieva, N., P. Miteva., 2008).

Работата в образователните институции изисква от **учителите** отдаденост, посветеност, усилен труд в емоционално наситени ситуации, изпълнени с много предизвикателства. Решенията са трудни и отговорни и често се вземат в дефицит от време и информация, а задачите идват в изтощителна последователност една след друга. Вниманието е насочено към нуждите, контактът с „тъмната” или трагичната страна на детското поведение е твърде чест.

Много често става така, че първоначалният оптимизъм на учителите, вълнението от предизвикателствата започват да избледняват. Дните може би ни изглеждат неприятни и отчаянието се засилва. Най-вероятно като педагози сме засегнати от **синдрома на професионалното изгаряне** или **бърнаут – синдрома** (Varbanova, S., 2008).

Бърнаут е психологически синдром, който възниква в отговор на интензивно и продължително въздействие на **стресори от работната среда**. Понятието е въведено от **Фройденбергер** през 1974 г. и се свързва с прогресивно влошаване на мотивацията и възможностите, изтощение вследствие на прекомерно високи изисквания по отношение на влаганата енергия, сили и ресурси.

Училищата в България днес са сред **образователните институции с високо равнище на стресови събития**, а педагогическите кадри са с **висок риск на преумора и изтощение**, понеже те влагат много сили в подкрепа на обучението, възпитанието и социализацията на децата и учениците в образователния процес.

Несъзнателно първоначалните предупредителни симптоми на синдрома се пренебрегват от **учителите**, след което те довеждат до дълбоко разстройство и загуба на желание за работа (Potter, B., 2005). От изключителна важност е да се разпознаят **първите признаци на професионалното прегаряне**, за да бъде избегнато.

Бърнаут е комплекс от емоционални, когнитивни, физически и поведенчески симптоми (Lambie, G., 2006). **Емоционалните симптоми** включват чувства за безнадеждност, безпомощност, раздразнителност, честа избухливост, мрачно настроение. **Когнитивните симптоми** водят до стереотипи, деперсонализация, подозрителност. **Физическите** са свързани с недостатъчно енергия, хронична умора, изтощение, безсилие, а

поведенческите – междуличностни проблеми, отсъствия, несправяне със задълженията на работното място, напускане на работа.

B. Potter (2005) предлага различни **стратегии за справяне и овладяване на стресовите ситуации**, така че да не допусне ефекта на **професионалното прегаряне** или **синдрома на бърнаут**. Тези стратегии или съвети биха били полезни за всеки педагог в училище: наблюдавайте и обмислете ситуациите, които са източник на напрежение и се опитайте да разберете какъв е точно проблемът; задайте си въпросите: кой е включен, кога и къде се случва това; обмислете как е възникнал проблемът; преценете вашите действия и отговори на дистресовите събития; обмислете по какъв начин сте влошили ситуациите и изберете начин за подобряване на решението на възникналите проблеми; обмислете и други начини за реагиране.

Професионалната, социалната и емоционалната стабилност на педагозите е условие за удовлетворяване на основните интереси и базисни потребности на децата в образователните институции. **Усъвършенстването на характеристиките** на работната среда, съдействащи за **психичното и социално благополучие на учителите** се разглежда като част от **стратегическото управление**.

Тези **характеристики Wilson** ги нарича **компоненти на здравословната организация** (Wilson, M. et al., 2004): ясно определено съдържание на работата; балансирано разпределение на натоварването; изяснени роли и изисквания; баланс между контрол и автономия; подходящи условия на работна среда; оптимална организация на времето; организационна и колегиална подкрепа; включване и участие при вземане на решения; комуникация; климат на защитеност; възможности за кариерно развитие; баланс между работата и личния живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Bulgarian Encyclopedic Dictionary. (2008/2009). Ed. of I. Antonova. V. Tarnovo: Science and Arts
- Bulgarian Interpretation Dictionary. (2012). Sofia: Science and Arts
- Boyardzhieva, N., P. Miteva. (2008). Anger and aggressive behavior in children. Prevention, technology, methods of coping. Sofia: M-8-M
- Valchev, R. (2006). How to successfully resolve conflicts. Sofia Center, "Open Education"
- Varbanova, S. (2008). Can we manage stress in the work environment or how to overcome Burnout Syndrome? Social work management. Proceedings of the Leonardo da Vinci LDV Project NL/B/F/PP/157623. Sofia: Veda Slovenia – ZhG
- Vasilev, V. (2001). Psychological foundations of management. Plovdiv: Sema 2001
- Desev, L. (2010). Dictionary of Psychology. Sofia: Bulgarika
- Dictionary of Psychology. (2008). Edited by G. Klaus. Sofia: Science and Art
- Dimitrova, G. (2002). Humanism. Communication. Education. Sofia: Veda Slovenia – ZhG
- Dimitrova, G. (1996). Pedagogical communication in educational process. Sofia: Veda Slovenia - ZhG
- Dobrovich, A. (1998). Tutor of psychology psychogenic communication. Moscow: Enlightenment
- Hiebsch, H. (2008). Sozialpsychologische Grundlagen der Persönlichkeitsformung. Berlin: Verlag der Wissenschaften
- Hopkins, K. (1999). 101 quick ways to relax. Sofia: Kibea
- Kassinov, G. & R. Tafreyt. (2006). Psychotherapy of anger. M: Sank Petersburg-Owl Latin-Bulgarian Dictionary. (2009). Transl. Mikhail Voynov. Sofia: Science and Art
- Luis, D. (1994). Stress. Sofia: Window
- Lupyan, J. (1996). Communication barriers, conflicts, stress ... Minsk: High school

- Maychenbaum, D. (1993). How to deal with stress. Sofia: Atlantis
- Melibruda, B. (1990). I - you - we. Sofia: Science and Art
- Lambie, G. (2006). Burnout Prevention: A Humanistic Perspective and Structured Group Supervision Activity. Journal of Humanistic Counseling, Education and Development
- Potter, B. (2005). Overcoming Job Bornout: Hou to Renew Enthusiasm for Work. Berkeley, CA: Ronin Publishing
- Selye, H. (1996). Stress without distress. Sofia: Science and Art
- Wilson, M. et al. (2004). Work characteristics and employee healt and well-being: Test of a model of healty work organization. Journal of Organizational and Occupational Psychology. USA-Georgia: Danna & Griffi

За контакти: д-р Димитър Богданов: **e-mail:** bogdanov_bsd2007@abv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ПРИБОЩАВАНЕ НА ЗРИТЕЛНО ЗАТРУДНЕНИ УЧЕНИЦИ

Петя Марчева-Йошовска

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ –

Катедра „Педагогика“, Педагогически факултет

THE INCLUSIVE EDUCATION AND SUPPORT OF VISUALLY IMPAIRED STUDENTS

Petya Marcheva-Yoshovska

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo –

Department of Pedagogy, Faculty of Education

Abstract

The report reveals the essence of inclusive education, as well as the underlying principles and values, associated with the understanding that every child, regardless of differences due to age, gender, ethnicity, disability or other barriers to learning, has the right of access to quality education in the comprehensive school system and is able to study on an equal footing with peers. The results of a survey of resource teachers are presented, analyzing the challenges and difficulties encountered in their work with visually impaired students, finding support and ways to address them. They have a direct bearing on establishing the conditions and attitudes for the inclusion of children and students in the general education environment in Bulgaria.

Key words: resource teachers, visually impaired, inclusive education.

На английски думата „*inclusion*“ означава „приобщаване, участие на всеки човек в общите дела, независимо от неговия или нейния пол, увреждане, раса, етническа принадлежност, религия, възраст, сексуална ориентация“ (Mladenov, 2012: 7). Интересна е позицията на Чавдарова-Костова, която отбелязва, че „каквото и да е преводът на израза *inclusion education*, факт е, че този израз вече има качествата на термин в официалната образователна политика, който постепенно придобива характер на **понятие-чадър**, обхващащо съвкупност от други понятия, намиращи се във взаимовръзки помежду си“ (Chavdarova-Kostova, 2018: 29). Ценно условие за ефективното реализиране на приобщаващото образование е осигуряването на подкрепяща среда на децата и учениците с нарушено зрение в българското общообразователно училище – „среда, в която всички да се чувстват приети, значими, полезни за себе си и училищната общност“ (Terziyska, 2012: 52).

Професионалният профил на ресурсния учител се развива в контекста на философията на приобщаващото образование и е необходимо да познаваме основните начала в посочената концепция. Приобщаващото образование е „изградено върху определен набор от ценности, в основата на които е правото на достъп до качествено образование на всички деца без разлика на раса, пол, религия, сексуална ориентация, социален, физически и ментален статус, етнически произход, заболяване, затруднения в обучението или способности“ (Ninev, 2018: 2). Според Л. Лозанова „деветте водещи принципа на приобщаващото образование, възприети от Алианса за приобщаващо образование през март 2002 г., са основани на главния принцип на **уважение** към всеки индивид (Lozanova, 2017:

136). Авторите Й. Нунев и Б. Недялкова открояват останалите от тях като: „**достъп на всяко дете или ученик до подкрепа** за личностно развитие и съответно прилагането на **диференцирани** педагогически подходи към него, приобщаването търси **промяната на средата (системата)**, така че тя да отговори адекватно на разнообразието от ученици с различни нужди. ... **всяко дете е уникално и неповторимо** и едновременно с това е обучаемо и може да бъде приобщено чрез промяна на средата, за да развие максимално своя потенциал. ... **равнопоставеност и недопускане на дискриминация**, гаранция за които са създадените условия за обучение на всички деца и ученици заедно независимо от трудностите и различията, които може да възникнат при ученето и научаването и при участието им в дейността на детската градина или училището. ... приобщаващото образование набляга на **организацията и сътрудничеството** както на образователните институции на всички равнища, така и между всички участници“ (Nunev, Nedyalkova, 2018: 42 – 43).

Формирането на умения за самостоятелен и независим живот се разглежда като една от най-важните сфери на обучението и рехабилитацията на зрително затруднените лица. Това е изключително важно за личностното им развитие, изграждането на адекватна самооценка, за стимулирането към общуване, за ефективната им социализация, защото „образованието е една социална сила, която не само аспира, но и действа за осигуряване на едно възможно най-голямо благополучие на обществото, като се стреми да направи всеки годен за най-голяма продуктивност, съответстваща на неговите способности“ (Кутева, 2000 а, с. 127). Както подчертава изследователя Вл. Радулов, че практическата самостоятелност на зрително затруднената личност е изключително важна „предпоставка за осъществяването на истинска интеграция и успешна професионална реализация“ (Radulov, 2004: 351). С. Павлов споделя, че „днес 28 регионални центъра за подкрепа на процеса на приобщаващото образование и двете специални училища във Варна и София, осъществяват образователни политики спрямо децата и учениците с нарушено зрение“ (Pavlov, 2019: 225). Д. Димитрова акцентира на използването на „различни методи, подходи и форми на сътрудничество. Чрез тях се постига необходимия диалог между двете страни в образователно-възпитателния процес“ (Dimitrova, 2019: 77). Ресурсните учители работят като лидери в процеса на приобщаващо образование и със своята квалификация и експертиза играят важна роля в изпълнение на приобщаващите политики. Но, въпреки очертаните промени, все още съществуват различни предизвикателства пред ресурсните учители за приобщаване на зрително затруднените деца и ученици в общообразователната среда. Пред тях се изправят редица проблеми, които се явяват препятствие в ежедневната им дейност. Затова настоящото изследване се насочва към проучване и очертаване на някои от съществуващите проблематики, като се предполага, че установяването и анализирането им, биха спомогнали за тяхното разрешаване.

Обект на изследването са ресурсни учители от областите: Пазарджик; Велико Търново; Габрово; Ловеч; Търговище и Шумен. **Предметната област** на проучването е приобщаване на зрително затруднените деца/ученици в общообразователната среда в България. За постигането на изследователската цел се решат следните научноизследователски **задачи**: **1.** Проучване и анализ на педагого-психологическата и методическата литература във връзка с изследвания проблем. **2.** Установяване нагласите на ресурсните учители към приобщаващото образование. **3.** Идентифициране проблемните области при работа със зрително затруднени деца/ученици. **4.** Набелязване на изводи и препоръки с практическа насоченост.

За реализиране на целта и решаване на задачите на изследването, прилагаме следните **методи**: **1. Методи на теоретичното изследване:** Теоретичен анализ в рамките на проучването на проблема и изграждането на авторската концепция. Анализиране на педагогическа, психологическа и методическа литература по изследвания проблем, с оглед на очертаване на изследователските „полета“. **2. Методи на емпиричното изследване:** Емпиричният материал е събран чрез нестандартизирана анкетна карта, разработена от

Цветкова-Арсова (Tsvetkova-Arsova, 2014; 2018) и с автори допълнения. Проучването е проведено сред 190 ресурсни учители, на възраст от 20 до 65 години. Анкетата включва 22 въпроса, от които: 17 са от затворени тип; 5 – с отворени отговори. **3. Математико-статистически методи за обработка на получените качествени и количествени резултати** – обработката е извършена с програмата *IBM SPSS Statistics v 20*.

Демографска характеристика на изследваните лица (ИЛ): *пол*: жени – 81.58%, мъже – 18.42%; *възраст*: до 30 г. – 20.0%, от 31 г. до 40 г. – 37.37%, от 41 г. до 50 г. – 15.79%, над 50 г. – 26.84%; *професионален опит*: до 1 г. – 13.16%, от 2 до 5 г. – 18.42%, от 6 до 10 г. – 32.63%, над 10 г. 35.79%.

Резултати и обсъждане: Зрително затруднените деца/ученици са на равнище **образователна** форма (60.78%) на **приобщаване** и **физическата** среда в детската градина/общообразователно училище **не отговаря** на потребностите им. **Налице** са: Екип за подкрепа на личностното развитие, План за подкрепа, Индивидуален учебен план и Индивидуална учебна програма на ученици със специални образователни потребности. **Осигурени** са **информационна** среда и **достъп** до ИТ (58.82%) в училището, методики, дидактични материали, помагала, технически средства; индивидуални образователни планове и програми за зрително затруднените ученици (90.20%). **Частично** са осигурени със **специални програми** по *ориентиране и мобилност, зрително подпомагане и полезни умения* (75.49%). Педагозите **получават** помощ от Екипа за подкрепа на личностното развитие в преодоляването на **предизвикателствата** в педагогическата работа с деца/ученици с нарушено зрение (68.63%), а **чести** затруднения срещат в работата си с обучаеми с **множество** нарушения (38.24%). Частична е **подготовката** на преподавателите за работа със зрително затруднени – **предпочитана** форма за продължаващо обучение е **вътрешно-методическата квалификация** (61.76%).

Най-висока степен на удовлетвореност изследваните лица определят следните **фактори**: **доверието**, което имат към директорите и **оценяването на усилията** им от тяхна страна (21.56%); **добро отношение от страна на ръководителя** (21.31%); **обемът и темпът на работа** и възможностите, които им предлага професията за **подобряване** на практическите им умения (19.06%). **Най-ниска** удовлетвореност сред ИЛ се отчита при: **колективните** взаимоотношения на работното място и между *ръководител – подчинен*, съчетани с **минимални** възможностите за **кариерно** израстване в учителската професия в следващите две години (19%); **заплащането** на учителския труд (19.1%).

Основен фактор, оказващ влияние върху **удовлетвореността** от труда, е **оценяването на усилията** (21.6%), които учителите влагат във всекидневната си работа с децата/учениците и доброто отношение на ръководството към служителите (21.3%). Коренна промяна следва да бъде в посока подобряване качеството на професионални живот на учителите, е осигуряването на **по-добри условия на труд и заплащане** и на възможности за **кариерно развитие** и **повишение** на работното място (19.06%).

Въз основа на всичко изложено дотук могат да се направят следните **препоръки**: **1.** Усъвършенстване на учебните програми по *полезни умения, ориентиране и мобилност и зрително подпомагане*, в крак с новите реалности в системата на обрзованието. **2.** Изграждане на работещ механизъм на държавните институции към проблемите на децата/учениците с нарушено зрение и техните семейства. **3.** Задължителна и непрекъсната квалификационна дейност на учителите, обучаващи зрително затруднени ученици, целяща добра теоретична и практическа подготовка, развитие на критичното мислене на ресурсните учители за формиране на ново отношение към зрително затруднения индивид и възприемането му като личност, с всички нейни потребности.

В **заключение** може да отбележим, че в подкрепа на новата образователна парадигма и образователните стандарти, темата за приобщаващото образование у нас продължава да бъде актуална, докато предизвиква въпроси и провокира опити за откриване на адекватни отговори. Несъмнено приобщаващото образование трябва адекватно да се

осмисли от всички педагози и обществото като цяло. То се базира върху идеята, че учениците могат да се приобщат към условията на естествената социална среда, защото имат ресурси и потенциални възможности. Така в голяма степен ще се реализират правата на личността им в съвременното демократично общество, а Държавният образователен стандарт за приобщаващо образование ще повиши качеството на ресурсното подпомагане на децата и учениците със специални образователни потребности у нас и утвърждаване на приобщаващия модел.

Проведеното анкетно проучване и получените от него резултати, потвърждават предварителните очаквания, формулирани в заявената цел и задачи на изследването.

Literatura:

Dimitrova 2019: Dimitrova, D. Formi, metodi i podhodi za osashtestvyavane na pedagogicheskite vzaimodeystvia v sistemata „uchilishte – roditeli“. // *Sb. „Evropeyski standarti v sportното образование“*. Veliko Tarnovo „Ay and Bi“, pp. 73 – 77.

Kuteva 2000: Kuteva, V. *Dimitar Katsarov – parvoostroitel na pedagogicheskata nauka v Bulgaria*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Lozanova 2017: Lozanova, L. Novite medii i priobshtavashtoto obrazovanie. *SocioBrains, Issue 34, June 2017*, pp. 136 – 139.

<http://sociobrain.com/website/w1465/file/repository/136_139_LILIA_LOZANOVA_NEW_MEDIA_AND_INCLUSIVE_EDUCATION.pdf> (data na dostap – 10.08.2019).

Mladenov 2012: Mladenov, T. Printsipi na priobshtavaneto. // *Da uchim po evropeyski: sbornik polezni statii za uchiteli i roditeli ili kakvo mozhem da nauchim za priobshtavaneto ot britanskia opit*. Sofia: „Tsentar za priobshtavashtoto obrazovanie“.

Nunev, Nedyalkova 2018: Nunev, Y., B. Nedyalkova. Priobshtavashtoto obrazovanie – normativni aspekti i kazusi ot praktikata. // *Profesionalno obrazovanie* (1). Sofia: Natsionalno izdatelstvo za obrazovanie i nauka „Az-buki“, pp. 36 – 53.

Nunev 2018: Nunev, Y. Priobshtavashtoto obrazovanie kato sistema ot obshtoobrazovatelni i obshtochoveshki tsennosti. // *Sp. „Retorika i komunikatsii“* n(36). <<https://rhetoric.bg/приобщаващото-образование-като-сист>> (data na dostap – 25.07.2019).

Pavlov 2019: Pavlov, S. Podkrepa za lichnostno razvitie za detsa i uchenitsi s narusheno zrenie. // *Sb. „Evropeyski standarti v sportното образование“*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Ay and Bi“, pp. 225 – 232.

Radulov 2004: Radulov, V. *Pedagogika na zritelno zatrudnenite*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“.

Terziyska 2012: Terziyska, P. *Detsata sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti v obshtata obrazovatelna sreda*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“.

Chavdarova-Kostova 2018: Chavdarova-Kostova, S. *Priobshtavashtoto obrazovanie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.

Tsvetkova-Arsova 2014: Tsvetkova-Arsova, M. „Savremenni predizvikelstva pred resursnite uchiteli, podpomagashti integrirani zritelno zatrudneni uchenitsi v Bulgaria“. <[https://www.academia.edu/34425162/Съвременни преди́звикателства_пред_ресурсните_учители_подпомагащи_интегрирани_зрително_затруднени_ученици_в_България](https://www.academia.edu/34425162/Съвременни_преди́звикателства_пред_ресурсните_учители_подпомагащи_интегрирани_зрително_затруднени_ученици_в_България)> (data na dostap – 10.07.2019).

Tsvetkova-Arsova 2018: Tsvetkova-Arsova, M. „Podpomagane na uchenitsi sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti ot resursnite uchiteli v usloviyata na priobshtavashtoto obrazovanie – sravnitelan analiz“.

<https://www.researchgate.net/publication/331132446_Podpomagane_na_ucenitsi_ss_specialni_obrazovatelni_potrebnosti_ot_resursnite_uciteli_v_usloviyata_na_priobshtavashtoto_obrazovanie_-_sravnitelan_analiz> (data na dostap – 10.08.2019).

За контакт:

гл. ас. Петя Веселинова Марчева-Йошовска, д-р,
E-mail: petia.marcheva@uni-vt.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ОТНОШЕНИЕТО НА УЧИТЕЛИТЕ КЪМ ПРИЛАГАНЕТО НА ИНТЕРАКТИВНИ МЕТОДИ НА ПРЕПОДАВАНЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНО УЧИЛИЩЕ

Милена Великова

Софийски университет “Св. Климент Охридски”

TEACHERS' ATTITUDE TOWARDS THE APPLICATION OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN THE BULGARIAN SECONDARY SCHOOL

Milena Velikova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: Interactive teaching methods enable students from Secondary schools to gain experience that goes via their personal encounters and becomes a means of learning new knowledge and skills. The application of these methods in the educational process stimulates the students' interest and desire for active involvement in the respective activity, stimulates them to learn more about themselves and their abilities, encourages them to fully communicate with the surrounding and develops their creative thinking and analytical skills. This report covers Secondary schools in a number of Bulgarian cities and villages and presents the results of the teachers (leading curricular and extracurricular activities) attitude towards the implementation of interactive teaching methods in the educational process.

Keyword: interactive teaching methods, educational process, students' development.

Интерактивните методи на преподаване дават възможност на учениците от общообразователните училища да придобият опит, който минава през тяхното лично преживяване и се превръща в средство за усвояване на нови знания и умения. Прилагането на тези методи при обучителния процес в училище подбужда интересът и желанието на учениците към активно включване в съответната дейност, стимулира ги да научат повече за себе си и своите възможности, подтиква ги към пълноценно общуване с околните, развива тяхното творческо мислене, аналитичност. Днес, когато “на човека му трябва по-различно знание – за живота, за проблемите, знание, което включва емоционалната страна и нагласите му – с една дума знанието, което не може да се придобие по стария начин на поднасяне на факти.” (Valchev, 2006) е необходимо взаимодействие между участниците в образователния процес.

Имайки предвид същността на обучението, подходящо е то да се развива като “интеракция”, т.е. като взаимодействие между дейностите на учителите и учениците. Това взаимодействие следва да бъде целенасочено и организирано преработване на съществуващата и необходима информация в знания, използвани на практика (както от учениците, така и от учителите). Това взаимодействие се осъществява чрез общуване и сътрудничество за изпълнението на задачи, чиито резултат е взаимнополезен за всички участващи. Интерективното действие е многопосочно и затова участващите в процеса се променят взаимно. Както пише Р. Вълчев: “Необходим е диалог и пълно включване на

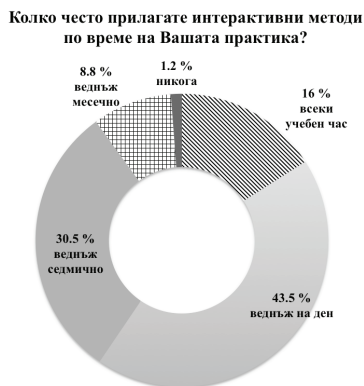
В настоящия доклад се представят резултати от научен проект “Актуално състояние и тенденции за приложение на иновативни методи в училищни и извънучилищни дейности” във връзка с изпълнение на научно-изследователска дейност по Национална програма „Млади учени и постдокторанти“. Целта на изследването е да се установи отношението на учителите от общообразователните училища към прилагането на интерактивни методи на преподаване в образователно-възпитателния процес. В изследването са взели участие преподаватели (ръководещи класни и извънкласни дейности) от училища в малки, средни и големи населени места на територията на България.

С помощта на създаден за целите на изследването въпросник се събра необходимата информация относно нагласата на учителите към прилагането на интерактивни методи в тяхната практика. Анкетата, чрез която бе проучено мнението им за тези нетрадиционни методи, се състои от въпроси относно: практиката на използване на интерактивни методи; мотивация за приложението им в учебния процес; оценка на възможностите на интерактивните методи; информираност за нетрадиционни методи на преподаване; демографски характеристики

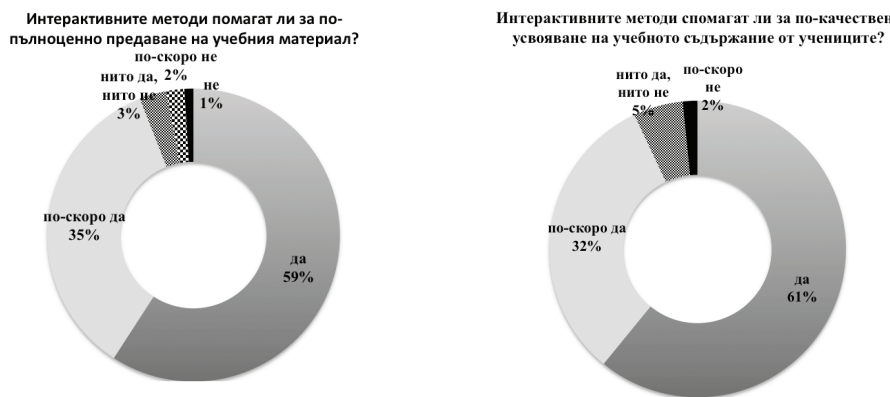
В проучването взеха участие 501 преподаватели (88% жени и 12% мъже), работещи в училища от малки, средни и големи населени места в България. Това са преподаватели на възраст от 22 до 68 години. Като средната възраст на участващите е 46 години. Почти всички (97 %) работят в държавни/общински училища.

Въпросите свързани с използването на интерактивни методи от анкетираните учители имат за цел да очертаят актуалните тенденции при приложението на нетрадиционни похвати в съвременното училище. Почти всички анкетирани учители (96.6%) споделят, че прилагат такива методи в своята практика. Тъй като нетрадиционните методи на преподаване са присъщи повече при извънкласни и извънучилищни форми на обучение, представлява интерес в кои дейности (класни, извънкласни, извънучилищни) анкетираните прилагат “интеракцията” като средство за усвояване на знания и придобиване на умения. За 92 % от тях тези методи са подходящи за класните дейности, които водят. 58.5% ги използват в своите извънкласни занимания, а 18 % от учителите и в своите извънучилищни дейности. Очевиден е големият интерес към нетрадиционния начин на обучение сред българските учители от общообразователните училища. Значението на този резултат се подсилва и от факта, че само 22 % анкетирани учители са от училища със статут на “иновативно училище”, в които е характерно използването на нетрадиционни методи на преподаване.

Съществен за ефективността на приложение остава въпросът за честотата на използване на интерактивните методи. Едва 16 % от учителите ги прилагат във всеки свой учебен час, за разлика от по-голямата част от анкетираните (83 %), които “се доверяват” на тези методи веднъж на ден – 43.5 %, веднъж седмично – 30.5 %, веднъж месечно – 8.8 %. Единичи са учителите, които споделят, че използват интерактивни методи във “всички или почти всички свои часове, във всяка ситуация”.

При съпоставяне на описаните резултати се откроява непоследователност и неустойчивост при използването на интерактивните методи в практиката на анкетираните учители. Въпреки че, почти всички отговарят положително, “интеракцията” не присъства често в техните часове. Дали обаче това непостоянство се дължи на липса на доверие от страна на учителите към подобни методи на преподаване? Отговор търсим в тяхната оценка относно възможностите, които предлагат интерактивните методи. Според 94 % от анкетираните интерактивните методи помагат за по-пълноценното предаване на учебния материал, а 93% смятат, че спомагат и за по-качествено усвояване на учебното съдържание от учениците. Това показва, че мнението на учителите за ефективността от “интеракцията” е положително. Несигурността и ниската степен на приложение на тези методи на практика може би се крие в “шаблонната работа и мислене ..., че интерективността не е цел, а средство и то едно от средствата за постигане целите на обучението.” (Georgieva, 2007)

Във връзка с прилагането на иновации в образованието П. Радев пише, че това “означава да вършим най-доброто за всички ученици. Учителите, уроците и учебните програми трябва да бъдат гъвкави. Трябва да накараме нашите ученици да мислят и да задават въпроси. Трябва да разтърсим тяхното любопитство и да намерим начини да ги запазим заинтересовани.” (Radev, 2018) Именно такива са и причините, които мотивират анкетираните учители да избират интерактивните методи на работа в своите класни, извънкласни и извънучилищни дейности. В Таблица. 1 са изброени най-често срещаните от тях, които се откриха след направен контент анализ на техните отговори. Прави впечатление, че тези причини са свързани с очакваното въздействие, което следва да оказват интерактивните методи върху учениците и процеса на обучение.

Таблица. 1 Какво Ви мотивира да използвате интерактивни методи на преподаване във Вашата практика?

повишава интереса/ любознателността на учениците	36%
достъпност/лесно усвояване на учебния материал	20%
повишава мотивацията/ангажираността/активността на учениците в учебния процес	16%
трайност на знанията/ добри резултати/ успеваемост	15%
разнообразява преподаването/ създава добри преживявания/ забавление	8%
активира се/ ангажира се вниманието	7%
развиване (обогащане) на умения (за учене, инициативност, работа в екип, комуникативни, лидерски, за взаимопомощ, самостоятелност)	6%

Учителите споделят, че мотивиращите ги причини да използват интерактивни методи на преподаване в своята практика кореспондират със случаите, в които ги прилагат. Най-често те са свързани със: “създаване на стимулиращи действия – за насърчаване на ученето и създаване на преживяване”, “развиване на критично мислене, умения за самостоятелно

учене или учене в група”, “за задържане на интереса и вниманието върху материала за усвояване”, “за неусетно усвояване на учебното съдържание”. Някои от учителите намират интерактивните методи за начин “да разчупят рамките” на традиционното преподаване или когато то “не е достатъчно ефективно от гледна точка на резултатност, интерес, преносимост на знания и умения”. Те също така намират приложението им за ефективно при заниманията по интереси, кариерното ориентиране, ученето чрез реализиране на екипни проекти по различни теми, при дейностите за приобщаване на учениците, както и при работа с проблемни ученици. Цялостното впечатление, което се придобива от отговорите на учителите, е желанието им за промяна и подобряване на образователния процес чрез прилагане на нововъведения в тяхната работа.

Развитието на образованието е следствие от действията на участниците в него. В развитието на училищното образование централна роля имат учителите. Именно техните действия и сътрудничество са водещи в интерактивния процес, в който “комуникативната компетентност на учителя е необходимо условие за реализиране целите на педагогическата комуникация” с учениците. (Arnaudova, 2018) Интерактивните методи (интеракцията) създават нови роли за учителя и учениците в образователния процес. Днес е необходимо учителите да изграждат ценности в учениците си като развиват връзката между взаимоотношенията, знанията и уменията им. Чрез настоящото изследване се установи, че отношението на учителите към интерактивните методи на преподаване е положително и те ги прилагат в своите класни, извънкласни и извънучилищни дейности. Потвърди се също и тяхното мнение за позитивният ефект, който тези методи имат при учебния процес. Забеляза се обаче непостоянство в използването на интерактивните методи, поради което е необходимо насочване на вниманието към начини и средства за мотивиране на тяхното регулярно приложение.

Литература

- Arnaudova, E. (2018). Optimizirane na pedagogicheskata komunikatsiya v usloviyata na muzikalnotvorcheska deynost v detskata gradina I nachalното uchilishte. Sbornik Pedagogicheskata komunikatsiya – nastoyashte I budeshite, V. Tarnovo. 279-284.
- Georgieva, G. (2007). Interaktivnostta v predstavite na uchitelite. Pedagogika, kn.12, Sofia. 34-40.
- Valchev, R. (2006). Interaktivni metodi i grupova rabota v savremennoto obrazovanie. Sofia.
- Radev, P. (2018). Inovatsii v uchilishtnoto obrazovanie, Plovdiv.

Д-р Милена Великова, Софийски университет “Св. Климент Охридски”, Факултет по науки за образованието и изкуствата, e-mail: mi.velikova@gmail.com, msvelikova@uni-sofia.bg.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ОБЩА РАМКА ЗА ПАРАМЕТРИЧНА ИСТОРИЯ НА ШРИФТА

Виктор Новак, АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“

TOWARDS A PARAMETRIC HISTORY OF TYPE DESIGN

Wiktor Nowak, AMDFA “Prof. Asen Diamandiev”

Abstract

Western type design forms an uninterrupted continuum that can be traced back to its Greco-Roman roots and beyond. The article examines the history of the printed word and calligraphy in order to formulate a set of encompassing parameters that govern the design of a typeface as a collection of interrelated shapes. A review of current type design literature and a close examination of type design practice and calligraphic tradition aims at formulating a rigorous connection between the major Antiqua Families, Grotesques and beyond.

Keywords: stroke theory, type history, type design.

Увод:

Шрифтовият дизайн започва още преди физическото създаването на първата Антиквa – Ренесансът е време на рационализация и осмисляне на формите, търсенето на обща пропорция. Хуманистите съумяват за кратко време да създадат шрифт отговарящ на естетическите и идеологически нужди на времето, като методологията, както и самата практика в шрифтоливните, предполага фокус върху контура на буквата. Серифите на *Капиталис Монументалис* са обяснени като рационална геометрична конструкция с две контролни окръжности, за сметка на калиграфското начало и органичния характер на шриха, а на свой ред биват пренесени механично върху малките букви изградени по модела завещан от каролинския минускул. В тази амалгама на две различни калиграфски традиции правото перо изчезва като метафора в теоретичните трудове за дълго време, но влиянието на инструмента и останената графична следа е неоспоримо и дълготрайно.

Теоретична рамка и методи:

Статията представя променящия се шрих като базов параметър, който обединява в себе си хилядолетната традиция в шрифтовото изкуство. Разгледани са три труда които представят собствени „теории на перото“. Направена е оценка на тяхната последователност – параметрите и правилата не трябва да внасят вътрешни противоречия в рамките на един шрифт, теорията трябва да обхваща възможно най-голям брой шрифтове от различни семейства. Предложен е метод за редукция на комплексността, който решава проблема с двусмисления контур (Noordzij, 2005). Достойнствата на изборния като най-адекватен модел са проверени емпирично чрез реконструкция на малката буква „e“ от различни шрифтове. Утвърдените параметри, ръководещи шриха, предполагат промени в историческата периодизация.

Параметрична история на шрифта:

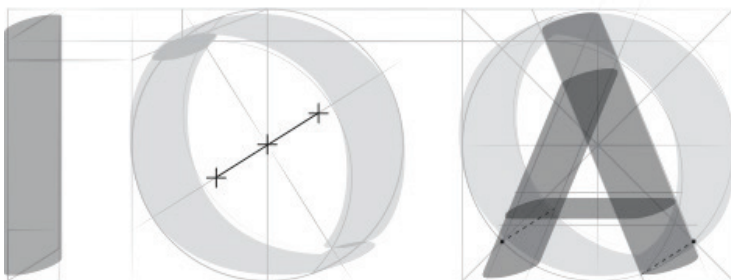
Целта на проучването е намирането на общовалидни принципи и формулирането на непрекъсната нишка свързваща основните исторически семейства шрифтове. Шрифтът

спецификата на тези постепенни промени предполага, че всеки валиден модел би трябвало да описва и тях без внасянето на нови параметри. Разгледани са трите вида Антика – Ранна Венецианска и Гаралд, Преходна и Класицистична – както и плакатни шрифтове от XIX век и ранен екземпляр от немска Гротеска.

Джонстън посочва правото перо като основен фактор при оформянето на буквите (Johnston, 1917). Движението на перото при постоянен наклон спрямо базовата линия оставя характерна графична следа и ритъм между тънките и дебели греди в един шрифт. Поколения дизайнери като Херман Цапф са повлияни от тази идея, включително и късният Ян Чихолд (Smeijers, 2011). Метафората е полезна, като изходна точка при дизайна на шрифт (Knuth, 1985), въпреки че множество въпроси остават извън този параметър – серифите имат различна тежест и обвързаност с шриха в различните теории, получената форма често има нужда от допълнителна обработка на контура. Разгледаните исторически примери (Фиг. 7) ясно показват зависимост и промяна на серифите следваща промяната в характера на шриха. Ширината на шрифта, било той тесен, нормален или широк също остава извън обхвата на перото – тук ръководна роля има по-скоро идеализираната скелетна форма на буквата *преди* нанасения от шриха контраст. Тежестта на шрифта, като част от шриха е обхваната от теорията на перото, но в случая е разгледана по-детайлно промяната в съотношението на контраста във времето.

Йончев и геометричната конструкция:

В. Йончев е с трайно влияние сред няколко поколения от български шрифтови дизайнери. На базата на исторически преглед на шрифтовата традиция в „*Шрифтът през вековете*“ и „*Древен и съвременен български шрифт*“, той предлага геометричен подход за конструкцията на главните букви от латинската и кирилска азбука, като съотношението между отвесните и хоризонталните греди се ръководи от наклона на перото спрямо базовата линия. Предложена е и конструкция на буква „О“ спрямо произволен наклон и ширина на перото (Йончев, 1964).

Фиг. 1. Конструкция на главна буква от основни принципи на базата на елементарна графична следа

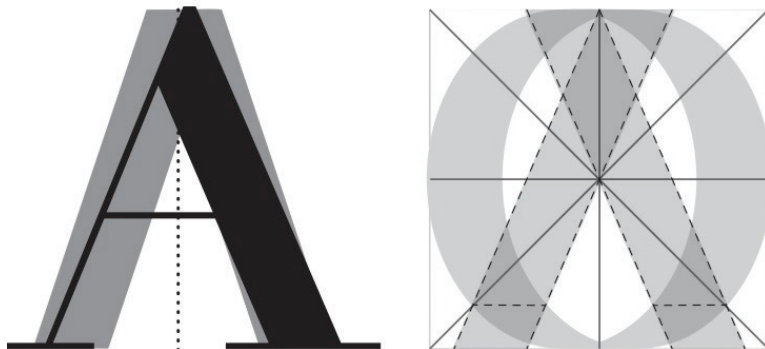
Във вторият принцип са посочени дебелините на наклонените греди като функция на пресечни точки по окръжността на буква „О“ засечени с линии паралелни на наклона на перото и двете вътрешни окръжности.

Демонстрирана е конструкцията на всички главни букви от латинската азбука на *Капиталис Мономенталис*, като Йончев предлага и нови форми за буквите от кирилицата. Прави впечатление конструкцията на главна буква „S“ при която не се обръща специално внимание на „гръбнака“ на буквата, правилата са изменени и при буква „Z“, която иначе би останала с изключително тънка средна част. За по-добър естетически резултат при буква „Ж“ е използвана огледална симетрия, нарушаваща принципите.

За Йончев този метод представлява основа за финалното художествено оформление на буквите – така конструиранияте букви са „необработени“ (Йончев, 1964) Параметрите на перото са „наклон“ и „ширина“ и ръководят единствено разпределението на графична маса по осите, като ширината не подлежи на промяна в рамките на шрифта. Преходът между

гредите, серифи, обратен ентазис, анизотропен контраст и други са обект на довършителната работа по буквите.

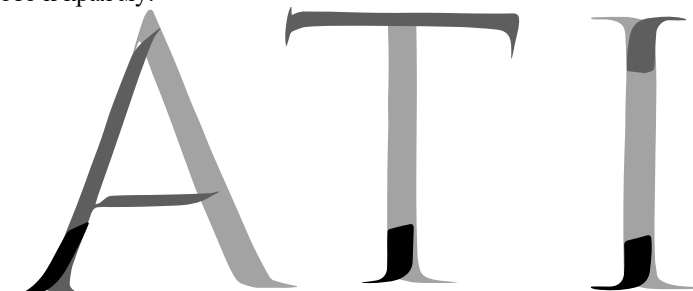
Вторият принцип не описва наличните исторически примери при шрифтове с вертикална ос, какъвто е случаят при Преходната и Класицистична Антиква (Фиг. 2). Тук Йончев обяснява тънките греди като заемка на *конструкцията* и въртене на перото под различен градус или смяна на перото с по-тънко (т.е. промяна в размера).

Фиг. 2: Очаквано и реално (отляво) разпределение на масата при Класицистична Антиква.

Катич и „Произходът на Серифа“:

Катич оборва представата за четката като за статичен инструмент, допускайки манипулации на шриха с цел естетически ефект (Catich, 1991) като на моменти разликите в ъгъла спрямо базовата линия при *Капиталис Монументалис* достигат 150 градуса. Манипулацията на четката е посочена като първоизточника на серифа, той е част от шриха, т.е. нещо което се случва в началото и края му.

Фиг 3. Дуктус на някои букви от Капиталис Монументалис по Катич.

Четката може да променя общият за шрифта наклон спрямо базовата линия в началото, средата или края на шриха – като по този начин графичната следа се превръща в сложен контур, който пълноценно може да опише наблюдавани ефекти като обратен ентазис, дебелината на гръбнака при буква “Z” както и преходите между главните и второстепенни греди. Катич освобождава формата отвъд простата трансляция на правото перо и проправя път за теории, които пълноценно могат да обяснят формата на всеки шрифт, на базата на шриха (Фиг 4.).

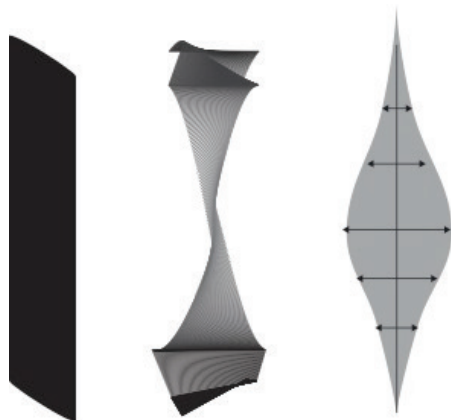
Следващият положен мазилков пласт се отличава с наситени, тъмни цветове, изпълнен изцяло в духа на стенописите от първия период на възрожденските стенописи. (края на XVIII и първата третина на XIX век). Характерните тъмни, наситени, землести тонове, пищната ръчно рисуванa орнаментация повлияна от западният барок, ритмичното обособяване на пана (проследявани в цялата височина на съблекалнята), подсирени с чени ленти и панделки и линии в турски синьо и ултрамарин, са силно увредени и могат да бъдат проследени само в откъслечни фрагменти. Понастоящем авторът работи по проект за възстановка на база документираните елементи.

Фиг 4. Буква „S“ отвъд геометрично опростения модел на две полуокръжности.

Герит Нордзей – Щрихът и теорията на писмеността:

Герит Нордзей надгражда предходните модели чрез въвеждането на водещи линии и „контрапункт“, отсечка която минава през водещата линия и оставя графична следа. Използвайки два параметъра можем да опишем пълноценно три принципа на изграждане на формата Фиг 5. – постоянен ъгъл и дължина или *транслация*, променлив ъгъл и постоянна ширина или *ротация* и манипулация на четката, и промяна в размера на контрапункта и постоянен ъгъл или *експанзия*.

Фиг 5. Графична следа при Нордзей – транслация, ротация и експанзия

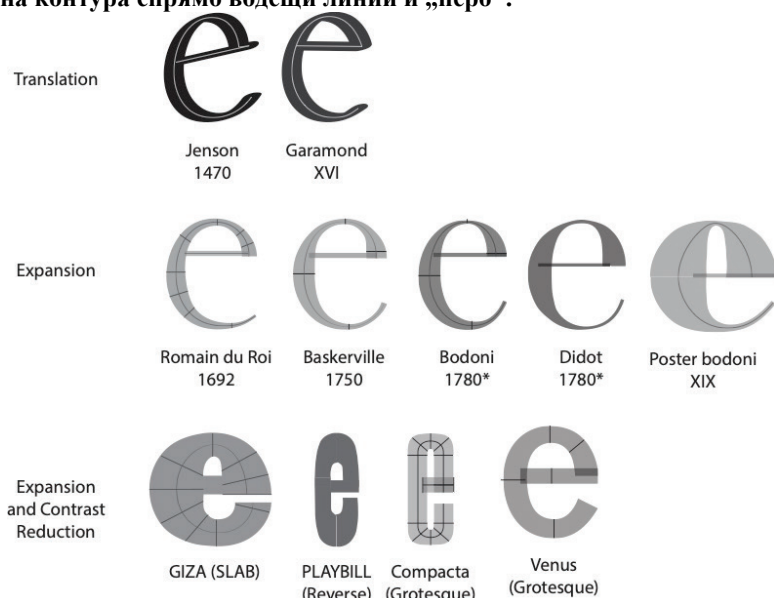
Нордзей посочва и прекъсната и непрекъсната конструкция на буквата (Noordzij, 2009) обяснявайки разликите в серифите и конструкция на буквата в курсивния и правия римски шрифт. Така формулираният модел внася двусмислие, силуета на буквата може да се обясни с различни параметри или комбинация от параметри и водещи линии.

Принцип на редукция на комплексността:

Геометричната схема на Йончев е приложима единствено при шрифтовете базирани на транслация, докато моделът на Нордзей е най-изчерпателен, защото обхваща в себе си всички случаи. Водещите линии се доближават до идеализирания модел на скелетни букви посочен от Джонстън (Johnston, 1917), а контрапунктът е описан само с два параметъра – дължина и ъгъл. Възможен изход от силуета, който би могъл да бъде обяснен чрез многообразие от методи, е предложението от автора принцип на алгоритмично намаление на комплексността за цялата система от букви в един шрифт и между различни семейства от шрифтове. Манипулация на параметър или изменение в архетипната скелетна форма имат асоциирана цена, като крайната цел е описването на възможно най-голям брой букви от един шрифт или в по-глобален план на най-голям брой шрифтове с минимални промени в параметрите (т.е. за най-ниска цена). Такава операция би трябвало по естествен начин да групира шрифтовете на базата на минималното валидно решение, както и да разкрие

ведещия принцип (ротация, експанзия, трансляция) при конструирането на всяко семейство шрифтове.

Описване на контура спрямо водещи линии и „перо“:

Фиг 6. Реконструкция на буква „e“ от различни видове шрифтове

Приложената графика (Фиг. 6) покрива период от близо пет века и групира пресъздадените спрямо контрапункт и водещи линии шрифтове по промените в параметрите. Ранните венециански и френски шрифтове логично принадлежат към сходно семейство спрямо общия принцип на трансляция повлиян от калиграфските им корени. Romain du Roi се отличава като повратен момент в историята на шрифтовия дизайн, тъй като за пръв път имаме приложен нов принцип на шриха, базиран на експанзия или логиката на острото перо. По този начин така наречените шрифтове от *Преходната* и *Класицистичната Антиква* се оказват част от едно и също семейство, като единствената разлика е в контраста, който се засилва все повече достигайки своя апогей при *Тлъстата Антиква* през XIX век, като тук контура на облите букви с кръгла външна и отвесна вътрешна част налага компенсираща промяна във водещата линия заедно с промяната в контрапункта.

Редукцията на контраста (Noordzij, 2009) е добавена като величина определяща най-късния период и по елегантен начин представя връзка между *Тлъстата Антиква* *Poster Bodoni* и последвалата иновация в шрифтовия дизайн. Контраста се определя от съотношението между най-тънките и най-дебелите части в една буква и въпреки че на пръв поглед гротеската е „безосева“, по-внимателния анализ показва анизотропен контраст при почти всички видове гротеска както и калиграфски контраст и малка разлика в дебелините на диагоналните греди. Ротацията се отличава като елемент, който по-скоро допълва останалите параметри и детайлното изграждане на формата.

				contrast	axis	stroke
2000	Gotham	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,06:1*	0°	***
1976	Frutiger	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,1:1*	0°	***
1927	Futura	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,05:1*	0°	***
1916	Johnston	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,09:1*	0°	***
1907	Venus	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,2:1*	0°	***
XIX	Compacta	ANCHORAGE	hamburgefontsv	1,2:1	0°	expansion / contrast reduction / sans-serifs
XIX	Playbill	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2,5:1	90°	expansion / contrast reduction / reverse
XIX	Giza	ANCHORAGE	hamburgefontsv	3,2:1	0°	expansion / contrast reduction
XIX	Poster Bodoni	ANCHORAGE	hamburgefontsv	11:1	0°	expansion
1780s*	Didot	ANCHORAGE	hamburgefontsv	7:1	0°	expansion
1780s*	Bodoni	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2,7:1	0°	expansion
1750*	Baskerville	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2,7:1	0°	expansion
1692	Romain du Roi	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2,6:1	0°	expansion
XVI	Garamond	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2:1	5°	translation
1470*	Jenson	ANCHORAGE	hamburgefontsv	2:1	13°	translation

Фиг 7. Промяна на контраст, наклон и принцип на перото.

Използвана литература:

Златев, Тодор. *Българският град през епохата на възраждането*. Наука и изкуство, София 1955

Миков Любомир. *Османска архитектура и изкуство в България, Избрани студии Том1*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ - София 2012.

Миков, Любомир. *Джамии и месджиди в България (интериор, екстериор, декорация)*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ - София 2017.

Овчаров, Николай. *Разкопки и проучвания: Книга XVIII Рисунките-графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век*. Издателство Българска Академия на Науките - София 1987.

Овчаров, Николай *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония: Ново след Йордан Иванов*. Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1994.

Catich, Edward M. *The Origin of the Serif: Brush Writing and Roman letters*. Davenport: St. Ambrose University, 1991.

Johnston, Edward. *“Writing & Illuminating & Lettering 8th ed.”*, London: John Hogg, 1917

Knuth, Donald. *Lessons Learned from Metafont*. Visible Language, XIX 1 Winter 1985

Noordzij, Gerrit. *“The Stroke: theory of writing”*. London: Hyphen Press, 2009

Smeijers, Fred. *Counterpunch, revised edition*. London: Hyphen Press, 2011

Йончев, Васил. *Шрифтът през вековете*. Български художник, София 1964

За автора:

Виктор Новак (vik.nowak@gmail.com) завършва специалност „Графичен дизайн“ в Техническият университет в Залцбург, Австрия, а впоследствие и магистратура „Артмениджмънт“ Понастоящем е докторант в специалност „Шрифт“ към АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ЕНИ ХАМАМ: ЕВОЛЮЦИЯ НА ФУНКЦИОНАЛНИТЕ И ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВИ ВЗАИМОВРЪЗКИ

арх. Нина Толева-Новак, УАСГ-София

YENI HAMMAM: EVOLUTION OF THE FUNCTION AND THE SPACE-TIME INTERRELATIONS

Nina Toleva-Nowak, architect, UACEG - Sofia

Abstract

Yeni Hammam is a monument of culture of local importance. With its rich four-centuries-long history, along with Chifte Hammam, it is one of the last information-bearers of the ottoman bath culture in Plovdiv. After a devastating fire in 2016, the building has been abandoned and heavily deteriorated. The fire revealed several layers of plaster and previously unknown decorations. The author explores the building in the context of the history of the ottoman baths in Plovdiv and traces the evolution of the function and the spatio-temporal interrelationships of the edifice and its immediate surroundings. The building is examined both in a local, national and international context referring not only to the eastern ottoman bath tradition and construction, but also to the western decorative practices.

Key words: cultural heritage; hammam; graffiti; preservation; architectural heritage

Увод:

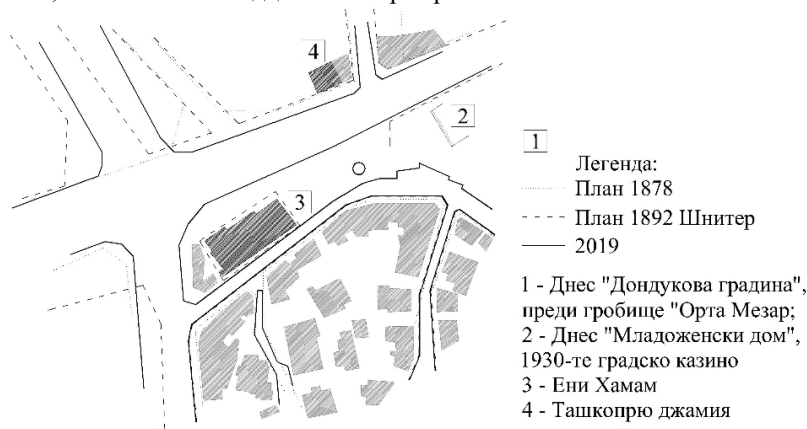
Османските бани са добре проучвана тема в историята на българската архитектура и градоустройство. Традиционно те биват изграждани като част от комплекс с други прилежащи обществени сгради (джамия, кервансараи, гробища) (Златев, 1955), като по този начин се обособява площадно пространство, често поемащо и търговски/пазарни функции и превръщащо ансамбъла в притегателно градско ядро. В този дух е изградена и Ени Хамам (Новата баня). Днес тя е недвижима културна ценност от местно значение. С четири вековната си история, заедно в Чифте Хамам (днес Баня Старинна), банята е един от последните на паметта за културната на османските бани на територията на град Пловдив.

Историческо развитие:

По данни на НИИКН банята е построена през XVII век – информация, която се оспорва от Румен Иванов (археолог). Според него банята е построена в периода 1630-1640, като доказателства за това той открива в турските данъчни архиви. Потвърждение на тази хипотеза авторът открива в смесения градеж на сградата – съблекалнята (представителната част) е изпълнена с клетъчна зидария, а същинските бански помещения – от ломен камък.

Банята е разположена в непосредствена близост до гробищата „Орта Мезар“ (днес Дондукова градина) Османската баня е характерна с многообразието на функциите, които съвместява – хигиенна, социална, религиозна, развлекателна, търговска, и т.н. Поради тези специфики Ени Хамам се явява важен градоустройствен елемент, разположен на границата на турската и еврейската махала, точно на пътя от Одрин към Перущица и София (днес

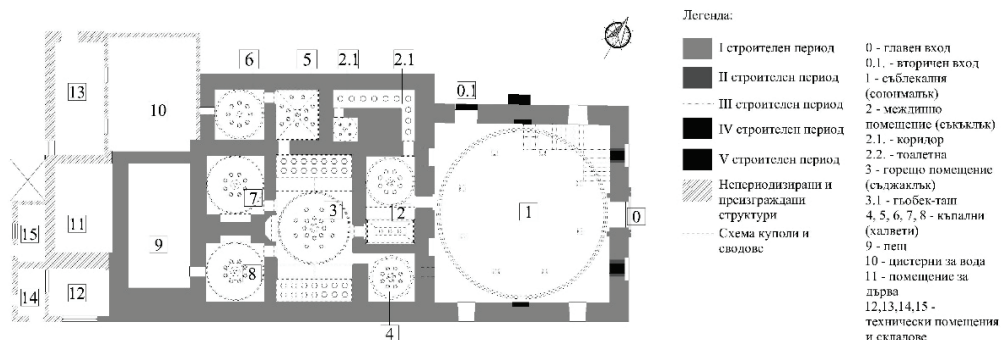
булевард „6-ти септември“, който е един от най-натоварените пътни артерии). Пространството около банята не е изградено като единен ансамбъл, а следва естествено развитие – първо са обособени гробищата, впоследствие за нуждите на разрастващия се град и банята, и едва през 1860 година и джамията Ташкюпрю. Впоследствие, на мястото на гробищата е планирана и изградена Дондукова градина с прилежащата в нея сграда на общината, а през 1930-те на мястото на днешния Младоженски дом е било изградено Градското Казино. Въпреки че не ансамбълът няма пряка връзка с река Марица, Четвъртък пазара, площад Съединение, Бунарджика, той е неразривно свързан с тези устройствени репери, като формира низ от зелени, площадни и пазарни пространства. За важноста на Ени Хамам като градоустройствен репер можем да съдим по еволюцията на кварталните структури околоръст – имотът на банята винаги е самостоятелен и фигуриращ на всички архивни планове, границите на кварталите, разположени от юг не търпят почти никакви промени, а динамиката на промените на север се проследява от Възраждането до наши дни (Фиг. 1). Малките квартали са обобщени, уличната мрежа – изправена, и с разширяването на булевард „6-ти септември“ традиционната диада баня-джамия е разкъсана, а пешеходното площадно пазарно пространство сега е подчинено на интензивен автомобилен трафик – тротоарите са силно стеснени, обезопасени с високи мантинели и преминаването както на коли, така и на пешеходци е по-скоро транзитно.

Фиг. 1: Ситуация и еволюция на градската тъкан

Сградата е едноетажна, подчинена на традиционната функционална схема на османската баня, разгърната по надлъжната ос. Помещенията са подредени в следната последователност: съблекалня (союнмалък) → топло междинно помещение (ъкълък) → горещо помещение (съджаклък) с нагрят камък за масаж (гъбек-таш) → къпални (халвети). Схемата на Ени Хамам е дисиметрична, като пълната симетрия е нарушена от допълнителния брой къпални и тоалетни помещения. Следвайки пространствените ограничения на градската тъкан, композицията по надлъжната ос е допълнена с котелното помещение и резервоарите за вода, които нямат функционална връзка с къпалните помещения, а се намират в отделна пристройка на „гърба“ на банята (Фиг. 2). Пространствена доминанта се явява съблекалнята (союнмалъка) – квадратно помещение, покрито с купол на пандантиви, което контрастира по площ и височина на останалите помещения. Осветлението в съблекалнята е решено с прозоречни отвори, а в останалите помещения с „очи“ в куполите. Стените в екстериора са оставени на видим градеж в областта на съблекалнята, а в интериора са третирани с варочопова мазилка. По всяка вероятност в средата на съблекалнята е имало фонтан с течаща вода. Отоплението е решено посредством хипокауст. За постигане на по-висока температура в халветите са оформени отвори в стените, през които нахлува горещ въздух от котелното.

Фасадата е семпла, без да е търсено редуване на отвори. Акцент е своеобразното рамкиране на основния вход, подчертано от характерния мотив от бял и розов мрамор на главния вход. След унищожителен пожар през 2016 година, сградата е окончателно изоставена и в тежко конструктивно състояние. Пожарът обаче разкрива няколко мазилкови слоя със специфични декорации, по които може да се направи прочит на еволюцията на сградата и нейната изпълнена с обрати история.

Фиг. 2: Разпределение на сградата и помещения

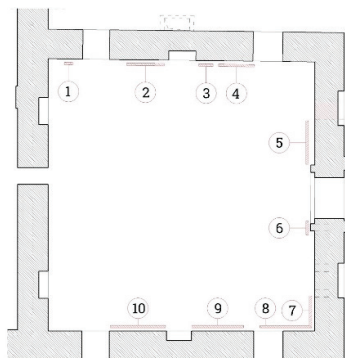
Методология:

Изследвана е еволюцията на Ени Хамам по отношение на разпределението на помещенията и взаимовръзките с околната среда чрез задълбочен анализ на запазените мазилкови пластове, разкрити при разрушенията от пожара, изследване на архивни материали и снимки и проучване на подобни примери в балкански и европейски план.

История и конструктивни периоди:

След построяването си през 30-те години на XVII век, сградата търпи редица изменения. Първото е стесняването на двата прозореца разположени на главната фасада, което вероятно се е случило до края на XVII век, тъй като техниката на градеж кореспондира на техниката на изграждане на самите стени – клетъчна зидария. В този пласт се разкриват и множество рисунки-графити (Фиг. 3). Използваните пигменти са в тъмната гама - цинобър, охра, черно. Елементи №1 са разположени около и в нишата на вторичния вход на северозападната стена на къпалнята и представляват отделни драскулки и букви. Елемент №2 вече е разрушен и единственият документ за него е снимка на Крум Андреев непосредствено след пожара. В него ясно се четат образи на плавателни средства и големи и малки риби. В Елемент №3 и Елемент №4 се четат също плавателни съдове и по-дребни риби. Елемент №5 е разположен от вътрешната стена на главната фасада. Изобилстващ с множество изображения, в него се четат мотиви на кораби, сгради и съоръжения, риби, знамена и мачти.

Елемент №6 е труден за разчитане и предстои да бъде изследван по-подробно в контекста на други рисунки графити от същия период. В Елемент №7 се проследяват сходни на Елемент №5 композиции и образи, а в Елемент №8 Ясно се четат освен кораби и строителни съоръжения. Елемент №9 и Елемент №10 представляват пищна плетеница от отделни образи на плавателни средства, риби, антропоморфни фигури, копитни животни, които предстои да бъдат по-подробно документирани и анализирани.

Елемент №2

Елемент №3 Елемент №4

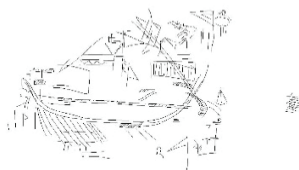
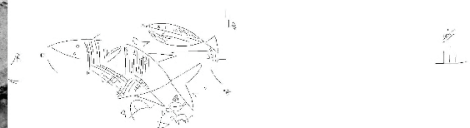
Елемент №5

Елемент №6

Схема на разполагане на
рисунките-графити в съблекалнята

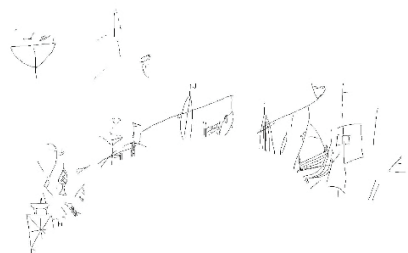
Елемент №7

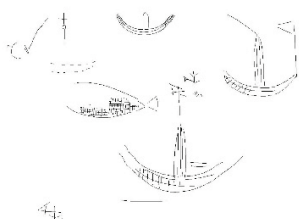
Елемент №8

Елемент №9 и Елемент №10

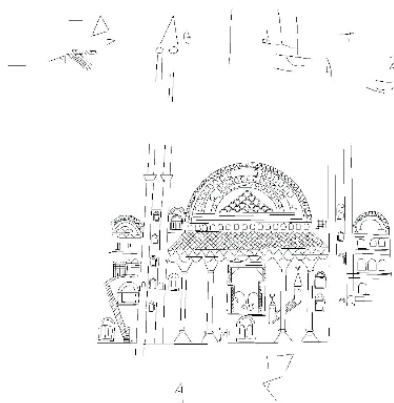

№8

Фиг. 3: Схема на разпределение на рисунки-графити и документираните Елементи

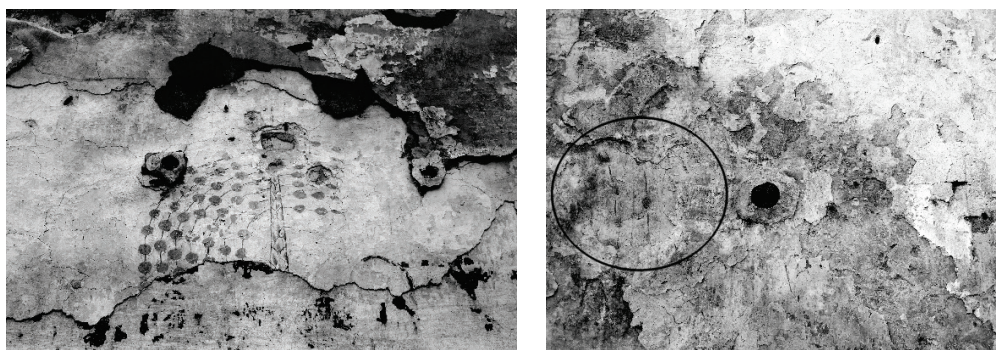
Макар антропоморфните и животински образи да са първоначално озадачаващи за османския период, то има редица аналози. Конкретно образът на рибата е широто разпространен в мюсюлманската култура и османската декоративна традиция, като той се корени в мина за Юнас (Йон) и се отличава с разнообразни функции и ботата символитка (Миков, 2012) и същевременно се проследява и в редица християнски аналози. Подобни рисунки-графити са документирани от Николай Овчаров в Имарет Джамия в Пловдив (Овчаров, 1987), който описва плавателни съдове – риби, птици (кукувици, чайки, корморани, гъски, пеликани, фазани, щрауси, пуйки, коне и други копитни, архитектурни обекти, антропоморфни фигури, хералдични знаци. Той разглежда изображенията в контекста на османската флота и нейното място в Средизимноморската политическа и териториална динамика, поради което ги датира към втората половина на XV век, а за автори смята минаващи християнски спahiи и западноевропейски моряци. Любомир Миков надгражда тези хипотези (Миков, 2017) и оспорва датирането, като споменава фрагменти от графити („триъгълници и части от окръжности, най-вероятно в началото на XX век, отделни фигури наподобяващи засводени портали или прозорци, .. и изображение на минбер“) в Чифте Бая в Пловдив (Миков, 2017). При посещения на място обаче, авторът установи, че става дума не за отделни графични елементи, а за богата и недокументирана композиция, изобразяваща пишна фасада на джамия (Фиг. 4). Мазилковият пласт, в който се открива композицията не може да бъде отнесен към XX век, и по всяка вероятност е по-ранен. От друга страна, под него се разкрива още един мазилков пласт, в който се четат отново елементи от плавателни средства, флорални мотиви и т.н.

Фиг. 4: Документирана от арх. Толева-Новак композиция в съблекалнята на Чифте Бая, Пловдив, 2019

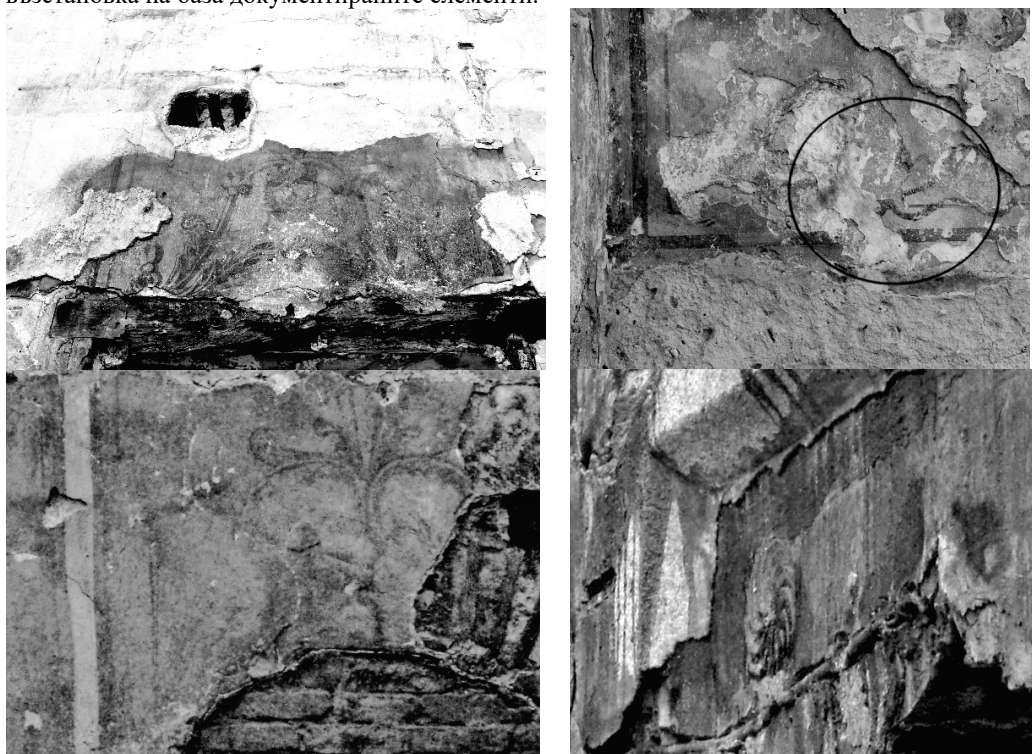
Подобни изображения не са изключения и имат редица аналози. Рисунки-графити се Охридските църкви “Св. Богородица Перивлепта” и “Св. София” (Овчаров, 1994), в болничния комплекс на Баязид II в Одрин (Миков 2017), Тарихи Хамам в Истанбул, както и в средновековни крайморски крепости на територията на Великобритания (Уивтън, Суонингтън, Солтхаус, Катедралата в Норуич, Маршам, Клей, Блейкни и др.) (Champion, 2015).

В следващият мазилков пласт се откриват наченки на две птичи изображения, и в частност - на пауни. Подобна техника на изобразяване на опашни и шийни пера се среща в средновековни манускрипти както в западната, така и в източната традиция (Manuscript Sacramentarium gelasianum, Psalter Netherlands, от Утрехте, 1290, Калила и Димна – 1310, Kitab Na't al-hayawan wa-manafi'ih, XIII век (<http://bestiary.ca/beasts/beastgallery257.htm>), и Aja'ib al-makhlukat - „Чудесата на сътворението“ от Ал-Казвини, в началото на XV век).

Фиг. 5: Останки от изображения на птици

Следващият положен мазилков пласт се отличава с наситени, тъмни цветове, изпълнен изцяло в духа на стенописите от първия период на възрожденските стенописи (краят на XVIII и първата третина на XIX век). Характерните тъмни, наситени, землисти тонове, пищната ръчно рисуванa орнаментация повлияна от западния барок, ритмичното обособяване на пана (проследявани в цялата височина на съблекалнята), подсирени с черни ленти и панделки и линии в турски синьо и ултрамарин, са силно увредени и могат да бъдат проследени само в откъслечни фрагменти. Понастоящем авторът работи по проект за възстановка на база документираните елементи.

Фиг. 6: Елементи от изписването от първи Възрожденски пласт

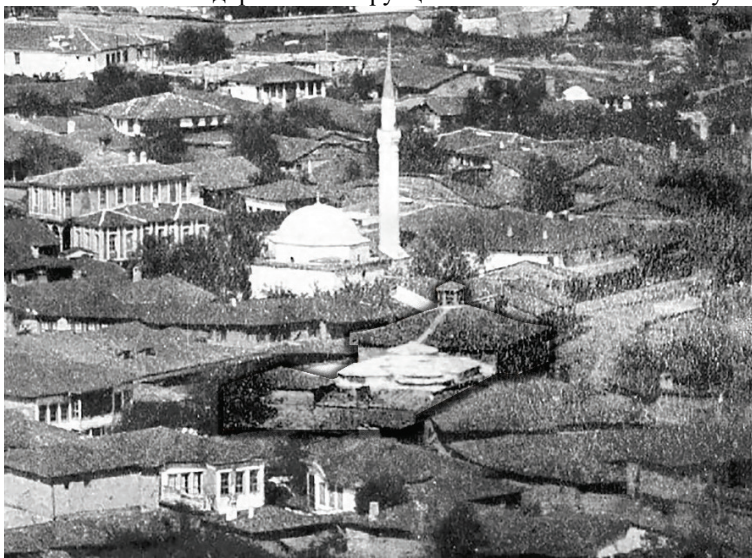
Следващият мазилков пласт се отличава с ярка, цветна хроматика (бяло, турско синьо, жълто, черно) и останки от изписани архитектурни елементи – колони, парапери, вази. Начинът на изписване не характерен за втория възрожденски период (втората третина на XIX век). За разлика от предходния мазилков пласт, тук орнаментацията се развива във височина – запазените фрагменти са на ниво втори етаж, около прозорците. Предвид

класическите пропорции на изписаните колони (Фиг. 7) и предвид нарастващото население на града, вероятно в този период се е появила и дървената галерия в съблекалнята. Нейното наличие е документирано в заснеманията, архивирани в НИНКН (1980те, 2015), но при разкриването на структурата на стените след пожара не се забелязва навлизане на дървените конструктивни елементи в зида, което говори за факта, че тя е вторнична на постройката. Именно тогава, вероятно са разпробити и прозоречните отвори на второ ниво. За съжаление този мазилков пласт е силно увреден и прочитането му става все по-голямо предизвикателство.

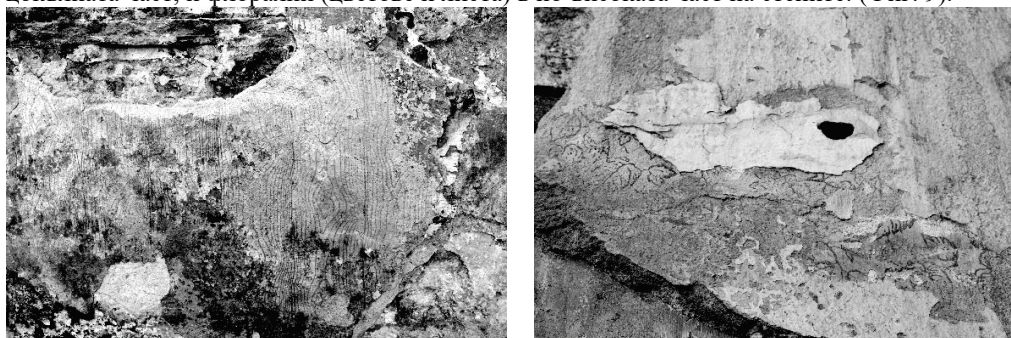
Фиг. 7: Елементи от изписването от втори Възрожденски пласт

Следващият строителен период е свързан с чирпанското земетресение от 1928 г. На снимка от 1892 година ясно се вижда покривът на банята, както и джамията Ташкьопрю с минарето си, разрушено по време на земетресението (Фиг. 8). Интерес буди фактът, че силуетът на покрива над съблекалнята е с характерна камбановидна крива и се различава значително от архивните снимки от 1930-те и 1970-те, в които покривът на съблекалнята в обикновен четирискатен покрив. Заснеманията извършени през 1990те показват, че покрива над съблекалнята е бил изпълнен с дървена конструкция и частичен сегментен купол.

Фиг. 8: Архивна снимка, 1892, Ени Хамам и Ташкьопрю джамия

От друга страна обаче, османските бани се изпълняват с тухлени куполи, богато орнаментирани (по подобие на Чифте Баня). Предвид факта, че османските бани са характерни с това, че съблекалнята е най-представителното помещение, че тя е именно пространствената доминанта, както и това, че не се срещат никъде дървени куполи, а основно тухлени, авторът изказва хипотезата, че първоначално куполът е бил традиционен, тухлен, а след земетресението и неговите разрешния - издигнат набързо, с по-лесна техника и по-евтини материали. Подобни случаи се проследяват и на други места в Пловдив (пример - къща Нишанян, при която характерният кобиличен фронтон е подменен с изцяло хоризонтална стреха и нов покрив). Допълнително основание за това е фактът, че плоски тавани и скатни покриви се срещат единствено при седжукските бани (Харбова, 1991). За вероятна „бърза“ реконструкция на покрива след земетресението говори и необичайното завършване на прозорците на второ ниво – сякаш похлупени от покривната конструкция. Към този период авторът отнася и следващият мазилков пласт, чийто завършек е с декоративни орнаменти, положени с ваяк. Орнаментите имитират дървесен фладер в цокълната част, и флорални (цветове и листа) в по-високата част на стените. (Фиг. 9).

Фиг. 9: Десени полагани с ваяк: имитация на дървесен фладер (ляво), флорални мотиви (дясно)

Затворени са окончателно прозоречните отвори на централната фасада. Вероятно към този период могат да бъдат отнесени и керамични плочки на пода в съблекалнята. По-късно към края на 1960-те и началото на 1970-те следва „реновиране“, в което е положена бетонова мозайка в къпалните, подмена е санитарията в тоалетната, част от каменните курни са заменени корита от лята бетонова мозайка, по стените в халветите и съджактълъка са положени керамични плочки (некалибрирани), а цоклите, и високата част на стените, заедно с куполите са третирани с блажна боя. Оформени са отвори за прекарване на кюнци от печките на дърва, използвани за отопляне, тъй като хипокаустът вероятно вече не е функционира. Банята запазва автентичната си функция до края на 1980-те, а впоследствие е превърната е магазин и склад за мебели от дървен масив. Към тази последна функция можем да отнесем окончателното затваряне на вторичния вход на северо-западната стена на съблекалнята. На 18 срещу 19 февруари 2016 г. при пожар изгаря най-представителната част – съблекалнята с дървения скатен покрив и сегментен купол, стълбата към галерията на второ ниво. Банята окончателно затваря врати и остава да се саморазрушава вследствие на метеорологичните условия.

Обобщение и бъдеща работа:

Проучването на недвижимата културна ценност от местно значение, продължило от февруари до октомври 2019 година, разкрива богата и пълна с обрати история на сградата. Като цяло, основната част от трансформациите се случват в съблекалото помещение, докато същинските бански помещения остават с минимални намеси). Техническите помещения са преизградени през годините, вероятно през XX век. С богата си история, този паметник, поставен в балкански, а и в европейски контекст, не губи от ценността си, а напротив – явява се свидетел на уникална амалагама от източни архитектурни и градоустройствени влияния и западноевропейски похвати на монументален синтез на изкуствата. Проследявайки еволюцията на декорацията в най-представителното помещение –

съблекалнята, и отличените множество слоеве с характерна специфика – рисунки-графити, стилизирани изображения на птици, традиционни възрожденски декорации, техники на полагане на десени с ваял и т.н. единствено насочват, че при подобен род архитектурни ценности има нужда от строга методология на проучване, така че всеки паметник да бъде изследван в нужната дълбочина и контекст, за да не се стигне до загуба на ценни сведения. Понастоящем авторът работи върху подробен анализ на рисунките-графити от Ени Хамам и възстановка на декоративната украса, която ще е обект на последваща разработка.

Използвана литература:

Златев, Тодор. *Българският град през епохата на възрождането*. Наука и изкуство, София 1955

Миков Любомир. *Османска архитектура и изкуство в България, Избрани студии Том1*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ - София 2012.

Миков, Любомир. *Джамии и месджиди в България (интериор, екстериор, декорация)*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ - София 2017.

Овчаров, Николай. *Разкопки и проучвания: Книга XVIII Рисунките-графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век*. Издателство Българска Академия на Науките - София 1987.

Овчаров, Николай *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония: Ново след Йордан Иванов*. Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1994.

Харбова, Маргарита. *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV-XVIII век*. Издателство Българска Академия на Науките - София 1991.

Champion, Matthew. *"Medieval ship graffiti in English churches: interpretation and function."* The Mariner's Mirror 101, no. 3 Taylor & Francis 2015 (стр. 343-350).

За автора:

Арх. Нина Толева-Новак (ntoleva@gmail.com) специализира в областта на опазването на недвижимото културно наследство към Екол де Шайо (Франция), разработва докторантура в областта на история и теория на архитектурата към Университет по архитектура, строителство и геодезия в София. Има втора завършена магистърска степен по Артмениджмънт. Понастоящем работи като главен експерт „Култура и културно наследство“ към Община Пловдив.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

АКРЕДИТАЦИЯТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Вера Хаджиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ACCREDITATION AS A CONDITION FOR THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION

Vera Hadzhieva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract

Accreditation is the formal recognition of the technical and organizational competence by the conformity evaluation body to perform certain services in conformance with standards or technical regulations, as described in its scope of accreditation. The National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA) assists in improving the quality of higher education through periodic institutional and program evaluation and accreditation of higher education institutions in Bulgaria, by evaluating projects to open new higher education institutions and major units, and by post-accreditation monitoring and control.

Keywords

Accreditation, evaluation, conformity evaluation, standards, National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA), quality, higher education, higher education institutions.

Въведение

Развитието на висшето образование (ВО) в условията на пълноправно членство на България в Европейския съюз налага нови виждания и подходи на държавата за осигуряване на конкурентноспособно образование. В съвременните условия осигуряването на качеството на обучение и на преподавателския състав е важна задача за всички висши училища (ВУ-а) и научни организации и осигурява тяхната конкурентоспособност. Външното оценяване от Националната агенция за оценяване и акредитация (НАОА) и получаване на акредитация е част от дейността, свързана с осигуряване на качеството. Акредитацията е признание за ВУ, че е част от националната система за ВО, с право да дава дипломи за ВО, удостоверения и други документи, признати на национално и европейско ниво.

1. Отговорни институции и същност на акредитацията

Вътрешно оценяване и повишаване на качеството. Институциите за ВО имат изградени собствени вътрешноуниверситетски системи за осигуряване на качеството, с основна задача да извършват оценяване на учебния процес и развитие на човешките ресурси. Вътрешните системи за оценка на качеството на университетите са цели на оценителните дейности на НАОА. *НАОА е независим специализиран държавен орган със своя собствена история и постижения, осигуряващ отчетността и прозрачността на учебната и изследователската дейност на автономните институции на ВО.*

Външно оценяване. НАОА е създадена през 1996 г. и понастоящем е единственият специализиран държавен орган отговорен за независимото оценяване на качеството на ВО и акредитацията на институциите за ВО. НАОА трябва да гарантира спазване на стандартите за качество, а също така и да осигурява общественото доверие за прецизността на направените от нея оценки и препоръки. През последните години усилията на НАОА се свързват с пълното въвеждане и хармонизиране на националната система за осигуряване на качеството в съответствие с *Европейските стандарти и насоки*. От 2008 г. НАОА е приета за пълноправен член на *Европейската асоциация за осигуряване на качеството на висшето образование (ENQA)*¹ и е вписана в *Европейския регистър за осигуряване на качеството на висшето образование (EQAR)*².

Акредитацията е признаване от НАОА на правото на ВУ-а да дават ВО по образователно-квалификационни степени в определени области, професионални направления и по специалностите от регулираните професии чрез оценяване качеството на тяхната дейност. Оценяването и акредитацията имат за цел да стимулират ВУ-а да развият своя потенциал и да повишават и поддържат качеството на предлаганото образование. Резултатите от акредитацията се отчитат при формиране политиката на държавата към ВУ. НАОА оценява проектите за откриване и преобразуване на ВУ, факултет, филиал и колеж, както и за откриване на професионални направления и специалности от регулираните професии. На акредитацията подлежи и правото на ВУ-а и организации да провеждат обучение по образователна и научна степен "доктор" по научни специалности.

Акредитацията на ВУ-а представлява своеобразна гаранция за качеството на учебния процес в тях. От гледна точка на предоставянето на ВО има два основни вида акредитация: *институционална и програмна*. *Институционалната акредитация* показва дали ВУ отговаря на стандартите, възприети като задължителни от съответната образователна система. *Програмната акредитация*, дава възможност на студентите да получават съответни дипломи за ВО. Тя може да бъде поискана от ВУ след получаване на институционална акредитация. Отделно от тези две акредитации, ВУ-а могат да бъдат акредитирани и от други академични организации, например за правото да членуват в тях или за правото да провеждат изпити за професионална квалификация. *Оценка на проекти* за откриване на факултети, филиали, професионални направления и на специалности от регулираните професии може да бъде поискана от ВУ, което е получило институционална акредитация.

Външната оценка от НАОА включва оценка на работата за вътрешното осигуряване на качеството на ВУ-а по следните стандарти:

- Политика и процедури за гарантиране на качеството;
- Утвърждаване, мониторинг и периодична оценка на учебните планове и на присвояваната квалификация;
- Оценка нивото на знания на студентите;
- Гаранция на качеството и компетентността на преподавателския състав;
- Образователни ресурси и системи за поддържане на студентите;
- Система за информиране;
- Система за информиране на обществеността.

Процедурите по оценяване и акредитация и свързаната с тях документация са:

- процедури за институционална акредитация и документация по изпълнението им;
- процедури за програмна акредитация на специалности и научни специалности от регулираните професии и документация по изпълнението им;

¹ ENQA – The European Association for Quality Assurance in Higher Education;

² EQAR - The European Quality Assurance Register for Higher Education.

- процедури за програмна акредитация на професионални направления и на научни специалности извън тези от регулираните професии и документация по изпълнението им;
- процедури за оценяване на проекти и документация по изпълнението им;
- процедури за акредитация на средата за дистанционно обучение и за акредитация на специалности, в които се обучават студенти в дистанционна форма на обучение;
- процедури за разкриване или преобразуване на ВУ или основно звено/филиал;
- процедури по следакредитационен контрол.

Мисията на НАОА е обвързана с националните цели, отразяващи ролята на ВО в общественото развитие. Политиката и дейността на НАОА съдействат за постигането на тези цели. Мисията е обвързана със Закона за висшето образование (ЗВО). НАОА има капацитет да изпълнява тази мисия в изграждащото се европейско пространство за ВО в съответствие с разработените и взаимно съгласувани стандарти, критерии и указания за управление на качеството. НАОА разширява участието си в общоевропейския процес на изграждане на европейска мрежа на националните системи на отделните страни членки за оценка на качеството на ВО и за изграждане на системи и механизми за съпоставимост на тяхната дейност. За целта НАОА провежда последователна политика за партньорство с чуждестранни обществени власти, компетентни в областта на европейското пространство за ВО. Една от основните цели на тази политика е последователното прилагане у нас на *“Стандартите и насоките за осигуряване на качеството в Европейското пространство за висше образование”*, като се отчитат и националните традиции в областта на ВО. За целта Акредитационният съвет (АС) е приел специален документ *„Методически насоки за прилагане на документа “Стандарти и насоки за осигуряване на качеството в Европейското пространство за висше образование” на ENQA в работата на експертните групи на НАОА. Международното признание на НАОА към Министерския съвет на Република България (РБ) като компетентен обществен орган в Европейското образователно пространство и като национален орган за външно оценяване на качеството на ВО на РБ е легитимирано от официалните отношения на агенцията с международни институции и организации. За обогатяване на съдържателната страна на критериите и процедурите за външно оценяване на качеството на ВО с опита на останалите европейски страни, АС привлича в определени процедури и експерти от други държави. Участието на международни експерти се смята за важно в сравнително малка страна като България. За изпълнение на политиката на НАОА за партньорство със заинтересованите институции Председателят на НАОА представлява НАОА в чужбина и координира връзките и взаимоотношенията на Агенцията с чуждестранните партньори. Международните контакти и споразумения на НАОА са важен механизъм за повишаване качеството на външното оценяване, както чрез обмяна на добри практики със сродни европейски институции, така и с възможностите за сравняване на практика на ефективността на прилаганите в отделните страни системи.*

2. Подходи и методи за осигуряване на качеството

Приетите критерии за институционално оценяване и акредитация допълнително се развиват в съответствие със стандартите, определени в *Насоките за осигуряване на качеството в Европейското пространство за висше образование*. Оценяването при акредитацията се извършва по четирибална система, включваща оценките: "много добра", "добра", "задоволителна" и "незадоволителна". Срокът на валидност на акредитацията е 6 години, когато получената оценка е "много добра" или "добра", и три години – при "задоволителна" оценка. При получена "незадоволителна" оценка се прави отказ за акредитация. ВУ-а нямат право да провеждат обучение по специалности от неакредитирани професионални направления или неакредитираните специалности от регулираните

професии и да издават на завършилите ги лица дипломи. Неакредитираните ВУ-а не получават държавна субсидия и по никакъв начин не се финансират от държавата. Повечето ВУ-а разработват и публикуват правила и процедури, отнасящи се до проверката и оценяването на постигнатите резултати от обучението и присъдените кредити. Главните принципи на системата за оценяване на академичните постижения на студентите, въведени във всяко висше училище, са:

- систематичен подход на оценяване по време на целия образователен процес;
- обективност при оценяването на разнообразните академични постижения на всеки отделен студент на теоретично и практическо ниво;
- прозрачност на механизма на оценяване чрез критерии, които са предварително обявени, и посочване на важността на участието на всеки студент в учебната дейност за крайната оценка по всеки отделен предмет;
- съответствие на резултата от оценяването със степента на придобита компетентност, според конкретните образователни цели за всеки предмет;
- образователни постижения, сравними с тези на другите ВУ-а.

Използват се различни *подходи за включване на студентите във всички етапи на процесите за оценяване* – при изготвяне на доклада за самооценка на ВУ, при посещение на експертната група (ЕГ) на НАОА, като участник в ЕГ и като член на АС, вземащ решението. Във всички ВУ-а е предоставена възможност на студентите да участват при изготвянето на самооценката доклад и да разговарят с членовете на ЕГ. НАОА разработва собствен модел, който дава окуражителни резултати. Той предоставя възможност на студентите да участват в ЕГ-и, но не като техни пълноправни членове. Номинираният по специална процедура студент представя независим доклад, с който ЕГ се запознава, преди да изготви становището си. Този подход отчита обстоятелството, че студентът е компетентен в някои области, като учебната (например съдържание на учебните планове и програми, качество на преподаването и др.), обслужващата (административно обслужване, състояние на библиотеки, информационни центрове), социалната и културната среда и др.

Експерти за външно оценяване. АС в изпълнение на своите правомощия, възложени му от ЗВО, формира екип от експерти за външно оценяване чрез подбор по документи, който включва: експерти от РБ; експерти представители на студентите и докторантите; чуждестранни експерти. В банката се съдържат данни от творческата биография на всеки експерт, с което се облекчава работата за подбора на експерти, които да се включат в конкретна процедура. Редът и начинът на номинирането и утвърждаването на експертите, както и формирането на ЕГ се регламентират от Правилника за дейността на НАОА, както и от следните документи:

- изисквания за подбор на експерти за извършване на процедури за институционална акредитация и оценяване на проекти;
- правила за участие на студенти и докторанти в процедури за оценяване и акредитация;
- правила за привличане на чуждестранни членове за участие в процедури за оценяване и акредитация;
- информационна карта за утвърждаване на външна експертна група.

Заклучение

НАОА е независим специализиран държавен орган със своя собствена история и постижения, осигуряващ отчетността и прозрачността на учебната и изследователската дейност на автономните институции в ВО. НАОА се стреми оптимално да си сътрудничи със заинтересованите лица и да осъвременява дейността си, търсейки най-добрите методи и подходи за повишаване на качеството на ВО. Членството в ENQA и сътрудничеството с организации от Европейското образователно пространство е приоритет. Усилията на

Агенцията за прилагане на националните и европейските стандарти във ВО се подкрепят от Съвета на ректорите, от националното представителство на студентските съвети, професионалните асоциации и научни институти.

Литература

[1] https://eacea.ec.europa.eu/homepage_en

[2] <https://neaa.government.bg/>

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**СТАНДАРТИ И НАСОКИ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО
В ЕВРОПЕЙСКОТО ПРОСТРАНСТВО
ЗА ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ (ESG)**

Вера Хаджиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**QUALITY ASSURANCE STANDARDS AND GUIDELINES IN THE
EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA (ESG)**

Vera Hadzhieva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract

The standards for quality assurance, which are separated into three parts, are inextricably linked. Together they form the basis of the European Framework for Quality Assurance in Higher Education. Establishing conformity between the criteria system of the National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA) and the standards applies to each of the three parts, i.e. the conformity with internal quality assurance is directly related to and consistent with the external quality assurance also of the relevant agencies. The principles of European standards, in their unity, emphasize that higher education institutions have the primary responsibility related to the quality of education, taking into account the needs of students, stakeholders and society.

Keywords

Standards, quality, European Higher Education Area (ESG), higher education, National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA), higher education institutions.

Въведение

България е една от първите страни, която чрез създаване след 1996 г. на Националната агенция за оценяване и акредитация (НАОА), стимулира висшите училища (ВУ-а) да пренастроят управленските и образователните си програми в духа на изискванията на Болонската декларация¹.

Стремешът към икономика, основана на знанието и конкуренция на пазара на труда засилва интереса към висшето образование (ВО) в Европа и се налага необходимост от по-подробна, надеждна и сравнима информация за качеството на предоставяната образователна услуга. Вследствие на това системата за осигуряване на качество на ВО се развива и обогатява и е от особена важност. Тя е насочена към съблюдаване на основните стандарти за качество. Оценката и мониторингът върху качеството на образователния процес са задължителна част от развитието на ВО. (Vucova, Arabadzhieva, 2016)

¹ Декларацията, подписана от министрите на ВО на 29 страни в Болоня, постави през 1999 г. началото на най-значимия общ европейски процес в политиката на реформи на ВО в Европа, т. нар. Болонски процес. Смисълът на процеса е насочен към една основна цел – създаване на Европейско пространство за висше образование.

1. *Качеството на висшето образование в България в контекста на Европейското пространство за висше образование* (Vucova, Arabadzhieva, 2016)

В Европейското пространство за висше образование се разглежда и следи работата на различните системи за осигуряване на качеството в областта. Наблюдават се два типа отговорни органи или агенции, които гарантират качеството на образователната услуга. Едните могат да разрешат или откажат акредитирането на дадена програма или дори институция, а другите имат по-скоро консултативна функция. Първият вид институции се определят като *надзорни*, т.е. тяхна цел е да следят за осигуряването на качество над определен праг. Основната им роля е да гарантират нормални условия за провеждането на образователния процес. При втория тип агенциите отчитат нивото на качество, като целта им е да го повишат и да помогнат за доброто му управление. Повечето системи за контрол на качеството са от първия вид и упражняват надзор, България също прилага този модел. В някои случаи оценките на тези органи имат пряко влияние върху финансирането на университетите. В България НАОА акредитира програми, но оценката ѝ не е включена директно във формулата за финансиране. Органите, стимулиращи повишаването на качеството, имат по-голямо влияние върху ресурсите, получавани от институциите. Като част от едно общообразователно пространство, се очаква страните членки на Общността да изградят доверие между своите системи за ВО. Това поражда въпроса има ли възможност оценките на качеството да бъдат изготвяни от чуждестранни агенции, като се запазва условието всички да са подчинени на общите европейски стандарти. Някои държави го прилагат, други – епизодично. В България е задължителна оценката на НАОА, без последната да включва в комисиите си чуждестранни експерти. Има обаче и отделни случаи, когато акредитация е присъдена от чуждестранни специализирани структури – в този смисъл университетите са свободни да потърсят такава и от международни органи.

2. *Стандарти и насоки за осигуряване на качеството в Европейското пространство за висше образование*

През последните десет години в Европа бе постигнат значителен напредък в осигуряване на качеството, както и в други направления на Болонския процес, като квалификационни рамки, насърчаване използването на схемите за признаване, базирани на обучителните резултати, прилагане моделите на компетенции и др. Всичко това допринася за все по-пълно преминаване към парадигмата на обучение, насочено към студента. През 2005 г. министрите в Европа, отговорни за ВО, приемат и адаптират „Стандарти и ръководство за осигуряване на качеството“ (ESG²) в Европейското образователно пространство. То е подготвено от т. нар. „група Е4“, и по конкретно от Европейската асоциация за осигуряване на качеството във висшето образование – ENQA (The European Association for Quality Assurance in Higher Education) в сътрудничество с Европейския студентски съюз – ESU (European Students' Union), Европейската асоциация на институциите за висше образование – EURASHE (The European Association of Institutions in Higher Education) и Европейската асоциация на университетите – EUA (The European University Association). През периода 2012 – 2015 г. стандартът ESG е ревизиран многократно с цел „да се усъвършенства яснотата, приложимостта и полезността, в това число и обхватът“. Това води до приемането на новия стандарт ESG 2015 през май 2015 г. на конференцията на министрите в Ереван. Замисълът е ESG 2015 да се прилага като модел за осигуряване на качеството за всяка институция от ВО, независимо от цикъла на обучение или формата на предоставяне на образователната услуга. Основната цел на стандарта е чрез него да се допринесе за общото разбиране за съдържанието на осигуряване качеството на учене и преподаване сред всички заинтересовани от крайния резултат. Фокусът на ESG

² The Standards and guidelines for quality assurance in the European Higher Education Area (ESG).

2015 е върху аспектите на осигуряване на качеството, свързани с обучителния процес и преподаването във ВО, в това число в средата за дистанционно обучение и връзката с изследванията и иновациите. Понастоящем в Европа функционира сложна система от национални и наднационални структури, регулиращи осигуряването на качеството, провеждащи изследвания и разработка на нови концепции и средства, насочени към модернизиране и иновации с краен резултат максимално съответствие със световните тенденции и добри практики. (Penchev, 2017)

Основната цел на Стандартите и насоките е да допринасят за общото трансгранично и сред всички заинтересовани страни разбиране на осигуряването на качеството на обучение и преподаване. Стандартите за осигуряване на качеството са разделени на три части: 1. Вътрешно осигуряване на качеството; 2. Външно осигуряване на качеството; 3. Агенции за осигуряване на качеството. Трите части са неразривно свързани помежду си и заедно формират основата на Европейската рамка на качеството. Стандартите определят договорени и възприети практики за осигуряване на качеството във ВО и следователно би трябвало да бъдат взети под внимание и спазвани. [5]

Част 1. Стандарти за вътрешно осигуряване на качеството

- 1.1. Политика за осигуряване на качеството;
- 1.2. Разработване и одобряване на програмите;
- 1.3. Обучение, преподаване и оценяване, фокусирани върху студента;
- 1.4. Прием, развитие, признаване и сертифициране на студентите;
- 1.5. Преподавателски състав;
- 1.6. Учебни ресурси и подпомагане на студентите;
- 1.7. Управление на информацията;
- 1.8. Информация за обществеността;
- 1.9. Текущ мониторинг и периодичен преглед на програмите;
- 1.10. Циклично външно осигуряване на качеството.

Част 2. Стандарти за външно осигуряване на качеството

- 2.1. Разглеждане на вътрешното осигуряване на качеството;
- 2.2. Разработване на методологии, годни за целта;
- 2.3. Процедури по изпълнението;
- 2.4. Експерти за партньорски проверки;
- 2.5. Критерии за резултатите;
- 2.6. Докладване;
- 2.7. Оплаквания и обжалване.

Част 3. Стандарти за агенциите за осигуряване на качеството

- 3.1 Дейности, политика и процедури за осигуряване на качеството;
- 3.2 Официален статут;
- 3.3 Независимост;
- 3.4 Тематичен анализ;
- 3.5 Ресурси;
- 3.6 Вътрешното осигуряване на качеството и професионалното поведение;
- 3.7 Цикличен външен преглед на агенциите.

3. Прилагане от НАОА на Стандартите и насоките за осигуряване на качеството в Европейското пространство за висше образование [3, 4]

НАОА, съобразно своя статут и пълномощия, прие критериална система за оценяване и акредитация /2011 г./, запазвайки съвместимостта с Европейските стандарти. Въз основа на натрупания опит през годините, агенцията обогати своите действия в осъществяването на обективен, прозрачен и последователно прилаган акредитационен процес. Това даде възможност да бъде потвърдено нейното пълноправно членство в ENQA. Постигнатият напредък в Европейското пространство за висше образование обуслови новата актуализирана версия на „Стандарти и насоки за осигуряване на качеството в

Европейското пространство за висше образование“ /ESG/, одобрена от Конференцията на министрите в Ереван /май 2015 г./. За НАОА прилагането на ESG е осъзната отговорност и необходимост за надграждане на постигнатото в непрекъснатия процес за повишаване качеството на ВО и за утвърждаване на общото трансгранично разбиране за осигуряване култура на качеството на обучение. Търсенето на съответствието на българското външно оценяване с европейските стандарти наложи приемането от Акредитационния съвет (АС) на Програма и План за действие /октомври 2015 г./. Като се придържа към обхвата, целите, принципите и подхода на Европейските стандарти, НАОА прие критериална система за оценяване, акредитация и на акредитационните процедури /октомври 2016 г./.

Предложената критериална система на НАОА е за институционалната и програмната акредитация на професионални направления и специалности от регулираните професии, за акредитиране на докторски програми и за оценяване на проекти. Критериите за всички акредитационни процедури имат обща логика и основни съдържателни характеристики, които са в съответствие с Европейските стандарти. Това се отнася за всички документи, които регламентират реда за работа и необходимата документация за провеждане на дадена акредитация. Процедурите и наборът от документи, свързани с различните видове оценяване и акредитация, са обявени и достъпни на сайта на Агенцията, като ВУ-а се уведомяват и информират официално за тях. Стартирането и провеждането на процедурите за външното оценяване на качеството, което НАОА е задължена да извършва и съгласно Закона за висше образование (ЗВО), са съобразени с националното законодателство и със Стратегията за развитието на висшето образование в Република България за периода 2014 г. – 2020 г. Образователните институции следва в самооценяващите доклади да разкрият и да докажат прилагането на европейските стандарти чрез изпълнението на приетата от НАОА критериална система.

Заклучение

Контролът на качеството е специфично-приложим към всеки конкретен университет. Стремещт трябва да бъде гарантиране на по-високи резултати и прозрачност на процесите. За да се постигне това, е необходима сравнимост. Резултатите на сходни или подобни институции за ВО трябва да могат да бъдат съпоставяни, за да се определи мястото на конкретното ВУ по отношение на даден параметър. В това отношение Европейските стандарти и насоки за осигуряване на качеството имат съществено значение. Приложени в достатъчно университети, те ще осигурят обща политика при контрола, актуална информация за заинтересованите страни и стимулиране на университетите за постигане на качествена образователна услуга. Повишаването на качеството на образователната услуга ще допринесе за увеличаване на конкурентоспособността на университетите в страната. Постоянният мониторинг на резултатите и прилагането на инструменти за прозрачност ще създадат благоприятна среда за ефективен и качествен образователен процес и адекватна отчетност пред обществото. (Vucova, Arabadzhieva, 2016)

Литература

- [1] Penchev, R. Standarti i nasoki za osiguriavane na kachestvoto v Evropeiskoto prostranstvo za visshe obrazovanie (ESG) i razvitie na distancionното obuchenie v Mejdunarodното visshe biznes uchilishte. 2017.
- [2] Vucova, A., M. Arabadzhieva. Kachestvo na vissheto obrazovanie v Balgariia v konteksta na Evropeiskoto prostranstvo za visshe obrazovanie – problemi i vazmojni resheniia. Strategii na obrazovatelната i nauchната politika. 4, 2016.
- [3] https://eacea.ec.europa.eu/homepage_en
- [4] <https://neaa.government.bg/>
- [5] <https://vestnikstroitel.bg/>

ОСОБЕНОСТИ НА ПРАВНОТО РЕГУЛИРАНЕ В ДИГИТАЛНАТА СРЕДА

Георги Михайлов

Правно-исторически факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“

FEATURES OF LEGAL REGULATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Georgi Mihaylov

Faculty of Law and History at South-West University "Neofit Rilski"

Abstract

The article analyses the basic features of legal regulation and the digital environment that influence lawmaking in this area. The specifics of the global reach of digital space are examined and on this basis are proposed criteria for quality legal regulation.

Keywords: legal regulation, digital environment, lawmaking, international legal regulation, quality of lawmaking;

Въведение

Предизвикателствата пред съвременното правно регулиране са от най-различно естество. Динамиката, с която се развива глобализиращото се общество предполага възникването на нови и усложнени форми на социално взаимодействие, които се нуждаят от справедлива и полезна за обществото правна уредба. Специфична е и самата среда, в която се развиват много от новите значими форми на социално взаимодействие. Спецификите се изразяват в специфичните високотехнологични и информационни условия, които при това са наднационални и глобални. В резултат на тези особености правотворческата дейност трябва да съблюдава спецификите на: обектите на правното регулиране в дигиталната среда; взаимодействащите си правни субекти, които често са от различна националност и ръководят действията си от различни държавни законодателства; и съдържанието на обществените отношения, които правото трябва да институционализира, балансирайки между различните правни интереси; Въз основа на тези особености в статията е направен опит за анализ и посочване на базови критерии за осъществяване на правно регулиране в сферата на дигиталната среда.

Правното регулиране

Правното регулиране представлява институционално уредена процедура, осъществявана от компетентен държавен орган, която има за предназначение да уреди справедливо и функционално обществените отношения. Във все по-динамично развиващото се съвременно общество предизвикателствата пред правното регулиране на обществените взаимодействия нарастват успоредно с новите сфери на обществения живот, които правото се опитва да уреди. Колкото по-развита и усложнена е социалната среда, толкова по-широкообхватно и усложнено е правото, което се стреми да създаде ред и предвидимост.

Технологичното развитие, тежката промишленост и новата дигитална среда предполагат адекватно ново правно регулиране, което да отговори на новите обществени

потребности. За постигане на тази цел е необходимо да се следват известните в правната теория структурни елементи от правотворческата дейност, които се тълкуват през призмата на новите предизвикателства и техните особености.

Елементите, изграждащи структурното съдържание на правното регулиране се подреждат по следния начин: 1) предмет на правно регулиране; 2) способности за правно регулиране; 3) метод за правно регулиране; и 4) цели на правното регулиране (Mihaylov, 2014: 7-11). В изброената последователност те са взаимнообусловени и създават предпоставки за ползотворен анализ на материята от обществени отношения, подлежаща на правно регулиране и юридическите средства за неговото осъществяване.

Споменатите структурни елементи изграждат своеобразна формула на правното регулиране, чиито елементи в съответната последователност и съвкупност, предполагат последваща функционална ефективност и на самите юридически предписания.

Въпросът за качеството на правното явление е актуален откакто правото се превръща в основен инструмент за конструиране и функциониране на държавните общности. От дълбока древност до наши дни правото е основен социален регулатор, чиято ефективност обуславя организацията и развитието на социалните взаимодействия в обществото. В стремежа си да регулират, нормират и моделират зобикалящата ги действителност, хората използват силата на правото, като социален регулатор за постигане на определени цели.

Дигиталната среда

Съвременното правно регулиране се реализира в коренно различна и бурно променяща се среда от тази през XX век. С развитието на високите технологии, интернет и дигиталните средства се променя средата и обществените отношения, развиващи се при новите условия (Роров, 2019). Това обстоятелство предполага и новите предизвикателства пред правното регулиране и цялостната правотворческа дейност при осъществяване на нейните функции. Предизвикателството в това отношение се изразява в особеностите на дигиталната среда, представляваща обект на правно регулиране (Kolev, Tsakova, 2015: 45-47).

Дигиталната среда се разглежда като глобална мрежа, която се състои от всички ресурси, необходими за потребителите и свързани с цифровата мрежа. Тя съединява целия свят чрез цифровите технологии. Дигиталната мрежа включва услуги, приложения и файлове на уеб страници. Чрез присъединяването към тази мрежа хората от различни точки на земното кълбо могат да общуват и да споделят своите знания (Роров, 2019: 26).

Значимо място в дигиталната среда и развитието на обществените взаимодействия заемат и социалните мрежи. Като част от дигиталната среда, те също представляват платформа за развитие на обществените отношения и появата на нови форми на социално взаимодействие. Основателно е да се твърди, че „социалните мрежи са платформа, която отразява пулса на обществото, показва проблемите, социалното напрежение и активизира заявяването на гражданска позиция” (Angelova, Hristova, 2018). В социалните мрежи се осъществява постоянно взаимодействие между правните субекти, засягащо значими обществени и лични интереси, което предполага регулиране от правото в лицето на правотворческата дейност. Това предизвикателство се усложнява в голяма степен от наднационалния характер на дигиталната среда и социалните мрежи, което предполага международно сътрудничество и постигането на консенсус.

Правното регулиране и дигиталната среда

Следвайки описаната функционална същност на правното регулиране в областта на дигиталната среда, е необходимо да се отчетат нейните специфики през призмата на гореописаната структурна формула за осъществяване на правотворческа дейност. Определящ акцент в тази насока, очертаващ особеностите на правотворческата дейност, се

явява специфичният обект на правно регулиране – отношенията, които се развиват в дигиталната среда.

При правното регулиране на обществени отношения, осъществявани в рамките на дигиталната среда, следва да се има предвид, че те се осъществяват от разстояние. Взаимодействащите си субекти не се намират в пряк физически контакт помежду си. В немалко случаи взаимодействието между субекти от различно разстояние надхвърля национални граници и предполага колизии между законодателствата на различни държави. Правната уредба, производна от различните източници и културни особености, често представлява пречка или създава затруднения за осъществяването на международни отношения, осъществявани в областта на дигиталната среда. Разбира се, може да бъде направен опит тези затруднения да бъдат преодоляни чрез създаване на международни нормативни актове, които да регулират правно специфичните взаимодействия в дигиталната среда. Подобен мащабен международен нормативен акт за борба с фалшифицирането и нарушаването на авторските права в дигиталната среда беше международното споразумение АСТА. То беше отхвърлено с решение на Европейския парламент от 4 юли 2012, което блокира неговото действие на територията на Европейския съюз.

Особено предизвикателство за правното регулиране в дигиталната среда представляват обекта и съдържанието на правните конструкции. Много от създаваните и ползвани обекти (блага) в областта на дигиталното пространство представляват продукти на интелектуална дейност и следва да се ползват с авторски права. Те също се нуждаят от специфична закрила, която на свой ред се усложнява от глобалното въздействие на дигиталната среда и все по-популярните и развиващи се в нея социални мрежи.

Обектите на правната действителност в дигиталната среда имат специфична същност (Stanin, 2009: 171-174), която се оценява различно от отделните държави. Някои държави дори забраняват използването на социални мрежи и някои интернет страници. Това са държави, които имат предимно авторитарни режими на управление и различна оценка спрямо естествените права и свободата в качеството им на обществени и юридически ценности. В резултат на тези ценности различия в международните отношения се затруднява и правното регулиране в областта на дигиталната среда. За преодоляване на тези трудности трябва да се постигне съгласие между държавите, които съгласуват своите оценки при регулирането на отношенията в дигиталната среда и създаването на наднационална правна рамка. Интересен пример в тази насока може да бъде посочен в лицето на действащата европейска директива относно авторското право в цифровия единен пазар, която държавите – членки на ЕС трябва да транспонират в срок от 24 месеца от нейното утвърждаване в националните си законодателства.

Независимо от сложността на материята и противопоставящите се възгледи относно правното регулиране, международното взаимодействие и правотворческата дейност, правещи опит за ефективно регулиране на взаимодействията в дигиталната среда, трябва да продължат.

Заключение

В заключение следва да се посочи, че гореописаната формула за правно регулиране заедно с нейните структурни елементи следва да се приложи за регулиране в дигиталната среда. Специфичният характер на обекта на правно регулиране – дигиталната среда предполага съответните способности (начини) за правно регулиране – разрешаващи, задължаващи или забраняващи. На свой ред въз основа на обекта и избраните съобразно него начини за организация на отношенията, се формира съответният метод на правно регулиране – императивен или диспозитивен. И накрая, съблюдавайки интересите на преобладаваща част от засегнатите от взаимодействията субекти, се определя целта на правното регулиране. Субектите, осъществяващи правотворческата дейност в областта на

дигиталната среда, следва да съгласуват позициите си по отношение на изброените по-горе елементи от формулата за правно регулиране.

Важно е също така да се отбележи, че поради глобалното въздействие на дигиталната среда и историческите, културните, икономическите и др. различия между различните държави, правното регулиране в тази сфера трябва да съблюдава като основен критерий общочовешките ценности и естествените права.

Литература:

Angelova, Sl. & Hristova, L. (2018). Efektivnost na sotsialnite mrezhi za politicheski PR v predizboren period. *Journal of Pravo, Politika, Administratsiya*. Br 2r 2018: <http://www.lpajournal.com/wp-content/uploads/2018/02/S-Angelova-Full-text.pdf>

Kolev, T. & Tsakova, I. (2015) Pravo i internet. Vavedenie v pravoto i pravnoto regulirane na virtualnoto prostranstvo. Sofiya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 45-47

Mihaylov, G. (2014). Matritsa na pravotvorcheskata deynost. // Elektronen sbornik na Rusenskiya universitet „Angel Kanchev“: Sbornik dokladi na studentska nauchna sesiya – SNS'14, 7-11 <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2014/Law.pdf>

Popov, N. (2019). Konstitutsionno pluralistichnata demokratsiya i digitalnata sreda. // Izsledvaniya na pravnite problemi v digitalnata sreda. Blagoevgrad: UI „N. Rilski“, s. 26

Stanin, M. (2009). Obekti na pravната deystvitelnost. Blagoevgrad: UI „N. Rilski“, 171-

174

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ЕВРОПЕЙСКИ И НАЦИОНАЛНИ ПОЛИТИКИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ СРЕЩУ ОТПАДАНЕТО НА ДЕЦА ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА В РАННА ВЪЗРАСТ

Евгения Михайлова

ПУ „Паисий Хилендарски“, ДГ „Зора“, Неделино

EUROPEAN AND NATIONAL POLICIES FOR PREVENTION AGAINST CHILDREN DROPPING OUT FROM THE EDUCATIONAL SYSTEM AT AN EARLY AGE

Evgeniya Mihailova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv, DG „ZORA“ Nedelino

Abstract. In this paper we examine European and national documents whose purpose is to overcome the dropout of children from the educational system at an early age. We point out the negatives of early dropout for the labor market, economic growth and social policy of the European Union. We study the statistical data on prevention results. Based on research and personal observation we give some ideas for improving the work with children at risk.

Key words: overcoming, dropout of children, educational system

Темата за превенцията срещу ранното отпадане на децата от образователната система набира актуалност в настоящия момент, но всъщност това е основен проблем за социалната педагогика още от началото на XX век. В нововъзникналата научна област се интерпретират множество въпроси, чрез които „социалната педагогика търси начини за запазване на целостта на обществото и превръщането му в съобщество“ (Kuteva-Tsvetkova, 2008: 7).

Съвременната превенция срещу отпадането на децата от образователната система в близкото минало всъщност е била практическа социална педагогика, координирана дейност на държавните институции, насочена към семейството, към уязвими социални групи, към интеграция на малцинствата. Превенцията е организирана, целенасочена дейност за оказване помощ на личността за преодоляване на трудностите при социалното включване.

Ранното отпадане на децата от образователната система е световен проблем, който се изразява в нарушената връзка между ученик – училище – социум. Липсата на образование води до бедност и предизвиква деструктивни и девиантни прояви. Отпадането от училище трябва да бъде политически приоритет, обвързан както със съвременността, така и с бъдещото развитие на обществото. Ранното отпадане се дължи на съдържанието на учебните програми и на състоянието на обучаващата среда. Проблемът за отпадането се вписва в много по-широка мрежа от социокултурни въпроси, за които следва да се търсят решения.

На първо място е необходимо да се осмисли възможността за повишаване на мотивацията на децата от уязвимите групи. Употребяваме стандартно фразата „децата от уязвимите групи“, но зад това понятие стоят съвсем различни групи подрастващи, спрямо които следва да има

диференциран подход. В една от групите учениците имат физически увреждания. В друга група подрастващите стават жертва на семейни конфликти. От преживения стрес децата губят правилната ориентация в социума, депресират се, по-често се разболяват и отсъстват от училище. Често тези деца придобиват и асоциално поведение.

Най-често от образователната система отпадат децата роми. Тяхното напускане се дължи на разминаването по същество между ценностната система на ромите и тази, която трябва да се развие от българската образователна система. Прикривана истина е, че родителите роми не виждат смисъл детето им да придобива знанията, уменията и компетенциите, предвидени в съвременната българска образователна система. Основната причина се състои в това, че предлаганото учебно съдържание е прекалено абстрактно и теоретично. Поради това възрастният ром, родителят, не може да намери прагматичен смисъл на преподаваното в училище учебно съдържание.

Необходими са ефективни модели за превенция, включващи адекватни дейности на социалните институции. Отпадането от училище се разглежда като основен фактор, допринасящ за социалното изключване на по-късен етап от живота (Evropeyski parlament, 2011). Отпадането от образователната система от своя страна води до намаляване на възможностите за устойчиво икономическо развитие, растеж и конкурентоспособност. За обществото разходите от отпадането са много големи, оценявани в милиарди левове загубени приходи под формата на социални програми, обезщетения за безработица, непълна заетост, предотвратяване на престъпността и наказателното преследване.

Постигането на основните цели на стратегията „Европа 2020“ е обвързано с намаляването на ранното отпадане от училище. То засяга както целите за „интелигентен растеж“ посредством повишаване равнището на образование и обучение, така и целите за „приобщаващ растеж“. Поради това в стратегията „Европа 2020“ се съдържа приоритетната цел – преждевременното напускане на училище да бъде намалено от 14,4 % през 2009 г. до под 10 % през 2020 г. (Evropeyska komisiya, 2011). Статистическите данни не са достатъчно обнадеждаващи. Въпреки предприетите мерки, броят на отпадналите се е увеличил. През 2015-та (21 146 ученици от общо 749 094), което в процентно отношение представлява 2,82 %, а през предходната 2014-та е бил 2,36 % (Pokazатели za strategiya “Europe 2020”).

Този статистически факт показва недостатъчната ефективност на предприетите мерки. Отрицателен ефект има и съществуващата сегрегация на децата роми в така наречените ромски училища. В такива училища се изисква осигуряване присъствието на учениците, което не гарантира усвояването на учебното съдържание. Учениците преминават в по-горен клас, без да са придобили необходимите компетенции. Изоставането се натрупва и в един момент педагогическото взаимодействие учител – ученик става невъзможно. Родителите изпращат децата в училище заради материалните облаги – безплатна закуска, безплатен плод и млечни продукти, целодневни грижи, транспорт, учебници и други. Семейните помощи за деца също са строго обвързани с присъствието в училище и детска градина.

Децата присъстват в училище, но усвояването на учебното съдържание е незадоволително поради недостатъчно високото равнище на базисна грамотност. Това се дължи на незадоволителното обучение по граматика на българския език, което „е важна съставна част от обучението. По традиция за нея се отделя голяма част от времето в първоначалния и прогимназиалния етап. В часовете по граматика учениците се учат да възприемат езиковите явления в техните най-разнообразни форми и съдържание – устна, писмена, електронна, лична, обществена.“ (Gerdzhikova, 2014: 624).

Друга причина децата от малцинствените групи да не усвояват българския език в необходимата степен е заниженото качество на педагогическото взаимодействие. Поради ниската им езикова компетентност при тях не може да се осъществи пълноценно педагогическо взаимодействие и по останалите учебни предмети. Оттук следва и недостатъчното овладяване на критичното мислене, което се реализира „чрез такива комплексни когнитивни процеси като четенето, писането и говоренето, а то от своя страна

се постига чрез спазването на т. нар. „стандартна“ или „книжовна норма“ (Gerdzhikova, 2014: 624).

Детето от ромски произход, за което българският език не е майчин, е лишено от възможността да участва в педагогическото взаимодействие в съответствие със закономерностите на мултикултурното учене. Според Н. Герджикова това води до „стесняването на гледната точка за качеството на постиженията в индивидуален план“ (Gerdzhikova, 2015: 82). В повечето случаи децата от малцинствените групи статистически не са отпаднали от образователната система, но нямат явна ориентация за личния си напредък в обучението, което води до демотивирането им.

Ето защо е необходимо преосмисляне на концепцията за съществуващото многоезичие в българското училище. В тази връзка се формулират някои тези в статията на Н. Герджикова „Феноменът многоезичие – учебни политики и практики“. В нея тя констатира: „Многоезичието вече е факт. В много класове постъпват ученици, владеещи по два езика, свързани със семейния им произход, които заедно с това трябва да учат на трети, официален в училище. Досегашните политики за въвеждане на майчиния език, като част от свободноизбираемата подготовка, и за задължителното обучение на официалния език на страната, в която то се провежда, се оказват неподходящи в случаите на многоезичие“ (Gerdzhikova, 2017: 308). Пренебрегването на факта „многоезичие“ създава езиковата бариера, което прави образованието на малцинствата и изразходваните за него средства неефективно. Съвременната образователна система в България пренебрегва факта, че в самата държава съществуват етнически малцинства, за които националният език не е техният майчин език – и това е сериозна езикова бариера пред учениците; тези малцинства не са емигранти, а населяват териториите си от стотици години. В учебното съдържание се залагат много часове по учебни дисциплини, които трябва да развиват познания за национална идентичност, но е необходим специален акцент върху придобиването на комуникативни познания по български език и включване в учебния процес на повече часове по някой световен чужд език и по предмети от природните науки.

Езиковите бариери падат при обучение в мултикултурна среда, но в такава среда обучаемите сядат размесени по чиновете и извършват общи дейности. Такива добри практики се финансират от 1000 km Balkan Charity Challenge, TELUS International (<https://multikulti.bg/bg/1907>). При добри образователни практики езиковата бариера може да бъде и богатство. „Езиковото многообразие е предизвикателство за Европа. Но това предизвикателство, по наше мнение, е с благотворен ефект“. (Maaluf, 2008: 4).

Отпадането от училище се обвързва и с доходите на семейството. Средствата за образование се увеличават, за да се преодолее един от най-рисковите социално-икономически фактори за отпадането – бедността. Родителите на децата дори често спекулират с тези средства. Държавата осигурява безплатни учебници, храна и транспорт, което редуцира влиянието на бедността върху отпадането на децата от училище.

Досегашните социални политики не са достатъчно успешни. Има деца дори, които ходят редовно на училище. Постиганията им съответстват на държавните образователни стандарти по учебните предмети. Родителите дори се гордеят, че детето е отличник в училище. Министерството на образованието въведе изискване социалните помощи да се дават само за децата, които ходят редовно на училище и детска градина, което повиши присъствието на ромските деца в образователните институции. Но същевременно все още са налице значителни отклонения от „добрите практики“. Все още относително голям брой деца от ромската общност не посещават редовно училище и не полагат усилия в процеса на учене. За съжаление има училища, които в стремежа си да усвоят средствата от субсидиите, полагащи се за децата, отразяват формално тяхното реално присъствие в училище. Очевидно, административният контрол трябва да се засили. Добре би било социалните помощи за децата да се обвържат с постиженията им в училище. Въвеждането на задължителното предучилищно възпитание е адекватна мярка в това отношение. Трябва да се направи още за подобряване на мултикултурното образование в началните класове.

В последните три-четири години нараснаха значително политическите усилия за намаляване на ранното отпадане от училище. Бъдещият икономически успех на ЕС зависи от осигуряването на високообразовани хора, които ще повишат неговата конкурентност-способност в една все по-глобализираща се икономика, основана на знанието. Икономическият растеж, обаче, е свързан с демографията на европейските страни. Вярната посока за повишаване благосъстоянието на европейските граждани е подобряването на качеството на образованието. Ето защо Европейският съюз финансира програми, които помагат на хората да се учат през целия живот, а на младите хора да участват в учебни стажове, да работят като доброволци в чужбина. Насърчава се изучаването на езици и се създават възможности за електронно обучение. Всяка държава от ЕС има своя собствена образователна политика, но Съюзът подкрепя страните членки при определянето на общи цели и обмена на добри практики.

Извод

Знанията и уменията, необходими на хората и обществото в новата обединена Европа, се променят, а образованието е призвано да отговори на новите потребности. Това изисква цялостно реформиране на системата и преосмисляне на взаимовръзките в социалната среда с цел изграждане на нови, модерни, динамично развиващи се образователни системи, които да дадат тласък на икономическия растеж и да съдействат за развитие на човешкия потенциал. Проблемът за ранното отпадане от училище остава един от важните проблеми за всички страни от ЕС, който може да се решава само чрез интегрирани социални политики и обмен на добри практики.

Литература

Evropeiska komisiya (2011). Preporaka na Saveta ot 28 yuni 2011. Otnosno politiki za namalyavane na prejdevtremenno napuskane na uchilishte. [\(https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/all/?uri=celex:32011h0701\(01\)\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/all/?uri=celex:32011h0701(01)) (15.11.2019).

Evropeiski parlament (2011). Namalyavane na prejdevtremennoto napuskane na uchilishte v EU http://www.europarl.europa.eu/regdata/etudes/etudes/join/2011/460048/ipolult_et

Gerdzhikova, N. (2014). Uchebnoto sadarjanie po gramatika v konteksta na lingvistikata i teoriyata za usvoyavane na ezika. Gross-linguistic Interaction: Translation, Contrastive and Cognitive Studies. /Liber Amicorum in Honour of Bistra Aleksieva. Sofia, 2014, 624 - 633. ISBN 978-954-07-3689-1

Gerdzhikova, N. (2015). Teoriya na multikulturnoto obrazovanie Sofiya: Avangard, ISBN 987-619-160-455-5

Gerdzhikova, N. (2017). Fenomenat “mnogoezichie” – учебни политики и практики. Strategii na obrazovatelната i nauchната политика, № 3, 2017, 308 - 313.

Kuteva-Tsvetkova, V. (2008). Otnosno nauchniya statut na sotzialната pedegogika. Pedagogicheski almanah, 2008, kn. 2, p. 7-33. ISSN 1310-358X. da.uni-vt.bg > pubinfo

Maaluf, A. (2008): Komisiya na evropeyskite obshtnosti Saobshtenie na komisiyata... <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0566:FIN:BG:PDF>

Pokazатели za strategiya “Europe 2020”. <https://www.nsi.bg/bg/content/803/%D0%B>

Tilkindzhiev, N. & Milenkova, I. (2009). Otpadashtite romi: http://www.omda.bg/public/institut/niki/otpadashtite_romi%20-%20final.pdf

<https://multikulti.bg/bg/1907>.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

МОТИВАЦИЯ НА УЧЕНИКА КЪМ УЧЕБНИЯТ ПРОЦЕС И УЧЕБНАТА СРЕДА

Тодор Стоев

**Факултет „Обществено здраве и здравен мениджмънт, Медицински
университет – Пловдив**

STUDENT MOTIVATION TOWARDS THE LEARNING PROCESS AND LEARNING ENVIRONMENT

Todor Stoev

**Faculty of Public Health and Health Management,
Medical University - Plovdiv**

Резюме

Изяснено бе, че отношението на учениците към учебният процес и учебната среда е важна тема в образователната теория и практика. Днес тя е особено актуална, тъй като нейното разбиране и управление определят успеха на образователната система и ефективността на училището, като институция. Тази тема стана още по-значима в стратегическите цели на Европа и поставя нови изисквания към образователните системи на отделните страни.

Нейните основни аспекти са свързани с промяната на същността на образователния процес – от учене за цял живот в учене през целия живот.

Разгледани са проблеми свързани с училището, като част от живота и място за живеене на подрастващите, мотивация към учене, фактори влияещи върху успеха на учениците, ролята на училищната среда, взаимодействието между учители и ученици неговото влияние за развитието на децата и особено на някои етноси, причините за отпадане от училище в общ и етнически план, асоциалните прояви в училище - насилието, агресията и чувствителността на учениците към справедливото и несправедливо поведение на учителите при оценяване на знанията и много други.

Подчертава се, че отношението на учениците към учебният процес и среда е многопластов и многоаспектен проблем, който се нуждае от задълбочено проучване, особено при често сменящите се образователни системи.

Ключови думи: учебен процес, мотивация, роля на учебната среда.

Abstract

It was made clear that students' attitude to the learning process and learning environment is an important topic in educational theory and practice. Today, it is particularly relevant because its understanding and management determine the success of

the education system and the effectiveness of the school as an institution. This topic has become even more significant in Europe's strategic objectives and places new demands on the education systems of individual countries.

Its main aspects are related to changing the essence of the educational process - from lifelong learning to lifelong learning.

Problems related to school are considered as part of life and place of life of adolescents, motivation to learn, factors affecting student success, the role of the school environment, the interaction between teachers and students its influence on the development of children and especially some ethnicities, the reasons for dropping out of school in general and ethnic terms, the asocial manifestations in school - the violence, aggression and sensitivity of students to the fair and unjust behavior of teachers in the assessment of knowledge and many others.

It is emphasized that students' attitude to the learning process and environment is a multifaceted and multidimensional problem that needs in-depth study, especially in the often changing educational systems.

Keywords: learning process, motivation, role of learning environment.

Отношението на ученика към учебният процес и учебната среда е вечна тема в образователната теория и практика. Нейното непрекъснато развитие следва прогреса на човечеството и неговата цивилизация. Тази тема днес е особено актуална, тъй като нейното разбиране и доброто управление предопределят успеха на образователната система като цяло и ефективността на училището като институция влияеща върху личностното развитие на ученика, а от тук и на настоящето и бъдещето на държавата и нацията.

Тази тема стана още по-значима в контекста на членството ни в Европейския съюз, стратегическите цели на Европа по отношение на образователните системи и редица въпроси свързани с икономиката и социалното единство.

Тепърва ще се разработват нейни нови аспекти, съобразени с промяната на същността на образователният процес - *от учене за цял живот, в учене през целия живот*. Като част от общността и обществото, училището трябва да бъде и място за подкрепа на гражданите, защото „разочарованото дете, ще се превърне в изгубил илюзиите си възрастен”.

Нужна е любов, участие, контрол, адаптация, мотивация и интеграция към задоволяване на всички потребности на децата, необходимо е да създадем едно ново поколение, имащо за цел успешно усвояване на знания и умения, необходими за себе си и за цялото общество.

Тук изпъква отношението на подрастващите към учебният процес и учебната среда, които могат да бъдат оценени, като основа на собствени цели и планове, т.е., като негова мотивация в училище.

Отношението на учениците към учебният процес е показател за равнището на психичното благополучие, както и за развитието на самата личност. То може да формира конкретно поставени цели за получаване на добро възпитание и междуличностни взаимоотношения, които стоят в основата на плодотворен учебен процес.

Отношението на учениците към учебният процес и среда е показател за бъдещата им професионална ориентация. Това налага да се внесат промени насочени към мотивиране на ученика за учене. Тези промени следва да обхванат и мотивацията на учителите, повишаване на тяхната квалификация и подобряване на психологичният климат.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ПРОУЧВАНЕТО

Извършено бе мащабно проучване в България на 2 500 ученика, 1 300 учителя и 580 родителя по специално разработен въпросник.

Данните от проучванията показват, че само 25% от учениците твърдят, че в училище може да се научи нещо, което да създава условия да намерят добра работа.

Само един от шест ученика се чувства комфортно в училище. Около 20% /един на пет ученика/ приемат, че останалите им съученици се отнасят негативно към тях, което е причина те да се намират в социална изолация. Тревожно е, че един от трима ученика излиза от час без да е разбрал учебният материал и е недоволен от учителя. Тези и редица други изводи поставят въпроса за ефективността на обучението в българското училище и възможността то да компенсира социално-икономическите и културни различия, дължащи се на семейната среда.

Семейната икономика, както и социално културните различия влияят върху постиженията на учениците не само в България, но и в другите страни, защото ученическите постижения до голяма са функция на икономическото състояние на страната.

Образователните системи са изправени към предизвикателството да компенсират дефицитите в семейната среда, особено на по-слабо привилегированите и да осигурят равни възможности за всички.

Важен фактор за отношението на учениците към учебният процес е техният успех. Най-чести причини за лошият успех са: - трудност на учебният материал /61%/, неинтересно преподаване на учебният материал от страна на учителя /51%/, неразбираеми учебници /46%/ и др.

Тези причини са основа за проваляне и напускане на училището на 21% от учениците. Родителският контрол е силно занижен. В 72 % от случаите, родителите не предприемат нищо след като са разбрали, че детето им не посещава училище. В 51% от случаите училището също не предприема ефективни мерки за решаването на проблема с отпадането на учениците. Тези нерадостни изводи и липсата на подкрепа, насочват отпадналите деца към асоциални прояви.

Видимо влияние в училище имат и стресовите ситуации. Те се оказват натоварващи, докато положителните преживявания не са така решаващи. Дружелюбното поведение и отзивчивостта на приятелите, влияят съществено върху успеха в училище, за това децата трябва да намерят място в училищната среда и да се приобщат към нея. Не трябва да забравяме, че класната стая е място за срещи на различни деца, изпитващи различни степени на обучителни трудности. Тук няма еднакви деца, а всяко е различно от другите и има свой индивидуален темп на развитие, на физическо израстване и психическо съзряване, които го правят уникално.

Всяко дете има собствен опит в различните сфери: - социална, общуване, емоционална, познавателна и др., които му помагат да се адаптира в широката социална среда.

Класната стая е също предизвикателство към всеки избрал ролята „учител“. Тя може да бъде стимул за неговото професионално и личностно развитие, но в същото време може да се превърне в място за установяване на стереотипи. Това дразни учениците и тъй като, всеки учител не може да бъде огледало в лицето на ученика.

Учителската професия е масова професия и е една от най-наситените с многообразие на взаимодействие, което я прави отворена професия, насочена на вън към другите и към морално, емоционално и интелектуално удовлетворение за положеният труд и постигнатите резултати.

Успеха на пълноценното педагогическо взаимодействие, учител-ученик зависи не само от отношението на учителя към децата, но и от отношението на децата към него. Децата са силно податливи на внушение. Ето защо е необходимо през целият педагогически стаж, педагога да формира и утвърждава умения, да пробва различни положителни подходи, да се самоусъвършенства не само методически, но и личностно. Той следва да работи с мисълта, че създава и формира личности и това е мисията, на която той се е посветил.

В традиционното българско училище се изпълняват три основни функции: - информираща, контролираща и оценяща. В същото време, главен недостатък в учебният процес, са ограничените възможности за реализация и развитие на потенциалните способности на децата.

Друг важен фактор в развитието на детето е училищната среда. Тук то се учи не само да чете, пише и смята, но и да решава конфликти с връстниците си, да намира своето място в групата, да общува с приятелите си и да съобразява поведението си с груповите норми.

Отношението на учениците към учебният процес и учебната среда, неизбежно се влияе от икономически, етнокултурни и социални фактори.

Доказано бе, че от училище отпадат по-голям процент от момчетата / 53 % /, спрямо момичетата / 47% /. Най-много ученици отпадат между 10-15 год. възраст / 50% /, но висок е и процента след тези възрасти. Ромските деца отпадат 70 % от училище, което налага да се разработят специфични образователни средства към всички етнически групи.

Характерно за българското училище е слабата дисциплина, лошата материална база и липсата на подкрепа и интерес. Логично учениците посочват, че най-много харесват в училище приятелите си / 38% /, новите знания / 20% /, и преподавателите си / 19 % /.

Лошата дисциплина води до често насилие и агресия между учениците свързани с материални различия, влошен вътрешен ред в училище и недостатъчната квалификация на учителите към съвременните аудио-визуалните и интерактивните средства на преподаване.

Учениците са особено чувствителни към справедливостта или несправедливото учителско поведение при оценяване на знанията им.

Резултатността на това влияние в крайна сметка кристализира в отговора на един въпрос. Щастливо ли е детето в училище? Този въпрос носи две определящи в живота детерминанти – щастието като социална изява и професионалната реализация на заложените на личността.

ИЗВОДИ

1. Влошената дисциплина в училище е основен фактор за насилие и агресия и за отпадане на учениците от учебният процес.
2. Необходимо е търсенето на ранни индикации / закъснения, отсъствия, проблеми с дисциплината и др./ които могат да подпомогнат пълноценното развитие на ученика.
3. Създаването на отношение ученик-учител, следва да се опира на два типа знания: - за дома и социално-културната среда на ученика, и на степента за усвояване на учебният материал.
4. Необходимо е подобряване на институционалната среда в която живее и работи ученика, /учебни заведения, управленчески структури и др./.
5. Подобряване на качеството на образованието е свързано със навременното диагностициране на симптомите за изоставяне в училище.
6. Наложително е повишаването на квалификацията на учителите, съобразно със съвременните изисквания на образованието.
7. В училище всеки трябва да се чувства значим и преуспяващ за да бъде щастлив и да върнем необходимостта от радостта от ученето.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балабанова Р., А. Садовски – Интерес и обучение, С., 1995
2. Вълчев Р.- За образованието трябва просто и ясно, есета, 1998
3. Делто Ф. – Тийнейджърите – най-после отговор на вашите въпроси, С., НиИ, 1995
4. Ериксън Е. – Идентичност, младост, криза, С., НиИ, 1996

5. Златанова В. – Семейството и девиантното поведение у подрастващите, социални проблеми, 1998, 2
6. Причини за отпадане на децата от училище, изд. Уницеф, 2006
7. Проценко Е. – Наркотици и наркомании, С, 2000
8. Симова Ст. – Стимулиране на личностните изяви и индивидуализации и дефиниции на обучението, обр. и квал. 2003
9. Христов Ж., Т. Стоев – Социалния статус на семейството, като източник на стрес, Здрав. политика и мениджмънт, 2005, 2
10. Cox. T – Stres, MacMillan, London, 1998
11. Lindzey K., Hall C. – Theories off personality , 1998
12. Marsel A. – Phenomenal experience and functionalism, 1999

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ВЛИЯНИЕТО НА МУЗИКАТА ВЪРХУ ПСИХИЧЕСКОТО И ЕМОЦИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦАТА В ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Бояна Нанева

педагог в детска занималня „Академия Усмивка“, гр. Варна

„THE EFFECTS OF MUSIC ON THE PSYCHIC AND EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN IN PRE-SCHOOL AND PRIMARY SCHOOL“

Boyana Naneva

teacher in children's playroom “Academy Smile”, Varna city

Abstract:

In the publication I have facts about the effects of music of children. I present the psychic and emotionality development of children in pre-school and primary school. The main task in the publication is presenting of music in a different light.

Key words:

music, children, school, children garden, psyche, emotional

Научните изследвания доказват, музиката за разлика от другите възприятия, оказва в най-висока степен стимулиране и на двете хемисфери. Тя влияе и на отделните мозъчни сфери, отговорни за минали възприятие и с това оказва влияние в голяма степен на емоционалното възприятие на децата. Така мелодичните звуци, които малчуганите чуват, “произвежда” специфичен вид енергия, която презарежда мозъка и развива допълнително някои негови области. Спецификата на нашето слухово възприятие позволява възприемане на разпръснатите в пространството звукови вълни. Тяхното концентриране в човешкия слухов апарат обаче води до многократно увеличаване на звуковата енергия, което довежда до възможност за физиологично увреждане. Ето защо не бива да се позволява на малките деца да слушат музика със слушалки.

Известно е, че емоционалното въздействие на музиката може да намали тревожността, агресията, социалната изолация и др. Нашите уши по природа са приспособени към разпръснат звук. От еднопосочно концентриран звук незрелия мозък може да получи акустична травма. Музиката може да намали социалната изолация и оттегляне, може да намали тревожността и агресивното поведение, да облекчи чувството на болка, депресия или скука, да подобри самочувствието, да улесни самостоятелното изразяване, да помогне за поддържане на умствените способности. Децата възприемат музиката като среща с различни инструменти и звуци с различен тембър, предизвикващи детския интерес в различни направления. В търсене за постигането на конкретен ефект най-подходящи са перкусионните ударни инструменти. Те са лесни за употреба и свирене, имат опростена структура и позволяват лесното преодоляване на затруднена креативност..

Възприемането на музика е основна дейност. В детската градина се слуша вокална и инструментална ментална музика. Вокалната музика това са песните, които децата ще пеят. Музикалната пиесата разказва за персонажите, те се слушат предимно в I и II група. А в III и IV група, освен детски песни за възприемане е застъпена и инструменталната музика. Тя бива програмна и непрограмна музика. Програмната е тази, която е написана по определена програма, подсказана от заглавието. Докато непрограмната музика изразява мисли, чувства и преживявания. Тя въздейства, преди всичко, с емоциите и е по-трудна за възприемане.

Една от основните видове музикална дейност в детската градина е възприемането на музика. Тя се изразява преди всичко в умението активно да се чувства и емоционално преживява музиката. Наред с това децата опознават и се учат да разграничават някои елементи и средства на музикалната изразност (мелодия, метроритъм, темпо, динамика, тембър и т.н.). В детската градина децата се запознават с достъпни за тях художествени образци от съвременната, класическата и народната музика. Занятията с музика способстват за създаване и формиране и на нови невронни връзки.

Децата лесно запомнят песните, пеят ги и като резултат усвояват поставените задачи, развиват се паметта, музикалният слух, чувството за ритъм, създава се хубаво настроение. Доказва се благотворното, оздравително въздействие върху детския организъм. Главната задача на масовото музикално възпитание не е толкова обучението по музика колкото въздействието чрез музиката на духовния свят на детето. Детето има малко знания и опит, но емоционалният му свят е необикновено ярък и сложен. То остро чувства кое е добро и кое е зло. Обучението по музика е способно да съхрани в детето свежестта и остротата на чувствата.

Музиката е адресирана към чувствата и постепенно развива у децата емоционална чувствителност, способност към състрадание към чуждата болка или нещастие. Слушайки и изпълнявайки музика, изразяващи различни чувства, децата се учат на добрина и душевна одвизчивост. Научните изследванията при деца, свирещи на музикални инструменти, особено на струнни и клавишни, показват подобрена координация на движенията, на финната моторика.

Чрез музиката подсъзнателно детето се концентрира върху прецизността, ритъма, формирането на речта и усъвършенстването на структурата ѝ. Децата реагират на музиката от много малки. Когато чуят песничка или характерна мелодия децата веднага реагират чрез различни движения.

Емоционалната страна на музиката е не по-малко важна, затова е важно да се постареем детето да се чувства максимално добре в музикално обкръжение. Тя може да промени настроението на детето незабавно и да създаде нови спомени. Често малките деца обичат да използват за ударни инструменти дори и домашните съдове, в търсене на определен ритъм, който да повтарят многократно. Това е своеобразен начин за изразяване на техните чувства и емоции. Израствайки чрез пеене, импровизации и танци те по-късно в много случаи продължават изучаването на определен инструмент или пеене.

Музиката определено може да играе ключова роля в създаването на обогатяване и стимулираща среда за детето. Тя влияе благоприятно на детето както преди раждането, така и след това. Успокоява детето, спомага за физическото и умственото му развитие. Музиката е вид терапия, поради което е важно майките да пеят на своите деца. Според редица изследвания, дори още преди да е родено, детето чува и усеща нещата от външния свят. И когато родителите говорят, и пеят на нероденото си дете се смята, че така то се запознава с тях и с външния свят и откликва на звуците, най-често с емоционален отклик на крайниците. Според проучванията още в майчината утроба то формира предпочитанията си към определена музика. Най-често медицинските изследвания доказват, че слушането на класическа музика успокоява плода, докато слушането на динамична музика - като поп и рок, въздейства противоположно. Известен е ефекта за въздействието на музиката на Моцарт, водещ до активното развитие на умствената дейност. Учените, посветили се на изследвания

относно влиянието на музиката върху децата, смятат, че слушането на Моцарт спомага за развитието на умствената дейност на децата. Това явление е наречено „Ефектът Моцарт“.

Музиката спомага за подобряването на говора, така че това, което децата не могат да кажат без да заекват, лесно успяват да го изпеят. За някои деца, музиката е средство за съсредоточаване. Тя прави децата по-целенасочени, фокусира мисленето и отстранява стреса и умората. Ако детето заспива и се събужда с музика, навярно ще бъде значително по-щастливо и здраво. „Музикалните“ деца израстват по-бързо от връстниците си в интелектуално отношение, развиват добре чувството си за ритъм, творчество, естетика. Музиката развива творчеството у децата, изгражда им самочувствие и им помага за по-доброто им себеизразяване.

При слушането на музика се формира и развива музикалният слух, влияе се на чувствата, вниманието и паметта. Музикалното възпитание играе съществена роля в изграждането на емоционалната сфера на детската личност. Според Сухомлински: „Музиката е въображение, фантазия, приказка, творчество и пътечка, по която детето ходейки развива своите духовни сили“. Когато едно дете свикне да общува с музиката, да я слуша и „разговаря с нея“ във вътрешния си свят, тя става негова потребност. Децата и музиката вървят ръка за ръка. Пеенето, пляскането с ръце и танците са част от естествения им език, защото те са по-чувствителни към ритъма на музиката от нас възрастните. Редица проучвания са доказали, че музиката е вродена способност на всички деца, дори и на бебетата.

Музиката влияе при развитието на детето в следните области: памет – учените вярват, че музиката помага на децата да запаметяват по-лесно, креативност – доказано е, че деца, които слушат музика често или посещават уроци по музика показват по-добри резултати в креативни начинания сравнено с деца, които не се занимават с музика. Пространствена интелигентност – когато слушаме класическа музика, например, пространствените пътечки в мозъка ни се включват и са готови да бъдат използвани, математика – според няколко проведени изследвания, деца, които са взимали интензивни уроци по музика се справят с 30% по-добре в решаването на математически задачи, сравнено с деца, които имат стандартно обучение по музика. Заучаване на езици – слушането на музика допринася много за подобряването на слуховата памет, за различаване и разпознаване на звуци, за подобряване на способността за декодиране на слухови модели – все умения, които са изключително важни при ученето на езици и емоционална интелигентност – слушайки музика, децата се учат да разпознават различни емоции, изразени чрез мелодията. Това засилва тяхната емоционална интелигентност.

Влиянието на музиката върху детските емоции е голямо защото, тя най-непосредствено внася различни емоции в техния живот. В това се състои голямото влияние и силата на музиката. Музиката има съответна роля и в във физическото развитие на детето. Връзката между музиката и движенията са дълбоки и многостранно преплетени. Движенията на децата с музика са по-организирани, по-жизнени, пластично и емоционално обогатени.

Литература:

1. Burdeva, T. B. Emozionalното preživqvanе na muzikata kato faktori za priobshtavane, PU „Paisii Hilendarski“, Pedagogicheski fakultet

2. Vukova, A.A . Za muzikalното vazpitanie na decata ot tri godishna vazrast, izd. Nauka i izkustvo, S., 1965

3. Golman, D . Emocionalna intelligentnost, izd. Iztok-Zapad, S., 2011

4. Mincheva, P. Muzikalното vazpitanie v obshtoobrazovatelното uchilishte, S., 2009

Интернет източници: 1. <http://www.az-jenata.bg/a/9-maychinstvo/24813-silata-na-muzikata-v-detskoto-vazpitanie/>

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ПЕВЧЕСКО ДИШАНЕ – ВИДОВЕ, РАЗЛИЧИЯ

Майя Бошева

ПУ „Паисий Хилендарски“

SINGING BREATHING – MODES, DIFFERENTIATION

Mayya Bosheva

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“

Резюме. Като основа на певческото изкуство диафрагменото дишане е едно от най-важните и необходими елементи на вокалната постановка. Стабилната дихателна опора освобождава най-добре от напрежение гласовия апарат и осигурява контрол над въздуха, лежащ над диафрагмата. Създаването на най-благоприятните условия за функциониране на гласните струни, както и опазването на гласовия апарат е една от целите на всеки бъдещ певец.

(дишане, диафрагма, гласов апарат)

Abstract. Being basic for the art of singing, diaphragmatic breathing is one of the most important and requisite elements of the vocal training.. The stable breath support (appoggio) best releases the vocal apparatus from tension and allows for controlling the air above the diaphragm. The setting of the most favourable conditions for the functioning of the vocal cords and the preservation of the vocal apparatus is important for every prospective singer. (breathing, diaphragm, voice apparatus)

В съвременната българска вокална педагогика, както и в почти всички останали национални вокални школи се приема, че при тройния фактор-дишане, ларинкс-фарингс, резонанс (според терминологията на М. Мори) най-често се установяват един или два водещи елемента или един или два второстепенни, относително производни. Дишането е енергетичната система на певческия апарат. Гласовият апарат не може да издаде звук без участието на подаван въздух. „Самият дихателен акт по време на фазата издишване доставя материята, от която ще се породи звуковата енергия от страна на ларинкса, която ще се дооформи акустично и ще напусне устния отвор като човешки глас“ – казва доц. д-р Иван Максимов.

След опознаване на анатомичното устройство на гласовия апарат става ясно, че органите обуславящи гласовия инструмент, влизат в дихателната система. Двете функции на тази система – дишане и тонообразуване, не могат да действат произволно. Необходимо е да се създаде известна координация, съгласуваност между тях, за да не си пречат една на друга, а да си помагат взаимно. Жизненоважното дишане за човека се налага да се приспособи към изискванията на правилното тонообразуване.

При ключичното дишане вдишвайки високо (ключично), певецът не разполага с достатъчно въздух за дълга и цялостна фраза, защото белите дробове са разширени в най-горната си част, която е с най-малка вместимост. Мъчително е да се разтворят най-високите ребра и да се разшири най-високата част от гръдния кош. Усилие изисква да се повдигнат и задържат така продължително ключиците и раменете със съответната раменна кост. Въздухът,

гласан и компресиран от надигащата се диафрагма, натиска ларинкса който се качва към фаринксовата кухня. Фаринксовият отвор ще е почти запушен и органът, произвеждащ звука ще се намери в такова затруднено положение, че емисията ще бъде деформирана. При правилното дишане поемането на въздуха не се забелязва от околните, докато ключичното дишане е много явно. При раменното дишане се получава изстудяване на гърлото, понякога дори закашляне, дразнене и обемът на белите дробове се увеличава малко. В стремежа си да се поеме повече въздух вратните мускули се стягат и упражняват натиск върху ларинкса и гласните струни, задържането е неудобно, защото мускулите в стремежа си да се върнат в първоначалното си положение по закона на инерцията причиняват също напрежение и силно стягане на вратните мускули, което пречи на равномерното трептене на гласните връзки. С течение на времето настъпва умора и еластичността на гласните струни намалява. Те (гласните струни) губят възможността да се доближават и отдалечават колкото е необходимо. Гласът става непостоянен, неустойчив, без блясък, понякога сипкав, особено във височините. Друга голяма опасност за гласа са вените, които носят кръв откъм ларинкса и поради тънките си стени се свиват лесно при стягането на вратните мускули, при което се получава застои на кръв в ларинкса. При постоянен застои се добива хронически катар в ларинкса. Много гласове стават жертва на неправилното, лошо дишане. Италианският вокален педагог и пианист Артуро Марлини също изключва ключичното (горно) дишане като подходящо за пеене (При него са учили Тодор Мазаров и Райна Кабаиванска).

Гръдното дишане е другият неправилен начин за поемане на въздух за пеене. При него се получава разширяване на средната и горна част на гръдния кош. Този вид дишане е по-малко вредно от раменното, но не е препоръчително, защото причинява напрежение на вратните мускули. Пее се с усилие и се ощетява обема и тембъра на тона.

Правилното певческо дишане е така нареченото долно, косто-абдоминално (ребрено-коремно) дишане. То осигурява свободно и леко протичане на въздушната струя и оттам равномерно трептене на гласните връзки. Този начин на дишане се провежда чрез действието на мускули далеч от гласните връзки, създава стабилност и подходящо положение, готовност за пеене на целия гласообразуващ апарат. Важно е певецът да чувства, че въздухът е разположен равномерно в целия пояс около кръста му и посоката на налягането на този пояс е надолу. Така се създава дихателна опора, която е свързана с чувството, че вдигаме нещо тежко. Тази дихателна опора освобождава най-добре от напрежение главата и гърлото на певеца, сваля ларинкса надолу и повдига мекото небце. Целта на дихателната опора е да задържи диафрагмата ниско, като не ѝ позволява да се върне в първоначалното си високо положение. При такава съпротива лежащият над диафрагмата въздух става зависим от волята на певеца и използваем под негов контрол. Правилното дишане отваря пътя към правилното звукообразуване. Пеенето не може да се разглежда изолирано от говора или да се гради върху някаква друга база, както казва нашият изтъкнат лиричен тенор Илия Йосифов в книгата си „Трудният път към голямото певческо изкуство“. При говора човек използва поетия въздух пестеливо, за да може да изрече с един дъх средно дълги изречения, насочва инстинктивно гласа си към естествените си резонатори, за да бъде чул без усилие. Ако обаче при речта факторите - поемане, задържане и изпускане на въздуха, както и насочването на звука към резонаторите, са неосъзнати, то при пеенето те трябва да се осъзнаят, овладеят, командват, контролират. Ако при говора човек инстинктивно се стреми да не изразходва излишно въздух, за да му стигне за по-дълги изречения, то при пеенето тази пестеливост трябва да е по-голяма, защото интензивността на звукообразуването е много по-голяма и изисква по-голяма дихателна опора, а и музикалните фрази често са дълги. Певецът не трябва да поема прекалено много въздух. Излишният въздух сваля ларинкса прекалено ниско и затруднява звукообразуването. Върху дихателната опора се гради художественото пеене. Докато трае пеенето, тази опора е постоянна. Новопоевият въздух само допълва изразходвания. Фактически опората се явява като съпротивление и осигурява непроменящо се състояние на гърлото в зависимост от теситурните изисквания. Тази активност в опората се увеличава,

когато се пее пианисимо или се филيرا. Тонът нараства и при вокала „и“. При него се явява анатомично-физиологичен стремеж на ларинкса да се повдигне. Именно различната активност на опората осезателно допринася за неговото постоянно фиксирано ниво. Затова, за да може да се пее леко и свободно, трябва да се поддържа много по-голяма активност на дихателния пояс, но не и на гърлото. При вдишване активни са мускулите, които разширяват гръдния кош и снишават диафрагмата. При издишването действат по-силно издишателните, които стесняват гръдния кош и повдигат диафрагмата към първоначалното ѝ положение. Задържането и равномерното протичаване на въздуха става посредством така наречената компенсация (уравновесяване) на силата и напрежението на мускулите, регулиращи издишването. Това положение на двата вида мускули възпрепятства бързото издишване на въздуха, т.е. мускулите на вдишване задържат бързото действие на издишателните. Костоабдоминалното дишане дава възможност за спокойно и в достатъчно количество поемане на въздух, както и за икономичното му изразходване. То дава здрава опора на гласовия инструмент и удобна позиция за пеене. При правилно костоабдоминално дишане и запазване на дихателна позиция целият гласов апарат заема своето фонаторно положение, включително ларинкс и резонатори. Така тяхната взаимна работа протича едновременно, цялостно и леко, т.е. изработена е трайна условно-рефлекторна връзка. Външно това се изразява със спокойно, непринудено държание на тялото специално в горната част. Л. Б. Дмитриев пише: „Функцията на ларинкса и функцията на дишането са толкова тясно свързани в процеса на образуването на звука, че ние не мислим да разглеждаме едната от тях, без да държим сметка за другата“. Именно в резултат на взаимоотношението между дишането и ларинкса се раждат всички качества на певческия тон: височина, сила, тембър, вибрато (резонаторите само го дооформят). „Културата на гласа, както и да се разглежда, има за основна база дишането“ – твърди Паоло Гуета, а проф. С. И. Мигай заключава: „От трите основни компонента на гласообразуването – дишане, ларинкс и наставна тръба с нейната резонаторна и артикулационна функция – най-голямо внимание във вокално-педагогическата практика привличат въпросите за дишането“.

Направените от учените иневмограми (иневмограф – апарат, записващ върху хартия движенията на дихателната система на певеца доказват, че най-плавно издишване, най-продължителна фраза и най-добро взаимодействие с работата на ларинкса се постига чрез нискоребрено-коремно-диафрагмено дишане. При него се гарантира оптимално количество на поетия въздух и е най-използваното сред всички изследвани певци чрез иневмограми. Още през 30-те години проф. Ф. Заседателев прави спирометрични изследвания (спирометрия – метод, при който се издухва въздух в напълнен с вода цилиндър, водата се изтласква от въздуха във втори цилиндър и по специална скала може да се отчете постъпилото в първия цилиндър количество въздух): ключично дишане – 2150 куб. см, чисто диафрагмено – 2680 куб. см., ребрено – 3250 куб. см, смесено коремно-диафрагмено – 3690 куб. см. Тези количества са при мъже певци. При певиците съотношението е същото, но с по-малко количество въздух.

Според Мерлини диафрагменото дишане не представлява особена трудност за жените, както твърдят някои. Този вид поемане на въздух не носи нищо изкуствено. Той е прост, удобен, естествен. При дълбокото вдишване долната част на дробовете се напълва с въздух, разширява се значително и упражнява натиск върху диафрагмата. Тя се снижава и въздухът се разполага по-обширно и удобно, тъй като в ниската си зона дробовете са с по-голям капацитет. Така препоръчваното „аподжо“ (дихателна опора при певческия процес) се постига само при възможност да регулираме въздушното налягане. Ларинксът ще падне пониско, ребрата от гръдната кост надолу ще се разтворят и разширят по-лесно, защото не са съединени, гърлото няма да се напруга, за да задържи дъха, натоварвайки и ларинкса и звука. Щом гърлото ще бъде отворено в положение на прозявка, то и големите артерии няма да са притиснати от шийните мускули и няма да бъде възпрепятствана нормалната циркулация на кръвта. Ще се попречи на нахлуването на кръв в лицето, няма да се повдигат

раменете, няма да се напрягат лактите. Опитите доказват, че дори с малко количество въздух (от 1000 до 1500 куб. см.) може да се пее от 15 до 25 сек., а това е достатъчно и за най-дългата фраза. Тогава при певци с късо дишане, които поемат въздух почти на всяка дума, причината трябва да се търси в лошата организация на певческия процес ако не става дума за органично заболяване. Съществено е не това колко е поетият въздух, колкото способността да се пее не чрез бързото му изхвърляне, а посредством максималното му задържане и пестеливо издишване. Многобройните интервюта и изследвания на В.П. Морозов са доказали, че фиксацията, възпрепятстваща спадането на гръдния кош по време на звукообразуването при добрите певци се дължи не на максималното вдишване, а на умереното количество издишан въздух. Способността да се задържа продължително въздухът и да се пее с много малко количество от него е не само постановъчна, но и природна даденост. Има певци, чиято особено добре развита и гладка бронхиална мускулатура им позволява да пеят дори с незначително количество въздух много дълги фрази (тенорът Атанас Иванов е поемал на 3-4 фрази въздух). Прекаленото напълване на гръдния кош с въздух е крайно вредно и мнението на д-р Максимов е, че някои певци в желанието си за по-качествена фонация и постигане на по-голяма гласова сила порочно ползват много повишено подглотисово налягане чрез прекомерна дейност в коремната и гръдна мускулатура. Те поемат прекомерно количество въздух и се задушават в него. Постоянните дълбоки вдишвания изменят еластичността на белодробната тъкан, разширяват алвеолите, получава се белодробен емфизем. Подобни патологични изменения не позволяват качествена фонация.

За реализацията на целия сложен комплекс от действия, наречен професионално художествено пеене, е задължително преди всичко правилно певческо дишане, което гарантира сигурна опора на тона, а също и певческа издръжливост. На дишането трябва да се обърне внимание още от първия момент и да се усвои като изолиран акт, а след това да се свърже и приложи в пеенето.

Литература

- Karapetrov, K. Vokalna metodika, Muzika, S., 1990
Kiselova, E. Za vokalnata pedagogika, Nauka I izkustvo, S., 1963
Nazarenko, I. Izkustvoto na peeneto, Nauka I izkustvo, S., 1975
Orukin, E. Ot neshkoluvaniq ton do visokoto pevchesko maistorstvo, Nauka I izkustvo, 1963

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ФАКТОРИ ВЛИЯЕЩИ НА МЕЖДУКУЛТУРНИТЕ ПРЕГОВОРИ

Ивелина Кулова

Университет по хранителни технологии – Пловдив

FACTORS INFLUENCING INTERCULTURAL NEGOTIATIONS

Ivelina Kulova

University of Food Technologies, Plovdiv, Bulgaria

Abstract

The globalization processes that have specified modern society in recent decades have also influenced the negotiation process. Globalization refers to the continuous integration and interconnectedness of global business, as well as reducing trade barriers. The more trade barriers are falling, the more the world is being globalized and businessmen from different nations and cultures can do business with each other. The purpose of this study is to analyze the global business negotiations in terms of the cultural framework and to outline some factors influencing intercultural negotiations in order to avoid barriers and failures in the international business arena. It is stated that understanding cultural differences can improve business performance. The article is based on a literature review, views and analytical reflections on the nature of intercultural business negotiations in terms of cultural differences.

Keywords: business negotiation; negotiation process; culture; negotiation style.

Въведение

Светът е по-глобализиран от всякога и културата е глобализиращ се феномен. Глобализацията е сближаване и взаимосвързаност на националните икономики, политика, бизнес и култура, както и намаляващи търговски бариери пред международната търговия.(Alavoine, 2012) Всъщност, почивайки на това определение, културите по света се глобализират заедно с икономиката, бизнеса, политиката и търговията.

Процесите на глобализация, които характеризират съвременното общество през последните десетилетия, оказват влияние и върху процеса на преговори. **Целта** на тази статия е да се анализират световните бизнес преговори по отношение на културната рамка и да се очертаят някои фактори, влияещи на межкултурните преговори, за да се избегнат бариери и провали на международната бизнес арена. Защиатава се **тезата**, че разбирането на културните различия може да подобри ефективността на бизнеса. Статията се позовава на литературен обзор, възгледи и аналитични разсъждения за същността на межкултурните бизнес преговори в контекста на културните различия.

Межкултурни преговори

Роджър Фишер и Уилям Ъри определят преговорите като основно средство за постигане на това, което искаме от другите като комуникационен процес, създаван за постигане на споразумение, когато с другата страна имаме както споделени, така и противоположни интереси.(Fisher, Ury, 1987) Преговорите в бизнес среда се определят и като процес на взаимодействие, в който двама или повече участници (страни) в положение на привиден конфликт се опитват да постигнат чрез споразумение по-добър резултат, отколкото с други средства за вземане на решения (Lax, Sebenius, 1986). В

специализираната литература преговорите се дефинират и като процес на пазарене – даване и вземане, а когато той се води добре, оставя всички страни доволни от резултатите (Cohen, 2002), или пък като процес, по време на който страните се придвижват от първоначално противоположни позиции до момент, в който може да се постигне съгласие. (Steele, Beaser, 2002)

Въздействието на международния бизнес върху вътрешните пазари повдига следния въпрос: „Как може да се оцелее в този глобален свят и какво може да се направи, за да се управлява по-ефективно даден бизнес?“ В днешно време фирми от всякакъв размер търсят доставчици и клиенти на глобално ниво. Международната конкуренция, чуждестранните клиенти и доставчици могат да се превърнат в опасност, но те също могат да създадат огромни възможности за развитие на бизнеса (Nikolova-Alexieva, Angelova, 2018). Все по-глобалната бизнес среда изисква мениджърите да подхождат към процеса (Nikolova-Alexieva, Mihaylov, 2018) на преговори от гледна точка на глобалния бизнес човек. Този подход включва аспекти, които обикновено са маловажни при вътрешните преговори. Някои от компонентите на процеса на межкултурни преговори са по-сложни и трудни, но пък ще подпомогнат избягването на бариери и провали на международната бизнес сцена.

Когато се прави бизнес в международен план, трябва да се вземат предвид (Salacuse, 1991), (Shell, 2006): преговорната среда; културни и субкултурни различия; идеологически различия; чуждестранна бюрокрация; чуждестранни закони и правителства; финансова несигурност поради международни парични фактори; политическа нестабилност и икономически промени.

Ако се вземе предвид фактът, че преговорите със съгражданин не е лесна задача поради множество индивидуални различия, би било разумно да се предположи, че преговорите с чужденци може да са още по-трудни. Начинът, по който човек възприема и създава своя собствена реалност, може да бъде напълно различен от начина на мислене, поведение и усещане на събеседника. За съжаление, знанието на дадения чужд език не е достатъчно, за да се установи и реши проблемът. Езикът е група от кодове, използвани в комуникацията, които ако не се изразяват ефективно, могат да действат като бариера за установяване на доверие и сигурност. Необходими са по-ефективни инструменти, а най-важното е познаването на всички фактори, които могат да повлияят на процеса на преговаряне. Нациите имат национален характер, който влияе върху вида на целите и процесите, които обществото преследва в преговорите. Ето защо определянето и разбирането на културните различия е жизненоважно за успешното представяне в межкултурната комуникация (Schuster, Copeland, 1996). С по-доброто разбиране, че партньорите могат да виждат нещата по различен начин, по-малко вероятно е да се направят отрицателни предположения и по-вероятно да се постигне напредък при договаряне.

Фактори, влияещи на межкултурните преговори

– **Цел при преговаряне и основна концепция:** Как се гледа на преговорите? Дали взаимното удовлетворение е истинската цел на срещата? Трябва ли преговарящите да се състезават? Искат ли да спечелят? Различните култури обръщат внимание на различни аспекти на преговорите. Целта на бизнес преговорите може да бъде съществен резултат (при американците) или дълготрайна връзка (при японците).

– **Протокол:** Има толкова видове бизнес етикет, колкото нации има по света. Факторите, свързани с протокола, които трябва да се вземат предвид, са дрес кодът, броят на преговарящите, степента на официалност, размяната на подаръци, посрещане и поздрави и т.н.

– **Комуникация:** Вербалната и невербалната комуникация е ключов фактор за убеждаване. Начинът, по който едната страна изразява нуждите и чувствата си, използвайки езика на тялото и интонацията на гласа, може да определи начина, по който другата страна

я възприема, и в действителност положително или отрицателно допринася за кредитбилността на първата. Друг аспект на комуникацията, свързан с преговорите, е прекият или непрекият подход към обмяна на информация. Значението на това, което се казва буквално ли е? Дали "... това е невъзможно" наистина означава невъзможно или просто е трудно да се реализира? Винаги следва да се задават въпроси, за да се идентифицират нуждите на другата страна, в противен случай предположенията могат да доведат до това никога да не се намерят общи интереси.

– **Склонност към поемане на риск:** Винаги съществува риск при преговорите. Крайният резултат не е ясен, когато преговорите започват. Най-честата дилема е свързана с личното отношение между преговарящите: Трябва ли да им се доверяваме? Ще ни се доверят ли? Някои култури са по-неразположени към риск от други, например Япония (Hofstede, 1980). Това означава, че по време на преговорите са допустими не толкова иновативни и креативни алтернативи, освен ако между тях не е изградена силна връзка, основана на доверие.

– **Възприемане към времето:** В някои култури времето е пари и нещо, което трябва да се използва разумно. Точността и дневният ред могат да бъдат важен аспект на преговорите. В страни като Китай или Япония закъснението ще бъде възприето като обида. Характерно е да се инвестира повече време в процеса на преговори в Япония. Основната цел при преговори с партньори от Ориента е да се установят устойчиви отношения, което отнема време. Друго измерение на времето, свързано с преговорите, е фокусът върху миналото, настоящето или бъдещето. Понякога миналото или далечното бъдеще може да се разглежда като част от настоящето, особено в страните от Латинска Америка.

– **Система за вземане на решения:** Начинът, по който членовете на другия преговарящ екип достигат до решение, може да подсказва към кого да се съсредоточи първата страна при излагането на презентацията си. Когато се преговаря с екип, е изключително важно да се определи кой е лидерът и кой има властта да взема решение.

– **Форма на споразумение:** В повечето култури само писмени споразумения установяват сделка. Изглежда, че това е най-добрият начин да се осигурят интересите на страните в случай на неочаквани обстоятелства. „Сделката“ може да бъде самият договор или взаимоотношенията между страните, като например в Китай, където договорът е възможно да бъде под формата на общи принципи. В този случай, ако възникнат неочаквани обстоятелства, страните предпочитат да се съсредоточат върху отношенията, отколкото върху договора, за да решат проблема.

– **Властово разстояние:** Изразява дистанцията между подчинени и ръководители. Това е степента, в която членовете с по-малко власт очакват и приемат неравното разпределение на властта. Културите с ниско властово разстояние постулират равенство между хората и се фокусират повече върху заслужения/придобития статус, отколкото върху приписания статус. Преговарящите от страни като Великобритания, Германия и Австрия са склонни да приемат споделена власт и демократични структури. Когато обаче става въпрос за култура с голямо властово разстояние, са характерни йерархични структури и ясни авторитетни фигури.

– **Личен стил:** Индивидуалното отношение на едната страна към другата страна и предубежденията, които понякога има, създават нейните предположения, които могат да доведат процеса на преговори към взаимноизгодни решения или такива, изгодни само за едната страна. Кое е по-комфортно за страните – да използват официален или неформален подход за комуникация? В някои култури, като Америка, неофициалният стил може да помогне да се създадат приятелски отношения и да се ускори решението на проблем. За сравнение в Китай неформалният подход е подходящ само когато връзката е твърда и установена с доверие.

– **Културно влияние върху стила на преговори:** В своя труд „Когато културите се сблъскват“ (Lewis, 2005) Люис твърди, че разбирането на културните различия може да

подобри ефективността на бизнеса. Той счита, че: „Като се съсредоточим върху културните корени на националното поведение, както в обществото, така и в бизнеса, можем да предвидим и изчислим с изненадваща степен на точност как другите ще реагират на нашите планове за тях и можем да направим определени предположения как ще подхождат към нас. Познаването на работно ниво на основните черти на другите култури (както и на нашата собствена) ще намали до минимум неприятните изненади (културен шок), ще ни даде представа предварително и ще ни позволи да взаимодействаме успешно с националности, с които преди сме имали затруднения.“

Макар Люис да признава, че съществува опасност, когато се дефинират националните културни характеристики, той счита, че „съществува такова нещо като национална норма“ и показва как различните култури използват езика за общуване по време на срещи. Например, американците предпочитат да се хвърлят направо в преговори, конфронтират се, когато възникнат спорове, и разрешават разногласия като от едната или от двете страни се правят отстъпки. Канадците са по-сдържани и предпочитат хармонията в преговорите. Въпреки че са толкова директни, колкото и американците. Англичаните от своя страна са склонни да избягват конфронтацията, имат фин маниер и разчитат на хумор, за да изкажат своето мнение. Французите предпочитат логичен дебат, в който те участват бурно. Германците също са логични в подхода си, но са склонни да събират повече доказателства и да разработват подробно гледната си точка в сравнение с британците или французите. Италианците и испанците се интересуват повече от самия дебат, отколкото да спечелят спора. Това е шанс да покажат красноречието на техните езици. Индийците се отличават с неяснота и такива неща като истината и видното често са обект на договаряне. Израелците са по-трудни за характеризиране, тъй като променят стила си според целта. Те са логични по повечето въпроси, но емоционални по отношение на други. И накрая, китайците са по-директни от японците и повечето други източноазиатци. Публичните срещи при тях обаче не са за вземане на решения, те са предимно за събиране на информация.

Трудно и може би дори опасно е да се обобщи цяла култура само с няколко думи, но Люис прави точно това. И дори да предоставя само правилната посока, разбирането на стила на преговори на друга култура вероятно ще направи дискусиите по-гладки.

Подходи за справяне с културните различия

Преговорите в международна среда са огромно предизвикателство за всеки преговарящ. Възникват въпроси като: Как да се справи преговарящият с културните различия? Какъв подход е по-ефективен и правилен, когато се преговаря с японци, американци или германци? Има няколко полезни насоки, които може да се приложат (Salacuse, 2003), (Lewicki, Barry, Saunders, 2015):

– Да се научи културата на другата страна

Много е важно да се знаят най-често срещаните основни компоненти на културата на партньора. Това е знак за уважение и начин за изграждане на доверие и сигурност, както и предимство, което спомага да се изберат правилните стратегии и тактики по време на преговорите. Разбира се, невъзможно е да се научи в подробности друга култура в кратък период, когато без предварително предупреждение се съобщи, че чуждестранна делегация ще е на посещение след две седмици. Най-доброто, което може да се направи в този случай, е да се идентифицират основните влияния, които чуждата култура може да окаже върху сделката.

– Да се избягват стереотипи

Правенето на предположения може да създаде недоверие и бариери, което излага както позициите и целите на едната страна, така и на другата страна. Начинът, по който човек възприема другите хора, е в повечето случаи резервирано и предпазливо. Обикновено човек очаква другите да се възползват от дадена ситуация, а по време на преговорите другата страна вероятно мисли по същия начин, особено когато липсва доверие между

преговарящите. Вместо да се генерализира, човек трябва да положи усилия да се отнася към всеки като към отделен индивид. Следва да се открият ценностите и убежденията на другата страна независимо от ценностите и вярванията, характерни за културата или групата, от която идва.

– Преодоляване на разликите в различните култури

Преговарящият освен да приеме културата на другата страна, за да се приспособи към ситуацията и средата, той може да опита да убеди и другата страна да използва елементи от собствената му култура. В някои ситуации също е възможно да се използва комбинация от двете култури, например по отношение на съвместни предприятия. Друго възможно решение е да се възприеме трета култура, която може да бъде стабилна основа за личните взаимоотношения. Когато има затруднения в намирането на обща позиция, съсредоточаването върху общите за двете преговарящи страни професионални култури може да се окаже началото на бизнес отношенията.

Заклучение

Общуването в международна среда изисква специална подготовка, съобразена с различията в националните култури. Преговорите сред културния водораздел добавят цялостно ново измерение към всяко преговаряне, включвайки езикови бариери, различия в езика на тялото и обличането и различни начини за изразяване на удовлетвореност или недоволство от елементите на сделката. В резултат на това много преговарящи се опасават, че може да развалят важна сделка или да се сблъскат с цялостен провал на международната бизнес арена. Познаването на факторите, влияещи на межкултурните преговори и разбирането на културните различия могат да подобрят ефективността на бизнеса.

Литература

- [1] Alavoine C. (2012) You can't always get what you want: strategic issues in negotiation, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, pp. 665-672.
- [2] Cohen, S. (2002) *Negotiating Skills for Managers*. The McGraw-Hill Companies, New York.
- [3] Fisher R., Ury W. (1987) *Getting to Yes. Negotiating Agreement Without Giving in*, Penguin Books.
- [4] Hofstede, G. (1980) *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- [5] Lax, D., Sebenius J. (1986) *The Manager as Negotiator*. Free Press, New York.
- [6] Lewicki R., Barry B., Saunders D. (2015) *Essentials of Negotiation*, McGraw-Hill Education, 6 edition.
- [7] Lewis R. (2005) *When Cultures Collide : Leading Across Cultures* (3rd Edition), Nicholas Brealey International.
- [8] Nikolova-Alexieva V., Angelova M. (2018). Opportunities for Raising the Entrepreneurial Culture a Factor for Competitiveness of the Bulgarian Economy, *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, Volume 1, Issue 1, pp. 196-245.
- [9] Nikolova-Alexieva V., Mihaylov M. (2018) Trends of Business Processes Management in the Bulgarian Enterprises, *Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv*, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XVIII, pp. 365-369.
- [10] Salacuse J.W (2003) *The global negotiator*. New York: Palgrave Macmillan.
- [11] Salacuse J.W. (1991) *Making Global Deal - Negotiating in the International Market Place*. Boston: Houghton Mifflin.
- [12] Schuster C., Copeland M. (1996) *Global Business: Planning for Sales and Negotiations*, Dryden Press.
- [13] Shell G., (2006) *Bargaining for Advantage: Negotiation Strategies for Reasonable People*, Penguin Books, 2 edition.
- [14] Steele, P., Beaser T. (2002) *Business Negotiations. Practical Guide*. Sofia: Science and Art.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ОСНОВНИ МЕТОДИЧЕСКИ РЪКОВОДСТВА В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Иван Чолаков

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

MAJOR HANDBOOKS OF BULGARIAN LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Ivan Cholakov

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: In the first half of the twentieth century, Bulgarian language teaching methodology entered a new more mature stage of its development – a stage characterized by the overcoming of Herbartianism in native language teaching and by the introduction of diverse and innovative teaching methods and techniques aimed at stimulating the students' creativity while mastering and applying the acquired grammatical knowledge into language practice. These new trends are highlighted in three major works from this period: *Didactics and Methodology of Bulgarian Language Teaching in Primary and Secondary Schools* (1924) by Petko Tsonev, *The Native Language in Lower Secondary Schools and Secondary Schools* (1933) by Lyuben Georgiev and *Methodology of Bulgarian Language Teaching* (1941) by Ivan Hadzhov.

Key words: Bulgarian Language Teaching, Handbooks of Bulgarian language teaching methodology, Petko Tsonev, Lyuben Georgiev, Ivan Hadzhov

Въпросите, свързани с развитието и периодизацията на методиката на обучението по български език, са от съществено значение за реконструкция на българската методическа мисъл, която независимо, че е била обект на интерес от страна на редица учени, до този момент все още няма цялостно изследване, което да проследява в диахронен план динамиките на нейните концептуални доминанти от зараждането ѝ до днес. Настоящата статия се фокусира върху най-представителните методически издания от първата половина на XX век, които релефно представят процеса на модернизация на българското образование и задават посоки, които с много свои концептуални акценти ще се окажат актуални и за съвременната ситуация.

В самото начало на XX век господстваща в българската образователна система е хербартианската идея (по името на немския философ и педагог Йохан Фридрих Хербарт, 1776 – 1841), чиито идеи за възпитателния характер на обучението, за етапността на учебния процес, за комплексната връзка на дидактиката с педагогиката, етиката, философията, психологията и естетиката са от голямо значение и откриват нов етап в развитието на методическата мисъл у нас. Редица български методици се явяват привърженици на хербартианската школа – те не само превеждат, но и сами разработват учебници и методически ръководства, следвайки основните принципи на хербартианската педагогика. Сред авторските методики, отразяващи тази линия на влияние върху обучението по български език, се открояват две издания, писани в съавторство: *Специална*

методика (1904), която се явява втора част на *Ръководството на педагогика* от Тодор Бенев, Сава Велев и д-р Васил Николчов, и двутомната *Методика на езикознанието* от д-р Стоян Чакъров и М. Господинов (1906, 1907).

През 20-те и 30-те години на XX век в обучението по български език се забелязват някои нови моменти. Засиленият интерес към въпросите, свързани с методиката на обучението по роден език се съчетава с тенденцията към отхвърляне на хербартианската идея в системата на българското образование. Именно през второто десетилетие на XX век развитието на българската методическа мисъл навлиза в своя нов, по-зрял период. Както отбелязват Емилия Еничарова и Вася Делибалтова, „вероятно най-силното време на българската дидактика са годините между 1920 – 1945. В разгорещените дискусии за бъдещето на училището през този период излизат забележителните трудове на М. Герасков (публикувал 1921, 1924, 1926, 1933, 1935, 1944), В. Манов (1923), П. Боев (1935), П. Теохаров (1943)“ (Enicharova, Delibaltova 2013: 25). Към посочените издания бихме добавили още *Методика на български език в началното училище* от Хр. Николов (1924), няколко методики на Д. Грънчаров, *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища с примерни уроци* (1924) от П. Цонев, методически ръководства от Д. Марчевски и др. Повечето автори са преподаватели в учителските институти. Тяхното внимание е насочено преди всичко към езиковото обучение в началното училище – четене, граматика и писане, но излизат и някои методики и ръководства за средния курс, в които обаче преобладават общи принципи, без конкретни указания за преподаване на граматичния материал и без подходящи за целите на обучението примери. Друга група методически издания изясняват въпроси за организацията на урока при група от сродни за преподаване предмети, например *Кратка методика на предметите по езико-историческата и художествено техническата група в прогимназиите* (Севлиево 1935) от Ил. Енчев, *Методика на учебните предмети в основното училище. Ръководство за курсистите от учителските институти и за студентите по педагогика* (1942) от М. Герасков, *Методика на обучението в прогимназиите – езико-историческа група предмети* (1940) от Т. Гиздов и др. Важно е да се подчертае, че в този тип методическа литература се наблюдава интердисциплинарен тип езиково обучение – а това е съществен аспект и на съвременните европейски насоки в преподаването не само по роден език, но и по другите общообразователни предмети. Широкият обществен отзвук на проблемите, свързани с обучението по роден език, е видим в оживените дискусии по страниците на периодичния печат, особено на сп. „Училищен преглед“ (вж. Cholakov 2016: 16 – 17).

За времето от началото на XX век до 1944 г. Кирил Димчев откроява три научни труда, които са с принос за развитието на методиката: *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища* (1924) от Петко Цонев, която с идеите си за „теоретичните основи на методиката, за същността и функциите ѝ като научна дисциплина са ценен влог в методическото ни наследство“ (Dimchev 1988: 7), *Родният език в прогимназиите и гимназиите* (1933) от Л. Георгиев и *Методика на обучението по български език* (1941) от Ив. Хаджов. Посочените монографии К. Димчев определя като нов етап в изграждането на българската методическа мисъл (Dimchev 1988: 8).

Със своето основно изследване – *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища* П. Цонев прави опит да наложи в българската образователна система един нов модел на обучение, който е свързан с експерименталната педагогика. Той се стреми да разчупи стереотипите на обучение, прилагани от хербартианците, и да създаде условия за творческо мислене у учениците в процеса на усвояването и прилагането в езиковата практика на граматичните понятия и категории. За целта е изключително важно да се създаде подходяща атмосфера за работа в класа, да се използват както традиционни, така и иновативни за времето си методи и похвати, с които да се мотивират допълнително децата при усвояването на съответното учебно съдържание. Според Цонев от първостепенно значение е учителят да притежава необходимата

психологическа подготовка, с помощта на която да анализира психофизичните особености на отделните ученици и по този начин да прилага необходимите за тяхното обучение методи и похвати по съответния учебен предмет.

Трудът на Петко Цонев съдържа увод, общи въпроси, начално обучение по писане и четене, литературно обучение, обучение по граматика, възпитание на езиковото творчество и практическа част. В увода Цонев дефинира дидактиката като „оня стрък от педагогиката, който има за цел научно да обоснове обучението като едно от главните средства на възпитанието. Но тя е и нормативна наука“ (Tsonev 1924: 1). Според автора, за да може да постигне целта си като възпитателна наука, дидактиката изследва преди всичко обективните условия за работа на ученика при обучението по различни предмети и полага усилия тези условия да бъдат научно обосновани и съобразени с индивидуалните особености на ученика.

Разглеждайки необходимостта от обучение по граматика в родното училище, Цонев подчертава, че граматиката трябва не само да научи учениците да се изразяват устно и писмено, а да ги запознае със самия език като паметник на националната духовна култура и да спомогне за формирането на техния светоглед. Именно в това Цонев вижда философската цел на граматичното обучение. Цонев е на мнение, че системното овладяване на граматичните понятия и норми и умелото им прилагане в езиковата практика ще подготви децата за предизвикателствата за бъдещето, където те ще могат да се реализират успешно и в професионален аспект. За постигането на тази цел педагозите трябва да имат сериозна подготовка по психология, педагогика и дидактика – да познават психологическите особености на различните периоди в ученическата възраст и умело да прилагат подходящи спрямо тях дидактически принципи на обучение.

Когато дава оценка за значимите издания по методика на обучението по български език през периода от началото на XX век до 1944 година, Ст. Кабанов посочва други две методики от този период. Техни автори са преподавателите от Стажантския институт Любен Георгиев и Иван Хаджов (Kabanov 1983: 318). През 1933 г. Л. Георгиев издава в София *Родният език в прогимназиите и гимназиите ни (опит за методика)*. В нея се дават методически указания не само за обучението по роден език, но и за провеждането на писмените и устните литературни упражнения, както и за прочитата и анализа на литературните произведения. Авторът апелира за премахване на схоластичното преподаване на граматичния материал в училищата за и превръщане на самото учебно заведение в творческа лаборатория. „От училище-аудитория то все повече се стреми да се превърне в училище-лаборатория, където на учениците се дава възможност да работят сами, да достигат по собствен път, с напрежение на собствените си духовни сили до едни и други резултати“ (Georgiev 1933: 1). Той изисква по-разнообразна практическа и стилистическа работа в обучението по граматика, като препоръчва разнообразни методи, които да засилят творческата активност на учениците. Според Георгиев при обучението по граматика трябва да се активизира връзката между усвоените теоретични постановки в областта на българския език и начините за тяхното уместно прилагане в езиковата практика в зависимост от конкретната комуникативно-речева ситуация.

Разглеждайки обучението по граматика в родното училище, Георгиев критикува факта, че степента на поднасяне на граматичния материал твърде често не е съобразена с възрастта на учениците и по този начин се нарушава общодидактическият принцип на достъпност. Нерядко преподавателите акцентират върху граматични дефиниции и правила в областта на езика, а не обръщат внимание на начина, по който трябва те да се прилагат в речевата практика. Във връзка с този проблем авторът цитира немския методик Лота Мюлер, според когото в обучението по граматика е важно да има повече езикови упражнения и по-малко теоретизиране. Обучението по граматика трябва да се води паралелно с работата по ученическите съчинения и при анализа на литературни творби, за да се убедят учениците в практическото приложение на усвоените граматични единици и категории. Георгиев е на мнение, че задълбочената работа върху конкретен житейски

материал ще мотивира учениците в овладяването и усъвършенстването на книжовните норми на съвременния български език. Напълно в духа на съвременните образователни тенденции Л. Георгиев изисква от учителя да се съобразява с индивидуалните способности на децата и да прилага диференциран подход към тях в процеса на обучение по роден език. Така ще се постигне успех в развиването на творческите възможности на всяко едно дете и ще се постигнат по-добри резултати в овладяването на структурните и конвенционалните норми на езика.

Издаването на *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средните училища с примерни уроци* през (1924) на Петко Цонев и *Родният език в прогимназиите и гимназиите (опит за методика)* на Любен Георгиев (1933), както и *Методика на обучението по български език* (1941) от Иван Хаджов дават основание и на Русин Русинов да заяви, че „по-значителни успехи нашата методика постига през 30-те и особено в началото на 40-те години на XX век“ (Rusinov 1983: 78 – 79). Спирайки се в отделна студия на Иван Хаджов, Русинов изтъква неговите заслуги като учител по български език и литература, методик и главен ръководител по български език в Стажантския институт. Лекциите по методика на обучението по български език и литература, които изнася там, са издадени през 1941 г. като монография. Максимата на Хаджов е, че учителят трябва да е творец и в най-голяма степен това се отнася за учителите по български език и литература. Според него обучението по граматика трябва да има системен характер и да продължи в горните класове на гимназиите с приоритетна насоченост към съвременното състояние на езика, тъй като само така у децата ще се формира езиков усет и култура. Русинов изтъква неговите многобройни публикации в областта на езикознанието, литературата и методиката. Те, както и „опитът му като учител и зрелостта му като методист са пример и за съвременните поколения учители по български език и литература“ (Rusinov 1983: 149). *Методика на обучението по български език* съдържа не малко постановки, методически идеи и указания, които не са загубили полезността си и могат да бъдат прилагани и от съвременните поколения учители по български език и литература. Ив. Хаджов напътства учителите как да постигат творчество в работата си, как да си изработят т. нар. от него „личен чар“, без който те трудно биха въздействали върху личността на учениците. Младите учители трябва да виждат не догми и схеми на различни уроци, а насоки, методически идеи и препоръки, които ще им бъдат от полза при изграждането си като учител творец.

Голяма е заслугата на Ив. Хаджов за разработване на методика на обучение на учениците в устна реч – област от езиковото обучение, която е била подценявана. Изчерпателно и точно той посочва особеностите на устната книжовна реч и нейните отличия от писмената, разяснявайки и методиката, по която могат да се постигнат положителни резултати в това отношение.

В методиката на Хаджов са формулирани и основните дидактически и методически принципи на обучението по български език, като са приложени и подходящи примерни учебни ситуации за тяхното уместно прилагане. Той излиза от правилни методически постановки и поставя в центъра на изложението основните речеви актове (говорене, писане, четене, слушане), към които насочва вниманието на учителите. При Хаджов водеща е идеята, че методиката е длъжна да развива творческото начало, заложено у всеки учител. Основното изискване е „учителят да не допусне да се превърне в занаятчия, а да се запази като творец“ (Khadjov 1941:6).

Възникването на подобен вид специализирана литература се обуславя от необходимостта да се отговори на настъпилите в началото на XX век обществено-политически и културни промени, свързани с процеса на усъвършенстване на държавната образователна система, на законите и правилата, необходими за нейното функциониране в един нов по-демократичен етап от своето развитие. Разгледаните три издания се отличават със своята концептуална адекватност не само спрямо тогавашните модерни тенденции в обучението по роден език, но в много отношения са съзвучни и с нашето настояще.

Литература

Cholakov 2016: Cholakov, Ivan. *Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik*. Plovdiv: University Press, 2002.

Dimchev 1988: Dimchev, Kiril. Metodikata na balgarskija ezik – postizheniya i perspektivi. // *Balgarski ezik i literatura*, 1988, кн. 4, p. 6 – 14.

Enicharova, Delibaltova 2013: Enicharova, E., Delibaltova, V. Tvorchestvoto na Petko Tsonev – dve gledni točki. // *Godishnik na Sofijskiya universitet Sveti Kliment Ohridski*. Fakultet po pedagogika. Kniga Pedagogika. T. 106. Sofia: University Press, 2013, p. 25 – 49.

Kabasanov 1983: Kabasanov, Stayko. Etapi v razvitiето na metodikata na obuchenie po roden balgarski ezik sled Osvobozhdenieto. // *Hilyada i Trista godini Balgariya i balgarskoto obrazovanie*. Sast. L. Gerogiev, P. Drazhev, I. Stamenov. Sofia: Narodna prosveta, 1983, p. 316 – 331

Khadjov 1941: Khadjov, Ivan. *Metodika na obuchenieto po balgarski ezik (belezhki)*. Sofia: T. F. Chipev, 1941.

Georgiev 1933: Georgiev, Lyuben. *Rodniyat ezik v progimnaziite i gimnaziite (opit za metodika)*. Sofia: pechatnitsa Pravo, 1933.

Radev 2002: Radev, Plamen. *Istoriya na balgarskoto obrazovanie*. Plovdiv: University Press, 2002.

Rusinov 1983: Rusinov, Rusin. *Iz istoriyata na obuchenieto po balgarski ezik*. Sofia: Narodna prosveta, 1983.

Tsonev 1924: Tsonev, Petko. *Didaktika i metodika na obuchenieto po balgarski ezik v osnovnite i sredni uchilishta*. Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища. Sofia: pechatnitsa Hudozhnik, 1924.

МЕЖДУКУЛТУРНА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ И ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛИТЕРАТУРА В 5. КЛАС

Красимира Танева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

INTERCULTURAL SENSIBILITY AND TEACHING LITERATURE IN THE FIFTH GRADE

Krasimira Taneva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: Teaching literature in the twenty first century is also directly linked to the idea of the dification of a set of moral values, which are implicated in the edification of the concept of national identity, but also in the one of foreign identity. The study presents a methodological type for the formation of an intercultural sensibility among the pupils, in order to help them overcoming the turned to mythology concept of local cultural tightness of another ethnicity. In learning about the Jewish celebration of Easter(educational programme for the fifth grade), it is possible to discover the common elements in the existential paradigms of ones own and foreign culture.

Key words: Jewish, intercultural sensibility, lesson

В съвременния глобализиращ се свят проблемът за националната идентичност, за родовите ценности, за опознаване на *другия* в етнически, културен и религиозен аспект е особено актуален. В доклада на ЮНЕСКО за образованието през 21. век „Способността за учене. Нашето вродено богатство“ са формулирани цели и задачи, които предопределят политиката в сферата на образованието и произтичащите от тях ангажиментите на училището като институция, както и на субектите в образователния процес в новата политическа, социална и културна реалност:

1. Придобиването на знания е първата стъпка за по-доброто възприемане на растящата комплексност на глобалните събития и за преодоляването на пораждащата се от тях несигурност. Следващата стъпка е изграждането на способността фактите да бъдат разглеждани в правилния им контекст и потокът от информация да бъде критично преценяван, за да се стигне накрая до изграждането на лична преценка.

2. Образованието трябва да помогне на всеки индивид да осъзнае собствения си произход, да се самоопредели. Но то трябва и да възпита уважението спрямо чужди култури. [...] Познаването на други култури ни води до осъзнаването на неповторимостта на собствената ни култура, но и на общото наследство на човечеството [...].

3. Роля на училището обаче е да обясни на младите хора историческите, културните или религиозните причини за различните идеологии, които да събудят интереса към тяхното собствено общество, в училище или в класната стая. [...] Тук подрастващите трябва да бъдат подпомогнати да развиват свободно своята ценностна и мисловна система с цялостно знание за фактите, без да следват сляпо определени мнения. Така се постига

откритост, откровеност и зрялост. По този начин чрез поощряването на демократичния диалог, може да бъде поставена основата за бъдещата хармония и мира¹.

Като имаме предвид тези ключови идеи и се позоваваме на *Учебна програма по литература за 5. клас от учебната 2016/2017 г.*, предлагаме методически вариант за формиране на „межкултурна чувствителност“ (Zhilert, 2015). Основанията за нашата концепция са следните:

1. Да се преодолее стереотипното разбиране, че *Пасха* (еврейски празник, който е включен в учебната програма по литература за 5. клас) утвърждава единствено *чужди* морални ценности и да се разкрие универсалността на етичните послания въпреки религиозните и етническите различия, начина на живот, норми на поведение и взаимоотношения.

2. Да се формират социокултурни компетентности, които в контекста на обучението по литература в 5. клас са: *различава основни ценности и норми на межкултурната (традиционната) общност; Определя в изучавани текстове проблеми и конфликти, специфични за митологичния и за фолклорния модел за света, съпоставя ги с личния си опит и обосновава позиция по тях.*²

3. Използване на словеснообразната нагледност (Andreev, 2001), за да се възприеме *Пасха* като: специфична емоционалност, колективна ангажираност и изразена съпричастност; цялостен процес на завършеност и подреденост на отделните ритуални действия и обредни практики, където всеки участник има конкретна роля; времева и пространствена ситуираност; единство от слово и действие. Чрез сюжетната цялост на предложения от нас текст (откъс от романа на Салис Таджер „Жакито“) се подпомага процесът на екзистенциално осмисляне на празничната, респективно обредна „драматургия“; създава се възможност ученикът да съпреживее, да преодолее дистанцията между себе си и събитието чрез богатата образност и да компенсира липсващия му опит и знание за този етап от културата на евреите. Аз-повествователна форма в произведението придава достоверност и същевременно съкровеност на споделеното, което улеснява петокласниците в процеса на възприемане и осмисляне на празника.

4. Използване на динамична нагледност – филм (Andreev, 2001), за да се формират умения у учениците: да обобщават информация от източник, различен от текст: да трансформират визуалното знание за аргументирано изказване по поставен въпрос; да систематизират възприетата информация. В методическия вариант предлагаме учениците да изгледат откъси от филма „Мойсей“ на режисьора Роджър Йънг, реконструират следните важни събития от живота на евреите (робското им ежедневие в Египет, десетте изпитания за египтяните, извеждането на евреите от Египет с помощта на Мойсей).

5. Предвиждаме осъществяване на интеркултурен паралел между Великден и Пасха, както в рамките на урока (вж. 6.3.4. и 6.3.7. от **Ход на урока**), така и чрез самостоятелната задача (вж. **Задача за следващия час** – учениците трябва да използват знанията си в следната ситуация: те са арбитри в спор на тема: „Празниците на *другите* не са чужди и различни“. От тях се изисква чрез аргументи да убедят спорещите страни, че празниците, въпреки своята уникалност и неповторимост, утвърждават общи ценности).

Предложеният вариант за урок съдържа следните компоненти: тема, цели, вид на урока, методи, дидактически форми, ход на урока, идея за заключителна учебна ситуация (Yoveva, 2000).

¹http://www.dados-iizdv.org/politik_bg/bildung.htm

²http://www.mon.bg/upload/13476/UP_V_L.pdf

Пасха – празник на свободата и възкресението за еврейския народ

1. Цели:

1.1. Да се разкрие същността и да се открие значението на *Пасха* в контекста на еврейската празнична календарна система.

1.2. Да се изясни ролята на Авраам, Иаков и Мойсей в еврейската история.

1.3. Да се характеризира словото в празника Пасха.

1.4. Да се формират първоначални умения за интеркултурен паралел.

2. Вид на урока – за нови знания

3. Методи – съпоставителен, историко-типологичен, метод на интерпретацията

4. Дидактически форми – беседа, разказ

6. Ход на урока

6.1. Идея за първа учебна ситуация

6.1.1. Актуализиране на знания за календар, календарна система, видове календари, празник.

6.2. Постановяне и мотивиране на темата

Евреите, древен народ със своя история; календарната празнична система на евреите.

6.3. Учебни ситуации за разкриване на учебното съдържание:

6.3.1. Ролята на Авраам и Иаков в историята на евреите

6.3.2. Животът на евреите по време на египетското робство

В този етап от хода на урока използваме отделни сцени от филма „Мойсей“. На учениците са поставени следните въпроси:

1. Какъв е животът на евреите в Египет?

2. Каква е ролята на Мойсей в битката за свободата?

3. Как Господ наказва египтяните за проявената жестокост към евреите?

4. Кои заповеди изрича Господ към евреите, свързани с приготвянето им за напускане на Египет?

5. С какво Господ свързва деня, в който евреите напускат Египет?

6.3.3. Празникът Пасха – същност, значение, ритуални практики

В тази учебна ситуация използваме дидактическата форма *разказ*. Изложението на преподавателя е със следните съдържателни и смислови акценти (позоваваме се и цитираме следните източници):³

1. Пасха – празник, чрез който се отбелязва избавлението на евреите от египетското робство и началото на свободата. Известен е още със следните названия: *Празник на безквасните хлябове; Време на нашата свобода; Празник на преминаването*.

2. Предварителен етап – изхвърляне на всякаква храна, която съдържа мая (**хамец**), не се консумират тестени, варени храни, които при термична обработка набъбват; цялостно изчистване на къщата. Смисълът на този предварителен етап е да се подготви евреинът за бъдещия светъл празник на възраждането и символното очистване на душата.

3. Същинска вечеря – всички членове на семейство са около празничната трапеза, на която са сложени специални за случая прибори. Домакинята е приготвила следните ритуални храни: вино, хлебчета без мая, агне или друг вид месо, твърдо сварено яйце, зеленчуци, горчиви храни, харосет. Тя протича по строго установен ред (**Седе**): тържественото измиване на ръцете от домакина; отхапване от кервиза и поднасянето му на присъстващите; четене на **Агада** (книга, в която се разказва историята на спасението); отговор на въпроса, поставен от най-възрастния в семейството: *По какво се различава тази вечер от другите вечери?*; обяснения и припомняне на страданията, на Божиите чудесата;

³Moskona,1972; Atanasov,1972

<http://shalompr.org/evreite-v-blgariya-i-po-sveta-praznuvat-pesah-praznika-na-osvobozhdenieto#more-1462>

преминаване на Червено море; благославяне на безквасения хляб; изричане на благословии, четене на псалми или песни; финалът на вечерта е изричането на думите *Догодина в Йерусалим!*

4. Символно значение на храната по време на пасхалната вечеря.

4.1. **Вино.** Четирите чаши с вино за Песах имат своето духовно значение. Първата чаша се нарича *Чаша на освещението (Ще ви изведе)*; Втората е *Чаша на освобождението (Ще ви освободя/избавя)*; Третата е *Чашата на изкуплението (Ще ви изкупя чрез силата Си)*; Четвъртата е *Чаша на възстановяване (Ще ви взема, възстановя, обновя, възвърна)*. Червеното вино на Песах символизира Червено море, което еврейският народ пресича по необичаен начин след излизането му от Египет.

4.2. **Хлебчета без мая (мацот).** Специални питки, като върху три от тях се слагат останалите пет храни, покрити с кърпа.

4.3. **Пасхалното агне.** Преди последното наказание за египтяните евреите използват кръвта от заколеното агне, за да боядисат праговете на къщите си. Целта е да се предпазят еврейските деца от Божието наказание.

4.4. **Едно твърдо сварено яйце.** То е символ на скръбта по разрушения храм.

4.5. **Зеленчуци.** Задължително на пасхалната трапеза има керевиз, лук; магданоз, потопени в солена вода. Те символизират оскъдната храна по време на робството, а солената вода – сълзите на робите.

4.6. **Горчиви треви (марор).** Това са маруля или хрян, защото горчив е бил животът по време на египетското робство.

4.7. **Харосет.** Вид тесто от орехи или бадеми, ябълки, счукани във вино. То се увива в листо от цвекло или целина, символизиращо тухлите от кирпич, които евреите трябва да забъркват и да използват в египетските строежи.

6.3.4. Работа с откъс от произведението на СалисТаджер „Жакито“

Чрез откъса от „Жакито“ учениците ще имат възможност да осмислят празника и художественото пресъздаване на атмосферата на Пасха. Поставени са следните въпроси:

1. Как близките на Жакито се подготвят за празника?

2. Кои семейни традиции и етични правила на взаимоотношения спазват евреите на този ден?

3. Кои са етапите на ритуалната пасхална вечеря и какво е характерно за всеки един от тях?

4. Кои са основните задължения на равина и на Жакито по време на пасхалната вечеря?.

5. Какви междуличностни отношения и кои семейни ценности утвърждава Пасха?

6. Кои общи семейни ценности утвърждават Пасха и Великден?

Жакито

Празникът на празниците за всички евреи е Пасха – еврейският Великден. Той съвпада с първите дни на пролетта. Снеговете се топят. По мръсните и тесни улички на Ючбунар приижда топъл вятър от моята хубава Витоша.

[...] *В навечерието на Пасха по стара традиция цялата наша фамилия се събира в къщата на чичо Йосиф. Тръгваме и ние към къщата на богаташа. Нали такъв е старият библейски обичай. Край трапезата на всеки богат еврей трябва да има и бедни. Нали в писанието е казано: „Който е гладен, да дойде и се нахрани; който е в нужда, да седне на пасхалната трапеза и празнува; който има, да удовлетвори нуждите на бедните независимо какъв е: роднина, сънародник, приятел или...враг“. Слава богу, ние сме бедни роднини. Точно това е необходимо на чичо Йосиф. Ето защо ние имаме важно предназначение в тоя велик и хубав празник.*

– Пригответе се – подкани баба Мазал, пременена с най-хубавата си празнична рокля, готова за по-дълго гостуване в къщата на чичо Йосиф.

– Готови сме – отвърща мама, също облечена празнично. Разбира се и Регина, папа и аз не останаме назад.

[...] Ето, че влизаме в хубавата къща като равноправни членове на това богато семейство. Изпитваме една скривана гордост, че имаме такива роднини. Слугините ни посрещат любезно, поднасят ни столове край подредената пасхална трапеза. Чичо Йосиф е седнал на централно място в очакване:

– Добър ден! Честито! – посреща ни той с усмивка.

– Честито! Честито! – отвърщаме почти едновременно.

[...] Равинът поглажда брадата си. Разтваря библията с корици от сребро и слонова кост, красива резба от древноеврейски мотиви, свързани с героични епизоди от еврейската история. Гласът му, плавен и кадифен, напомня гласа на главния равин на синагогата и на душите ни става светло и топло.

– Дари ни, о, господи, с мир, благодат, живот, правда и милост.

След него пригласяме и ние: „Вдъхни от своята светлина, защото със светлината си ни дал библията, която е пълна с живот“.

Настъпва най-важната част на молитвата. Пропояваме всички като в божии храм: „да помним през всичките дни на живота си, когато излязохме от египетската земя“.

Равинът спира. Настъпва мъртва тишина. Той взема парчета маца и бою и ги завързва в салфетка.

– Най-добрият ученик да вземе това „вързопче“ и ще го държи метнато през рамо, за да напомня бягството на израелския народ от Египет и неговите скитания в пустинята. Хайде! Кой е най-добрият ученик?

– Жакито! – почти със съжаление каза чичо Йосиф.

– Вземи, Жакито! – заповяда равинът.

Аз премятам през рамо „вързопчето“ и държа с двете си ръце късите краища на салфетката. Равинът започва да чете „Агада за Песах“.

[...] Започват пасхалните песни и псалми. Запяват всички хорово. Запяваме и ние, децата, радостно, с цяло гърло.

Да пеем славим с музика и песни

С псалми, цветя и дъбрава

Всяка сутрин, когато ставаме

Живи, добри и здрави! (Tadzhher, 1984)

6.3.5. Резултати от реализирането на тази учебна ситуация

След приключването на този етап от хода на урока учениците могат да възприемат и осмислят:

1. Модел на индивидуално поведение и междуличностно общуване в рамките на празника.

2. Етичните правила за взаимоотношения в рамките на семейството – уважение, толерантност, отговорност, любов и почит.

3. Ролята и значението на отделните ритуални практики в празника Пасха.

6.3.6. Ролята на словото в празника Пасха

Словото въздейства чрез псалми и песни, които се изпълняват по време на празничната вечеря. Позоваваме се отново на текста, като са поставени следните въпроси:

1. Чрез кои думи, произнесени от равина по време на ритуала, се разкрива значението на празника?

2. Кое е посланието на заключително слово в края на вечерята?

6.3.7. Ролята на задължителното за празника пожелание и емоционалното му послание

На учениците се изяснява смисълът на думите *Догодина в Йерусалим* в края на празничната вечеря – пожеланието за вечност и бъдещност като част от ритуалната практика по време на Пасха. Чрез фразата се постига тържественост и се демонстрира

желание за колективно съпреживяване; тя маркира позитивната нагласа на адресанта към адресата.

На учениците е поставен следният въпрос: Кои са основните словесни формули в Пасха и Великден и какви послания се отправят чрез тях?

6.3.8. Идея за заключителна ситуация

Обобщението е със следният смислов акцент – Пасха в календарната празнична система на евреите. Смисъл и значение.

6.3.9. Задача за следващия час

Трима ученици трябва да използват знанията си за празниците Великден и Пасха в следната ситуация: те са арбитри в спор на тема: „Празниците на *другите*– не са чужди и различни“. От тях се изисква чрез аргументи да убедят спорещите страни, че празниците, въпреки своята уникалност и неповторимост, утвърждават общи ценности. При устното си изказване могат да се ориентират в следните тематични кръгове:

1. Взаимоотношения между членовете на семейството

2. Емоционални послания

3. Свързване на празника с божественото

4. Социалното и нравствено значение на празника

Literatura:

Andreev 2001: Andreev, M. .Protsesat na obuchenie. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo, Sveti Kliment Ohridski“, 2001, 116-120

Atanasov 1972: Atanasov, S. Istoriya na nrawite. Vreme, prostranstvo, ritmi. Sofiya: LIK, 1972, 331 – 334;

Zhilert 2015: Zhilert, A. Mezhdukuturno obuchenie.

https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47261242/tkit4_bulgarian.pdf/de4a4546-26b8-4c83-bd3f-39c44fdeed90

Yoveva 2000: Yoveva, R. Metodika na literaturnoto obrazovanie. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 2000, 98-102

Moskona 1972: Moskona, I. Praznichni obredii obichai na balgarskite evrei v minaloto. *Godishnik na obshtestvena kulturno-prosvetna organizatsiy anaevreite v NRB*, 1972, T.7,197 – 203

Tadzher 1984: Tadzer, S. Zhakito. Sofiya:Narodna mladezh, 1984, 131 – 135

ПРЕВОДЪТ КАТО ПОДРЕЖДАНЕ НА МОЗАЙКА

Наталия Христова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

THE MOSAIC MODEL IN TRANSLATING

Nataliya Hristova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The aim of this research is to present the selection of equivalents during the translation process as a mosaic picture composition. The idea is based on the semantic-semiotical theory of translation proposed by L.S. Barkhudarov and presents the different angles of word with the specific characteristics at semantic, linguistic and pragmatic level and meaning. The designed model follows and describes all the basic parts of speech as prismatic and parallelepiped solids whose sides have to fit together with the purpose of building a perfect image of the original text version in the target language by translation. The whole picture has to make the same impact on the recipient of the translated text.

Key words: translation, semantic meaning, pragmatic level, impact

В този доклад ще стане дума за превода като подреждане на цветна мозайка – избиране на най-подходящия по форма и цвят камък за композицията, която трябва да създаде максимално точно копие на оригинала, така че да повтори въздействието му върху новата публика. Това е една хипотеза за мозайчна техника на превода.

Отдавна сме се оттласнали от скептицизма на Хумболд, че преводът е невъзможен. Семиотиката, възникнала и развила се през 20 век, даде добра отправна точка за теоретизиране на естеството на преводаческия механизъм. Семантико-семиотичният модел, който разглежда знака като взаимосвързан комплекс от значения, позволява на преводача чрез варирането в тези значения да потърси най-добрата форма в другия език, за да преизрази написаното или казаното. Стандартните значения на езиковия знак според модела на А. С. Бархударов (Barkhudarov, 1975) са:

- **семантично**, което се поделва на денотативно (предмет, субект, процес, явление) или референциално (клас предмети, субекти, процеси, явления);

- **вътрешноезиково**, което оперира с граматичните категории, затова още се нарича граматично;

- **прагматично**, отразяващо субективното отношение на говорещия, а то е определящо при избора на изразни средства с оглед комуникативната цел.

И така, ако разгледаме думата като 3-D обект с кристална решетка във формата на призма, чиито стени са трите значения на знака, то можем да твърдим, че всяка от стените ѝ е носител на ценна информация, която е иманентна за носителя на езика и се разкрива постепенно на изучаващия го, като обикновено той се старее да я обхване като знаково цяло, отразяващо както семантичните и граматичните ѝ характеристики, така и стилистичните ѝ особености. С цел да демонстрираме мозайчната техника при превода, сме решили да илюстрираме различните аспекти от посочените значения на частите на речта в синтезиран вид, като ги сравняваме в българския, руския и италианския език.

Всъщност служебните думи, каквито са **съюзите, предлозите, частиците**, както и **въпросителните и относителни местоимения** могат да бъдат предадени с най-простия тримерен модел, защото те нямат денотативно значение. Както отбелязва В. Зидарова

(Zidarova, 1998: 40), при тях семантичната абстракция е на много високо равнище. Междуметията се разглеждат като думи символи заради сетивната им природа и в този смисъл също следва да имат опростено графично представяне. Личните местоимения, от своя страна, са заместители на денотата в речта, а притежателните имат функциите на прилагателни. Следователно предлагаме образът на всички изброени по-горе категории да бъде паралелепипед, защото при тях има повърхнина, вписваща, съответно, семантичните и прагматичните им функции. Вариациите на значенията им зависят от реализацията в речта, т.е. от тесния контекст. Например предлогът **в** може да означава или време, или място: **в** неделя/ **в** гората – **в** воскресенье/ **в** лесу – $\emptyset$ domenica/nel bosco. Както забелязваме, в примера на италиански има нулево съответствие в значението за време, защото дните на седмицата се използват без предлог и това е узуално съответствие.

Ако включим споменатия предлог в изречение, то контактните му повърхности (иначе казано, синтактичната му съчетаемост) в мозайката ще бъдат две – глагол и съществително име: *Разхождам се в гората. Гуляя в лесу. Faccio una passeggiata nel bosco.*

Наречието е неизменяема част на речта. В модела то също ще присъства с две релефни характеристики, защото при него почти липсва прагматичното значение. Изключение правят умалителните форми – *честичко, приятничко*. В руския език то има формален изразител, докато в италианския – не. Семантичното значение ще отрази признака на действието, съответно за начин, за място, за време. Вътрешноезиковото ще покаже възможностите за степенуване на наречията за начин. Съчетаемостта с глагол е доста ограничена логически от смисловото поле на глаголното действие: не казваме *чакам лесно* или *ям задълбочено*, макар че по този начин се образуват метафорите.

Веднага можем да заключим, че контактните повърхности на наречието също са две. Нека разгледаме примера *Аз чета по-бързо от Диана. – Я читая быстрее Дианы. – Io leggo più velocemente di Diana*. В руския пример трябва да отбележим липсата на предлог при сравнителната степен, която се изразява с падежна форма в Р. п. При превода може да използва и техниката на векторна замяна, при която признакът, изразен с наречието, може да се замени с антоним: *Диана читает медленнее меня*. При такава замяна обаче се променя и комуникативната установка на говорещия.

Причастията като междинна група съвместяват признаци на глагола и прилагателното. Те имат следните граматични категории: залог (дейтелни или страдателни), възвратност, вид и време; менят се по род и число (и падеж за РЕ), с изключение на деепричастието, което е неизменяемо. В италианския език миналото деепричастие се образува със спомагателния глагол stare: *stavo leggendo* (на български обикновено се превежда с минало несвършено време: *четях*). В руския език също има минало деепричастие (напр.: *Он лежал, уткнувшись в книгу*), докато в българския такова не се образува (варианти за превод: *лежеше и четеше, или лежеше, зачетен в книгата*). Отново само в руския език страдателните причастия могат да имат пълна и кратка форма и те изпълняват различни синтактични функции: пълните са определения или именна част на сказуемото (*украшенная комната*), а кратките – сказуемо (*комната украшена*). Прагматичното значение при причастията се реализира чрез избора на синоним от друг стилос регистър, например *разукрашена, убрана, нарядна* и т.н.

Прилагателното се отнася към групата на имената, следователно има изменяеми граматични характеристики като род, число, определеност (и падеж за РЕ). Типът строеж показва производната основа и морфологичните компоненти: *прост; прост-о-смърт-ен; прост-ашк-и*. Любопитно е, че чрез афикси могат да се образуват нови прилагателни, с които се изразяват различни оттенъци на признака или емоционално-оценъчно отношение на говорещия към обекта, например: *дълъг – дългичък; слаб – слабоват; червен – червеникав* / съответно в руския: *длиненький; слабоватый или слабенький; красн-оват-ый*. Италианският език също разполага с оценъчни суфикси, например умалителните от *furbo* (хитър) могат да изразяват: *furbino* – мило отношение, *furbetto* – симпатия, а увеличителните *furbone, furbacchione* – негативна оценка, *furbastro* – осъдително отношение. Някои

прилагателни не могат да образуват такива деривати и единственият начин да се предаде съответното прагматично значение, е чрез семантична замяна на словосъчетанието със съществително: *слабовато дете* – *cria*, но *слабовато вино* – *pisciarello*.

Логико-понятийната характеристика, според която делим прилагателните на качествени и относителни, ограничава възможностите за степенуване – това е нерелевантен признак за относителните прилагателни. При съчетаване със съществителното се наблюдават ограничения от логически характер, при чието нарушение се получават метафори от типа *симпатична кофа*, *усмихнато небе*, които се превеждат буквално: *симпатично ведро*, *улыбающееся небо*, или им се подбира аналог, ако са станали идиоматични: *дървен философ* – *мудрец нащелся* (признакът се изразява от глагола) – *parolaio* (съществително, образувано с увеличителен суфикс, предаващ прагматичното значение). При превода на руски ще бъде нерелевантен признакът членуване, но ще има падежна флексия. Именно окончанието (при това в комбинация с вида на глагола) ще даде информация за маркираност: *них пресен сок* – *пил свежего сока* (Р.п. за част от цялото), *изпих пресния сок* – *выпил свежий сок* (В. п.). Друга характерна особеност на руския език е предпочитането на съществително в родителен падеж за принадлежност или предназначение вместо прилагателно. Така словосъчетания от типа *Сатурнов пръстен* и *спиратна течност* следва да се превеждат като *кольца Сатурна* и *жидкость для тормозов* особено ако са станали термини.

За италианските прилагателни е характерно, че почти не образуват относителни със значение „от какво е направено“. Еквивалентните съответствия са съществителните, назоваващи материала, с предлога *di* – *di legno* (от дърво), *di plastica* (от пластмаса). Друга особеност е позицията им след съществителното, с което се съгласуват. Ако се появят в препозиция, те добиват друго значение, например *Un dirigente alto* ще рече, че човекът, който изпълнява ръководна функция, е висок на ръст, а *Un alto dirigente* означава ‘човек на висок пост’; *Un amico vecchio* – ‘един възрастен приятел’; *Un vecchio amico* – ‘един стар (отдавнашен) приятел’ (Trifone, Palermo, 2014). Следователно мястото им в рамките на словосъчетанието има смислоопределяща функция.

Няма да се спираме върху семантичните, граматичните и морфологични особености на **съществителното име**, защото те са добре описани в трите езика, като направим уточнението, че в италианския има членна форма, а в руския – падежна флексия. Ще разгледаме само различията. В руския език има цели 10 суфикса за образуване на умалителни, чието прагматично значение варира от умиление и ласкаво отношение до пренебрежение. Например в руския и българския такива умалителни като *пальтишко* – *палтенце*, *письмецо* – *письмце*, съвпадат в субективната си оценка, но на *интелигентншко* ще съответства *самозван интеллигент*, или *романец* – *калпав роман*. Тук важна роля за правилното разбиране играе компетентността на преводача, а подходът за предаването им е с уточняващо прилагателно. На италиански също се образуват умалителни: *chiesa* – *chiesetta* (*църквичка*); *casa* – *casina* (*къщичка*); *vino* – *vinello* (*винце*). Интересно е, че могат да се съчетаят два умалителни суфикса и да се получи един вид степенуване на признака: *foglio* – *foglietto* – *fogliettino* (*лист* – *листенце* – *Ф*). В същото време умалителните суфикси могат да изразяват отношение на пейоративност и оценката варира от ирония до презрително възмущение: *impiegatuccio* – дребен чиновник. В руския език функцията на умалителните в речта може да бъде както оценъчна, така и изразяване на учтивост: *Можно получить билетик?* В българския език изречението от типа *Бихте ли ми дали билетче?* звучи по-скоро лицемерно, а на италиански умалителното *un bigliettino* има друго значение – визитна картичка.

Семантичното значение на **глагола** най-общо е описание на действие или състояние.

За вътрешноезиковото значение следва да уточним, че освен категориите лице, число, време, наклонение и залог, характеристиките възвратност / невъзвратност, преходност / непреходност, глаголите в руския и българския език се определят и по вид, докато в италианския не могат. За сметка на това и в италианския, и в руския език има

пълноценна инфинитивна форма. Лексико-синтактичната съчетаемост на глагола е фиксирана в рамките на „вършител” на действието и „търпящ” действието. Стиливият регистър е богат и прагматичното значение се реализира в зависимост от избора на синоним или идиоматично словосъчетание. Например на глагола *гледам* в италианския съответства синонимният ред *esaminare* (*разглеждам*), *studiare* (*изучавам с поглед*), *scrutare* (*стрелкам с поглед*), *ispezionare* (*изследвам*), *squadrare* (*оглеждам от глава до пети*), *ammirare* (*заглеждам се*), *mirare* (*наблюдавам*), *contemplare* (*съзерцавам*), *adocchiare* (*зяпам*), *valutare* (*преценявам с поглед*). В руския съществуват вариантите *рассматривать*, *всматриваться*, *изучать*, *сверлить глазами*, *обследовать*, *смеривать взглядом*, *любоваться*, *созерцать*, *бросать взгляды*, *разглядывать*, *оценивать на глаз*.

Зависимостта на избора е обусловена, на първо място, от комуникативната цел, на второ място – от възможностите на преводния език и чак на последно място – от формалната структура, в която даденият езиков елемент участва. В крайна сметка граматиката и семантиката в преводния текст принадлежат на преводния език, само прагматичното равнище на оригинала се предава, като се прекодира по нормите на съответния език. Както пише А. Нойберт, някои видове прагматични отношения се възпроизвеждат лесно, а други – трудно или частично (Noibert, 1968). Ако в изходния език прагматичното значение се изразява формално, то в преводния му се търси нова форма – онова „камъче”, което най-добре да пасне в мозайката на текста. Тъй като прагматиката е на по-високо равнище от семантиката и е определяща при превода, това налага компенсации, за които У. Еко посочва, че са необходими „не понеже текстът е неразбираем, а за да се подчертае дадена концептуална позиция, важна за автора или за хода на сюжета” (Еко, 2010: 72).

Опитахме се да покажем, че сублимацията на всички отделни значения на езиковите знаци се случва на повърхнината на текстовата мозайка, така че в речта се реализира единичното значение на всяка смислова единица, която се свързва с останалите в рамката на даден контекст, като предава пълната картина на изходните образи и идеи. Целта на преводача е по тази повърхност да няма големи празнини и грапавини. Както посочва изтъкнатият преводач С. Флорин: „...малко е да знаеш, да разбираш, не стига и „дар словото“, трябва да разбереш още и онова, което авторът е постигнал не само с разума, но и с чувството си, онова, което е не само плът, но и душа на произведението”¹ (Florin, 1983: 189). Затова и ние смеем да твърдим, че преводът е изкуство.

Литература:

Barkhudarov, 1975: Barkhudarov, A. S. Yazyk i perevod. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia”, 1975.

Eco, 2010: Eco, U. Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione. Bompiani, 2010.

Florin, 1983: Florin, S. C. Muki perevodcheskie. Praktika perevoda. Moskva: Vysshaya shkola, 1983.

Noibert, 1968: Noibert, A. Pragmatische Aspekte der Übersetzung. – In: Grundrissen der Übersetzungswissenschaft (Beihefte der Zeitschrift Fremdsprachen). Leipzig, 1968, 21—33.

Trifone, Palermo, 2014: Trifone, P., M. Palermo. Grammatica italiana di base. Zanichelli. Terza edizione, 2014.

Zidarova, 1998: Zidarova, V. Ocherk po balgarska leksikologiya. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski”, 1998

¹ Преводът е мой – Н. Х.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**ПЛАТФОРМА ЗА ЧУЖДО-ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ И
ИЗСЛЕДВАНИЯ (PLT&R)**

**Мария Стамболиева, Валентина Иванова, Марияна Райкова
Нов български университет**

**A PLATFORM FOR LANGUAGE TEACHING AND RESEARCH
(PLT&R)**

**Maria Stambolieva, Valentina Ivanova, Mariyana Raykova
New Bulgarian University**

Abstract: The Platform for Language Teaching and Research (PLT&R) was designed and developed at New Bulgarian University in answer to a number of important national educational needs, some of them specific to Bulgaria. It is a modular, versatile tool designed to provide 1/ course development support for native and foreign language (and literature) teachers and lecturers, 2/ data and tools for corpus-driven and corpus-based lexicography, corpus and contrastive linguistics, 3/ an environment for research, experimentation and comparison of new methods of language data preprocessing. The educational content organised and generated by the Platform is to be integrated in the CLARIN part of the CLaDA-BG infrastructure, of which New Bulgarian University is a partner. The article presents the functionalities specifically developed to match Bulgarian educational needs and the architecture of the platform, with its innovative features.

Keywords: teaching foreign languages, corpus-based lexicography, corpus and contrastive linguistics, online tools for language data preprocessing

1 Introduction

Language teaching in Bulgaria presents a number of challenges. On the one hand, Bulgarian is not an international language, which imposes the need for foreign language tuition from a very early age, for different age groups and at all levels; on the other hand, Bulgarian students increasingly come from different ethnic backgrounds, with ensuing mixed groups of learners having a different level of proficiency in the Bulgarian language (Stambolieva et al. 2017b). At secondary school and university level, there is also a growing need for a specialisation of both native and foreign language learning (Cf. Stambolieva et al. 2017a). For all educational levels and age groups, the various types of non-homogeneity demand new means of individualisation of the learning process. These factors combine to define the growing demand for a wide range of e-tuition tools supporting native and foreign language teaching. It is with the aim of answering this demand that the PLT&R

platform was developed – a flexible, versatile and innovative platform integrating in a unified system text and corpus management, text analysis and annotation tools, as well as a number of modules for the extraction of educational content. The platform allows both extensibility and reusability.

2 Modules and Functions

The E-platform integrates:

1/ an environment for creating, organising and maintaining electronic text archives and extracting text corpora: a repository of domain-specific texts, further classified in accordance with the Common European Framework of Reference for Languages (CEFRL) – Cf Figure 1.

MODULES +

TEXT

CORPORA +

ANALYZERS +

НОВ БЪЛГАРСКИ
ВНИБЕРСКИТЕТ

QUESTION TYPES +

CONCORDANCER

TEXT ALIGNER

LOGOUT

FILES LIST

Text Name

Author

Gender

Status

Date

Date From

Date To

Domain

Keywords

Select option

male

female

not known

author

coauthor

creator

Select option

Language

Book/Part of Book

File name

Number of Pages

Publisher

Start Page

End Page

File Type

File Level

Select option

book

part of book

publication

an empty new line is a paragraph

each new line is a paragraph

not defined

A1

A2

B1

B2

C1

C2

SEARCH FILE

ID	Text Title	Author	Author's gender	Author's status	Date created	Domain	Keywords	Language	File name	Book/Part of book	Number of pages	Publisher	Start Page	End Page
----	------------	--------	-----------------	-----------------	--------------	--------	----------	----------	-----------	-------------------	-----------------	-----------	------------	----------

Figure 1. The Corpus Organiser

- 2/ modules for linguistic analysis, including a lemmatiser, an in-depth POS analyser; a term analyser; a syntactic analyser; an analyser of multiple word units (MWU – including complex terms, analytical forms, phraseological units); a parallel text aligner; a concordancer (Cf. McEnery and Hardie 2012, 37-48, Anthony 2013);
- 3/ a linguistic database allowing linguistic analysis to be performed on either a single text or a corpus of texts, with options for corpus modification (reduction in size or expanding with additional texts from the archive) without loss of information;
- 4/ modules for the generation and editing of vocabulary (Figure 2) or grammar (Figure 3) drills, inspired by work by Sinclair 2004 and building on it.

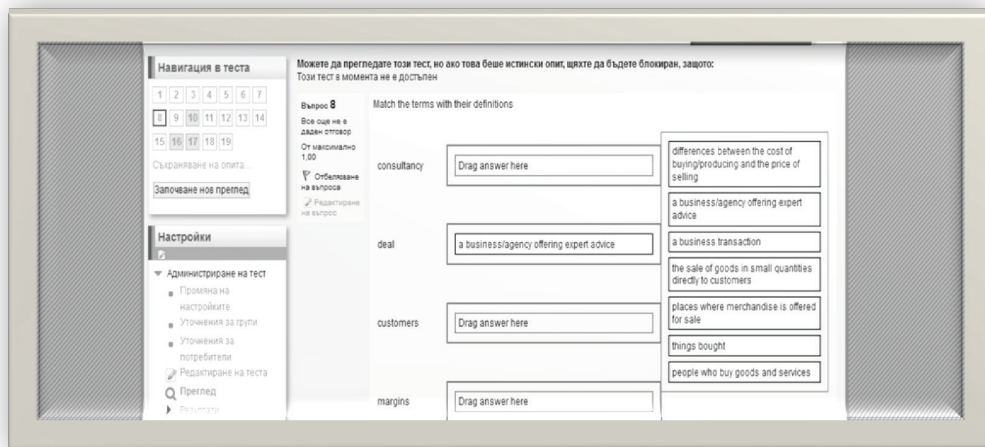

Figure 2. Platform-generated lexical drills

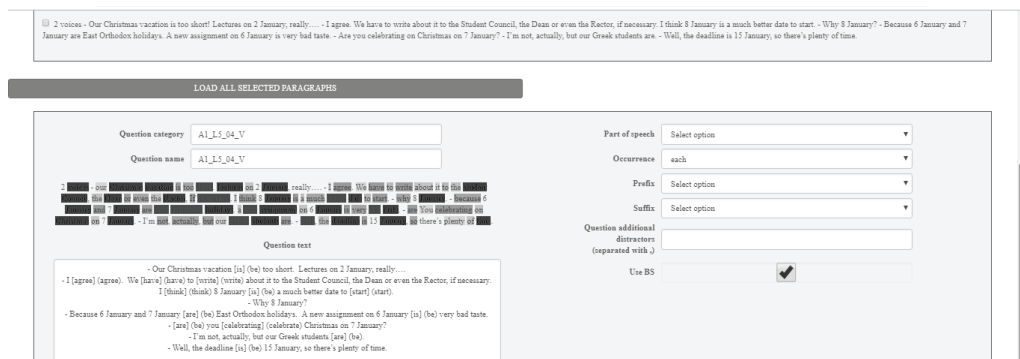

Figure 3. Platform-generated grammar drills

5/ modules for the extraction of linguistic information directly from texts/corpora or from the data base (Cf. on corpus-based and corpus-driven approaches McEnery and Hardie 2012, 5-14, 147-64). The implemented class hierarchy and the class specialisation are designed to maximise code reuse and to provide encapsulation of the data. New annotation modules (e.g. semantic analysers) can easily be integrated into the existing e-platform.

The environment for the maintenance of the electronic text archive organises a variety of metadata which can, individually or in different combinations, form the basis for the extraction of text corpora. Following linguistic annotation, secondary ("virtual") corpora can be extracted, formed by sentences containing a particular unit – a lemma (e.g. *it*, *dislike*), a word form (e.g. *begins*), a MWU (e.g. *has been writing*, *put off*), a tag (e.g. <intransitive verb>, <comparative degree>, <present perfect progressive tense>), or a combination of tags. The platform can thus be used to support a variety of linguistic activities – from the generation of drills to the compilation of corpus-driven and corpus-based reference materials – glossaries, thesauri, dictionaries or grammars.

3 Architecture

The architecture of the system is modular. It consists of input modules, modules for preprocessing, processing, analysis and data storage, and output modules. The input modules provide user interface for different linguistic tasks. They work independently. Further implementation of new input modules will extend the features of the system.

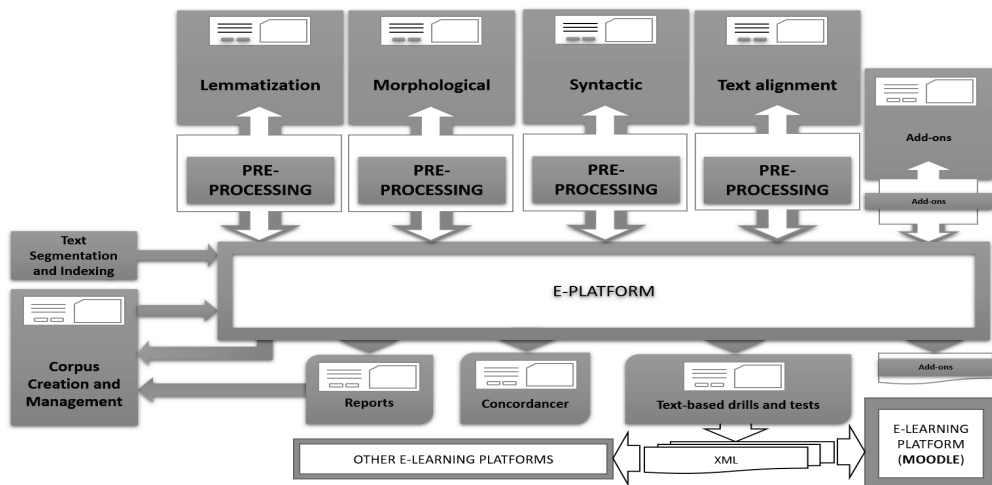

Figure 4. Architecture

This architecture allows for the addition of various modules for automatic (pre)processing. Each of the preprocessing modules can be implemented independently and added to the system at an appropriate stage. The architecture allows the implementation of a variety of options – such as the use of statistical methods, of systems of rules or neural networks. It also allows the parallel use of several systems of preprocessing and the comparison of their results for the purpose of making an intelligent choice. In all these cases, results are confirmed by a team of expert linguists – which, on the one hand, supports the self-learning aspect of preprocessing and, on the other, helps assess the relative reliability of each type of system. With these features, the Platform adds to its more standard functions those turning it into an environment for experimentation and research, where new methods of preprocessing can be tested and compared.

The interfaces between the input modules, the preprocessing modules and the e-platform are custom, but the decoupling between the input modules and the storage allows for cascading preprocessing that may include in-time conversion to/from a standardized query interface.

The text-based drills generator can export the teaching content to the educational platform of the user. In the case of New Bulgarian University, the export format is Moodle XML format for Moodle Quiz Module. The e-platform feeds the question banks of Moodle with three types of question items: Fill in the Blanks, Matching, and Reordering, each with a number of subtypes.

The modules for corpus annotation are based on entity-attribute associations. Both entities and attributes are user-defined. Entities can be: strings, morphemes, word forms, lexemes, phrases, syntactic functions, sentences. Attributes (e.g. morpheme types, parts of speech, grammatical categories and syntactic functions) are hierarchically organised and language specific. The set of attributes is extendable.

The e-platform support text-based corpora and virtual corpora (Raykova, et all, 2018). Virtual corpora can be based on:

- 1/ **attributes:** e.g. author, year, CEFR and others;
- 2/ **annotation results:** POS analysis, syntactic analysis, combinations of these.

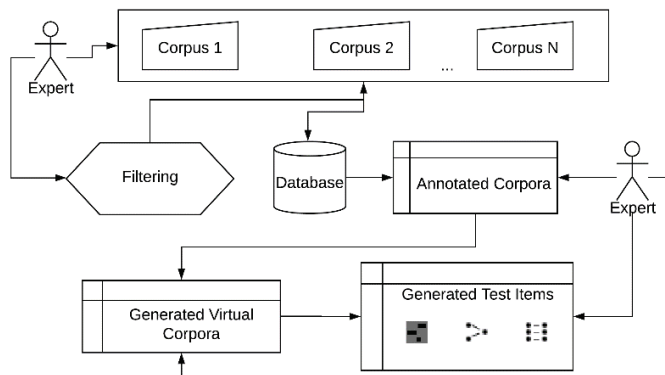

Figure 6. Model of Virtual Corpora Generation

4 Applications

Unlike a large number of existing foreign language learning networks and platforms (some of which excellent – as e.g. the social network Busuu, the Duolingo platform, the Rosetta Stone Dynamic Immersion system or the Babbel platform, and many others), the Platform for Language Teaching and Research developed at New Bulgarian University, Sofia, is not directly oriented towards the student as a final user and does not offer tuition; it can support the course developer/applied linguist (lexicographer, grammar book or course book author), corpus or computational linguist. Although it is language independent, it has so far only been developed for Bulgarian and English (with French in development). For these, it offers raw or analysed data, educational content, resources for the applied linguist. The Platform is thus neither simply an organiser / manager of teaching aids and tools (as e.g. the Platform for Technical French and Language Technologies¹), nor a Workbench integrating corpus analysis tools (Cf. Stambolieva and Dragostinov 2014). It is a system combining these functions – a powerful tool for corpus creation, manipulation and analysis and for the generation of varied corpus-based and/or corpus-driven educational content. A prominent feature of the system is its modularity and versatility, allowing the user to carry out a large number of linguistic tasks within the same platform, to combine results in many different ways and for a variety of applications, to reuse existing resources. The PLT&R can thus be defined, following L. Anthony's classification, as a fifth generation corpus tool (Anthony op. cit., 155-8).

Although in continuous development, the Platform has been in active use at NBU for the last three years, with the following applications:

1/ Test generation tool for ESP courses in six professional areas for students taking English as a foreign language. For this application, the platform offers course developers corpora of authentic texts tailored to students' language proficiency levels and specific needs; terminology banks with definitions and translations, derived from texts in the chosen domain; automatically generated drills checking knowledge of specialised vocabulary, use of closed classes, grammatical forms, word formation, syntactic structure.

2/ Test generation tool for students taking distance learning programmes in English, or courses in general English. Along with standard language drills, in this application the platform is successfully used in phonetics modules and, if used with audio/video supports, in teaching listening comprehension and writing.

¹ <http://www.beco.pub.ro>

3/ Course organiser and test generation tool for Bulgarian language classes at beginner level – for non-ethnic Bulgarian students in the country and for students of Bulgarian abroad – again, with audio/video supports.

4/ A course organiser and test generation tool for the Applied Foreign Languages for Administration and Management programme.

The following new applications of the platform are in development, as part of the NBU Language Technology Lab participation in the Bulgarian CLARIN (CLaDA-BG):

5/ A learner corpora organiser and annotator for Bulgarian students of English or French, as well as for foreign students of Bulgarian.

6/ Learner glossaries for the first four CEFR language levels (A1 – B1.2).

7/ An automatic asymmetry analyser based on aligned bilingual corpora.

8/ An automatic error identification and analysis module.

9/ A Lexicon module, with automatic data feed from all the annotation modules.

The modules of the platform can further be used for the extraction of corpus-based grammars of the COBUILD type.

We trust that the educational and linguistic content generated by the platform will be among the important assets of the Bulgarian CLARIN (CLaDA-BG) infrastructure and will attract a considerable number of users.

References

- [Anthony 2013] Laurence Anthony. 2013. A Critical Look at Software Tools in Corpus Linguistics. *Linguistic Research* 30 (2) 141-61.
- [McEnery and Hardie 2012] Tony McEnery, Andrew Hardie. 2012. *Corpus Linguistics*. Cambridge University Press.
- [Raykova et al. 2018] Mariyana Raykova, Valentina Ivanova, Hristina Kostadinova. 2018. Generation of Virtual Annotated Corpora. *Proceedings of the 14th Annual International Conference on Computer Science and Education in Computer Science*, June 2018, Boston, USA
- [Sinclair 2004] John McH Sinclair (ed.). 2004. *How to Use Corpora in Language Teaching*. *Studies in Corpus Linguistics* vol. 12. John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia.
- [Stambolieva et al. 2017a] M. Stambolieva, M. Hadjikoteva, M. Neykova, V. Ivanova, M. Raykova. 2017. The NBU E-Platform in Teaching Foreign Languages for Specific Purposes. *Proceedings of the 13th Annual International Conference on Computer Science and Education in Computer Science*, Albena.
- [Stambolieva 2017b] M. Stambolieva, M. Hadjikoteva, M. Neikova, V. Ivanova, M. Raikova. 2017. Language Technologies in Teaching Bulgarian at Primary and Secondary School Level: the NBU Platform for Language teaching. *Proceedings of RANLP 2017 Workshop” LTDHCSEE: Language Technology for Digital Humanities in Central and (South-) Eastern Europe*, 32-8. ISBN 978-954-452-046-5
- [Stambolieva and Dragostinov 2014] M. Stambolieva, D. Dragostinov. 2014. The NBU Linguist’s Workbench. *Proceedings of the 10th Annual International Conference on Computer Science and Education in Computer Science*. Petya Assenova, Vijaj Kanabar (eds.) New Bulgarian University, Hochschule Fulda University of Applied Science, Boston University, 259-266.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

СТРАТЕГИИ ПРИ ПРЕВОДА НА НАУЧЕН ТЕКСТ НА ЛЕКСИКАЛНО НИВО ПРИ ЛИПСА НА ЕКВИВАЛЕНТНОСТ

Ивайло Дагнев

Медицински университет – Пловдив

TRANSLATION STRATEGIES FOR DEALING WITH NON-EQUIVALENCE OF SCIENTIFIC TEXTS AT LEXICAL LEVEL

Ivaylo Dagnev

Medical University – Plovdiv

Abstract: The article seeks to address the issue of non-equivalence of scientific texts at lexical level by employing three corpora of excerpted research articles in the field of medicine. Since the 1950s, there has been a variety of linguistic approaches to the analysis of translation that have proposed detailed lists for the categorization of the translation process. Few research efforts, though, were directed at the investigation of scientific translation, so its intricacies remain to a large extent a terra nova in Translation Studies discourse. The current paper uses corpus analysis to gauge the lexical variants applied by translators in rendering Bulgarian language medical research articles into English. In order to perform trustworthy exploration of the topic, a corpus of English language articles is referenced as a means of tertium comparationis. The results show that the further the translators move from rendering terms proper, the more precarious the translation techniques become.

Keywords: translation, non-equivalence, lexis, MRA

Introduction. Translation has been viewed by linguistically based approaches as a transfer of meanings, so the source text (ST) has to be rendered into the target text (TT) as closely as possible both in form and in content (Catford, 1965). “The principle of equivalent effect” has been both the guiding light and the most controversial issue in Translation Studies ever since it was first postulated by Nida (Nida, 1964). Notwithstanding its different interpretations by various scholars in the field, it still holds its ground and is perhaps the most sought after yardstick in translation assessment. In view of language for specific purposes (LSP), equivalence is no less applicable, although it should be viewed within LSP specific characteristics. Aixelá (2004:32) selects terminology as a crucial characteristic of LSP, but with the cultural shift in Translation Studies in the 1980s and 1990s (Snell-Hornby, 1988, 1990, 2006), adherence only to this criterion may be misleading, as specialized texts account for much more than simply specialized vocabulary. Rather, specialized texts should be approached with a view to the broader context of the conventionalized and socially recognized textual forms, better known as “genres” (Swales, 1990:288). The functions of specialized genres are self-evident and non-variable; they are a kind of contract (Reiss, 1971/2001) with the aim of regulating the behaviour of the parties to the contract. Therefore, the linguistic choices available to the text are limited and highly conventionalized, including all aspects from layout to tone-of-voice as well as the domain subject matter. In its turn, directionality in Translation Studies usually refers to whether translators are working from a foreign language into their mother tongue or vice versa. In the Western tradition, the presumption is that translation should be carried out into the mother tongue or language of

habitual use. Yet, inverse translation has been gaining popularity mainly due to market and political reasons. With the rise of English as a global language in politics, economics, science, etc., the sheer number of texts targeting an international audience and the dearth of sufficiently qualified translators, or native speakers, made it inevitable that the previously held presumption, i.e. that translation should be into one's mother tongue, was untenable. As McAlister (1992:297) argues, it is competency that should be of paramount importance. Moreover, contemporary international readership is multicultural and multiaspectual, and given the ubiquity of English as the world language, the focus on the target text, conforming to certain requirements that arise from field, manner of interaction and discourse peculiar to a specific context, is gaining the upper hand, diminishing the power of native-vs-non-native translation controversy.

Methods. The research is based on the principles of corpus linguistics, so for that purpose three corpora have been built: 1) Bulgarian Language Corpus (BLC), consisting of 50 original medical research articles published in prestigious Bulgarian journals; 2) Translation Articles Corpus, consisting of the translated variants of BLC; 3) English Language Corpus, consisting of 34 original medical research articles in English, published in high impact factor foreign journals. The current paper presents the analysis and assessment of the translated articles at lexical level. Methodologically speaking, we have applied both Baker's strategies of dealing with non-equivalence (Baker, 1992:17-43) and *mutatis mutandis* Kövecses' (2005) proposals for metaphor translation. Baker's standpoint is that the problems in translation come on account of the differences words may have as concepts on the one hand, and as surface realizations in the respective languages, on the other. Kövecses (2005:133) puts forward four possible ways of dealing with such issues:

1. Lexical items with similar conceptual structure and similar surface realization
2. Lexical items with similar conceptual structure but different surface realization
3. Lexical items with different conceptual structures but similar surface realization
4. Lexical items with different conceptual structures and different surface realization

Results and Discussion. In terms of specialized translation, we can say that cases 1, 2, 3 from Kövecses' principles are relevant to our study, while case 4 is partly relevant. In essence, Baker's strategies deal with the same cases, with the proviso that each of these cases can be dealt with in a number of ways by translators. Hence, the personal choice of the latter may be linked to stylistic, syntactic or textual considerations. What is more, we should look closely into the subject matter of MRA and view translation in terms of its rhetorical structure as well. On the lexical level, though, what matters are the degrees to which the three fundamental concepts of terms proper, specific metaterms and general metaterms (Mavrodieva and Tisheva, 2014) qualify for linguistic and translation technique interpretation. Terms proper are easy to identify and render in translation for two reasons: first, most of them are English loan words and of Latin origin, and second, any professional translation of medical text is (at least) consulted, if not translated, by medical professionals, who know the field well. With specific metaterms (non-specialized vocabulary, but typical of the discourse parlance) the problem is more complicated because the former are inextricably intertwined with co-text and context, which presupposes linguistic knowledge of specialized discourse. In view of that, special metaterms are those words peculiar to their field, i.e. *patients* in medical discourse. As for general metaterms, although they look like (and actually are) everyday speech words, they could be considered special to a given discourse on account of two reasons. First, the frequency with which they appear in a given text stretch is of utmost importance, as the more a given lexeme frequents a text, the more valuable and inseparable it is from that text. Second, general metaterms are unexpendable when it comes to above-the-word level of textual organization, in achieving cohesion and coherence of a text. That is why we can claim that the verb *report* is a general metaterm in MRA, as it meets both abovementioned conditions. With regard to these three central notions in the lexical makeup of specialized discourse in general and MRA in particular, the former relate differently to translation interpretation. Terms proper are subject to literal translation (formal equivalence) as they are mostly lexical items with similar (or identical) conceptual structure and similar surface realization

(mostly adapted loans or calqued), e.g. *diabet* – *diabetes*. Specific metaterms align with the first two cases associated with Kövecses' conditions. The former can very rarely correspond to the fourth case, as the specialized discourse precludes this by its very nature, while the third case relates mostly to the so-called false friends, which are also rare in specialized medical discourse. In relation to Baker's (1992: 17-43) non-equivalence problematic areas, we have come across several of them in our corpora:

- Culture-specific concepts – Bulg. *poliklinika* – Engl. *diagnostic consulting centre*;
- The source/target language concept is not lexicalized in the source/target language: Bulg. *zabolyavane*, Engl. *inpatient*; Bulg. *anamneza* – Engl. *medical history*;
- The source and target languages make different distinctions in meaning: Bulg. *kontingent* (klinichen kontingent) – Engl. *subjects of study*; Engl. *assess, evaluate, estimate*, etc. – Bulg. *otsenyavam*;
- The source/target language lacks a hypernym/hyponym: Engl. *facility* (hyponym) – Bulg. – various hyponyms, Bulg. *otsenyavam* (hyponym) – Engl. *assess, evaluate, estimate, appraisal, assay* – lack of hypernym;
- Items in the source and target languages differ in frequency and purpose of using specific forms: Engl. *report* as used to refer to other studies/ not used as much in BLC articles;
- Use of loan words in source language: medical genres resort to many adapted loans from English: *persistiram, prevaliram*, etc. These may happen to be false friends in translation as they may have different distributional properties, or in other words, are not always used in the same way in English even in the MRA genre.

Baker suggests a number of ways of dealing with these problematic areas. We will give examples of only these that are actually used frequently in TAC articles. The most frequently used strategy for dealing with non-equivalence is translation by paraphrase using a related word: e.g. *teza/ hypothesis, proyavayvam se/present, korespondira/is proportionate to, da se podobri/major improvement*. Omissions are sometimes exploited too (accompanied by paraphrase) when certain words in the ST are not fundamental to the overall meaning of the concrete message: (BLC) *dylgotraen hod na razvitie/* (TAC- translation) *develop slowly*. Another similar strategy involves cases where a source/target language concept (including terms proper, specific and general metaterms) is not lexicalized in the source/target language: e.g. *observed expected lung-to-head ratio* (O/E LHR) / *izmervane na otnoshenieto byal drob – obikolka na glavata* (LHR) / *ustanoveno/ochakvano syotnoshenie* ((U/O syotnoshenie). When the source and target languages make different distinctions in meaning, translators go to great lengths in using the appropriate hypernym or hyponym. For instance, the Bulgarian verb *otsenyavam* is used in all text stretches in BLC, while in English its equivalents are different verbs: *assess, evaluate, estimate, appraise*.

Conclusion. On the whole, the most frequently met problematic areas in terms of lexis for the translation of BLC articles into English are those connected primarily with the different surface realizations in Bulgarian and English of congenital concepts since both languages make subtle distinctions in the meaning of specific related words. The techniques applied by the translators of BLC articles at lexical level centre around using mainly paradigmatic lexemes (synonymous lexical items), class shifts and occasionally, when the co-texts allow it, omissions.

References

- Aixelá 2004:** Aixelá, Fr. J. The Study of Technical and Scientific Translation: An Examination of its Historical Development. The Journal of Specialised Translation. Issue 1 January, 2004.
- Baker, 1992:** Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London and New York: Routledge, 1992.
- Catford, 1965:** Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press, 1965.

Kövecses, 2005: Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p.133.

Mavrodieva, Tisheva, 2014: Mavrodieva, I., Y. Tisheva. *Akademichno pisane za doktoranti i postdoktoranti* (Academic writing for doctoral and postdoctoral students). Sofia: "St. Kliment Ohridski" University Publishing House, 2014.

McAlister, 1992: McAlister, G. *Teaching Translation into a Foreign Language – Status, Scopes and Aims*. In Cay Dollerup and Anne Loddergaard (eds) *Teaching Translation and Interpreting – Training Talent and Experience*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1992, 291–298.

Nida, 1964: Nida, E. *Toward a Science of Translation*. Leiden: Brill, 1964.

Reiss, 1971/2000: Reiss, K. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*, Munich: M. Hueber, translated (2000) by E. F. Rhodes as *Translation Criticism: Potential and Limitations*, Manchester: St Jerome and American Bible Society, 1971/2000.

Snell-Hornby, 1988: Snell-Hornby, M. *Translation Studies: An Integrated Approach*, Amsterdam and Philadelphia, PA: John Benjamins, 1988.

Snell-Hornby, 1990: Snell-Hornby, M. *Linguistic transcoding or cultural transfer: a critique of translation theory in Germany*. In S. Bassnett and A. Lefevere (eds), 1990, pp. 79–86.

Snell-Hornby, 2006: Snell-Hornby, M. *The Turns of Translation Studies*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2006.

Swales, 1990: Swales, J. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: CUP, 1990, p.288.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

УПОТРЕБА НА НЯКОИ АФИКСИ С АУГМЕНТАТИВНО И ДЕМИНУТИВНО ЗНАЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ И АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Магдалена Николова-Цанева

Университет по хранителни технологии – Пловдив

USAGE OF SOME AFFIXES WITH AUGMENTATIVE AND DIMINUTIVE MEANING IN THE BULGARIAN AND ENGLISH LANGUAGE

Magdalena Nikolova-Tsaneva

University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

This study tackles the issue of the usage of some prefixes and prefixoids with augmentative and diminutive meaning in the Bulgarian and English language. It describes their origin, their meaning and the type of antonyms the researched prefixes or prefixoids take part in. Most of the affixes have a foreign origin. Special attention is paid whether the formants are kept or translated in the English and Bulgarian language.

Key words: prefixes, prefixoids, maxi-, mini-, mega-, quasi-, super-, pseudo-, prefix въз-

Обект на настоящото изследване са някои аугментативни и деминутивни префикси и префиксоиди (Georgieva, 2009)¹ в българския и английския език, повечето от които са с чужд произход и са навлезли в езика чрез заемки. От разгледаните префиксоиди с гръцки произход са *мега-* и *квази-*, с латински произход *супер-*, *макси-*, *мини-* и *псевдо-*, а от префиксите е разгледан домашният български префикс *въз-*. Целта на изследването е да се установят приликите и разликите при употребата на разглежданите афикси в състава на думите в английския и българския език, както и начините за превод на съдържащите ги лексеми. Част от афиксите влизат в състава на антоними, затова са разгледани и видовете получени антоними в двата езика.

Префиксоид *мега-*

Префиксоидът заема първата съставна част на сложни думи, означаващи: „мерни единици, увеличени един милион пъти спрямо основната мерна единица, означена от втората част на сложната дума“, напр.: *мегават*, *мегаволт*, *мегаерг*, *мегаом*, *мегатон* и съотв. *megawatt*, *megavolt*, *megaerg*, *megaom*, *megaton*. Второто значение на префиксоида е аугментативно: „голям, много голям, увеличен“. Използва се предимно при образуването на съществителни и прилагателни имена в двата езика – напр.: *мегаграф*, *мегалит*, *мегаобект*, *мегалитен*“ (RBE, 1998, т. 9) *megagraph*, *megaobject*, *megalith*, *megalithic* (English-Bulgarian dictionary, 2006) и т.н.

Префиксоид супер-

Префиксоид *супер-* е съставна част на сложни думи със значение: 1. който е главен, върховен, напр. *суперарбитър*, *суперинтендант* и др.; 2. който е от най-високо качество, напр. *супершоу*; 3. който е с много големи размери или е най-важен², напр. *супермаркет*, *суперпечалба*, *суперголям* и др. Прибавя се най-вече към съществителни и прилагателни имена на български език. Р. Куърк определя разглежданата морфема като част от префиксите за „степен и размер“, като я описва като означаваща „повече от“ (Quirk, 1985). Префиксоидът *супер-* се свързва свободно със съществителни и прилагателни и по-рядко с глаголи: *supermarket*, *superprofit*, *superbig*, *superimpose*, като се пише слято, както е и на български език. На български език не бяха открити примери за употребата на префиксоида в структурата на глаголи².

Префиксоид макси-

Среща се като „първа съставна част на сложни думи със значение: „нещо, значително по-голямо от други членове на същия клас“, напр.: *максипола*, *максимода* и др., противоположно на *мини-* (RBE, 1998). Използва се предимно за образуване на съществителни имена. На английски език префиксоидът е *taxi-* и се пише с дефис: *taxi-skirt*, *taxi-fashion* и т.н.

Префиксоид мини-

Среща се като първа съставна част на сложни думи със значение: „нещо, значително по-малко от други членове на същия клас“, напр.: *минипола*, *миникомпютър*“ (RBE, 1998) и др. Може да образуваме нови думи само като прибавим префиксоид *мини-* към съществително име. Куърк определя *mini-* като част от префиксите „за степен и размер“ и отбелязва, че префиксът е противоположен на *taxi-*. Пише се слято, както и на български: *minicomputer*, *miniskirt* и др.

Префиксите квази- и псевдо-

Префикси, които индиректно са свързани с настоящето изследване, са *квази-* и *псевдо-*, които значат *имитация на нещо*, а също и *наполовина*, *полу-*, *по-малко от приетото*. Примери, означаващи *по-малко от приетото*, са *псевдокултурен*, *псевдооптичен*, *квазинаучен* и др. Подобен вид префикси според нас изразяват деминутивна семантика, макар и да не е категорично изразена. Прибавят се предимно към съществителни имена. В английския език те често са взаимозаменяеми: *псевдокултура* – *pseudoculture*, *quasiculture*, *псевдонаука* – *pseudoscience*, *quasiscience* и др. Докато *псевдо-* е с гръцки произход, *квази-/quasi-* има латински произход, което обяснява и паралелното им съществуване. На български език в повечето случаи се предпочита гръцкият префикс *псевдо-*. От ексцерпираните примери с префикс *псевдо-* се образуват 29 лексеми, а с префикс *квази-* – само 9 (BTR, 1995).

Префикс въз-

Е. Тилев (Tiliev, 2012) описва етимологията на тази морфема и нейните значения. Той отбелязва, че в различни по-ранни изследвания префиксът *въз-* е разгледан много неточно и неясно. В *Български тълковен речник* (BTR, 1995) и *Речник на българския език* (РБЕ 1998) представката е описана като: 1. „който е малко под или малко над обикновените размери и обикновената мяра...“ 2. „който има съответното качество в малко по-слаба или в малко по-силна степен“. Солидаризираме се с мнението на автора, че *въз-* означава: „много, във висока степен“ (Tiliev, 2012: 253). Другото значение – „изразяване на качество или размери в по-слаба степен“, не съответства на съвременните употреби на представката. В няколко електронни речника в интернет, напр. www.onlinerechnik.com, www.t-rechnik.com и др., като първо също е дадено значението: „който е в по-слаба степен, в малко по-слаба степен или в степен, близо до нормата“, напр. *възблед*, *възбял*, *възвисок*, *възголям*, *възгорчив*, *въздебел*, *въздребен* и др.“ Заради противоречието между двата възгледа се наложи да потърсим

² Ролята на *супер-* в специализирания английски език на хранителната наука е разгледана в монографията на Цв. Луизова-Хорева (2019).

повече информация и изследвания за съответната морфема. Екскерпиряхме примери, които имат антоним, образуван с отрицателен префикс *не-* *възголям* – *неголям*, *възвисок* – *невисок*, което според нас подкрепя тезата, че в днешно време префикс *въз-* означава „в по-голяма степен“. В „Речник на българския език“ открихме 30 примера, съдържащи префикс *въз-*. При повечето от тях разглежданият префикс означава „повече от, в по-голяма степен от обикновено“: *възвисок* – „по-висок от обикновено или отколкото се очаква“, *въздробен* – „по-дробен от обикновено или отколкото се очаква“, *възтесен* – „по-тесен от обикновено или отколкото се очаква“, *възтънък* – „по-тънък от обикновено или отколкото се очаква“ и др. (RBE, 1998, т. 2). Според същия речник при седем от екскерпираните примери префикс *въз-* означава *по-малко от нормата*: *възгорчив* – „малко, леко горчив“, *възкисел* – „който не е много кисел, който е малко, леко кисел“, *възрус* – „който е с цвят, близък до русия“, *възстар* – „който не е много стар“ и др. Посочените случаи противоречат на нашата езикова интуиция. Поради разнобоя в тълкуването на значението не можем да не споменем и виждането на Ж. Молхова, според която префикс *въз-* е полисемантичен (Molhova, 1986: 148).

На английски език на префикс *въз-* съответства наставка *-ish*. В почти всички от разгледаните примери лексемите, съдържащи представка *въз-*, се превеждат на английски език с прилагателно име, към което е прибавен суфикс *-ish*: *възблед* – *pallish*, *възголям* – *largish*, *възкъс* – *shortish*, *въздълъг* – *longish*, *възжълт* – *yellowish*, *въззелен* – *greenish*, *възпълен* – *fattish*, *възстуден* – *coldish* и т.н. Освен със суфикс *-ish* подобен тип думи могат да се преведат и с аналитичната конструкция *rather/too* + *прилагателното име*: *възблед* – *rather/too pale*, *възкъс* – *rather/too short* и т.н. Наречията *rather* и *too* се превеждат с *доста* на български език. Думи като *зеленикав*, *жълтеникав*, *червеникав*, при които суфикс *-икав* означава в „по-малка степен“, също се превеждат с наставка *-ish*, т.е. *зеленикав* и *въззелен* се превеждат с *greenish* на английски език. Според нас двете думи имат доста различно значение, защото *зеленикав* означава „със зелен нюанс“, докато *въззелен* е „много, наситено зелен“. Тълковен речник и Речник на българския език определят значението на *въззелен* като: „слабо зелен, зеленикав“ (BTR, 1976: 103), „който е с цвят, близък до зеления; слабо зелен, зеленикав“ (RBE, 1998). Думата *зеленикав* в Речник на българския език е определена като: „който напомня зелено, малко зелен, въззелен“ (BTR, 1976: 103). Както е известно, в езика едно явление или признак рядко се назовават с няколко думи, означаващи едно и също. Според нас с течение на времето значението на префикс *въз-* в споменатите примери е започнало да се променя изцяло, като е запазено и предходното значение. Приемаме, че примерите, които се превеждат на английски език със суфикс *-ish*, означават *слаб/слабо изразен признак*. Когато искаме да изразим по-висока степен, тогава превеждаме с помощта на наречията *rather/too* + *съответното прилагателно*. Бихме могли да характеризираме разглеждания префикс като пример за енантисемия.

От представените по-горе примери стигнахме до следните изводи: префиксоидите с латински или гръцки произход *супер-*, *мега-*, *макси-*, *мини-*, *псевдо-* и *квази-*, които са заемки в двата езика, в повечето случаи запазват оригиналното си значение и на практика не се превеждат, като се наблюдават и някои различия при употребата на *супер-*, *псевдо-* и *квази-*. В отделни случаи префикс с антонимно значение на префиксите *мега-* и *супер-* е префиксът *мини-*.

От примери, съдържащи разгледанит префиксоиди, става ясно, че с тяхна помощ се образуват моноафиксални антоними. Ако разгледаме антонимни двойки, съдържащи два противоположни префиксоида от гореизброените: *мини* : *макси-*, *мини-* : *супер-*, установяваме, че и в двата разглеждани езика се образуват биафиксални антоними – *минипола* : *максипола* (*miniskirt* : *maxiskirt*), *минимаркет* : *супермаркет* (*minimarket* : *supermarket*) и др.

Префикс *въз-* означава „повече от, в по-голяма степен от обикновено“ и се превежда по различен начин от прилагателните имена, завършващи със суфикс *-икав*, който означава „по-малко от нормата“.

Настоящото изследване може да бъде от полза при превода на гореописаните префиксоиди и префикс *въз-* в състава на думите в българския и английския език.

Библиография:

BTR 1976: Andreychin, L., Lekov, Iv., Stoykov, St., Todorov, Tsv. Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka I izkustvo, 1976.

BTR 1995: Andreychin, L., Georgiev, L., Ilchev, St., Todorov, Tsv. Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka I izkustvo, 1995.

English-Bulgarian dictionary 2006: English-Bulgarian dictionary. Sofia: Pons, 2006.

Georgieva 2009: Georgieva, Tsv. Classification types of active prepositive formants in the Bulgarian name word-building.

<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/332/Georgieva.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Kurteva2007: Kurteva, T. Sintagmatika i semantichna funktsiya na glagolnite predstavki v savremenniya balgarski ezik. Sofia: Astarta, 2007.

Luizova-Horeva 2019: T. Term Formation Processes: A Frame-Based Approach to Food Science Terminology. Plovdiv, 2019.

Molhova 1986: Molhova J., The Noun. A Contrastive English-Bulgarian Study. Sofia: Jusauthor, 1986.

Plag 2002: Plag, I. Word formation in English. Cambridge: Cambridge university press, 2002.

Quirk 1985: Quirk, Randolph and Greenbaum, Sidney and Leech, Geoffrey and Svartvik, Jan. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985.

Radeva 1991: Radeva, V. Slovoobrazuvane v balgarskiq knizhoven ezik, 1991.

RBE 1998: Rechnik na balgarskiya ezik, V.9. Professor Marin Drinov, 1998.

Tilev 2012: Tilev, E. Kam vaprosa za semantikata na predstavka "въз" Scientific Researches of the Union of Scientists – Plovdiv, Series B, vol XIII. Plovdiv, 2012, pp 249 - 253.

Zidarova 2002: Zidarova, V., V monoafiksalni antonimi v balgarskiya I polskiya ezik // <<http://georgesg.info/belb/personal/zidarova/antonimi.htm>>.

Електронни речници:

www.onlinerechnik.com

www.t-rechnik.com

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ПО-НОВИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ АРГУМЕНТНАТА СТРУКТУРА НА ГЛАГОЛА – НОВОТО СТАРО ИЛИ СТАРОТО НОВО

Николай Желязков

Университет по хранителни технологии – Пловдив

NEWER RESEARCH ON THE ARGUMENT STRUCTURE OF THE VERB – THE NEW OLD OR THE OLD NEW

Nikolay Zhelyazkov

University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract: The article focuses on some studies of the argument structure of the verb in recent years. Interestingly, after extensive research into this matter for decades, researchers continue to assert several main positions and to gravitate around the linguistic schools they follow: lexicalist and non-lexicalist approaches, syntactic and semantic realization, etc. while new, more interesting nuances appear in a number of interdisciplinary studies.

Keywords: argument structure, predicate-argument structure, psycholinguistics, neurolinguistics

Увод

Настоящото проучване се концентрира върху по-нови изследвания на аргументната структура (АС) на глагола в англоезичната научна литература, като обхваща разработки най-вече през последното десетилетие. Има изключително много доклади, статии и др. върху АС, затова вниманието е насочено особено към изследвания, публикувани като самостоятелно книжно тяло, фокусирани конкретно върху АС (а не просто част от широкотематични прегледи) и базирани на по-обстойна изследователска дейност.

Обзорни изследвания

На практика всяка книга, посветена на АС, било то сборник, монография, докторска дисертация и т.н., започва обзора си с представянето на основните гледни точки във въпросната лингвистична област. Тази научна пътека е вече толкова добре отпъкана, че различни автори продължават да цитират едни и същи конкретни примери от известните авторитетни източници.

Не е тайна, че именно през последното десетилетие интересите в лингвистиката се насочиха до голяма степен към електронната обработка на езика. Най-популярните методи, които дават и най-бързите резултати, използват статистика, невронни мрежи и др., като строго теоретичните езикови изследвания останаха в сянката на бляскавия свят на цифровите технологии. Но темата АС не е изчерпана и търсенията на изследователите продължават.

На първо място бихме искали да обърнем внимание на научния труд на Александър Уилямс *Аргументи в синтаксиса и семантиката* (Williams, 2015). Въпреки че книгата носи характеристиките на монография, авторът се е постарал трудът му да не е поредният трактат върху АС, защото в повечето случаи подобни монографии разглеждат само конкретен подход в тази област, докато неговият труд е сред най-задълбочените научни разработки в най-ново време, която представлява цялостен преглед на АС, дело на самостоятелен автор.

Книгата условно е разделена на четири дяла. Първата част започва с преглед на основните принципи и зависимости в съвременните теории в областта на синтаксиса и семантиката. Във втората част се дефинира понятието аргументност. Третата част се фокусира особено върху синтактичния и семантичния анализ на релациите, в които участват аргументите. Търсят се отговори на множество въпроси: какъв вид релации се включват в понятието аргумент, какъв вид семантични интерпретации се асоциират с аргументите, как тези семантични интерпретации се съотнасят в синтаксиса, какъв е подходящият анализ за определени аргументни конструкции: неакузативни, пасивни, резултативни и др. Авторът анализира трудове като (Goldberg, 1995, 2006), (Dowty, 1989, 1991), (Jackendoff, 1990), (Levin, Rappaport-Hovav, 1995, 2005), (Pietroski, 2005) и (Ramchand, 2008). В семантичния анализ Уилямс използва предикативно смятане и ламба абстракции. А относно проектирането на аргументните структури се търси отговор на въпроса дали дадена аргументната релация се въвежда от глагола или от конструкцията, в която глаголът участва. Първият подход е описан в много знакови трудове като (Dowty, 1979), (Jackendoff, 1990), (Grimshaw, 1990), (Levin, Rappaport-Hovav, 1995), (Hale, Keyser, 1993) и (Chomsky, 1981). Докато вторият излиза на преден план в (Borer 1994, 2003), (Goldberg, 1995), (Dowty, 1989), (Carlson, 1984), (Kratzer, 1996), (Marantz, 1997) и (Schein, 1993), които често резонират по-ранни гледни точки от (Lakoff, 1965, 1971) и (McCawly, 1971). По-нататък, за пълното обхващане на темата, авторът разглежда видовете аргументи, събитийни структури, правила за съотнасяне (linking), теория на фреймовете, и др. И не на последно място се анализират двете основни групи модели: лексикални и нелексикални. Най-общо казано, това, което лексикалните подходи извършват в лексикона, нелексикалните подходи осъществяват в синтаксиса.

През последните години е все по-популярно да се правят специализирани академични изследвания за решаване на конкретен проблем (case study). След обстойната теоретична част четвъртият раздел на книгата завършва именно с две такива изследвания върху пасивни и резултативни конструкции.

Специализирани изследвания

През настоящото десетилетие бяха издадени редица сборници с по-тясна тематика, посветени изцяло на дадени въпроси в АС. Например (Suihkonen et al., 2012) и (Duguine et al., 2010) представляват еkleктика от статии. Тези издания, разбира се, не могат да се сравняват по обхват с обзорните изследвания, но помагат на изследователите да са в течение с новостите в тази сфера. И в този раздел на настоящата статия по-голям интерес представляват издания от най-ново време на самостоятелни автори, които се вглеждат по-подробно в конкретни разновидности на АС.

Повечето модерни проучвания се концентрират върху съвременния развой на езика, но монографията *Диахронията на глаголното значение – вид и аргументна структура* (Van Gelderen, 2018) участва в поредица от книги, посветени на историческата граматика, и прилага диахронен подход към АС. Авторът анализира основните видове глаголи: дуративни, резултативни (телични) и глаголи за състояния, основните различия между неакузативни и неергативни глаголи и т.н. Ван Гелдерен следва (Hauser et al., 2002) в убеждението, че аргументната структура и видът са част от езиковата способност в широк смисъл (LFB), в сравнение с езиковата способност в тесен смисъл (FLN), (Jackendoff, 1997) в разбирането, че аргументната структура е директно свързана с концептуалната структура, и (Ramchand, 2008) в представянето на концептуални структури в синтактичен вид, с начало, развитие и край.

В сферата на нелексикалните подходи намираме изданието (Perek, 2015), което от своя страна е част от поредица, посветена на граматиката на конструкциите, с оглед на употребата на езика (usage-based theory). Този подход отрича строгото разделение на граматика (competence) и употреба (performance), типично за генеративните подходи. Анализът е на три нива: глагол, конструкции и алтернатива. Всички модели на реализация на аргументите под една или друга форма включват факта, че глаголите имат отношение

към участниците в събитието. Обаче много глаголи могат да се срещнат с повече от един набор от аргументи (валентност). Проекционните подходи твърдят, че глаголите се съхраняват с няколко различни конструкции, но в граматиката на конструкциите такова схващане е ненужно, понеже в тази лингвистична рамка конструкциите могат да селектират само определено подмножество от аргументи.

Както може да се очаква, всяка теория има поддръжници и опоненти. Скептиците по отношение на АС се обединяват в сборник, озаглавен *Край на аргументната структура* (Cuervo, Roberge, 2012). Редица статии се занимават с усложнения, които произтичат от фундаменталния въпрос: Откъде идват лексикалните единици, за да се образува изречение? Общият отговор е: от лексикона, но тук приключва консенсусът относно механизмите, които определят как участниците в събитието заемат структурните си позиции. Както стана въпрос по-рано, широко разпространено е схващането, че значението на глагола определя характеристиките на изреченската конструкция, докато алтернативният подход е, че самият синтаксис допуска определени глаголни значения на базата на легитимни релации между опори, компоненти и спецификатори. Изследователите поставят наболели въпроси:

1. Относно различните граматични модели: има ли лексикални правила, има ли правила на съотнасяне между лексикона и синтаксиса?
2. От гледна точка на езиковото знание: дали всичко, което разбираме, е представено в граматиката?
3. Относно усвояването на езика: какво е необходимо, като вродено знание и входяща информация за усвояване на граматиката на дадения език, има ли стадии на развитие, свързани с АС, и др.

Един от основните „подстрекатели“ на това анти-АС движение е Терие Лондал, чиято статия служи за заглавие на сборника. Две години по-късно статията му прераства в самостоятелно специализирано изследване (Lohndal, 2014).

Психолингвистика

Все повече се развиват интердисциплинарните проучвания. В редица от вече споменатите заглавия е загатната когнитивната окраска на изследванията върху АС. Но това се проявява експлицитно в сборници като (Bowerman, Brown, 2008), който е посветен изцяло на ролята на АС при усвояването на различни езици. Авторите на (Bowerman, Brown, 2008) дават началото на това като обосновават централното място на АС в интерфейса между езикова структура и езиково развитие, като се опират на добре познати трудове като (Goldberg, 1995), (Grimshaw, 1990), (Jackendoff, 1990), (Levin, Rappaport-Hovav, 1995) и (Hale, Keyser, 1993). Трите дяла на сборника са резултат от огромната практическа работа, която обединява специалисти по езиково развитие и лингвисти, които работят върху малко известни и екзотични езици. Първата секция се концентрира върху глагола и междуезиковите вариации във връзката между глаголното значение и синтаксиса на глагола. Втората част се занимава с ролята на аргументите при усвояването на езика. А последният дял изследва специфични въпроси като каузативност, теличност, многозначност и др.

Гореспоменатият сборник не е сред най-новите трудове, но важната ролята на АС се затвърждава от Стивън Пинкър, който публикува ново обновено издание на известния си труд (Pinker, 2013). Авторът, въпреки че е основно когнитивист и психолингвист, е обсебен от глаголите – те заемат основно място при научаването и разбирането на езика. Пинкър твърди, че докато Чомски дава основната теоретична рамка на онаследяването и реализацията на езиковата компетентност, то когнитивисти като него се опитват да установят точните механизми на усвояването на езика. Въпреки че се опитва, доколкото е възможно, да използва конкретен граматически формализъм, понеже модата на различните теории е преходна, Пинкър в най-общи линии използва лексикално-функционална граматика. Основното схващане в книгата е, че всяка аргументна структура избира от малки класове глаголи, чието значение е концептуално съвместимо с нея. Обширните му

теоретични търсения са подплатени от практични изследвания на усвояването на глаголните конструкции.

Невролингвистика

С напредването на техниката и медицината интердисциплинарните изследвания прерастват в мултидисциплинарни. Показателно за тази тенденция е съвременното издание (Bachrach et al., 2014).

Преди да се впуснат в сложните и иновативни търсения, авторите приемат широкото схващане, че лексиконът е мястото, където се намира информацията относно аргументите, от които се нуждае даден глагол, и в този ред на мисли се опират на (Jackendoff, 1990), (Levin, Rapoport-Novav, 1995, 2005) и др. Целият сборник предлага много по-различен поглед върху пресечните точки на АС с други дисциплини. Като се започне от анализа на АС в езика на глухонемите, където има редица специфични предизвикателства: маркерите за съгласуване на глаголите са от голямо значение за правилното разбиране на съобщението; противопоставянето на неакузативни/неергативни и на неакузативни/транзитивни алтернативи, и др., и се продължи с модерните невробиологични модели. Напредъкът на медицината позволява образна диагностика като функционален магнитен резонанс (fMRI) за определяне на мозъчната активност. Изследват се идентични конструкции при здрави индивиди и пациенти с афазия. Наблюдават се мозъчните центрове при използването на различни конструкции, например прости аргументи (NP аргументи) и сложни аргументи (CP аргументи), неакузативни и неергативни глаголи и др.

Заключение

Изследователите продължават да се придържат към няколко основни позиции и да гравитират около лингвистичните школи, които следват. При подготовката на научните си разработки авторите отстояват употребата на любимите си езикови „подправки“ – било то с „привкус“, който е по-силно лексикален или нелексикален, синтактичен или семантичен и т.н., като много трудно се стига до гледни точки по вкуса на преобладаващото мнозинство от езиковедската общност.

Понеже стана въпрос за приноса на естествените и социалните науки в областта на АС, тези дебати наподобяват вечното противопоставяне на емпиризъм срещу биогенетизъм (nature vs nurture). Вероятно отговорът се намира в някакво междинно гледище, но търсенето на златната среда все още продължава.

Литература

- Bachrach, A., I. Roy, L. Stockall (eds.) *Structuring the Argument - Multidisciplinary research on verb argument structure*. Amsterdam: John Benjamins, 2014.
- Borer, H. Exo-skeletal and endo-skeletal explanation: Syntactic projections and the Lexicon. – In: Moore, J. and M. Polinsky (eds.) *The nature of explanation in linguistic theory*. Stanford, CA: CSLI, pp. 31–67, 2003.
- Borer, H. The projection of arguments. – In: *University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics* 17, pp. 19–47, 1994.
- Bowerman, M., P. Brown (eds.) *Crosslinguistic Perspectives on Argument Structure - Implications for Learnability*. New York: Taylor & Francis 2008.
- Carlson, G. Thematic roles and their role in semantic interpretation. *Linguistics* 22:259–279, 1984.
- Chomsky, N. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris, 1981.
- Cuervo, M. C., Y. Roberge (eds.) *The End of Argument Structure?*. United Kingdom: Emerald, 2012.
- Dowty, D. On the semantic content of the notion of “thematic role.” – In: Chierchia, G., B. H. Partee and R. Turner (eds.) *Properties, types and meanings*, volume II: *Semantic issues*. Dordrecht: Kluwer, pp. 69–130, 1989.
- Dowty, D. Thematic proto-roles and argument selection. – In: *Language* 67, pp. 547–619, 1991.
- Dowty, D. *Word meaning and Montague Grammar*. Dordrecht: Reidel, 1979.

- Duguine, M., S. Huidobro, N. Madariaga (eds.) *Argument Structure and Syntactic Relations - A cross-linguistic perspective*. Amsterdam: John Benjamins, 2010.
- Goldberg, A. *Constructions at work*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Goldberg, A. *Constructions*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Grimshaw, J. *Argument structure*. Cambridge, MA: MIT Press, 1990.
- Hale, K., S. J. Keyser. On argument structure and the lexical expression of syntactic relations. – In: Hale, K. and S. J. Keyser (eds.) *The view from Building 20*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 53–109, 1993.
- Hauser, M., N. Chomsky, T. Fitch. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? – In: *Science* 298: pp. 1569–1579, 2002.
- Jackendoff, R. *Semantic Structures*. Cambridge, MA: MIT Press, 1990.
- Jackendoff, R. *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, MA: MIT Press, 1997.
- Kratzer, A. Severing the external argument from its verb. – In: Rooryck, J. and L. Zaring (eds.) *Phrase structure and the lexicon*. Dordrecht: Kluwer, pp. 109–37, 1996.
- Lakoff, G. On Generative Semantics. – In: Semantics: Jakobovitz, L. A., D. D. Steinberg (eds.) *An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics, and psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 232–296, 1971.
- Lakoff, G. *On the nature of syntactic irregularity*. Doctoral dissertation. Indiana University, 1965.
- Levin, B., M. Rappaport-Hovav. *Argument realization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Levin, B., M. Rappaport-Hovav. *Unaccusativity*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.
- Lohndal, T. *Phrase Structure and Argument Structure: A Case Study of the Syntax-Semantics Interface*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Marantz, A. No escape from syntax: Don't try morphological analysis in the privacy of your own lexicon. – In: *Penn Working Papers in Linguistics* 4(2), pp. 201–226, 1997.
- McCawley, J. D. Pre-lexical syntax. – In: O'Brien, R. J. (ed.) *Report on the 22nd Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. Georgetown, Washington, D. C.: Georgetown Georgetown University Press, pp. 19–33, 1971.
- Perek, F. *Argument Structure in Usage-Based Construction Grammar - Experimental and corpus-based perspectives*. Amsterdam: John Benjamins, 2015.
- Pietroski, P. *Events and semantic architecture*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Pinker, S. *Learnability and Cognition - The Acquisition of Argument Structure*, New Edition. Cambridge, MA: MIT 2013.
- Ramchand, G. *Verb meaning and the Lexicon: A first phase syntax*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Schein, Barry. 1993. Events and plurals. Cambridge, MA: MIT Press, 1993.
- Suihkonen, P., B. Comrie, V. Solovey (eds.) *Argument Structure and Grammatical Relations - A crosslinguistic typology*. Amsterdam: John Benjamins, 2012.
- Van Gelderen, E. *The Diachrony of Verb Meaning - Aspect and Argument Structure*. New York: Routledge, 2018.
- Williams, A. *Arguments in Syntax and Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**СПЕКТРАЛНА КАРТИНА НА ПАЛАТАЛНИТЕ
КОНСОНАНТИ В СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК**

Мирослав Михайлов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**SPECTRAL PICTURE OF PALATAL
CONSONANTS IN THE MODERN
BULGARIAN LANGUAGE**

Miroslav Mihailov

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract. In this paper we examine a small part of the literature about the correlation in the consonant system in the modern Bulgarian language. We lay particular stress on the fact that the existence of this confrontation in Bulgarian language is debatable. Using special software we analyze the spectral picture of the palatal consonants. We focus specifically on the formant values of the voiceless palatal consonants. Exactly the presence of values for the first four formants is the most important argument that deny the existence of voiceless palatal consonants in Bulgarian language.

Key words: correlation, consonant system, modern Bulgarian language

В статията правим преглед на малка част от литературата за палаталната корелация в консонантната система на съвременния български книжовен език и определяме, че наличието на това противопоставяне е дискуссионно. Чрез съвременни софтуерни продукти анализираме спектралната картина на палаталните консонанти. Изтъкваме, че палаталността на съгласните се носи от формантните преходи на следходната гласна. Спираме се върху формантните стойности на така наречените „беззвучни палатални съгласни“. Защиатаваме тезата, че наличието на стойности за първите четири форманта при палаталността отхвърля съществуването на беззвучни палатални съгласни в българския език, тъй като беззвучните съгласни не притежават форманти.

Акустичният състав на беззвучните шумови меки съгласни в българския език е изследван при описанието на съвременното състояние на звуковата система на книжовния език и при представяне фонологично-фонетичните системи на отделни диалекти. Единодушно се изтъква, че източнобългарският консонантизъм притежава пълен набор палатални съгласни. Според общоприетото становище, изразено в Граматика на съвременния български книжовен език – том I Фонетика: „всяка съгласна в българския език може да бъде палатална или непалатална, т.е. различието между тях да се осъществи въз основа на наличието или липсата на признака палаталност” (GSBKE I, 1982: 66).

Тъй като палаталността е във връзка със звученето на съгласната [й] ние съпоставяме звуковата стойност на [й] със звуковата стойност на формантните преходи на палаталните съгласни. Анализираме твърденията на Димитър Тилков, който е категоричен относно съществуването на палаталната корелация в българския език. Но и самият той е направил достатъчно изказвания, в които се съдържат и противоречия, и догадки. Според Д. Тилков „Палатализацията на съгласните подобно на веларизацията и лабиализацията представлява допълнителна артикулационно-акустична характеристика, която се наслаждава над основната“ (GSBKE I, 1982: 66 - 67). Но специално при устнените палатални съгласни използваният от Тилков предлог „над“ не е коректен. Правилно е да бъде използван предлогът „след“, при което смисълът на цялото изказване би бил правилен. Защото артикулацията на палаталността е **след** основната артикулация. За учленяването на съгласната [п] /палатална или непалатална/ се образува преграда с двете устни, при разрушаването на преградата се артикулира съгласната [п]. След това може да се учлени така наречената палатализация. Тоест **първо** се произнася съгласната [п] и **след това** мекостта. Д. Тилков нарича палаталните устнени съгласни „двуфокусни“. Но всъщност при учленяване **първо** е мястото на устните и **след** това на палатума. Тази „двуфокусна артикулация“ е последователна във времето, което е достатъчно основание да твърдим нещо, което допуска и Тилков, че не се артикулира една палатална съгласна, а се произнася първо съгласната и след това „палатализацията“. Така наречената „палатализация“ всъщност и артикулационно, и акустично е глайд [й]. Според Д. Тилков: „еднаквостта на преходите е благоприятно условие за проява на [й], т. е. вместо палатален изговор на съгласната да се получи изговор на обикновена съгласна плюс [й]: *бийал, сийанка* и др. Това особено личи в изговора на лица, които нямат учленителни навици да произнасят палатални съгласни в определена позиция, или при по-наблегнат изговор, при който йотовият елемент се засилва. Пълният изговор обаче на [й], предшествуван от изговора на съгласна в една и съща дума, ще означава друга реализация, непозната за българския език“ (GSBKE I 1982: 70). Прогнозираната от Д. Тилков реализация е редовна в съвременния български книжовен език: палаталността на съгласните се е декомпозирала /такава е позицията и на В. Жобов (Jobov 2004). Изговаря се съчетание от твърда съгласна, след това глайд [й] и накрая следходна задна гласна. Изговорът на думата **сянка** би следвало да се транскрибира като: [сийанка], а не както досега е прието [с'анка]. Тази теза звучи новаторски, но е загатвана от Димитър Тилков, Благой Шклифов, Владимир Жобов и други (GSBKE I, 1982; Jobov, 2004; Shklifov, 1995). Д. Тилков споменава „изговора на лица, които нямат учленителни навици да произнасят палатални съгласни“, а това са носителите на българския език от западната част на българското езиково землище, тези граждани, за които българският език не е майчин, и също така много говорители, които проявяват свръхстарателност. В тази връзка графемите за йотуваните гласни в българския език **ю, ъ, ъ, ъ, ъ** и др. трябва да се разбират като съчетание от **й** и следходна гласна.

Информацията за палаталност се носи от преходите на следходната гласна, създаващи впечатления за дифтонгичност. Българските езиковеди от втората половина на XX век поддържат становището, че палаталността на съгласните (или формантните преходи) се отнасят не към следходния вокал, а към предходния консонант. Според изразеното становище в ГСБКЕ, том I Фонетика, което всъщност е мнението на Д. Тилков „Формантните преходи при палаталните съгласни се обуславят от сложното движение, което извършват артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната, където се намират учленителните места на гласните [а, ъ, о, у]“ (GSBKE I, 1982: 68). Това „сложното движение“ не е част от артикулацията на лабиалната съгласна, която всъщност приключва с разрушаването на преградата при устните, а артикулация на глайд [й]. „Палаталност чрез повдигане на средната част на езика се получава при лабиалните (билабиални и лабиодентални) съгласни. Поради наличието на две артикулационни места – едно основно на устните и друго допълнително на палатума – лабиалните съгласни се определят като двуфокусни“ (GSBKE I 1982: 67). Тъй като от артикулационен и акустичен

аспект „два̀та фокуса“ всъщност се реализират последователно във времето, а не сукцесивно се учленяват два звука – първо устенната съгласна и след това глас [й] с всичките му „сложни движения“. Дали диференциалният признак палаталност принадлежи на предходната съгласна, или на следходната гласна? В говорната верига една фонема може да бъде сигнализирана от физически параметри, които обективно принадлежат на предходни или следходни звукове. Но диференциалният признак палаталност на съгласните в българския език се изразява от формантните преходи, а наличието на четири форманта изключва възможността този звуков компонент да бъде част от беззвучна съгласна.

У нас за първи път Иван Леков прави опит за представяне на фонемната система на български език. Според него броят на палаталните съгласни фонemi е 12. От системата са изключени [к', з', х', ф', дз'] (Lekov, 1941: 21 - 22) било поради липса на минимални двойки, било поради тяхната поява в чужди думи. Благой Шклифов също оспорва съществуването на билабиалните и лабиоденталните палатални съгласни. Според него наличието на устнени меки съгласни е антропофонетичен абсурд. Няма как човек да учленява едновременно един звук с устните и с това да учленява същия звук на мекото небце, за да го превърне в мек. Тоест не е възможно съществуването на меки [б', л', в', ф', м'] (Shklifov, 1995: 12, 53 и 55).

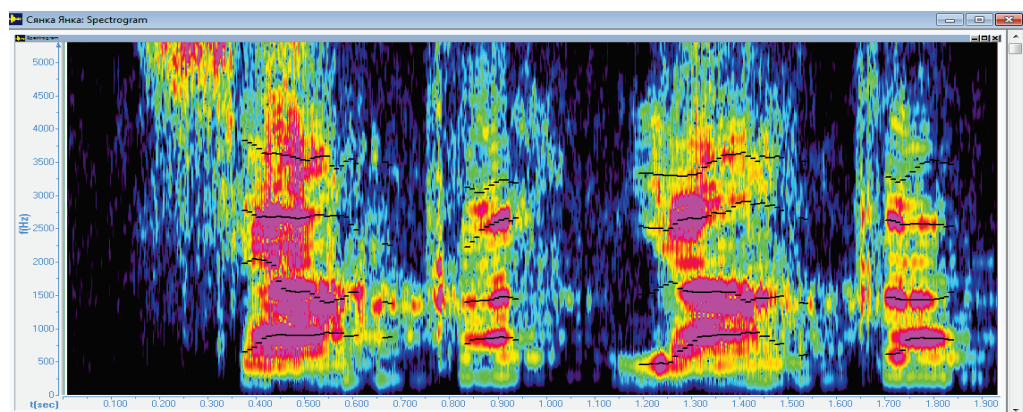
През петдесетте години на XX век в българското езикознание вездесъщо влияние има руската наука и под влиянието на фонетики, които описват руския език, се мотивира съществуването на 17 корелативни двойки съгласни по признака палаталност. За Стойко Стойков палаталните съгласни в българския книжовен език са 16 – 5 устнени [п', б', м', ф', в'], 3 алвеоларни [с', з', ц'], 5 алвеопалатални [т', д', н', л', р'] и 3 палатални [й, к', г']. От тях 8 са еднофокусни, т.е. с едно главно учленително място напълно или отчасти върху твърдото небце [й, к', г', т', д', н', л', р'] и 8 двуфокусни, т.е. с две главни учленителни места – едното върху устните или алвеолите, а другото върху твърдото небце [п', б', м', ф', в', с', з', ц']. Всички те, с изключение на [й], имат и твърди съответствия (Stoykov, 1952).

Изглежда езиковедите от XX век са засвидетелствали друга мекост на съгласните, която днес не е налична в българския език: „Палаталните съгласни в българския книжовен език се отличават със своето слабо учленение. С изключение на [й, к' и г'] средният език не е особено деен и не се притиска силно до страните на твърдото небце и затова в сравнение с мекостта в полски и руски, тяхната мекост е „полумекост (полупалаталност)“. Тази „полумекост“ някои езиковеди я наричат средна мекост като А. Т.-Балан и Л. Андрейчин. Слаба е и мекостта на устенните съгласни [п', б', м', ф', в'] и на алвеолните [с', з', ц']“ (Stoykov, 1952: 56). Съвременните записи на речта показват други факти. С възможностите на модерните програми за звуков анализ изследваме формантните преходи. Сравняваме формантните преходи при „палаталната“ съгласна [с'] и съпоставяме с акустичните параметри при произношението на глайда [й] в сходни словоформи - [с'анка] и [йанка].

Пет последователни стойности за първите четири форманта на [а] и [йа] в Hz

с'анка	йанка	с'анка	йанка	с'анка	йанка	с'анка	йанка	с'анка	йанка
F ₁ 650	F ₁ 454	F ₁ 787	F ₁ 661	F ₁ 902	F ₁ 821	F ₁ 898	F ₁ 901	F ₁ 895	F ₁ 776
F ₂ 1981	F ₂ 1503	F ₂ 2032	F ₂ 1598	F ₂ 1711	F ₂ 1545	F ₂ 1555	F ₂ 1541	F ₂ 1547	F ₂ 1489
F ₃ 2775	F ₃ 2534	F ₃ 2671	F ₃ 2628	F ₃ 2687	F ₃ 2653	F ₃ 2672	F ₃ 2823	F ₃ 2479	F ₃ 2777
F ₄ 3823	F ₄ 3823	F ₄ 3700	F ₄ 3291	F ₄ 3623	F ₄ 3313	F ₄ 3523	F ₄ 3617	F ₄ 3778	F ₄ 3565
начало		следващи стойности на преходите						край	

Спектрограма на словоформите [с'анка] и [йанка]

Спектрограмата прекрасно онагледява формантните преходи за произношението на звуковия комплекс, транскрибиран като [’à] и [ÿà]. Данните за формантните стойности отхвърлят твърдението на Д. Тилков, което различавало звученето на палаталните съгласни и [ÿ]. „Различията между палаталните съгласни и [ÿ] се състоят в следното. При съгласната [ÿ] началните честоти на прехода на втория формант са средно с 250 – 300 Hz по-високи от честотите на прехода на втория формант на палаталните съгласни“ (GSBE I: 69-70). На спектрограмата е видно и в таблицата е дадено, че началната стойност за втория формант за евентуалната палатална съгласна [c’] в [c’анка] е F₂ 1981 Hz, началната стойност за втория формант за [ÿ] в [ÿанка] е F₂ 1503 Hz, което показва тъкмо обратното. Началната стойност на прехода на втория формант при „палаталната съгласна“ е с 478 Hz по-висока, отколкото началната стойност за втория формант при съгласната [ÿ] от словоформата [ÿанка]. Експерименталното изследване на акустичните параметри на формантните преходи на палаталните съгласни категорично отхвърля и втория аргумент на Д. Тилков. „Основното различие обаче между двата типа реализации се състои в наличието на първи формант при [ÿ] и неговата липса при палаталните съгласни“ (GSBE I: 69-70). На спектрограмата са налични заедно и четирите форманта и за звученето [’à], и за звученето [ÿà]. В акустичен аспект различие между звученето на „палаталността на съгласните“ и на [ÿ] няма.

Наличието и на четирите форманта отхвърля всяко твърдение, че тези формантни преходи са част от звученето на беззвучната шумова съгласна [c’]. Беззвучните шумови съгласни нямат стойности за първите четири форманта. На спектрограмата ясно е онагледено, че шумовите зони на съгласната [c’] се появяват в зоната от 4000 Hz нагоре. Формантите на звуковите комплекси [’à] и [ÿà] се променят плавно, но и в двата случая представляват една цялост. Формантните преходи, изразяващи акустично палаталността, не могат да принадлежат на предходната беззвучна съгласна. От това следва логичният извод – така наречената палаталност не е присъща на беззвучните съгласни в българския език.

Литература

GSBKE I, 1982: Gramatika na savremenniya balgarski knijoven ezik. T. I, Fonetika. Sofia: BAN.

Jobov, 2004: Jobov, V. Zvukovete v balgarskiya ezik. Sofia.

Lekov, Iv. 1941: Opit za fonologichna karakteristika na balgarskiya ezik, GSU, Istoriko-filologicheski fakultet, t. XXXVII.

Stoykov, St. 1952: Palatalnite saglasni v balgarskiya knijoven ezik. –B: Izvestiya na IBE, kn. 1, 1952, s. 4 – 63

Shklifov, B. 1995: Problemi na balgarskata dialektna I istoricheska fonetika s ogled na makedonskite govori. Sofia, 1995.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКАТА КНИЖНИНА В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1944 – 1989 г.

Димитър Димитров

СУ „Св. Климент Охридски”, Богословски факултет

THE CHURCHSLAVONIC BOOK HERITAGE IN BULGARIA IN THE PERIOD 1944 – 1989

Dimitar Dimitrov

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Theology

Abstract: The article discusses the Church Slavonic editions of liturgical books of the Bulgarian Orthodox Church during the communism (1944-1989). These editions are grouped in several types – offices for Bulgarian saints, books with hymnographic, euchological texts and vitae of Bulgarian saints. The specific features of the contents, the orthography and decoration are outlined.

Key words: Church Slavonic language, liturgical books, history of the Bulgarian Orthodox church

Изследваният период е изключително труден и тежък за Българската православна църква, тъй като религията, особено в първите години на комунизма, е открито преследвана. Има свидетелства за множество убити, безследно изчезнали, въдворени в концлагери и интернирани духовници и техните семейства. Комунистическото законодателство ограничава мисията на Църквата само зад стените на храма. Църквата намира своя израз в Евхаристията и в богослужението като цяло. Именно така възникна и интересът ми към темата каква е била възможността за издаване и разпространение на църковнославянски богослужебни книги в периода на комунизма. Обхванати са и са проучени всички излезли от печат в този период книги. Направен е опит да се проследят и планираните, но нереализирани поради една или друга причина издания.¹

Преди 1944 г. църковнославянски богослужебни книги са издавани в придворната печатница, в печатницата на Курилския манастир, в частни печатници. След 1944 г. се прави всичко възможно да се постави контрол над подобен тип литература, като се ограничат по всякакъв начин възможностите за издаване, и най-вече за разпространение. Издаването на подобен тип литература е недопустимо в държавни печатници в първите години на комунизма. Вероятно поради тази причина съвсем скоро след 9. 09. 1944 г. е създадено Синодалното издателство и Синодална печатница, за да бъдат подобни издания изолирани от всички останали типове книги. Най-ранното църковнославянско издание, реализирано в Синодално издателство, е от 1948 г., а най-късното – от 1984 г. Някои от отпечатаните в този период книги представляват фототипни издания на печатани преди 1944 г. книги. Сред издателите на подобен тип книжнина срещаме имената на духовници, като Левкийски еп. Партений, Макариополски еп. Николай, учени – като проф. Христо

¹Изваквам сърдечната си благодарност на колегите от Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ Ружа Доновска и Ангелина Петрова за оказаното съдействие при настоящото проучване.

Кодов, хора на изкуството – като проф. Васил Захариев. Безспорно е, че основна роля и принос има Левкийският еп. Партений – и като редактор, и като автор, и като издател. Много от изданията показват тясна връзка със средновековната ни литература и книжнина.

Издания с евхологични и химнографски текстове. Якововата литургия е първата книга на църковнославянски език, издадена след 1944 г. Тя не е в официална богослужебна употреба в БПЦ. Представява йерусалимски тип литургия – с древен произход е. Според установилата се днес в България практика, се отслужва два пъти в годината – на празника на св. Яков, брат Господен (23. 10) и на неделя на Праотците. Съвременната ѝ употреба е по-скоро, за да напомни за голямото литургично разнообразие в древната църква. Умиряните предизвиква особен интерес поради факта, че основните литургични действия се извършват не в олтарното пространство зад иконостаса, дверите и завесата, а в средата на храма – достъпни и видими за всички, така, както е било в древната църква. Първото издание на Якововата литургия – на църковнославянски език, с литургични рубрики на съвременен български език, е направено от еп. Партений (**Parteniy, 1948**). Трудно може да се даде логично обяснение защо в този тежък и кризисен период за БПЦ е подготвено и реализирано точно това издание, което по никакъв начин не е насъщно и належащо. Вероятно преводът и изданието са били подготвени преди или по време на войната, но излизат от печат по-късно.

Една от първите, отпечатани след 1944 г. книги, е Требникът (**Trebnik, 1949**). Той е ново наборно издание – двуезично. Текстът върви в две колони – в лявата на църковнославянски, в дясната – на български. Не разполагаме с данни от кого е извършен преводът от църковнославянски език на български. В изданието от 1949 г. библейските преводи са по синодалния превод на Библията. По отношение на състава требникът от 1949 г. се отличава от направеното през 1910 г. издание (**Trebnik, 1910**), тъй като съдържа повече чинопоследования от този от 1910 г. и се доближава до отпечатания през 1929 г. в Курилския манастир требник (**Trebnik, 1929:5**). Докато изданието от 1910 г. започва с малкия водосвет и параклиса на св. Богородица, требникът от 1929 г. и следващите издания започват с „молитви над родилка” и св. кръщение. В требника от 1949 г. е добавен и кратък месецослов, какъвто липсва в изданието от 1929 г., но е наличен в това от 1910 г. (**Dimitrov, 2010:74**). Възможно е част от преводите на български да са взаимствани от изданието от 1910, като са били подложени на редакция, а други явно са превеждани на ново. Требникът от 1949 г. има и допълнения спрямо Требника от 1929. В изданието от 1949 г. обаче са отпаднали и някои текстове от Требника от 1929 г. – предимно закланателни молитви, които граничат с апокрифните. Българските издания на требника се доближават по състав по-скоро до гръцките евхологии, отколкото до руските издания. Свидетелства за това са наличието на пасхален водосвет и особеностите в чина на панихидата. Пасхален водосвет липсва в руските требници, а чинът на панихидата (парастаса) е съвсем различен (**Dimitrov, 2010:74**). Възможни редактори на требника от 1949 г. биха могли да бъдат еп. Партений, йеродяк. Сергей, еп. Николай Кожухаров, тъй като те са участвали и в подготвеното скоро след това издание на служебника (**Sluzhebnik, 1957:436**). В началото на 80-те години е направено фототипно издание на требника от 1949 г. (**Trebnik, 1981**).

През 1949 г. излиза от печат популярно издание на Златоустовата литургия за миряни. Текстът е двуезичен. Издаден е паралелно в две колони – в лявата – църковнославянският текст, набран със съвременна кирилица, без спазване на правописните правила, в дясната колона – превод на български. Има ударения, липсват придишания, използват се ятовата гласна и красловен „б”. Българският текст е по новия правопис. Включени са само тези текстове, които се чуват гласно по време на литургията, без молитвите от служебника, които свещеникът чете тихо. Редактори на изданието са еп. Партений и архим. Николай (по-късно Макариополски епископ, специалист в областта на литургиката). На корицата е изобразен Христос като агнец, пред него – чаша с грозд, зад него – ведро с хлябове и житни класове, под ведрото – риба, а под нея – надпис на гръцки – ΙΧΘΥΣ; на заден план – хълм с кръст. Изображенията са характерни повече за древното

християнско изкуство, отколкото за Средновековието и съвремението ни. На задната корица се вижда логото на Синодалното издателство – кръг, в него – вписана отворена книга с текста „В начале бе Слово“, зад книгата – два свещника, над книгата – кръст. Автор на корицата е проф. Васил Захариев. Книгата е малък формат, подготвена от Синодално издателство и отпечатана в синодалната печатница в значителен тираж – 30 000 (**Bozhestvena liturgia, 1949:26-27, 82**).

Първото българско следосвобожденско издание на Служебника е отпечатано в 1908 г. То е двуезично – паралелно в две колони вървят църковнославянският и българският превод. Това е първият опит евристични текстове да бъдат предавани на съвременен български език (**Sluzhebnik, 1908**). Това издание има своите недостатъци и неточности. Поради тази причина през 1924 г. е подготвено ново издание на Служебника само на църковнославянски език. В него са добавени тропари, кондаци, много рубрики от типа на великия пост, страстната седмица и Пасха, както и т. нар. „учително известие“ за свещеника (**Sluzhebnik, 1924**). Само 4 години след това изданието е преработено, допълнено и отпечатано в 1928 г. в издателство „Белия кръст“ под вещото ръководство на видния археолог и литургист акад. Ив. Гошев. Обогадени са рубриците от типа на (**Sluzhebnik, 1928**). Именно изданието от 1928 г. стои в основата на подготвеното в началото на 50-те години напълно ново издание на служебника. То е подготвено от Левкийски еп. Партений и Макариополски еп. Николай. В изданието са взели участие и проф. Христо Кодов, свещ. Димитър Радованов и йерод. Сергей. Библиографски изданието се цитира по различен начин – като издадено в 1951 г. Така е на титулната страница, имитираща украсата на средновековен ръкопис – рамка от плетеници, орнаментирани кръгове, флорални елементи, а в средата с везано писмо – заглавието „Служебник“. На първата заглавна страница, която също е обрамчена от цветна плетеница с флорални елементи, стои годината 1954. Всъщност от последната страница разбираме, че книгата е подписана за печат едва на 17. 12. 1957 г. (**Sluzhebnik, 1957:436**), така че явно е излязла през 1958 г. Наново са осъвременени рубриците от типа на във връзка с подготвянето от сливения митрополит Никодим на ново издание на Типика на български език (**Nikodim, 1959**). Книгата е обогатена с още тропари на български светци. Това издание стои в основата на изданието през 1998 г. служебник, осъществен под редакцията на проф. Ив. Денев (**Sluzhebnik, 1998**). Неизвестно защо през 1973 г. е направено ново, фототипно черно-бяло издание на Служебника, но не по изданието от 1957 г., а по това от 1928 г. (**Ivanov, 2008:202-240; Yordanov, 2010:354-365**). Като цяло в структурно отношение българските издания на служебниците се доближават до гръцкия йератикон и указанията в тях са съобразени с Типика на Константин Протопсалт и следващите български издания на типа. Тук влиянието на руската литургична традиция е незначително. Липсват указания за всенощно бдение. Единствено „учителното известие“ в края на изданията от 1924, 1928 и 1957 г. вероятно е взимствано от руските издания (**Dimitrov, 2010:73-74**).

Часословът е насъщна книга в литургичната практика на Православната църква. Задава скелета на целия денонощен литургичен цикъл. Съществува в две редакции – пълна (велик часослов) и кратка (часослов, часословец). В България е издавана само кратката редакция. Освен основната роля на часослова във всекидневното богослужение, през Средновековието и през Възраждането се употребява и като начална книга в обучението по четене, заучава се почти наизуст, поради което народното му название е било „наустница“. Първото следосвобожденско издание на Часослова е осъществено в Кюстендил в 1921 г., изцяло на църковнославянски език. То пресъздава изцяло руските издания, дори в него е преведено на български език поучението за кръстния знак, насочено срещу старообрядците в Русия. Структурата му отговаря изцяло на изискванията на Йерусалимския типик (**Chasoslov, 1921**). През 1929 г. в Курилския манастир, в печатница „Белия кръст“ са отпечатани изцяло на църковнославянски език две идентични издания на часослова – едното самостоятелно, другото като част от богослужебния сборник „Църковен цветослов“ (**Tsvetoslov, 1929:5-138**). Те са съобразени с Типика на Константин Протопсалт и местни

литургични практики и традиции. Въз основа на изданието от 1929 г. скоро след това е подготвено ново издание – двуезично, във връзка с все повече навлизащата практика псалмите и молитвите да се четат на български език. Българският текст следва църковнославянския. Псалмите са по синодалния превод на Библията. Книгата излиза от печат през 1941 г. в голям тираж и добива изключително широко разпространение и употреба (**Chasoslov, 1941**). Поради постепенно изчерпващия се тираж и поради факта, че часословът се ползва и като учебно помагало от обучаващите се по църковнославянско четене в духовните семинарии и във висшите богословски училища, през 1982 г. е направено фототипно издание на часослова от 1941 г. Българският текст е по стария правопис от преди 1944 г.² Извършени са редакционни промени в текстовете на молитвите и песнопенията, в които се споменава „царят“, като навсякъде са заменени с „православен български народ“ (**Chasoslov, 1982:33, 64, 66, 146, 212**). Въз основа на фототипното издание от 1982 г. през 1996 г. е подготвено ново наборно допълнено издание (**Dimitrov, 2012:122-134**).

Каноникът е книга, която, макар и да съдържа различни евхологични и химнографски текстове, не е пряко обвързана с общественото богослужение. Тя е за частна употреба. Включва в състава си утринни и вечерни молитви, причастни молитви, богородичния акатист и др. Използва се предимно от свещеника за подготовка за служение. Първото издание на Каноника е реализирано в печатница „Белия кръст“ на Курилския манастир през 1928 г. Текстът е на църковнославянски език. Има украса с черно-бели щампи на икони и религиозни картини (**Kanonik, 1928**). През 1984 г. е отпечатано фототипно издание на Каноника. Това е и най-късното издание от проучвания период (**Kanonik, 1984**).

Служби за български светци. Църковнославянските богослужебни издания през петдесетте години на 20-ти век са обединени от темата за българската святост през вековете. В периода на преследване от атеистичната комунистическа власт Православната църква в България се старае да подчертае важната си роля на пазителка на православната вяра, българския език, културата, образованието, българщината и народно-патриотичния дух през вековете. Българските светци са просветители – св. цар Борис-Михаил, св. Кирил и Методий и техните ученици, св. патр. Евтимий, преп. Паисий Хилендарски и св. Софроний Врачански. Но българските светци са и мъченици за вяра, род и отечество – св. Георги и св. Никола Нови Софийски, св. Злата Мъглenska и много други. Те подигат духа на българина в периоди от историята, когато нямаме независима държавна власт. Поради тази причина основен приоритет за БПЦ е издаването на служби за български светии (1951 – 1958 г., 1983 г.). Събират се, редактират се, „дописват“ се служби за почитани през Първото, Второто българско царство и Османския период светци, които определят като български. Определението е не толкова белег за етническа принадлежност, колкото за обвързаност на определена свята личност с Българската църква, държава и култура през вековете. Това са светци, които в повечето случаи се възприемат за закрилници и застъпници за българския народ и държава (**Dimitrov, 2011:75, 80, 81**). Всяка от книгите със служби на българските светии съдържа и житие на църковнославянски език. Житията са преработка на средновековни агиографски текстове. Някои от издадените през 50-те години служби за български светци се появяват на бял свят за първи път, например Служба за св. патриарх Евтимий (**Parteniy, 1951a**). Други са препечатани от по-стари църковнославянски издания, правени през Възраждането, в края на XIX и началото на XX век. Трети са ексципирани от средновековни ръкописи и са редактирани съобразно с църковнославянския правопис. Основен и ценен принос за излизането на бял свят на тези книги има Левкийският епископ Партений, добър познавач на църковнославянския език и православната литургична традиция.³ През 1951 г. той издава Служба за св. Патриарх Евтимий (**Parteniy, 1951a**). Не

² Новият правопис се въвежда през 1945 г.

³ Вж. повече за биографията и трудовете на Левкийски еп. Партений у **Markov, 2007**.

разполагаме с данни да е съществувала средновековна служба за българския патриарх. Църковната почит към него се изразява главно в написаното от Григорий Цамблак „Похвално слово за Евтимий” (**Rusev, 1971; Grasheva, 1982:215-235**). Създадената от еп. Партений служба е първият опит за песенна възхвала на светеца. Книгата е посветена на мъченически загиналия през 1948 г. Неврокопски митрополит Борис. В началото на книгата има цветно иконно изображение на св. patr. Евтимий. Иконографските изображения на patr. Евтимий са рядкост и предимно нови, от XX в. (**Prashkova, 2007:678-691**). Житието, създадено от еп. Партений, е написано на църковнославянски език въз основа на Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. Църковнославянските текстове са изписани с църковнославянски шрифт, с развързани титли, с ударения, без придихания, в началото на думата вместо „ou” се поставя „uk” (**Parteniy, 1951a:20-21**).

Еп. Партений подготвя и изданието на службата за св. Теодосий Търновски (**Parteniy, 1951**). Житието на св. Теодосий Търновски е написано от константинополския патриарх Калист скоро след успението на светеца (**Ivanova, 1986:443-468**). Средновековна служба за св. Теодосий явно не е съществувала. При посещението си в Рилския манастир през 18-ти век йеросхимонах Спиридон се запознава с житието на св. Теодосий Търновски и изказва тъгата и възмущението си, че не съществува служба за толкова велик светец. Заема се със задачата и според силите си написва служба за св. Теодосий (**Kozhuharov, 2003:281**). Еп. Партений издава своя собствена служба на св. Теодосий Търновски. В началото на книгата има икона на св. Теодосий Търновски. За написване на житието Партений използва Калистовото житие. В канона на утрения авторът вплита акростих с името си.

През 1955 г. се навършват 400 години от мъченическата смърт на св. Никола Нови Софийски. Във връзка с тази годишнина еп. Партений подготвя изданието на службите за тримата Софийски мъченици Георги Нови, Никола Нови и Георги Новейши (**Parteniy, 1954**). Като извор използва пазещия се в ЦИАИ ръкопис със службата за св. Никола от Тах Андрей, средновековната служба за св. Георги от Поп Пейо (**Kozhuharov, 2003**) и възрожденското издание на службата за св. Георги Нови Софийски, направено в Самоков 1855 г. (**Sluzhba, 1855**), както и църковнославянските печатни издания. За съставяне на житията еп. Партений поставя като основа Пространно житие на св. Георги Нови Софийски от поп Пейо, Пространно житие за св. Никола Нови Софийски от Матей Граматик (**Ivanova, 1986:291-376**). Езикът и правописът на книгата е както при предходните две издания.

Еп. Партений подготвя и издава службите за трите празника на св. Иван Рилски – Успението – 18 август, Пренасянето на мощите – 19 октомври, Връщането на мощите – 1 юли. Добавя няколко акатиста и осмогласен цикъл от канони за преподобния. Преработката на текста е извършена въз основа на научни издания на текста на службите за св. Иван Рилски, както и на църковнославянски печатни издания, правени от йером. Неофит Рилски през Възраждането (**Parteniy, 1955**). За съставяне на житийните текстове използва Най-старото (Народното) житие на св. Иван Рилски, Пространното житие на св. Иван Рилски от Георги Скилица, Пространно житие на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий, Рилската повест (**Ivanova, 1986:123-130;135-148;545-547; Zavetat, 2000; Kiselkov, 1947:57-70**).

Значителен по важност труд на еп. Партений е събирането в един сборник на службите за Св. Седмочисленици (**Parteniy, 1958**). Преработва и издава службата за св. Константин-Кирил Философ (14. 02), св. Методий (06. 04), св. братя Кирил и Методий (11. 05), св. Седмочисленици (27. 07), св. Климент Охридски (25. 11). В края на книгата съставителят помества и няколко акатиста – плод на съвременно химографско творчество. При текста на службите за св. Кирил и св. Методий еп. Партений ползва наличните издания на ръкописи. Общата служба за св. Братя заема от руските печатни издания от 19-ти век. Службата за св. Седмочисленици компилира от Мосхополското издание, руския печатен църковнославянски текст и българското издание от началото на 20-ти век (**Sluzhba, 1903**). Службата за св. Климент Охридски еп. Партений съставя въз основа на старобългарската служба, печатното църковнославянско издание на Калистрат Зографски от началото на 20-ти век (**Kalistrat, 1901; Dimitrov, 2018:353-361**) и гръцката служба. Службите за св. Наум

Охридски съставителят помества два пъти – на двете дати, на които се чества светецът – 23-ти декември (счестана със службата за предпразненството на Рождество Христово) и на 20-ти юни – самостоятелно. Партений не използва църковнославянския текст на Калистрат Зографски, за когото самият Калистрат споменава, че е превел в предговора на службата за св. Климент (**Kalistrat, 1901**). Партений споделя, че все още не е познавал и изданието на Лавров (**Lavrov, 1907:7-37**), когато е започнал работа върху службата за св. Наум. Левкийският епископ попада и на циклостилен екземпляр, превод от гръцки, от Стружко, Македония, от 1939 г. В крайна сметка той превежда двете служби за св. Наум от гръцки език (**Parteniy, 1958:17**). При съставянето на житията в този сборник са използвани Пространно житие на св. Константин-Кирил Философ, Пространно житие на св. Методий, Пространно житие на св. Климент Охридски от Блаж. Теофилакт Охридски, Кратко житие за св. Климент от Димитрий Хоматиан, Първото и Второто (славянско) житие на св. Наум Охридски (**Ivanova, 1986; Milev, 1966**). Църковнославянските жития в изданията на еп. Партений са компилативни и сводни.

Службите за св. Седмочисленици е последното от започнатите серия издания. Публикуването на служби за български светци прекъсва в края на 50-те години за около близо 30 години. Създадената в началото на 50-те години традиция за издаване на служби на български светци на църковнославянски език бива подновена през 1983 г., във връзка със 170-годишнината от кончината на св. Софроний, еп. Врачански. Издаден е специален Юбилеен сборник. Софроний Врачански е канонизиран за светец от Българската църква през 1964 г. (**Dinkov, 1994**) и паметта му се чества на 11 март, заедно със св. патр. Софроний Йерусалимски. Важна част от сборника заема Службата за преп. Софроний Врачански, съставена от архим. Софроний от Преображенския манастир. Службата е на църковнославянски език, изписана калиграфски на ръка, с лек наклон на буквите наляво и е издадена като снимки от ръкопис. Причината за това е, че традицията на книгопечатането на църковнославянски език, която все още се е пазела през 50-те и 60-те години, вече е била изгубена. Липсват специфичните букви и специалисти-словослагатели. Текстът е изписан коректно. На места липсват ударения и има замяна на някои гласни. В началото на книгата е поместена и икона на св. Софроний (**Bogosluzhebno posledovanie, 1983:1-3, 9**).

Планирани, но неосъществени църковнославянски издания. Прави впечатление, че в периода 1944 – 1989 г. не са преиздадени две важни за БПЦ служби – на св. цар Борис-Михаил Покръстител и на Тивериополските (Струмишките) мъченици. И двете служби са отпечатани в началото на ХХ в. и определено е имало нужда от тяхното преиздаване (**Sluzhba, 1902; Sluzhba, 1908**). Може би причините за липсата на такива издания са, че след скъсване на връзката с Македония, църковната почит към Тивериополските мъченици постепенно затихва, а пък издаването на служба на български светец цар, която би напомняла за богопомазаността и богоустановеността на царската власт, не би се понаравило на властите в началните години на комунизма в България. От двете издания на Типика на Никодим (**Nikodim, 1959:27; Nikodim, Popyonkov, 1980**), от главите, посветени на празници за български светци, черпим сведения, че са били планирани много други отделни издания на служби на църковнославянски език, но по различни причини те не са били осъществени и никога не виждат бял свят. За някои от тях дори пише, че са издадени, но никога не са били отпечатвани. В първото издание на Типика се споменава за вече издадена служба на св. цар Петър (**Nikodim, 1959:100**). Такова издание не съществува и до ден днешен. Във 2-рото издание на Типика на Никодим се споменават като вече издадени следните книги със Служби за български светци: Служба за св. Йоан Кукузел; Служба за св. Петка Търновска; Служба за св. Онуфрий Габровски; Служба за преп. Ромил Видински; Служба за св. патр. Фотий; Служба за св. Харалампий, (**Nikodim, Popyonkov, 1980:93, 98, 168, 183, 216, 219**). Такива издания липсват и до ден днешен. Като планирано, но все още неосъществено издание, се споменава Служба за св. патр. Йоаким Търновски (**Nikodim, Popyonkov, 1980:187**). Като вече издадена се споменава и Службата за Всички български светии, но тя излиза от печат едва през 1995 г. (**Sluzhba, 1995**). Вероятно всички тези

цитирани издания са били подготвени и се е очаквало да бъдат отпечатани, докато Типикът се е бавел в издателството и печатницата (1977-1980 г.), но така и никога не биват издадени, дори и до ден днешен. В архива на Левкийски еп. Партений са открити следните непубликувани служби за светци, съставени от него приживе и предадени от него на Св. Синод на БПЦ в машинопис: 1) Служба за Неделя на Всички български светии;⁴ 2) Оригинална служба и новосъздадено житие за св. цар Борис-Михаил; 3) Оригинална служба за преп. Паисий Хилендарски; 4) Житие и служба на преп. Йоан Кукузел (превод от гръцки на църковнославянски); 5) Житие и служба на преподобномъченик Игнатий Старозагорски (превод от гръцки на църковнославянски); 6) Служба за преподобномъченик Онуфрий Габровски (превод от гръцки на църковнославянски); 7) Служба за св. Симеон Нови Богослов – по молба на Троице-Сергиевата лавра край Москва; 8) Оригинална служба за св. Николай Японски; 9) Оригинална служба на преп. Герман Аляскински (Markov, 2007:38-39).

Богослужбни издания на български език, свързани с църковнославянските печатни издания от периода 1944 – 1989 г. Аргументът ми да се спра на няколкото литургични книги на български език е, че те са тясно обвързани с църковнославянските издания от този период, особено със службите за български светци. Типикът е регулатор на цялото богослужение. В типичите се цитират инципити от различни църковнославянски богослужени книги, има специални глави за паметите на български светци. Апостолът е в тясна връзка със служебника, требника, часослова, службите за български светци, тъй като на литургията и на много други литургични последования има апостолски четива. През 1959 г. излиза от печат първото издание на Типика на Сливенския митрополит Никодим (Nikodim, 1959; Dimitrov, 2013:50-64). Това е второто издание на Типика на съвременен български език. В основата му е Константинополската литургична традиция от XIX в., залегнала в Типика на Константин Протопсалт и неговия църковнославянски превод. Наред с това в Типика на Никодим виждаме да се кодифицират редица нови литургични практики, появили се и развиващи се в България през XX в. В това издание се поддържа патриотичната линия с указания на всеки празник на български светец да има служба. Характерни особености на изданието са: допълването на общата част на типика с нови указания в сравнение с Типика на Константин Протопсалт, навлизането на някои практики, заети от Руската църква, поради тясната ѝ близост с БПЦ по време на комунизма – „Опело на пресв. Богородица“, „Всенощно бдение“ и др. Тук навлизат и първите източнославянски паметни в българския църковен календар. По технически причини инципитите на църковнославянски текстове тук се транслитерират на съвременна кирилица. Първото издание на Типика на Никодим е твърде кратко и оставя много литургични казуси неизяснени. Поради тази причина, както и поради изчерпването на тиража и промяната на календарния стил през 1968 г., е подготвено ново, второ издание на типика от митр. Никодим и Георги Попйонков. То излиза през 1980 г. (Nikodim, Popyonkov, 1980). Разработени са много нови глави в месецословната и триодната част на типика.

През 1984 г. е отпечатано фототипно издание на Апостола от 1926 г. Апостолските четива и прокимените са по синодалния превод на Библията (Apostol, 1926; Apostol, 1984). Таблиците с указанията за апостолските четива в края на книгата не са актуални поради извършената промяна на календарния стил през 1968 г. Апостолът и каниникът са последните книги, издадени преди 1989 г.

Заклучение. В периода след Освобождението до 1944 г. в България общият брой на издадените богослужбни книги е 26 – от тях 4 са за частна употреба, а 3 са на съвременен български език. Парадоксален факт е, че въпреки трудния период, който изживява БПЦ през комунизма, направените в периода 1944 – 1989 г. издания на църковнославянски богослужбни книги в България се съизмерват по важност и брой с реализираните след

⁴ Отпечатана по-късно, през 1995 г.

Освобождението до 1944 г. издания. Една от причините е, че след Освобождението липсва добра организация на книгоиздаването и много често движеща е частната инициатива на будни българи (Службите за св. Климент Охридски, св. цар Борис-Михаил, св. Седмочисленици и мн. др.) След 1944 г. има централизация на дейностите, благодарение на създаването на Синодалното издателство. Книгите са били разпространявани предимно по библиотеките на църкви и манастири и обикновени миряни едва ли са имали достъп до тях. Голяма част от направените след 44-та година църковнобогослужбени издания се разпространяват до края на 90-те години, поради наличието на „залежал“ тираж. Проучваните издания изиграват важна роля за формирането на съвременната литургична традиция в БПЦ. Повечето от службите и житията за български светци са мост между средновековната ни литературна традиция и съвременната църковно-богослужбена почит. Някои от презентираните тук книги не са преиздавани след 1989 г., а други имат „пиратски“ издания.

ЛИТЕРАТУРА:

Apostol, 1926: Apostol. S., 1926.

Apostol, 1984: Apostol. S., 1984.

Bogosluzhebno posledovanie, 1983: Bogosluzhebno posledovanie i zhitie na sv. Sofroniy Vrachanski (1739-1813) s istoricheski ocherti za negovata „Vrachanska“ eparhia i za Cherepishkia manastir. Yubileen sbornik po sluchay 170 g. ot konchinata na svetitelya. S., 1983.

Bozhestvena liturgia, 1949: Bozhestvena liturgia na svetia nash otets Yoan Zlatoust za pravoslavnia hristiyanin. S., 1949.

Chasoslov, 1921: Chasoslov. Kyustendil, 1921.

Chasoslov, 1929: Chasoslov. S. [Kurilski manastir], 1929.

Chasoslov, 1941: Chasoslov. S., 1941.

Chasoslov, 1982: Chasoslov. S., 1982.

Dimitrov, 2011: Dimitrov, D. Balgarskite pameti v tsarkovnia kalendar prez 19ti i 20ti vek. – V: Dni na naukata' 2010, SUB-Veliko Tarnovo, 2011, s. 75-83.

Dimitrov, 2018: Dimitrov, D. Formirane na savremennoto tsarkovno-bogosluzhebno praznuvane na sv. Kliment Ohridski v Bulgaria. – V: Blagovestie i misia. Misionersko i prosvetitel'sko delo na svetite bratya Kiril i Metodiy i sveti Kliment Ohridski. S., 2018, s. 353-361.

Dimitrov, 2010: Dimitrov, D. Liturgichnata knizhnina v Bulgaria sled Osvobozhdenieto. – V: Naukata, obrazovabieto i izkustvoto prez 21-vi vek. Godishnik na SUB–Blagoevgrad, t. IV. Blagoevgrad, 2010, s. 70-80.

Dimitrov, 2013: Dimitrov, D. Nyakoi liturgichni osobenosti na parvoto izdanie na Tipika na mitropolit Nikodim ot 1959 g. – V: Dni na naukata' 2012, SUB-Veliko Tarnovo, 2013, s. 50-64.

Dimitrov, 2012: Dimitrov, D. Za nyakoi osobenosti v sastava na balgarskite pechatni tsarkovnoslavjanski izdania na chasoslova. – V: Naukata, obrazovabieto i izkustvoto prez 21-vi vek. Godishnik na SUB–Blagoevgrad, t. VI, chast II. Blagoevgrad, 2012, s. 122-134.

Dinkov, 1994: Dinkov, K. Istoria na Balgarskata tsarkva (chetiva). Vratsa, 1994.

Grasheva, 1982: Stara balgarska literatura. T. 2 Oratorska proza. Sast. i red. L. Grasheva. S., 1982.

Ivanov, 2008: Ivanov, I. Liturgicheski osobenosti na sluzhebника v praktikata na Balgarskata pravoslavna tsarkva – mezhduraditsiyata i savremennostta. – V: Bogosluzhebните книги – poznati i nepoznati. S., 2008, s. 202-240.

Ivanova, 1986: Stara balgarska literatura. T. 4 Zhitiepisni tvorbi. Sast. i red. Kl. Ivanova. S., 1986.

Kalistrat, 1901: Kalistrat, yeroshimonah Zografski. Sluzhba izhe vo svyatih ottsa nashego arhierarha i chudotvortsia Klimenta arhiepiskopa bolgarskago izhe vo Ohride. S., 1901.

Kanonik, 1928: Kanonik s molitvi za sv. Prichastie. S., 1928.

Kanonik, 1984: Kanonik s molitvi za sv. Prichastie. S., 1984.

Kiselkov, 1947: Kiselkov, V. Vladislav Gramatik i negovata Rilska povest. S., 1947, 57-70.

- Kozhuharov, 2003:** Kozhuharov, St. Posledniyat azbuchen akrostih na starata balgarska literatura. – V: Kozhuharov, St. Problemi na starobalgarskata poezia. S., 2003.
- Lavrov, 1907:** Lavrov, P. Zhitia sv. Nauma Ohridskogo i sluzhba emu. – IORYaS, 12. 1907, 4. s. 7-37.
- Markov, 2007:** Markov, protodyak. St. Svetolevkiyski episkop Parteniy. S., 2007.
- Milev, 1966:** Milev, A. Gratskite zhitia na Kliment Ohridski. S., 1966.
- Nikodim, 1959:** Nikodim, mitr. Slivenski. Tipik ili tsarkoven ustav. S., 1959.
- Nikodim, Popyonkov, 1980:** Nikodim, mitr. Slivenski, G. Popyonkov. Tipik ili tsarkoven ustav. S., 1980.
- Parteniy, 1951:** Parteniy, ep. Levkiyski. Posledovanie s zhitiem prepodobnago i bogonosnago ottsa nashogo Teodosia Ternovskago, izhe na Kefalarstey gore postivshagosya. S., 1951.
- Parteniy, 1951a:** Parteniy, ep. Levkiyski. Posledovanie izhe vo svyatih ottsu nashemu Evtimiyu, patriarhu Ternovskomu. S., 1951.
- Parteniy, 1958:** Parteniy, ep. Levkiyski. Bogoslužebnaya posledovania na vse leto s zhitiyami svyatih ravnoapostolnih sedmochislennih slavyanoblgarskih prosvetiteley. S., 1958.
- Parteniy, 1955:** Parteniy, ep. Levkiyski. Bogoslužebnaya posledovania na vse leto prepodobnomu i bogonosnomu ottsu nashemu Ioannu Rilskomu s prilozheniem. S., 1955.
- Parteniy, 1948:** Bozhestvenata liturgia na sv. ap. Yakova, Brat Bozhiy. Prev: Parteniy, ep. Levkiyski. S., 1948.
- Parteniy, 1954:** Parteniy, ep. Levkiyski. Posledovania s zhitiyami svyatih trieh muchenikov Sofiyskih Georgia, Georgia i Nikolaa. S., 1954.
- Prashkova, 2007:** Prashkova, M. Za ikonografiyata na sv. Evtimiy, patriarh Tarnovski. – Tarnovska knizhovna shkola. T. VIII, V. Tarnovo, 2007, s. 678-691.
- Rusev, 1971:** Rusev, P., I. Galabov, A. Davidov, G. Danchev. Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak. S., 1971.
- Sluzhba, 1855:** Sluzhba s zhitiem i stradaniem svetago velikomuchenika Georgia Novago. Samokov, 1855. Fototipno izdanie po sluchay 200 godini ot rozhdenieto na Nikola Karastoyanov. S., 1978.
- Sluzhba, 1902:** Sluzhba svyatago ravnoapostola tsarya Borisa, narechennago v svyatom kreshtenii Mihaila. S., 1902.
- Sluzhba, 1903:** Sluzhba svyatih Sedmochislennik. Plovdiv, 1903.
- Sluzhba, 1995:** Sluzhba za Vsichki balgarski svetii. Gotse Delchev, 1995.
- Sluzhba, 1908:** Sluzhba svyatih pyatnadesyatih svyashtennomuchenikov v Tiveriupoli Strumitse pri Yuliyane Otsstupnitse postradavshih. S., 1908.
- Sluzhebnik, 1908:** Sluzhebnik. S. [Tsarigrad], 1908.
- Sluzhebnik, 1924:** Sluzhebnik. S., 1924.
- Sluzhebnik, 1928:** Sluzhebnik. S. [Kurilski manastir], 1928.
- Sluzhebnik, 1957:** Sluzhebnik. S., 1957.
- Sluzhebnik, 1973:** Sluzhebnik, 1973.
- Trebnik, 1910:** Trebnik. S. [Tsarigrad], 1910.
- Trebnik, 1929:** Trebnik. S. [Kurilski manastir], 1929.
- Trebnik, 1949:** Trebnik. S., 1949.
- Trebnik, 1981:** Trebnik. S., 1981.
- Tsvetoslov, 1929:** Tsarkoven tsvetoslov. S. [Kurilski manastir], 1929.
- Yordanov, 2010:** Yordanov, D. Novovavedenia v balgarskia sluzhebnik. – V: Pravoslavie i postmodernizam. S., 2010, s. 354-365.
- Zavetat, 2000:** Zavetat na sv. Ivan Rilski: Iz arhivnoto nasledstvo na Ivan Duychev. Sast. i red. V. Velinova. S., 2000.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ТОПОГРАФСКА КАРТА НА ПОП-ЙОАНОВАТА ПРЕПРАВКА НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

Мариана Куршумова
ПУ „Паисий Хилендарски“

TOPOGRAPHIC MAP OF THE PRIEST YOAN'S REWRITE OF PAISIE'S HISTORY

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The study aims to outline the topography of the manuscript book Pop-Ioann's revision (Zmeevo, 1830), which is from a pedigree of the Rila recension of Paisie's , “Istoriya Slavyanobulgarska”. The description is based on previously known and new documents and sources from various scientific fields, through which the topographic map of the manuscript is outlined. It includes information about its creation, its movement from place to place in Bulgarian settlements from its creation in 1830 to the present day. The study systematizes and extends the scientific knowledge of the manuscript of Pop Yoan Petkov in terms of its topography and can serve in the preparation of a complete topographic map of Revival literature.

Key words: Bulgarian National Revival, Paisii Hilendarski, “Istoriya Slavyanobulgarska”, The Priest Yoan's recension (Zmeevo, 1830), the topographic map

Изследването има за цел да очертае топографията на ръкописната книга Поп-Йоанова преправка (Змеево, 1830 г.) (ПЙП), която е от родослова на Рилската преправка (РП) на Паисиевата „История славянобългарска“. Описанието се опира върху известни до момента и нови документи и източници от различни научни области, чрез които се очертава топографската карта на ръкописа. Тя включва сведения за неговото местосъздаване, за движението му от място на място по българските селища от създаването му през 1830 г. до наши дни. Проучването систематизира и разширява научното познание за ръкописа на поп Йоан Петков по отношение на неговата топография и може да послужи при изготвянето на цялостна топографска карта на българската книжнина.

1. Местосъздаване – с. Змеево (Змейово; старо име – Дервент), Старозагорско.

Ръкописната книга е създадена през 1830 г. в с. Змейово. Документалната информация за образователния и културния живот в селището, отнесена към началото на XIX в., почти липсва. Все пак можем да изтъкнем обективните предпоставки за активен духовен и просветен живот в селището през робските години: старинния произход на с. Змейово, чисто българското му население, привилегиите му като дервентско село, съществуването на няколко манастира и църкви в околността му, наличието на килийно училище, а впоследствие и на светско. Ценен източник в тази област са спомените на възрожденци или техните краеведски записки. В своето хронологическо описание на Стара Загора (ръкописът е създаден вероятно около средата на 80-те години на XIX в.) хаджи Господин Славов (1811 – 1893) посочва за с. Дервент, че там от незапомнени времена е имало черква, която е служила и като манастир. В нея всяка година на 6 декември, когато е храмовият ѝ празник, са идвали поклонници както от Стара Загора, така и от околните села.

По неговите думи в района на Стара Загора чак до 30-те години на XIX в. училище и черква е имало единствено в с. Дервент (Slavov 2008:37).

Автор на ръкописа е поп Йоан Петков (Йоаникий Петкович, Йоникий Петович) (обзор по въпроса в Kurshumova 2014). Учителят и общественик от Чирпан Таню Пеев посочва в своите спомени за него, че той е местният свещеник в Змейово (Sabchev, Peev 1938: 311). Нямаме данни за родното място на поп Йоан, но типът езикови промени, които осъществява в ръкописа си спрямо извода му на РП, го очертават като книжовник, който е представител на балканските говори. Макар да не намираме доказателства, които да го свързват с някои от манастирските книжовни центрове през епохата, би било правдоподобно да приемем, че е получил традиционното за тях обучение в четмо и писмо, както и умението да преписва църковни книги. Преписвачът е добър калиграф. Обработеното му, четливо писмо доказва, че това е (най-малкото) често занимание за автора му, в което личи постигната рутина. Като духовно лице в селището той най-вероятно е бил и учител, което се потвърждава и от тематиката на българските печатни книги, за които е бил спомоществовател – ръководство по аритметика (1835 г.), география (1843 г.), българска история (1844 г.), православно учение (1844 г.). Информацията ни за него от проверените списъци на спомоществователите го свързва със Змейово през следните години: **1830, 1835, 1843 и 1844**. Бе проверен и списъкът на спомоществователи за гръцки издания, включен в изследването на М. Стоянов „Стари гръцки книги в България“ от 1978 г., но името на поп Йоан Петков не фигурира там.

ПЙП има за свой извод Рилската преправка (РП) от 1825 г. Как тя е попаднала в ръцете на поп Йоан, е трудно да установим. Намираме за коректно направеното от Б. Ангелов предположение, че съставителят или преписвачът на РП, монахът Паисий Рилски, след като е завършил книгата си в **Рилския манастир** (както сам свидетелства), „по подражание на своя велик съименик Паисий Хилендарски, тръгнал из страната да я разнася, за да буди народа. Редно е да се предположи, че той най-първо е посетил своя роден край – село Балджирале (Медово), Чирпанско, както и съседните селища“ (Angelov 1966: 75).

От Поп-Йоановия ръкопис през 1831 г. при своето пребиваване в **Змейово**, където през 1830 г. е изпратен от Рилския манастир като изповедник, монахът Харитон Рилец снима своя първи препис, наричан Първа Харитонова преправка (X1). Името на Харитон се свързва със Змейово като спомоществовател и през 1835 г.

2. Селища, които свързваме пряко или индиректно с ПЙП

Чирпан – чрез монах Харитон, който, след като създава своя препис от ПЙП в Змейово, се връща в Чирпан през 1831 г. Тук освен основните си духовни занимания той продължава учителската си професия и отново става основна фигура в културния и обществения живот на възрожденския Чирпан. Заедно със свои ученици през същата 1831 г. той прави последващ препис на Историята, наричан в науката Втора Харитонова преправка (X2). Като се опираме върху спомени на негови съвременници, можем да потвърдим, че монах Харитон е използвал историческия текст както в своите проповеди, така и в работата си като учител. Това ни кара да предположим, че той е имал свой личен екземпляр от ръкописа.

Т. Пеев посочва, че през 1835 г. в новопостроеното училище в Чирпан постъпва учител с прозвището Рошавия даскал, чието собствено или фамилно име е неизвестно, но се знае, че е родом от с. Змейово. На своите ученици в свободното им време той чете и тълкува пасажо от Паисиевата история, а в училищната програма въвежда и българска история като общообразователен предмет (Sabchev, Peev 1938: 320). Няма данни кой Паисиев текст е притежавал учителят. Родното му място, годината на пребиваването му в Чирпан, фактът, че е препоръчан от отец Харитон, дават основание да предположим, че това може да е някой от Харитоновите преписи, но е възможно да е и Поп-Йоановият препис.

Пловдив (Копривщица) – чрез Н. Геров, който прави частичен препис от Втора Харитонова преправка през 50-те години на XIX в. (между 1851 и 1853 г.). Липсват данни как X2 е попаднала при него. Най-вероятно той използва текста в работата си като учител.

Стара Загора – чрез ръкописа, наричан Първа Старозагорска преправка, направена в Стара Загора през 1837 г. Като се опира върху текстологични прилики между нея и ПИП, Б. Ангелов посочва голямата близост между тях и прави предположението, че може Старозагорската преправка да е преписана от Поп-Йоановата (Angelov 1966: 70). В науката липсва задълбочено изследване върху този ръкопис. За близост между Поп-Йоановата преправка и Първа Старозагорска преправка свидетелства и Маньо Стоянов (Stoyanov 1962: 580 – 581). Илия Тодоров представя директната обвързаност между преписите като безспорна (Todorov 1985: 196 – 197).

Чрез Фотиновия препис (Втора Старозагорска преправка – Stoyanov 1962: 594; Dimitrova, Peev 2012: 58), който според В. Златарски е преписан от ПИП по поръка на К. Фотинов през 1842 г., когато той е в Стара Загора в търсене на спомоществатели за своята география (Zlatarski 1899: 750).

Със Стара Загора е свързано и името на поп Йоан Петков, автора на ПИП. До този момент сме намерили в списъците на спомоществателите от града неговото име в две книги, като в едната срещу името му допълнително е посочено, че е от Змейово. Ако отчитаме практиката при съставянето на списъците името да се посочва за града, където спомоществателят се е записал, това означава, че поп Йоан е пребивавал в Стара Загора през 1843 и 1844 г. Всички открити и проверени източници за града през този период не съдържат информация за него (на първо място това е книгата на Атанас Иванов „Черти из живота и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора“, Сливен, 1885 г.; той е източникът, който най-често цитират следващите проучвания: на Димитър Илков, „Принос към историята на град Стара Загора“, 1908г. и на хаджи Господин Славов, „Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в.“, издадено за първи път през 2008 г.)

Търново – чрез Фотиновия препис. Известно е, че К. Фотинов след престоя си в Стара Загора отива в **Търново**, където от неговия препис П. Р. Славейков и Хр. Драганов снемат свой препис, наричан днес в науката Втори Търновски, Втори Славейков (Dimitrova, Peev 2012: 58).

Свищов – Тук е осъществен последващ препис през 1842 г., наричан днес Свищовски. Първоначалната информация за съществуването на такъв ръкопис тръгва от публикацията на Васил Златарски от 1899 г., в която той е наречен *Данаиловски* по името на притежателя му – Г. Данаилов¹. Авторът дава цялата бележка на преписвача Василий Станкович, в която е записано: „сей летопис исписан бист исперва рукою попа Йоанинию (? Йоаникию) Петковичу от село Змеюво в лето Христово 1830 г. прошением господину Добре Кюркчията“. Въз основа на тази бележка В. Златарски разпознава директна връзка с ПИП (според него, ако за извод е използван X1, то нещо от бележките на монах Харитон трябва да присъства и в Свищовския препис, а това липсва). Досега в науката не е изказвана друга хипотеза за връзката между ПИП и Свищовския препис.

Б. Ангелов допуска, че Свищовският препис може да е ползван като друг източник и от Хр. Павлович при изготвяне на неговия „Царственик“, отпечатан през 1844 г. (Angelov 1966: 74). Когато е създаден Свищовският препис, Хр. Павлович е главен учител в елино-българското училище в Свищов, което поради голямата си популярност събира ученици от цялата българска територия. Т. Пеев разказва за практиката българите от Чирпан да пращат децата си да добият по-високо и по-солидно образование в Свищов при Хр. Павлович (Sabchev, Peev 1938: 320).

Със Свищов е свързан и К. Фотинов, за когото знаем, че след Търново продължава набирането на още спомоществатели за своето „Землеописание“ в този важен център на

¹За жалост, този ръкопис и днес е частно притежание, поради което липсва негово изследване.

българската просвета. Логично е да предположим, че той носи със себе си вече направения препис от ПЙП, но все още не разполагаме със сигурни доказателства.

Пазарджик – В полето на паисиезнанието изследователите свързват Поп-Йоановия ръкопис с още едно „пътуване“, което ни отвежда до Пазарджик чрез т.нар. Кесариев препис, датиран към 1840 – 1841 г. с преписвач Кесарий п. Василев, в чийто архив той е намерен (вж. Todorov 1985: 196 – 198; Radev 2012: 7 – 25; Dimitrova, Peev 2012: 62).

Според приписките от л. 1а на ръкописната ПЙП, с нея са свързани поне три лица – Васил Николаевич, Лазар Йоанович и монах Даниил Хилендарски, за които все още не намираме потвърждение както за самите тях, така и за местата, където те са пребивавали.

На този етап от нашето проучване не разполагаме със сигурни данни за последващото движение на ПЙП. Местонахождението на ръкописа днес е в **НБКМ, София, кат. № 1113**; преди това той е бил в сбирката на **Етнографския музей в София** с инв. № 583 (Поради пожар в музея цялата информация за експонатите в сбирките му от преди 1947 г. е изгубена, а именно в този период ПЙП е била там).

3. Изводи. Откритите и проверени до момента данни представят с. Змейово като местосъздаване на ръкописа ПЙП. През 30-те и 40-те години на XIX в. тази ръкописна книга е важен фактор в духовния и в просветния живот на българския етнос там. Много вероятно е от нея да са правени и други преписи (освен известния X1) в рамките на селището, например от ученици на поп Йоан Петков. Движението на ПЙП е свързано с географски близките книжовни средища през Възраждането Стара Загора, Чирпан, Пловдив (Копревщица). Географското разпространение към по-отдалечени селища като Търново и Свищов се предопределя от тяхното икономическо развитие, поради което те бързо се превръщат в притегателен център на новоизграждащата се българска възрожденска интелигенция, която намира в тях поле за своите творчески и просветни занимания.

Литература

Angelov 1966: Angelov, B. Rilska prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“. Sofia: BAN, 1966, s. 51 – 53. (Bg.)

Dimitrova, Peev 2012: Dimitrova, M., D. Peev. Iz istoriyata na *Istoriyata* – prepisi iprerabotki na Paisieviya tekst. Nauchni trudove na PU, FF, t. 50, kn. 1, sb. A, 2012, 50 – 71. (Bg.)

Zlatarski 1899: Zlatarski, V. Kam vaprosa za tay narechenite prepravki na „Istoriya slavyanobalgarska“. // Periodicheskoe spisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia. № LIX, 723 – 757. (Bg.)

Kurshumova 2014: Kurshumova, M. Pop-Yoanoviyat prepis na „Istoriya slabyanobalgarska“ kato chast ot tekstovoto semeystvo na Rilskata prepravka (leksikalno-semantichni sapostavki // elektronno spisanie Liternet, 17.08.2014, № 8 (177) <http://liternet.bg/publish30/mariana-kurshumova/pop-joanov-prepis.htm>, ISSN 1312-2282 (Bg.)

Radev 2012: Radev, Iv. Letopis Slavyanobalgarska, Kesarieviyat prepis na „Istoriya slabyanobalgarska“. Paisiada 1762 – 2012. Veliko Tarnovo, 2012. (Bg.)

Slavov 2008: Slavov, G. Chronologicheskoto opisanie na po-vazhnite i zabelezhitelni sabitiya v grad Stara Zagora v cherkovno, uchilishtno i obshtonarodno otnoshenie v XIX v. Stara Zagora, IK Kota, 2008. (Bg.)

Stoyanov 1962: Stoyanov, M. Prepisi na Paisievata „Istoriya slavyanobalgarska“. // Paisiy i negovata epoha (1762 - 1962). Sofia, 557 – 597. (Bg.)

Sabchev, Peev 1938: Sabchev, N., Peev, T. Istoriya I etnografiya na grad Chirpan. Chirpan, 1938. (Bg.)

Todorov 1985: Todorov, Il. Neizvesten prepis na Paisievata istoriya v Hilendarskiya manastir. // Starobalgarska literatura, № XVIII, 1985, s. 196. (Bg.)

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

МОРБИДНАТА ЛЮБОВ – ВЪЗРОЖДЕНСКИ ТЕМАТИЗАЦИИ

Здравко Дечев

ПУ „Паисий Хилендарски“

MORBID LOVE – RENAISSANCE THEMES

Zdravko Dechev

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“

Abstract

The article provides observations on the possible thematization of the painful experience of love in Renaissance poetry. The love experience rehabilitates the importance of the personal during the Bulgarian Revival. In the course of forthcoming reflections, it is also necessary to clarify that it is morbid that allows us to simultaneously contemplate the gloomy, painful, escalating to agony, sometimes even pathological and ultimately death-related experiences of love. The observations use works by Nayden Gerov, Petko R. Slaveikov and Hristo Botev.

Key words: Bulgarian National Revival, poetry, morbid, love, patriarchal norm, personal choice, death.

Предстоящото конспективно изложение премисля *морбидната любов* като частен случай в доловимата *реторика на любовното изживяване* от времето на възрожденските списатели. Обичайните изследователски подстъпи към темата за любовта в пределите на Българското възраждане извеждат редица уговорки. Те са свързани преди всичко с възможностите за публично реализиране на любовното изживяване – и като нормирано поведение в колектива, и като охудожествено проявление. Подчертава се, че средновековната християнска култура, от една страна, и спецификата на патриархалните морални стереотипи, от друга – налагат ограничения в непосредственото любовно изразяване. Независимо кое от основанията изтъкваме – достигаме до извода за регулирано поведение в ситуациите на любовното. Последствие от него е незачитането на свободната воля при любовното изживяване и „дисциплиниране на обесивните влечения“ (Aleksieva, 2012: 45). Неслучайно в организацията на патриархалния живот предбрачните и брачни взаимоотношения се съобразяват с представите за пристойно и непристойно случване на любовта, при това пред погледа на общността, която съблюдава благоприличието. Оказва се, че „дори толкова ирелевантно на публичността изживяване, като любовта, бива социализирано“ (Aleksieva, 2012: 41). Нещо повече – и във възрожденския контекст, любовното е отглас на представата, че „в исторически план любовта и бракът не са били синоними... през по-голяма част от човешката история целта на брака е била да внесе

стабилност в културата, а не да направи отделния човек щастлив...“ (Holis, 2015: 57). „Душевността, разбиранията за живота, интересите, мечтите и намеренията оставали затворена страница. Индивидуалността била замествана с типа – съпружеската институция“ (Mihailov, 2002: 14). Така шрихираната обща картина не би била завършена, ако не припомним и това, че „при всичките уговорки за доминация на етноцентризъм (национализъм) вместо антропоцентризъм в Балканските възраждания, нито една ренесансова култура не може да си позволи радикално зачертаване на любовната тема“ (Staneva, 2006), защото „любовта винаги проговаря през личното“ (Stefanov, 2016: 21). Любовното изживяване, освен че реабилитира значимостта на личното във времето на Българското възраждане, провокира и жестове на *себенаказващо отстояване*. Проявата му откриваме като своеобразно състояние на афект сред немногото тематизации на любовното изживяване от времето на възрожденското ни стихотворство. В хода на предстоящите размисли е необходимо и уточнението, че именно чуждицата *морбиден* позволява едновременно да премислим помраченото, болезнено, ескалиращо до агония, понякога дори патологично и в крайна степен свързано със смъртта изживяване на любов. Крайни проявления на любовната взаимност, обусловени най-често от трагичната ѝ осъществимост като личен избор, несъобразен с патриархалната етика през Възраждането, защото, макар да е „персонален поведенчески код“ (Stefanov, 2016: 23), любовта си остава и „исторически динамичен социален феномен“ (Stefanov, 2016: 23). Убедени, че „детайлизирането и типизирането на любовната проява стилизира самия индивид и собствената му среда“ (Mihailov, 2002: 14), няма как да не припомним Найдено-Геровото парадигматично извеждане на морбидната любовна взаимност в поемата „Стоян и Рада“. Геровият текст моделира не само възгледите за поетическите възможности на българското слово от средата на 40-те години на деветнадесети век насетне, но и представата, че „любовта е човешко изобретение, емоционална култура“ (Stefanov, 2016: 23), която героите му (не)овладяват, поставени между диктата на патриархалната брачна норма и порива на свободната воля в любовта. Няма как желанието на Стоян и Рада „пред Бога в църква и пред хора / стопане да ся нарекат“ (Gerov, 1845: 3) да бъде задължително следствие от това, че „с една душа расли двамата“ (Gerov, 1845: 3). Изборът на младите подрива авторитета на майчината институция, която валидизира брака не като емоционална обвързаност, а чрез стародавната нагласа, че се взема булка „что знае къща да реди“ (Gerov, 1845: 5). „Любовта не е безопасна... в един свят, който иска да добрува в сигурността“ (Stefanov, 2016: 25) на нормата. Отвъд нормираността в онзи свят любовта се превръща в *себенаказващо отстояване* и не отстъпва по силата на драматизма си на смъртта. Нещо повече – баладичното превъплъщение на взаимността в края на поемата, реализирало любовта в смъртта, убеждава, че и „на оня свят Стоян и Рада / един на друг били отрада...“ (Gerov, 1845: 13). Всъщност това е логичен завършек на болезнено ерозиращата, морбидна по своята същност, взаимност между Стоян и Рада приживе. Геров обаче не оставя кризисното в личната история между Стоян и Рада да бъде непреодолимо. Не се отказва и от ренесансовото признаване на телата на влюбените, на заявяването на любов и чрез тях, па макар и чрез една „неантропоморфна, но затова пък природна обектност, каквато са дърветата“ (Aleksieva, 2012: 68). Изникналите от гробовете на Стоян и Рада дървета стават израз на едно особено противопоставяне: „между природата (като пространство на случилата се любов, на естествените контакти) и културата (която бива провидяна като неуютна, репресивна спрямо човешкото...)“. Онова, което патриархалната култура

предохранява, санкционира, и в крайна сметка, погубва, бива постигнато в природната идиличност на сплитащите клоните си дървета“ (Aleksieva, 2012: 68 – 69). Трансформация на телесното, която задава и ново разбиране за вписване на човешкото в любовта, защото „човек е преди всичко емоционална територия, обхват на действие и въздействие“ (Stefanov, 2016: 54).

Немаловажно в настоящия контекст е да отбележим и това, че в поемата „Стоян и Рада“ чрез външно изявената страдалческа жестовост „Стоян като жена заплака“ (Gerov, 1845: 5) не просто се артикулира подложената на изпитание любов. Проявено е неприемливо мъжко поведение с оглед на патриархалната версия за емоционалната устойчивост на мъжа и предполагаемата от това прикритост на чувствата. Допустимо е да твърдим, че в Геровата творба „половата принадлежност се размива... до оголване на едната човешкост – нито само мъжка, нито само женска...“ (Staneva, 2006), защото „дали говорим за любовта на човека към Бога, или за любовта към всички хора, или за любовта между двама души, или за майчинската любов... говорим в основата за едно и също нещо – за човешка способност“ (Stefanov, 2016: 14). Способност, която Найденов-Геровете герои Стоян и Рада трябва да изстрадат, защото за тях бракът не е само „възпроизводството на социалната мрежа и здравината на генеалогическата нишка“ (Stefanov, 2016: 87).

Пренебрегнал натиска на хегемониите и дал воля на свободното изразяване на любовното изживяване, Петко Славейков неслучайно се популяризира като „... първият съзидател на българското любовно пространство, първият, който го именува, разгръща и полага в литературно-словесния свят на формиращата се книжовност“ (Mihailov, 2002: 18), независимо, че го осъществява най-вече с авторизирани преводи на турски и гръцки любовни стихотворения¹. Именно „авторизираният“ почерк и заключението, че „Славейков така майсторски ги преправял и пресъздавал на български език, че те с право могат да се приемат като оригинални негови произведения“ (Baeva, 1980: 52) ни кара да се вгледаме в динамиката на пресътворената любовна чувственост през Възраждането и чрез тях. Сред широкия за времето диапазон от тематизации на любовното изживяване при Славейков се откроява и любовната мъка, при това морбидно ескалираща. Подложен на агонизиращо любовно страдание е лирическият мъж, който е активната страна в стихотворно пресъздадените отношения на мъжа към жената. Трудно е да говорим за мъжко-женски отношения заради различно проявената активност. Жената е значеща и обозрима в Славейковите стихове чрез отношението на мъжа към нея. Лирическото ѝ присъствие е аналогично на народнопесенното, според което тя по-често е пасивна, притворена в

¹ Представителният Петко-Славейков масив от стихове на любовна тематика се формира чрез следните издания: „Песнопойка или различни песни, сатири и гатанки на български език за увеселение на младите от П. Р. Славейкова“ (Букурещ, 1852); „Веселушка за развеселяване на младите“ (Цариград, 1854); „Нова песнопойка, избрана от ветата и от Веселушката с приложение на много още други нови песни и сатири. И от поупотребителните турски песни“ (Цариград, 1857); „Залъгалка или любовно разговорниче, издадено от Петко Славейков за разтуха на младите“ (Цариград, 1862); „Славейче или събрание на разни песни български и турски“ (Цариград, 1864); „Песнопойка или събрание на разни песни български и турски“ (Цариград, 1870).

чувствата си, свенлива. Евентуален обект на желание – самата тя не е пожелаваща. Та нали бракът е „морална доктрина“ (Stefanov, 2016: 88)! С мълчаливо спотаените лирически жени Славейков сякаш ни напомня вековната им присъда да бъдат преди всичко стопанки и майки. Разкрива, че в онези времена статутът на жената е „социалната закотвеност, която ограничава всякакви форми на подвижност – от пространствени до емоционални“ (Stefanov, 2016: 88). В този смисъл не е ли преиграната любовна ранимост на лирическият мъж отправена и към чувствителността на реалната женска аудитория? Всеизвестно е, че именно от Славейковите писания по разни женски въпроси започва утвърждаване на по-различния статут на жената. В по-общ план може би е основателно да твърдим, че възрожденското ни време постига модерността и като провокира способността на българката да се отдава на чувствата, ако не толкова пожертвователно, като мъжа, то поне толкова явно. Тук му е мястото отново да подчертаем, че „страданието на уж силния пол... го поставя в позицията на раним, болезнено преживяващ...“ (Mihailov, 2002: 23), изпадащ в лирически монолози, които утаяват не само откритостта на чувствата, но и пределно описателната им декларативност: „В гърдите ми любов, ужасно / от нея страдам и горя, / издъхам за лице прекрасно, / не смея пак да му явя“ ... „От ден на ден все вена, съхна. / Без животворната роса / на милостта ти ще издъхна, / как цвят ще клюмна под коса“ („Любов“) (Slaveikov, 1978: 41); „... за твое лице... / сам ще с уморя. / В тази страст любовна / със стрела отровна / люто съм ранен. / Виждам колко съхна, / скоро ще издъхна / младичък, зелен“ („Гиздаво момиче...“) (Slaveikov, 1978: 51); „Ах, бъди за мен добра; / не оставяй да загина, / не оставяй да умра“ („Слушай, либе, дай ръчица“) (Slaveikov, 1978: 119); „... болен, слаб, отпаднал, на легло... / Пред очи ми гроб отворен, / скоро, скоро иде черният ден!“ („Славей“) (Slaveikov, 1978: 44 – 45). Авторизираната *реторика на любовта* при Славейков утвърждава поетически език, който шаблонизира любовната мъка. Всъщност „Славейков взема не от религиозната, не толкова и от фолклорната поезика, колкото от поетиката на изобилната любовно-сентиментална поезия, която превежда главно от гръцки“ (Topalov, 1979: 11). Интензивността на страданието метафорично е изведено с представата за *горене*, агонизиращото преживяване – с *болезненост*, *ранимост*, обречеността на лирическият Аз – със *съхнене* и *вехнене*, а освобождаването от емоционалното поробване в любовта е извършено чрез *очакване на смъртта* и *издъхване*. Обичайният сценарий на любовното изживяване „... следва три етапа (или три действия): отначало е впецапността... това е сладкото начало, истинското време на идилията. Щастливото време получава своята идентичност (затвореност) от това, че се противопоставя (най-малкото в спомена) на „последвалото“: „последвалото“ е дългият повлек от страдания, наранявания, притеснения, тревоги, зломислия, отчаяния, трудности и клопки...“ (Bart, 2005: 220). Драматизмът на любовното изживяване преди всичко е породен от невъзможност за постигане на близост – в емоционален, но и във физически смисъл. Не бива да забравяме обаче, че „на любовната разлика ... са посветени най-много и най-широко популярните от тези песни. А това не е случайно. Както е известно, през петдесетте години ... много български младежи са се отлъчвали от отечеството – едни за да учат в чужбина, други да работят като гурбетчи, трети, за да спасят живота си, или да се борят за освобождението...“ (Baeva, 1980: 53). И любовната разлика е поетически осмислена като прелюдия към смъртта: „... аз любов изгубих;... / Сърце ми клето таз беда / не ще да преживее“ („Плачи, въздишай и тъжи“) (Slaveikov, 1978: 58). И въпреки че онагледяваме „кулминацията на емоционалното напрежение, най-често в песимистичен тон“ (Topalov, 1979: 13), в морбидно ескалиращата

любов, провидяна в Славейковите авторизации по темата, смъртта не е край, умирането е условна, по подобие на театралната, жестовост. Представа, подкрепена от наблюдението, че „тъгата в сантиментално-любовната лирика на Славейков не е скръб и меланхолия. ... И скръбта в тях е някак мечтателно-сладка, скръб, породена от чувството на всеотдайност в любовта...“ (Baeva, 1980: 54). Дори нещо повече – възрожденските трансгресии на любовта ни отвеждат към нейната отвъдност: „И в смъртта си, душо мила, / и на гробните врата, / пак твоето сладко име / ще да шепна със уста“ („На нощта си ясен месец“) (Slaveikov, 1978: 47). Отвъдна взаимност, която десетилетия по-късно Боян Пенев интерпретаторски ще разкрие чрез вглеждането си в образа на усмихващата се смърт от „До моето първо либе“ на Ботев (Botev, 1979: 25) с думите: „над всичко витае царствено всевластната смърт – не страшна, не злокобна, а усмихната“ (Penev, 1977: 631). От Ботевия лирически човек насетне знаем, че Смъртта може и да е „... Мелюзина, която... гледа с безкрайна любов и... примадва с тъмните си чарове... Смъртта е... най-красивият образ...“ (Penev, 1977: 632).

С шрихираната динамика на морбидната чувственост в пределите на възрожденското време може би по-уверено ще заявим, че страданията в любовта са някак неизбежни, защото „любовното чувство се определя чрез тях“ (Bart, 2005: 280), независимо от времената и нравите.

LITERATURE

Aleksieva, Anna, 2012. Bulgarian poetry of the 40s and 50s of the nineteenth century. Subject's roles. Sofia: Izdatelstvo „Kralitsa Mab“, (Bg).

Baeva, Sonya, 1980. Petko R. Slaveikov. Sofia: Izdatelstvo „Otechestvo“, (Bg).

Bart, Rolan, 2005. Fragments of love discourse. Sofia: Izdatelstvo „Iztok-Zapad“, (Bg).

Botev, Hristo, 1979. Editions in three volumes. Volume One. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski pisatel“, (Bg).

Gerov, Naiden, 1845. Stoyan i Rada. Odesa: Tipografia A. Braun, (Bg).

Mihailov, Kamen, 2002. Petko Slaveikov – poetic messages. 1827 – 2002. Sofia: Izdatelstvo „Ariadna“, (Bg).

Penev, Boyan, 1977. History of New Bulgarian Literature. Volume four. Bulgarian Literature in the Second Half of the Nineteenth Century. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski pisatel“, (Bg).

Slaveikov, Petko R., 1978. Editions in eight volumes. Volume One. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski pisatel“, (Bg).

Staneva, Katya, 2006. Fragments from the Love Discourse of the Bulgarian Renaissance. Petko Slaveikov. // Voices of the Renaissance. Elektronno spisanie LiterNet, 12.05.2006, № 5 (78) <<https://litenet.bg/publish9/kstaneva/fragmenti.htm>> (Bg).

Stefanov, Valeri, 2016. Poetics of love. Sofia: Izdatelska kăshata „Avliga“, (Bg).

Topalov, Kiril, 1979. Petko R. Slaveikov. Sofia: Dărzhavno izdatelstvo „Narodna prosveta“, (Bg).

Holis, James, 2015. The Paradise Project. In Search of the Magical Other. Sofia: Izdatelstvo „Lege Artis“, (Bg).

THE LITERARY DIALOGUE AS AN OVERLAP BETWEEN THE MIDDLE EAST AND THE WEST

Atanas Manchorov
Plovdiv University Paisii Hilendarski

Abstract: The present paper strives to shed new light on the literary dialogue as a pathway to Dostoevsky's polyphonic style and to present the history of polyphony from another perspective, which counterbalances Bakhtin's view of the unprecedented innovation of the polyphonic novel. The basic task, therefore, is to prove that the Socratic dialogue is only a phase in the development of novelistic discourse. The former's serio-comical base can give us reason to consider some of its best examples borderline cases, which considerably lessens the clarity of boundaries in Bakhtin's typology of genres. The analysis presented here shows the mode of constructing truth, as revealed by those trends that ensured continuity: they emerged in Sumero-Akkadian wisdom literature, whence they reached the Socratic dialogue. The main conclusion is that it is possible to talk about literary innovation in the purest sense of the word only if we ignore all intermediate forms that link the major genres in Bakhtin's historical poetics.

Key words: Bakhtin, Sumerian debate poems, Plato, the Socratic dialogue

Bakhtin argues that the serio-comical (*spoudogeloion*) lies at the heart not only of Sophron's mimes and the Socratic dialogue but also of many other genres: "all the bucolic poems, the fable, early memoir literature (the *Epidēmiai* of Ion of Chios, the *Homilae* of Critias), pamphlets," to which Bakhtin adds "Roman satire (Lucilius, Horace, Persius, Juvenal), the [...] literature of the "Symposia" and finally Menippean satire [...] and dialogues of the Lucianic type" (Bakhtin, 1981: 21-22). But even more important is that they are reckoned to be "authentic predecessors of the novel" (Bakhtin, 1981: 22). Bakhtin's theories have long been of great interest to literary scholars, but it has largely escaped notice that setting up a conflict-free typology of genres, with few or no internal "tensions" and "contentious zones" between the major classes of works, proves useful for macro-level trends, but it often turns the coarse-focus knob away from finer developmental transitions. Without administering the necessary correction, the overall picture will be incomplete and, in some respects, may even prove misleading. Since the main criterion for the kinship nearness to Dostoevsky's style is the image of truth drawn in the process of viewpoint interaction, it is important to study the path that the literary dialogue, in its various forms, traversed from Mesopotamia to ancient Greece. Shedding more light on continuity, which tends to smudge dividing lines, may instigate a reconsideration of taxonomic "purities." Given Bakhtin's influence on literary theory, the alternative (but not exclusive) approach applied in the present paper will broaden the picture of his historical poetics and genre theory by representing his typological boundaries as a process of gradations of change.

Russian scholars reasonably point out Bakhtin's comprehensive formulation of Menippean satire (Shklovsky, 2001: 444), the rudimentary qualities of the Socratic dialogue, which is "still not quite a dialogue" (Makhlin, 2009: 509), the role of "the Socratic dialogue and Menippean satire" (Konkina, 2004: 14) in the history of the novel, etc.

Some Western scholars also pay attention to the clash between monologic and dialogic thinking, pointing out “the dialogue of life” (Morson and Emerson, 1990: 60)¹ as an integral element of Bakhtin’s conception of truth, which is supraindividual and event-based. They have developed an intimate knowledge of his theories, but still do not address the issue from our vantage point. Others argue that Bakhtin – as distinct from Plato – does not fully estimate the impact of ancient literature, but then the discussion veers toward the novel’s potential for parody (Corrigan and Glazov-Corrigan, 2005: 36-38). Also, the assertion that “Bakhtin perhaps overemphasizes the memoir quality of the Socratic dialogue” (Zappen, 2012: 52) seems too bold. However, the idiosyncrasy of his analysis is not the making of an overstatement, but, given his correct understanding of continuity and tradition, the lack of expected transition designations in his historical poetics. What is specific here is the vantage point, not the subject of study itself. As the current analysis in its entirety relates to the large-scale distinctions in Bakhtin’s historical poetics, which cannot be addressed here, it will bring into view a single line of development or the way the literary dialogue profited from the relations between East and West. As a result, the paper will focus on the early forerunners of dialogism in the literature of ancient Mesopotamia (the Sumerian debate poems) and their next stage of development in the West (the Socratic dialogue).

Time obscures our view of dependencies, influences and inspirations that took place in the distant past, and this makes it easier for the modern academic to detect “novelties” in an outstanding work. The problem is that such a work is not only the apex of literary skill but also the epitome of a centuries-long development. The reason for introducing transitions zones (intermediary genres) between diametrically opposite types (“pure” genres) is the very possibility of creating non-homophonic images of truth, for polyphony made no sudden appearance and its existence is, therefore, not a simple matter of black and white, but rather a matter of degrees and levels of manifestation. Thus, our task here is to prove two points, that the ability to create a multiperspectival vision largely depends on the cognitive potential of the genre itself, and that the literary dialogue relativizes the sharply drawn boundaries in Bakhtin’s typology of genres, particularly in the case of Plato’s dialogic form because of its potential for escaping the clutches of monologism through dialogic inquiry.

Roughly speaking, the genres of Akkadian literature that flourished between the Middle Bronze Age and the Iron Age form several distinct classes: (1) “historiography” – chronicles and history-based works (the epics of *Adad-nārārī*, *Tukulti-Ninurta*, and *Šulmānu-ašarēdu III*); (2) comic writings (“At the Cleaners,” “The Aluzinnu,” “The Dialogue of Pessimism”²); (3) laws (*The Code of Hammu-rapi*, c. 1750 B.C.); (4) myth-based works (the *Epic of Gilgamesh*); (5) ominous texts (the *Enuma Anu Enlil*, *Šumma izbu*); and (6) wisdom literature, e.g. the *Dialogue between a Man and His God* (from the late Old Babylonian period), the *Poem of the Righteous Sufferer* (*Ludlul bēl nēmeqī*), and the *Babylonian Theodicy*. Of course, of greatest interest to us here is sixth class since its works are dialogic in form and spark off debates. If we take the latter type, for example, it subdivides into two subtypes (with regard to the scale of low and high genres): serious works or wisdom dialogues that address a knotty problem (as is the case with *Babylonian Theodicy* – the poem presents the existence of evil in a divinely created world, and is thus reminiscent of the Book of Job in the Hebrew Bible) and less serious Sumerian and Akkadian disputation poems that provide some sort of entertainment.

In chapter one (“Definition of the Corpus”) of his book,³ Enrique Jiménez describes the structure of the typical disputation poem as he points out five distinguishing features. To recap, these works are by their own nature poetic. Second, they have a threefold composition⁴: a prologue bringing in the prototypicity of the contestants’ rivalry dating back to the time of Creation

¹ See the last section of chapter one – “Truth as Dialogic” (59 ff.).

² As Dr. F. M. de Liagre Böhl briefly puts it, the poem represents a master/servant role reversal and is “a sort of saturnalia in the Roman sense,” which corresponds to Speiser’s appraisal of it as “a Plautian burlesque” (Foster, 1974: 82).

³ *The Babylonian Disputation Poems* [...] (Brill, 2017).

⁴ J. J. A. van Dijk is the first researcher known to have described the structure of those debate poems (1953: 39–40).

(*Tamarisk and Palm*); a disputation between two opponents who often associate themselves with royalty (Palm in *Palm and Vine*), give themselves self-praise, offend the opponent's dignity, and tend to quote meanwhile from other Babylonian works; and an adjudication episode where a god (Enlil in *Hoe and Plough, Summer and Winter*) or a king (Šulgi in *Tree and Reed*) passes a verdict and announces the winner. Third, in the disputation the characters enter into dialogue in verse. Fourth, the disputants can be either personifications of inanimate nature that are "inarticulate, such as animals, trees, seasons, or concepts" or humans who represent "types rather than actual people." Finally, those disputation poems by their very nature are "monologic" since they aim to assert the supremacy (semantic, ideological, functional, didactic, etc.) of one of the competing views (Jiménez, 2017: 70-72). The Sumerian debate poems, which were probably ancestral to their Babylonian counterparts, are preserved on clay tablets dated to the mid to late third millennium B.C. Here are concise summaries of just a few of them:

- (1) "The Debate between the Hoe and the Plough"
Introduction: "the Hoe started a quarrel [...] with the Plough" (ll. 1-6).
Disputation: Hoe asks, "Plough, you draw furrows – what does your furrowing matter to me?" (ll. 7-19).
 Plough answers, "The king takes hold of my handles, and harnesses my oxen to the yoke. All the great high-ranking persons walk at my side. All the lands gaze at me in great admiration. The people watch me in joy." (ll. 20-33).
Adjudication: After Enlil's placatory remark to the Hoe ("Hoe, do not start getting so mightily angry! Do not be so mightily scornful!", ll. 186-193), clarity is finally achieved: "The Hoe having engaged in a dispute with the Plough, the Hoe triumphed over the Plough – praise be to Nisaba!"⁵ (ll. 194-96).
 (2) "The Debate between the Grain and the Sheep"
Introduction: The introduction describes the dismal conditions of life when the Creation had not yet been accomplished. The great Anunna gods were still in their formative period and were, therefore, unfamiliar with "the names Ezina-Kusu (*Grain*) or Sheep" (ll. 1-11). They created them on the Holy Mound. Then, Enki, addressing his father Enlil, suggested that they send down the sheep and the grain to mankind, which would improve the quality of life for all mankind (ll. 12-13). Then a calamity befell them as there was no grain for 50 days, and "There was no cloth to wear [...]" (ll. 12-70).
Disputation: Grain opens a debate, "Sister, I am your better; I take precedence over you. I am the glory of the lights of the Land [...]" (71-82).
 Sheep answers, "My sister, whatever are you saying? An,⁶ king of the gods, made me descend from the holy place, my most precious place. All the yarns of Uttu, the splendour of kingship, belong to me [...]" (ll. 92-101).
Adjudication: Enki says to Enlil that the contestants had better put an end to the squabble but, when it comes to comparison, he would rather declare Grain the winner. Accordingly, the verdict says, "Sheep is left behind and Grain comes forward – praise be to Father Enki!" (ll. 192-93).
 (3) "The Debate between Winter and Summer"
Introduction: Enlil copulates with the Earth who bears Winter and Summer. Then Enlil determines the destinies of his children, who thereupon take control of "the

⁵ The goddess of writing, learning and the harvest. She was worshiped by Sumerian scribes.

⁶ The Sumerian god of the sky.

spring floods, the abundance and life of the Land” and “harvests of plenitude” (ll. 19-25), emphasizing the importance of seasonal life cycles.

Disputation: One day, Winter, overworked and unappreciated, raises the question of whether it is morally permissible for Summer to reap the benefits of crop production when he has assisted with considerably less effort: “Summer, my brother, you should not praise yourself; whatever harvest produce you bring as gifts to the palace has not been made by your toil: you should not brag” (ll. 112 ff.).

Adjudication: After a well-contested argumentative exchange, Summer reconciles with Winter and accepts Enlil’s irrevocable verdict, which finally resolves the wrangle amicably. The conclusion says, “In the dispute between Summer and Winter, Winter, the faithful farmer of Enlil, was superior to Summer – praise be to the Great Mountain, Father Enlil!” (ll. 316-18). Then the two brothers resume the idyll of rural life.

Although some scholars would disagree,⁷ Sumerian myths show a primitive way of thinking for two clear reasons. First, “they did not distinguish ‘man’ from ‘nature.’” Second, their explanatory discourse on natural phenomena, cosmogony and social life is “in story form, proceeding from a known outcome to a posited beginning” (Foster, 2013: 436). Given the changes over time, the fragmentary state of many works and the ensuing fluidity of meaning, there is little wonder that, in contrast to the Sumerian debate poems, “[t]here is no certainty that a judgement did take place in all the Babylonian texts” (Lambert, 1996: 151). Therefore, it is important to study the image of truth in the concluding sections of those later poems.

In addition to the clash of viewpoints, it is also important to consider the ways of delineating a zone of familiar contact. In subchapter 1.4.d of chapter 1.4⁸ of his book, Jiménez ventures to consider the role of parody in the literatures of Mesopotamia, the Graeco-Roman world, and other regions. It is not difficult to see an analogy with the serio-comical,⁹ which in itself constitutes a breach of decorum, whereby opposing modes of discourse (linguistic, stylistic, ideological, social, religious) come in direct contact with each other, e.g. the glaring discrepancy in the Babylonian disputation poems between speaker (plants, animals) and tone (the grand style of the epic-hymn tradition) representing a non-formal register that flattens the usual hierarchies. On the credit side, recognizing the role of parody at such an early stage in history is hardly a casual whim or a matter of no consequence. Although the reviewer indicates that Jiménez should have provided “more focus on specifics” (Ziemann, 2017: 544), he recognizes that a distinctive mocking thread is woven into the texture of the disputation poems and points out the emphasis on the diffusion of the Mesopotamian tradition across wide areas.

In other words, the search for truth through debate confirms the typological kinship between Mesopotamian and Mediterranean literature, but at this early stage there is no semantic equivalence of the participants’ viewpoints – the debate still highlights a leading opinion, which comes into prominence by outmaneuvering the opposing one. We can draw the following conclusions: 1) There is only one Truth; 2) It is well-known in advance; 3) The ensuing interchange of opinions finally seals a “comfortable” victory; 4) As a result, the final verdict is in keeping with the conventions of what Bakhtin calls authoritative discourse.¹⁰

⁷ S. N. Kramer argues that “Sumerian cosmogonic concepts [...] are by no means *primitive*” (1972: 73).

⁸ They are entitled “Disputations as parodies” (2017: 97-106) and “The Place of Disputation Poems within Babylonian Literature” (2017: 69-106) respectively.

⁹ It is this basis of the Socratic dialogue and Menippean satire that underlies dialogism and evolves over time into Dostoevsky’s polyphonic novel (Bakhtin, 1984: 109).

¹⁰ It “demands that we acknowledge it” because it “is located in a distanced zone,” i.e. a “hierarchically higher” zone, and, therefore, it is not just anyone’s word (for it can be disbelieved, reinterpreted or rejected) but “the word of the fathers” (Bakhtin, 1981: 342).

Yet some poets took a groundbreaking step forward with regard to the (non-homophonic) dialogue form. In *The Babylonian Theodicy*, the “unorthodox” content exerts enormous pressure on the genre’s predictable conventions, pushing them slightly – but noticeably – off course. As neither contestant’s view is even close to the truth, the narrator, not knowing how to unravel the story, leaves its ending bereft of precise meaning. He is unable to heal the rift between “the deep-seated conviction and actual life” (Lambert, 1996: 65) or between the principle that evil-minded people succeed, while pious people are doomed to suffer.

Although the tradition of debate poems is very old and suggests at least some degree of plot similarity between literary texts of different ages and cultures, it is unclear how the Socratic dialogue relates to it. On occasion ancient Greek works were supposedly aligned with Near Eastern literary traditions. Such evidence is currently available: the import of themes and tales into the Levant and the Eastern Mediterranean has already been proved beyond reasonable doubt. For example, the *Babylonian Theodicy*¹¹ (c. 1000 B.C.) with its dialogic interaction between a sufferer and his friend or friends, the *Epic of Gilgamesh* (dated to 1300–1000 B.C.), which furnishes close parallels with the Old Testament¹² and the Homeric epics,¹³ and *The Poem of the Righteous Sufferer*¹⁴ (1500–1200 B.C.), a long monologue wherein a noble describes the calamities he passes through until Marduk finally restores him to his former prosperity and health, all these works bear certain formal similarities to the Book of Job, which itself has exerted its molding influence both upon Christian theology¹⁵ and Western art.¹⁶

There can be little doubt about the overall cultural impact the Sumerian texts exerted on neighboring literatures. As S. N. Kramer argues, the body of literature that the Akkadians inherited “almost *in toto*” was translated into languages of different families – Hittite (Indo-European), Canaanite (Semitic), and other tongues that are difficult to define (e.g. Hurrian). Then he goes on to conclude that “[t]he form and content of the Hebrew literary works and, to a certain extent, even those of the ancient Greeks were profoundly influenced by them” (Kramer, 1963a: 166). Individual contributions are at least partially based on past experience, so it is small wonder that those neighboring literatures came into contact. Such relations between ancient Greece and the Middle East are neither impossible nor unlikely, since there was “an interaction between Greeks and Orientals during the second millennium BCE” (Mandell, 1996: 9). Assyriologists, who are open to contextualizing the culture of ancient Mesopotamia, have noticed that its broad spectrum of influences extends into and beyond the eastern Mediterranean. Thus, S. N. Kramer contends that the similarities between “Greek and Sumerian epic poetry are so striking” that he considers it reasonable to apply the term “Heroic Age” to the history of the Sumerians (1963b: 488).

But this had an impact on the literary dialogue as well. For example, the fact that “Miguel Civil is now piecing together and deciphering about a dozen Sumerian essays, dialogues, debates, and disputations that may well turn out to be early stylistic precursors of the Greek mime and dialogue genres that culminated in such literary masterpieces as Plato’s dialogues”¹⁷ (Kramer and Maier, 1989: 166). There are good grounds for assuming, then, that the Socratic method cannot

¹¹ It is also known as *The Dialogue About Human Misery*.

¹² Alexander Heidel critically examines the Babylonian-Assyrian prototype tale of the Genesis flood narrative (and Utnapishtim’s immortality), explains its significance to Old Testament scholarship (1963: 102 ff.) and draws many parallels with the Book of Job in terms of “death and the afterlife” (1963: 137 ff. – Job 14: 1–2, 142; Job 21: 26, 145).

¹³ For instance, between Gilgamesh and Achilles (West, 2003: 336 ff.) and Odysseus (West, 2003: 402 ff.).

¹⁴ Its original Akkadian title (*Ludlul bel nēmeqi*) translates as “I Will Praise the Lord of Wisdom” (*BWL*, 21–62, 343–45; Lambert 1996; *ANET*, 596–600; Pritchard 1969).

¹⁵ Suffice it to mention Augustine of Hippo’s reference to the advent and kingdom of Christ, Gregory the Great’s allusion to Job as a righteous man, Thomas Aquinas’s extensive *Commentary on the Book of Job*, etc.

¹⁶ For instance, G. F. Handel’s use of the Book of Job (19: 25: “I know that my redeemer liveth”) in his oratorio *Messiah* (1741), William Blake’s *Illustrations of the Book of Job*, a series of twenty-two engraved prints, Milton’s *Samson Agonistes*, Dostoevsky’s *The Brothers Karamazov*, Franz Kafka’s *The Trial*, to mention but a few.

¹⁷ Notwithstanding the presence of many typological similarities, not all are willing to risk recognizing the influence that Sumerian literary tradition exerted on ancient Greek writing. It is, therefore, not surprising to read that ancient Greek literature “was not influenced [...] by [...] any foreign literature” (Jevons, 1892: 405).

have remained completely unaffected by the Sumerian disputations. Perhaps that is why one strand of opinion asserts, and not without reason, that “the Sumerian genre of disputation dialogue was known to the Greeks” (Mandell, 1996: 9) who, in turn, remastered it as a tool of intellectual inquiry. Karel van der Toorn, too, specifies that the near eastern tradition that produced the literary dialogue did not die out but was transmitted to the classical and early medieval West. Clearly differentiating it from similar modes of writing such as the *tensons* (wisdom disputations) or *contest literature*, he associates it with Plato’s dialogues and hence with the Pre-Christian masters of this literary form (Aristotle, Theophrastus, Cicero) and their early Christian counterparts (Justine, Augustine). With this stipulation in mind, he sets about establishing the genetic relationships between these ancient near eastern sources and classical culture. He analyzes three texts – Egyptian, Mesopotamian, and Hebrew – as he asserts that “[t]he ‘literary dialogues’ from the ancient Near East are not merely precursors or variants of the classical model. They present the student of ancient literature with problems of their own” (Toorn, 1991: 60), which suggests a time-honored practice.

After reaching Plato, the genre’s dialogical awareness begins to grow and becomes more complex at first, but since the plurality of interacting consciousnesses is still unstable, the ensuing heuristic gains are at times susceptible to re-monologization and a pronouncedly didactic use. Drawing a comparison between Plato’s and Bakhtin’s views is only possible with respect to the presence or lack of authorial control over the active pursuit of truth within a text. Plato’s debaters are not always on the road to ‘Dostoevskian dialogism’. Still, the very fact that a dialogue may have a serio-comical basis or end in *aporia* is, if not necessarily a clue to unfinalizability, then, at least, a clue to a post-monologic (non-homophonic) framework. With this in mind, Plato’s work roughly divides into early, middle, and late periods.

The Socratic method (the method of *elenchus*) is a form of dialogue that alternates questions and answers and leads to a clash of arguments. In Plato’s early dialogues, Socrates discusses with another person topics of fundamental importance (in *Apology* – Socrates’ own life as a philosopher, in *Laches* – the concept of courage or virtue, in *Crito* – justice and injustice, in *Euthyphro* – piety, in *Ion* – the relation between technical knowledge and poetic skill) in terms of “What is it?”, but the dialogue participants, who often search for an unambiguous definition of something, are finally left without any definite answer. The discussion Socrates and Euthyphro hold about the nature of piety is not based on any preconception, but in spite of their laborious efforts, it finally gets into a cul-de-sac. Then Socrates says, “So we must investigate again from the beginning what piety is, as I shall not willingly give up before I learn this” (*Euphr.* 15d). Thus, the reader bumps into an insurmountable obstacle. But the serio-comical, which came from Sumerian wisdom literature and which Plato directly inherited from Sophron and Epicharmus, is present in the *Apology*, too. Aside from the opportunity to view the work as “a comic justification of the life lived in the spirit of comedy” (Greene, 1920: 72), one may also look upon Socrates’ defense speech at his trial as a tool that ironically inverts the logic of the judicial process by parodying the Orators and exposing and countercharging his accusers, e.g. Aristophanes (*Apol.* 18d) and Meletus (*Apol.* 24c).

Plato’s middle dialogues – *Gorgias*, *The Republic*, *Parmenides*, *Theaetetus*, *Phaedrus*, etc. – are considered the pinnacle of his philosophical inquiry. Replete with character descriptions, rhetoric, tropes and myths, they tend to be considerably longer than his earlier dialogues and deal with topics such as Justice, Platonic love, the Soul, etc. Notable examples are the *Republic*, the *Theaetetus*, and the *Gorgias*, wherein Plato stretches the usual confines of the genre while seeking to define the nature of rhetoric. While interrogating Callicles, Socrates’ words strongly suggest that truth-seeking is a process that involves interaction among multiple solvers: “I run into many people who aren’t able to test me because they’re not wise like you [...] So don’t leave off lecturing me the way you began, but show me clearly what it is I’m to devote myself to, and in what way I might come by it” (*Gorg.* 487a-488a). The dialogue gives an adequate, but partial, illustration of Bakhtin’s principle of dialogic cognition. The *Theaetetus* also explores fundamental issues such as whether knowledge is “perception” (151e), “true judgment” (187b), or “true

judgment with an “account” (202c). However, Socrates does not take on the role of a teacher who gives ready-made explanations, and this detaches the dialogue from the tradition of monologic thought. As none of the options proves to be correct, Socrates brings the conversation to an end by advising Theaetetus not to overreach himself if he is unaware of how to solve a specific problem (*Theat.* 210 c). It is also worth noting, however, that the serio-comical is also present. There are some self-disparaging comments that aim to refute what their serious discussion has achieved:

THEAETETUS: As far as I’m concerned, Socrates, you’ve made me say far more than ever was in me, Heaven knows.

SOCRATES: Well then, our art of midwifery tells us that all of these offspring are wind-eggs and not worth bringing up? (*Theat.* 210b)

In *Phaedrus*, the argument brings into view some aspects of rhetoric and love and asserts that knowledge is not a set of written (static) principles and criteria. Rather, it is vibrant, performs cognitive tasks in different settings, and can live only in human minds. Besides, when the title character of *Phaedrus* is about to summarize Lysias’ speech¹⁸ (*Phdr.* 230e-235e) for Socrates, the latter says to him, “Only if you first show me what you are holding in your left hand under your cloak, my friend” (*Phdr.* 228e). Thus, by referring to the manuscript roll underneath, Socrates cracks a phallic joke. It has been duly noted that there is a deviation from the established practice of *erastês-erômenos*, as exemplified by Socrates and Phaedrus, that creates a comic effect (Reitzammer 96) by means of a role reversal bringing forth Bakhtin’s concept of folk-carnival life.

Plato’s late dialogues – *Timaeus*, *Critias*, *Sophist*, *Philebus*, etc. – are the pinnacle of his philosophical inquiry. Socrates often remains in the background (*Sophist*, *Timaeus*, *Laws*). By getting back to the issue of genera and species (the *Sophist*, the *Statesman*, the *Philebus*), this group of dialogues shows the progress of Plato’s theory of forms, which more or less sets them apart from novelistic truth. The *Timaeus* features thinkers (Socrates, Timaeus, Hermocrates, and Critias) who discuss the Creation of the world, the four elements (earth, air, fire, and water) and seek to affirm a cosmology based on mathematical knowledge. In contrast to *Theaetetus*, whose ending is inconclusive, it all sounds like a didactic revelation delivered by an enlightened orator (Timaeus). Likewise, the interlocutors of the *Philebus* – Socrates who is the main speaker, Philebus, and Protarchus – offer a “mathematized” version of the theory of forms and affirm the value of pleasure and knowledge. Philebus advocates hedonism, while Socrates argues that there are higher pleasures, stemming from the mind and lower ones as well, and that holding them in balance is the optimal mode of life. Yet the dialogue ends the way it has begun – *in medius rebus* – as the impossibility of attaining truthfulness seems to be a crude form of novelistic infinalizability. However, the serio-comic effects that make their way into the *Philebus* (47e-50d) are even more pronounced than those of the *Theaetetus*. What strikes the eye here is the impossible reconciliation of pleasure and distress, for in that work “comedy is dealt with at some length” (Berger, 2014: 17).

On the basis of the present analysis, the following conclusions can be made. The literary dialogue has no precisely determined time of origin: it stretches back to ancient Mesopotamia, whence this form reached ancient Greece, and it subsequently made its way to Western Europe. Therefore, it hardly seems reasonable to speak of complete novelties when ideas are transferred over time and across a wide geographic area. Rather, it is continuity and gradual refinement that come to the fore. The process of truth-seeking in the Sumerian debate poems was primarily, but not entirely, monologic. In spite of its significant progress, the Socratic dialogue is not consistent in terms of the direction of its development (toward dialogism) and serio-comical effects. Over the years, Plato’s dialogues became longer, less dramatic, and prone to depict truth as a conceptual burden that exceeds the capacity of a single consciousness. What brings dialogism into a fluid state of manifestation is its capacity to change and evolve over time. In this regard, Plato’s

¹⁸ It highlights the differences between “the lover” and the “non-lover” (*Phdr.* 228d).

epistemology and Bakhtin's theory of polyphony share some common ground. Both of them consider the Socratic method an inquisitorial technique for facilitating a discussion which seeks to gain knowledge (and hence achieve virtue and happiness), takes collaborative efforts in that it presents interactive viewpoints in the course of the discussion, shows clear signs of processualness or eventfulness; may have an aporetic ending that precludes the attainment of simple or ready-made truths; and, finally, leaves room for the serio-comical – it is an integral part of both Plato's style as a writer of dialogues (the *Apology*, *Laches*, *Charmides*, *Cratylus*, *Euthydemus*, and the *Symposium*) and Bakhtin's view as a theorist of the novel. At the same time, Plato's and Bakhtin's frameworks have some aspects that simply do not square with each other. In Plato's "monologic" dialogues, the interlocutors arrive at (only) one truth, which is interactional in form, indeed, but not in content, for it fits clearly into a single person's consciousness. Besides, in Plato's epistemology truth is on a different level – it reflects the timeless and absolute nature of the world of ideal forms or non-physical essences, while Bakhtin's philosophy is non-classical ("non-Aristotelian") and "anti-systemic" since it was as early as 1919-1921 that he affirmed the ineluctable importance of individual answerability while contending that the ought becomes relevant only when abstract truth is embraced in individual cognizance. These considerations are important to the broader theoretical framework that the present topic fits into, as they explain the differences between the strategies for conducting historical analysis of literary genres.

WORKS CITED:

- Bakhtin, 1981:** Bakhtin, M. M. *The Dialogic Imagination*. Edited by Michael Holquist. Translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin, TX: U of Texas P, 1981.
- Bakhtin, 1984:** Bakhtin, Mikhail. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Edited and translated by Caryl Emerson. Minneapolis: U of Minnesota P, 1984.
- Berger, 2014:** Berger, Peter L. *Redeeming Laughter: The Comic Dimension of Human Experience*. Berlin: De Gruyter, 2014.
- Corrigan and Glazov-Corrigan, 2005:** Corrigan, Kevin, and Elena Glazov-Corrigan. "Plato's *Symposium* and Bakhtin's theory of the dialogical character of novelistic discourse." *The Bakhtin Circle and Ancient Narrative*,. Edited by R. Bracht Branham. Groningen: Barkhuis and Groningen University Library, 2005, pp. 32-50.
- Debate between Grain and Sheep, 2003-2006:** "The Debate between Grain and Sheep." *ETCSLtranslation: t.5.3.2. The ETCSL project*. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford, 2003-2006, etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.5.3.2#. Accessed 18 June 2019.
- Debate between Hoe and Plough, 2003-2006:** "The Debate between Hoe and Plough." *ETCSLtranslation: t.5.3.1. The ETCSL project*. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford, 2003-2006, etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.5.3.1#. Accessed 18 June 2019.
- Debate between Winter and Summer, 2003-2006:** "The Debate between Winter and Summer." *ETCSLtranslation: t.5.3.3. The ETCSL project*. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford, 2003-2006, etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.5.3.3#. Accessed 18 June 2019.
- Dijk, 1953:** Dijk, J. J. A. van. *La sagesse suméro-accadienne; recherches sur les genres littéraires des textes sapientiaux*, avec choix de textes. Leiden, Brill, 1953.
- Foster, 1974:** Foster, Benjamin R. "Humor and Cuneiform Literature." *JANES* 6 (1974): 69-85.
- Foster, 2013:** Foster, Benjamin R. "Ch. 22: Sumerian Mythology." *The Sumerian World*. Edited by Harriet Crawford, London: Routledge, 2013, pp. 435-443.
- Greene, 1920:** Greene, William Chase. "The Spirit of Comedy in Plato." *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 31 (1920), pp. 63-123.
- Heidel, 1963:** Heidel, Alexander. *Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. Chicago: The U of Chicago P, 1963.
- Jevons 1892:** Jevons, Frank Byron. *A History of Greek Literature: From the Earliest Period to the Death of Demosthenes*. New York: Charles Scribner's Sons, 1892.

Jiménez, 2017: Jiménez, Enrique. *The Babylonian Disputation Poems: With Editions of the Series of the Poplar Palm and Vine, the Series of the Spider, and the Story of the Poor, Forlorn Wren*. Leiden: Brill, 2017.

Konkina, 2004: Конкина, Лариса Семеновна. *Концепция романа в историко-литературных трудах М. М. Бахтина* (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук). Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарева. Москва, 2004.

Kramer, 1963a: Kramer, Samuel Noah. *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. Chicago: U of Chicago P, 1963.

Kramer, 1963b: Kramer, Samuel Noah. "Cuneiform Studies and the History of Literature: The Sumerian Sacred Marriage Texts." *Proceedings of the American Philosophical Society* 107.6 (1963): 485-527.

Kramer 1972: Kramer, Samuel Noah. *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.* Philadelphia: U of Pennsylvania P, 1972.

Kramer and Maier, 1989: Kramer, Samuel Noah, and John R. Maier. *Myths of Enki, the Crafty God*. New York: Oxford UP, 1989.

Lambert, 1996: Lambert, W. G. *Babylonian Wisdom Literature*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1996.

Makhlin, 2009: Махлин, В. Л. *Второе сознание. Подступы к гуманитарной эпистемологии*. Москва: Знак, 2009.

Mandell, 1996: Mandell, Sara. "Number Mystical Representations of Creation and Destruction: Cross Cultural Influences." *The Ancient World* 27.1 (1996): 3-19.

Morson and Emerson, 1990: Morson, Gary Saul, and Caryl Emerson. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford, CA: Stanford UP, 1990.

Plato, 1997: Plato. *Complete Works*. Edited by John M. Cooper. Indianapolis, IN: Hackett, 1997.

Pritchard, 1969 (ANET): Pritchard, James B., ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. Princeton, NJ: Princeton UP, 1969.

Reitzammer, 2016: Reitzammer, Laurialan. *The Athenian Adonia in Context: The Adonis Festival as Cultural Practice*. Madison, WI: U of Wisconsin P, 2016.

Shklovsky, 2001: Шкловский, В. Б. „Тетива: О несходстве сходного (Франсоа Рабле и книга о Рабле)“. *М. М. Бахтин: pro et contra*. Личность и творчество М. М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. Т. I. / СПб.: ПХГИ, 2001, С. 413-447.

Toorn, 1991: Toorn, Karel van der. "The Ancient Near Eastern Literary Dialogue as a Vehicle of Critical Reflection." *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval East: Forms and Types of Literary Debates in Semitic and Related Literature*. Edited by G. J. Reinink and H. L. J. Vanstiphout. *Orientalia Iovaniensia analecta* 42. Leuven: Departement Oriëntalistiek, 1991, pp. 59-76.

West, 2003: West, Martin Litchfield. *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford: Oxford UP, 2003.

Zappen, 2012: Zappen, James P. *The Rebirth of Dialogue: Bakhtin, Socrates, and the Rhetorical Tradition*. Albany, NY: State U of New York P, 2012.

Ziemann, 2017: Ziemann, Marcus. "Jimenez, Enrique (2017) *Babylonian Disputation Poems*. Leiden." *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones*, 22:543-546. 22, 543-546.

Адрес за връзка и кореспонденция: atanas_manchorov@hotmail.com

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

ОБРАЗУВАНЕ НА АНГЛИЙСКИ ТЕЛЕСКОПИЧНИ ДУМИ ЗА МАТЕРИАЛНИ СЪЩНОСТИ: ХРАНИ, НАПИТКИ, ВЕЩЕСТВА И МАТЕРИАЛИ

Корнелия Чоролеева

Университет по хранителни технологии – Пловдив

FORMATION OF ENGLISH LEXICAL BLENDS DENOTING ARTIFACTS: FOODS, BEVERAGES, SUBSTANCES AND MATERIALS

Kornelia Choroleeva

University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract: The paper focuses on the formation of English lexical blends denoting foods, beverages, substances and materials. It pays attention both to the morphology and the semantics of the blends, the latter being discussed from the point of view of Conceptual Integration Theory and Frame Semantics. The meaning of the blends is studied on the basis of the types of conceptual networks constructed in the process of conceptual integration. The paper is also interested in the attributes which are highlighted as a result of the conceptual integration.

Key words: lexical blending, conceptual integration networks, frames, attributes, values

Настоящото изследване съчетава Теорията за концептуалното сливане/интегриране с Рамковата семантика под презумпцията, че по този начин бихме подобрили аналитичния модел на Г. Фоконие и М. Търнър, който някои лингвисти считат за прекалено общ, тъй като обхваща широк спектър от езикови и концептуални явления. Екскерпирани сме езиковия материал предимно от интернет източници със справочен характер, речници, книги и статии в списание *American Speech*. Изследваният корпус съдържа главно оказионализми и неологизми, принадлежащи на различни концептуални сфери.

Анализът на телескопичните думи може да бъде базиран на Теорията за концептуалното интегриране, защото като словообразователен процес телескопията, комбинираща две или повече лексеми в една конструкция, илюстрира креативността в ежедневната употреба на езика. Установяват се връзки между концептуалните сфери посредством подбор на някои от елементите им, за да се получи нова единица на психологическо групиране, с която лесно да се борави и която да се характеризира с нова емергентна структура. Концептуалното сливане изгражда мрежи от ментални пространства (концептуални интеграционни мрежи; КИМ). Минималната КИМ се състои от четири ментални пространства: едно генерично пространство, две изходни пространства и едно слято пространство. Според Фоконие и Търнър основните типове КИМ са симплексни, огледални, с единичен обхват и с двоен обхват (Fauconnier, Turner, 2002). Поради опростения си вид, симплексните мрежи се доближават в най-голяма степен до разбирането за семантична композиционалност. При тях рамката на едното изходно пространство се проектира върху интегрираното пространство заедно със своите роли, а другото изходно пространство осигурява стойностите на тези роли в интегрираното пространство. Огледалните мрежи се характеризират с това, че генеричното, изходните и интегрираното пространство имат една и съща организираща рамка, която се обогатява в интегрираното пространство. Тъй като изходните пространства са организирани от една и съща рамка,

картирането между тях се осъществява лесно и концептуален сблъсък не се наблюдава на рамково ниво. Другите два вида КИМ се отличават с по-ниско ниво на композиционалност и често свидетелстват за метафоризация и метонимизация.

През годините Рамковата семантика еволюира, предефинирайки многократно понятието „рамка“. Рамковият модел на Барсалу е подходящ за изследване на комбинации от концепти, изразени чрез композити от различен структурен тип, а следователно и на телескопични образувания, тъй като те се формират чрез композиция, придружена от съкращаване и сливане. Л. Барсалу разработва теория за когнитивните рамки, която се отличава от предходните по това, че при нея рамките се възприемат като контекстуално зависими динамични, а не статични, релационни структури с гъвкава форма (Barsalou, 1992). В теорията на Барсалу трите основни компонента на рамките са атрибутно-стойностните множества, структурните инварианти и ограниченията (пак там). Ядрото на рамката се формира от набор от атрибути, които съществуват едновременно и придобиват различни стойности, когато рамката се съотнесе към други конкретни обекти. Барсалу дефинира атрибутите като концепти, описващи в някакъв аспект поне част от членовете на категорията. Стойностите са второстепенни концепти за атрибута, но тъй като те също са концепти, в други рамки може да изпълняват ролята на атрибути.

На теорията за семантичните рамки се основават редица интернет-базирани езикови ресурси, напр. ФреймНет, МетаНет, УърдНет и БалкаНет. Целите и задачите на проекта БалкаНет като част от световния УърдНет са описани подробно от П. Несторова (Nestorova, 2008). Изследвайки образуването и семантиката на композитите в английски език, на рамковия модел на Барсалу се позовава Цв. Луизова-Хорева, която открива вътрешнорамкови и междурамкови взаимодействия, с помощта на които се изгражда значението на английските композити от областта на туризма (Luizova-Horeva, 2014; Luizova-Horeva, 2015). Такива взаимодействия се наблюдават и при названията на храни и напитки в науката за храненето, където атрибут на основния концепт може да взаимодейства със свои стойности или взаимодействието се осъществява между рамки на два или повече еднотипни или различни концепти (Luizova-Horeva, Айвазов, 2019).

Английски телескопични думи за храни и напитки

Английските телескопични думи за храни и напитки са образувани от две съществителни имена или прилагателно и съществително име. Един от примерите се състои от три компонента (*turducken* < *turkey* + *duck* + *chicken*). Откриваме също словосъчетание, където съществителното име е пояснено от телескопична дума (*banoffi pie* < *banana* + *toffee pie*). При някои примери и двете изходни единици са заемки (*Cambozola* < *Camembert* + *Gorgonzola*, *crepechilada* < *crepe* + *enchilada*, *tacolada* < *taco* + *enchilada*, *tiratini* < *tiramisu* + *martini*, *vodkatini* < *vodka* + *martini* и пр.), а други са с хибриден произход (*cardboudeaux* < *cardboard* + *Bordeaux*, *tenderoni* < *tender* + *macaroni*, *turkeymallies* < *turkey* + *tamales*, *croissantandwich* < *croissant* + *sandwich*, *fushi* < *fake* + *sushi* и пр.).

В тази подгрупа се открояват деривационните семейства около *martini* (*vodkatini*, *appletini*, *midnitini*, *nicotini*, *tiratini*, *lemontini*, *melontini*) и *cappuccino* (*mochaccino*, *frappaccino*, *cheapuccino*, *crappuccino*, *fiberccino*), в които забелязваме *-tini* и *-(u)ccino* като суфиксоидни морфеми, базирани на реинтерпретация на чужда дума. *Мартини* и *капучино* са с италиански произход. *Мартини* е фамилно име на един от основателите на компания „Мартини и Роси“, която в края на XIX век произвежда вермут, една от съставките на мартинито. Произходът на думата *капучино* също е интересен, тъй като е възможно да сочи за аналогия между цвета на напитката и цвета на одеждите на монасите капучини.

При думите в тази подгрупа едното или и двете изходни пространства са структурирани от рамка „Храна“, подрамка на „Физическа същност“. С някои изключения значението се изгражда главно чрез симплексни и огледални мрежи.

Огледални мрежи се изграждат, когато и двете изходни пространства са структурирани от рамка „Храна“: *appletini* < *apple* + *martini*, *tiratini* < *tiramisu* + *martini*, *vodkatini* < *vodka* + *martini*, *frappaccino* < *frappe* + *cappuccino*, *mochaccino* < *mocha* +

cappuccino, *Beerios* < *beer* + *Cheerios*, *beersicle* < *beer* + *popsicle*, *Cambozola* < *Camembert* + *Gorgonzola*, *chizza* < *chicken* + *pizza*, *crepechilada* < *crepe* + *enchilada*, *cronut* < *croissant* + *doughnut*, *croissantwich* < *croissant* + *sandwich*, *meatoes* < *meat* + *potatoes*, *pizookie* < *pizza* + *cookie*, *stoup* < *stew* + *soup*, *tacolada* < *taco* + *enchilada*, *teaffee* < *tea* + *coffee*, *tofurkey* < *tofu* + *turkey*, *turducken* < *turkey* + *duck* + *chicken*, *turkeyfurter* < *turkey* + *frankfurter*, *turkeymallies* < *turkey* + *tamales*, *vegetate* < *vegetable* + *chocolate*.

Симплексни мрежи се конструират, когато само едното изходно пространство е с рамка „Храна“ и при изграждането на КИМ се модифицира стойност на конкретен атрибут: *nicotini* < *nicotine* + *martini*, *cheappuccino* < *cheap* + *cappuccino*, *crappuccino* < *crappy* + *cappuccino*, *fiberccino* < *fiber* + *cappuccino*, *bean-o-tash* < *beans* + *succotash*, *chmilk* < *chocolate* + *milk*, *flurpie* < *frozen* + *slurpie*, *flurpie* < *flavour* + *slurpie*, *froba* < *frozen* + *boba*, *frogurt* < *frozen* + *yogurt*, *fushi* < *fake* + *sushi*, *grink* < *green* + *drink*, *marbit* < *marshmallow* + *bit*, *tenderoni* < *tender* + *macaroni*. В КИМ изпъкват различни атрибути от периферията на рамка „Храна“, напр. *Съставни части/ Съставки* при *fiberccino* („капучино с добавени влакнини“), *Характеристика* при *cheappuccino* („евтино капучино“).

Английски телескопични думи за вещества и материали

Значителна част от английските телескопични думи за вещества и материали принадлежат на научния език. Те представляват конструкции предимно от две съществителни имена и от прилагателно и съществително име, но се срещат и конструкции с комбиниран формант и съществително име. Комбинираният формант може да бъде запазен в цялост в новата дума и да е слят с втората изходна единица (напр. *contracid* < *contra-* + *acid*), може да бъде запазен без да се наблюдава междусловно налагане (напр. *ferrocrete* > *ferro-* + *concrete*) или да бъде съкратен (напр. *antacid* < *anti-* + *acid*). Присъствието на комбиниран формант свидетелства за размитите граници между телескопичните думи и неокласическите композити. В анализирания корпус присъстват телескопични термини със следните комбинирани форманти: *aero-*, *anti-*, *contra-*, *ferro-*, *hexa-*, *petro-*. Първата изходна единица на един от примерите би могла да бъде комбинираният формант *thermo-* или прилагателното име *thermal* (вж. *thermalloy*). Термините с комбиниран формант се разглеждат като телескопични, когато се наблюдава съкращаване на форманта и/или сливането му с втората изходна единица.

При някои думи в тази подгрупа възниква въпросът как разграничаваме инициал от начална отломка, която е по-малка от сричка (вж. *s-* от *supersymmetry* при *sparticle*, *sneutrino* и пр.), особено когато има семантична връзка между отрязъка и съответната изходна единица. Отломките се различават от инициалите в абривиатурите и акронимите по това, че между отломката и изходната единица има семантични отношения (Адамс по Danks, 2003: 13). Оказва се, че запазеният инициал може да функционира като отломка, когато се повтаря в няколко лексеми.

Значението на телескопичните думи за вещества и материали се изгражда чрез симплексни и огледални мрежи. При симплексните мрежи едно от изходните пространства е структурирано от рамка „Вещества“ (или „Физическа същност“), а при огледалните – и двете. Рамка „Вещества“ се явява подрамка на „Физическа същност“.

Симплексни мрежи се конструират за изграждане и интерпретиране на значението напр. при: *adatom* < *adsorbed* + *atom*, *amphion* < *amphoteric* + *ion*, *antalkali* < *anti-* + *alkali*, *coagel* < *coagulation* + *gel*, *duriron* < *durable* + *iron*, *hexamer* < *hexa-* + *polymer*, *medi-juana* < *medical* + *marijuana*, *mutamer* < *mutation* + *isomer*, *palcohol* < *powdered* + *alcohol*, *perforin* < *perforating* + *protein*, *permafrost* < *permanent* + *frost*, *permalloy* < *permeability* + *alloy*, *portafuel* < *portable* + *fuel*, *positron* < *positive* + *electron*, *rotamer* < *rotation* + *isomer*, *selectron* < *supersymmetry* + *electron*, *shotcrete* < *shot* (m.e. *sprayed*) + *concrete*, *slepton* < *supersymmetry* + *lepton*, *sneutrino* < *supersymmetry* + *neutrino*, *sparticle* < *supersymmetry* + *particle*, *squark* < *supersymmetry* + *quark*, *supermalloy* < *super* + *magnetic* + *alloy*, *thermalloy* < *thermo-/ thermal* + *alloy*, *vog* < *volcanic* + *smog*, *cybrid* < *cytoplasmic* + *hybrid*.

В симплексните мрежи изпъкват атрибути от периферията на рамка „Вещества“ (или „Физическа същност“), напр. *Характеристика* при *duriron, portafuel, supermalloy, palcohol* и пр., *Произход* при *vog, Orimulsion* и пр., *Цел* (*Inherent Purpose*; т.е. целта, за която се използва субстанцията) при *perforin, medi-juana* и пр., *Вид* при *hexamer, rotamer, selectron, pumpcrete, shotcrete, slepton* и т.н.

Огледални мрежи се изграждат за конструиране и интерпретиране на значението напр. при: *acrysol* < *acrylic* + *sol*, *aerocrete* < *aero-* + *concrete*, *baralime* < *barium* + *lime*, *calloy* < *calcium* + *aluminium* + *alloy*, *carbology* < *carbide* + *alloy*, *cosmeceuticals* < *cosmetics* + *pharmaceuticals*, *emulsol* < *emulsion* + *sol*, *ferrocrete* < *ferro-* + *concrete*, *grubblе* < *gravel* + *rubble*, *ledloy* < *lead* + *alloy*, *nitralloy* < *nitrogen* + *alloy*, *nutraceuticals* < *nutrients* + *pharmaceuticals*, *petrohol* < *petro-/petrol* + *alcohol*, *plastisol* < *plasticizer* + *sol*, *silcrete* < *silica* + *concrete*, *vinylon* < *vinyl* + *nylon*. В КИМ изпъква атрибутът *Вещество* от ядрото на рамката.

Заклучение

Основният извод от настоящото изследване е, че значението на английските телескопични думи за храни, напитки, вещества и материали се изгражда главно посредством симплексни и огледални мрежи с по-висока степен на композиционалност. При симплексните мрежи е възможно да се определи коя изходна единица служи за семантична опора, а при огледалните мрежи и двете изходни единици допринасят за изграждане на значението на конструкцията в сравнително еднаква степен. Предпочитанието към симплексни и огледални мрежи означава, че проявленията на концептуална метафора и метонимия при разглежданите названия са спорадични, тъй като метафоризацията и метонимизацията се дължат на конструиране на по-сложни КИМ като мрежите с единичен и двоен обхват.

Друг основен извод касае най-вече телескопичните названия на храни и напитки в английски език. При тях се забелязва формиране на деривационни семейства около отломки от суфиксоиден тип (*-tini* и *-(u)ccino*), секретирани от втората изходна единица на телескопичните думи. Те демонстрират как телескопията води до поява на нови (кандидати за) морфеми, много от които навлизат в други езици. В този свой аспект телескопията се доближава до традиционната морфология.

Литература

Barsalou, 1992: Barsalou, L., *Frames, Concepts, and Conceptual Fields*, B: Lehrer A., E. Feder Kittay (ред.), *Frames, Fields, and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale (New Jersey), Hove, and London, 1992, pp. 21-74.

Danks, 2003: Danks, D., *Separating Blends: A Formal Investigation of the Blending Process in English and Its Relationship to Associated Word Formation Processes*, PhD thesis, University of Liverpool, September 2003.

Luizova-Horeva, 2014: Luizova-Horeva, Ts., *Semantics of English -Ing Activity Compounds in the Language of Tourism*, Scientific Works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv, Series B, Natural Sciences and the Humanities, Vol. 16, Plovdiv, 2014, pp. 276-281 (Bg).

Luizova-Horeva, 2015: Luizova-Horeva, Ts., *English and Bulgarian Nouns in the Language of Tourism Formed via Compounding*, PhD thesis, Sofia, 2015 (Bg).

Luizova-Horeva, Ayzazov, 2019: Luizova-Horeva, Ts., B. Ayzazov, *Formation of Food and Drink Descriptors: A Beer and Cheese Party*, Scientific Works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv, Series A, Public Sciences, Art and Culture, Vol. 5, Plovdiv, 2019, pp. 50-54

Nestorova, 2008: Nestorova, P., *Semantic and Syntactic Characteristics of Predicates in Bulgarian*, Plovdiv, 2008 (Bg).

Fauconnier, Turner, 2002: Fauconnier G., M. Turner, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden's Complexities*, Basic Books, 2002.

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**ПРИНОСИТЕ НА ПРОФЕСОР ИВАН ШИШМАНОВ
ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ
КУЛТУРНИ ИНСТИТУЦИИ**

София Василева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

**PROFESSOR IVAN SHISHMANOV'S CONTRIBUTIONS
TO THE BULGARIAN CULTURAL
INSTITUTIONS DEVELOPMENT**

Sofia Vasileva

University of Library Studies and Information Tehnologies - Sofia

Abstract. Prof. Ivan Shishmanov is one of the most remarkable figures in the field of Bulgarian education and culture in the late 19th and early 20th centuries. The aim of the report is to present Ivan Shishmanov's contributions to the consolidation of the Bulgarian national identity in the European space and the efforts to achieve commensurability with the European models and practices, by adopting of modern cultural criteria and standards. The focuses of the report are placed on the Ivan Shishmanov's activities of the creation and adoption of laws, the creation of an overall program strategy for the development of Bulgarian education and culture, the establishment of cultural institutions, the organization of the system of community centers and organization and management of cultural heritage. The Ivan Shishmanov's contributions discussed in the report, are relevant to our present time and are developing in the priorities of contemporary cultural policy.

Key words: Cultural Institutions, Cultural Heritage management, leadership, Bulgaria, European influences

Цел на доклада е да представи приноса на Иван Шишманов за утвърждаването на българската национална идентичност в европейското пространство и усилията за постигане на съизмеримост с европейските модели и практики, чрез приемане на съвременни културни критерии и стандарти. Акцентите на доклада са поставени върху дейностите на Иван Шишманов по създаването и приемането на закони, създаването на цялостна програмна стратегия за развитие на българското образование и култура, учредяването на културни институции, организацията на системата на читалищата и организация и управление на културното наследство. Разглежданите в доклада теми са от значение за нашето съвремие и се развиват в приоритетите на съвременната културна политика.

В края на XIX и началото на XX век с управлението на първото правителство на Народнолибералната партия, с министър-председател Стефан Стамболов, започва реализацията на цялостния проект за модернизация на икономическия, стопанския и обществен живот на следосвободенска България и превръщането му в приоритет на държавната ни политика за десетилетия напред. Този процес се явява един от най-характерните маркери за динамичния и новаторски характер на следосвободенската епоха

и успешното му реализиране не се свежда само до прилагане на добри европейски практики при учредяване на културни институции, развитие на изкуството, театъра и литературата, или до приемане на концепции, стратегии и закони, отново направени на основата на добри европейски практики. Модернизацията се осъществява в условията на сблъсък между старите традиции и новите идеи, между родното, ориенталското и европейското. В следосвобожденското общество могат да се обособят три събирателни образа от онази епоха. Първият е на онези българи, които се радват и възторжено приемат новите „чудеса“ нахлуващи от Европа, но същевременно ревниво пазят от тези чужди влияния патриархалния си начин на живот. Вторият събирателен образ е на онези, които с всички средства се втурват да трупат богатства и партиен стаж. Третият образ е на ярките индивидуалности – политическите и интелектуалните лидери, които намират последователи на новаторските си идеи, организират културно-просветни и обществени кръгове и сдружения, и се утвърждават като авторитетни и съзидателни личности в своята област.

Безспорно, проф. Иван Шишманов е една от най-забележителните фигури в областта на българското образование и култура в края на XIX и началото на XX век. Като се имат в предвид оценките на неговите съвременници, изразени в запазената в архивните фондове обширна кореспонденция и в мемоарната литература (Arnaudov, 1930; Chilingirov, 1955; Sarandev, 1955; Radkova, 2006), както и на авторите на научни изследвания за него (Dimov, 1988; Dafinov, 2001; Radeva, 2002; Koneva, 2011) проф. Иван Шишманов може да бъде определен като интелектуалният лидер на просветната и културната ни модернизация. Развива впечатляваща със своите мащаби, многопосочност и значение дейност в областта на държавната образователна и културна политика, като се стреми да обхване всички нейни нива – концептуално, законодателно, институционално, научноизследователско, обществено. Заради политическия си актив на дългогодишен министър в две правителства на Народнолибералната партия, дълго време в следващите епохи проф. Шишманов е споменаван основно като ерудиран учен – етнограф и просветен деец. В днешно време сме свидетели на възраждането на интереса към Ив. Шишманов, разширява се пространството на научните изследвания, като вниманието се съсредоточава върху културните му проекти, културната дипломация, разностранните му международни контакти.

В изложението на настоящия доклад е направен опит в систематизиран вид да бъдат представени дейностите и инициативите на проф. Шишманов за оформяне на стратегическата визия за организацията и управлението на културно-историческото наследство, създаването и приемането на закони в тази област, учредяването на културни институции и културно-просветни организации.

Цялата научна, преподавателска, административна и обществена дейност на Ив. Шишманов показва, че той притежава всички качества и потенциал на интелектуален лидер. Това въздействие се усилва и от личните му качества – ентузиазмът и неизчерпаемата енергия, усърдието и работоспособността, мисионерско-будителският подход, които са характерни за всяко начинание, с което се заема и отношението му към младите таланти и творци в областта на литературата и изкуството (Arnaudov, 1930).

Участие на проф. Ив. Шишманов виждаме във всички законодателни инициативи, свързани с учредяване на културни институции в периода от 1892 г. – до смъртта му през 1928 г. Развива огромна обществена дейност за насърчаване на изкуството и за създаване на условия за неговото развитие. През 1892 г. е сред основателите на първото художническо сдружение „Дружество за поддържане на изкуството в България“. Това дружество изиграва голяма роля за основаването на Рисувалното училище /дн. Художествена академия/, за популяризиране на изобразителното изкуство и придобиване на обща художествена култура (Vasileva, 2012). Ив. Шишманов, заедно с Ив. Мърквичка, А. Митов и К. Величков е автор на законопроекта за Рисувално училище, приет от Народното събрание през 1896 г.

През 1903 г., поемайки поста на министър на Министерството на народното просвещение (МНП) по време на управлението на Народнолибералната партия, Ив.

Шишманов представя през княз /по-късно цар/ Фердинанд I подробен доклад, който по същество представлява програмна стратегия за реформи в областта на образованието и културта. Докладът е публикуван в официалния орган на МНП – сп. „Училищен преглед“. Във въвеждащата част ясно са изложени и добре обосновани крайните цели на предлаганата обща концепция за цялостна държавна културна политика – открояване на българската национална идентичност в европейското пространство и постигане на съизмеримост с европейските държави, чрез възприемане на модерни културни ценностни критерии и стандарти. „България – пише Шишманов - е не само една политическа организация и като такава има да преследва известни политически идеали, а представлява в реда на европейските държави и един културен фактор със специални задачи“ (Shishmanov, 1903). От структурата и от изложението става ясно, че концептуалната рамка на културната политика се престава като единен процес, като се акцентира на обществено-възпитателното значение както в областта на образованието, така и в областта на културата. В раздела, който обхваща културно-просветното дело се подчертава необходимостта от държавно подпомагане на културните институции и различните научни, образователни, благотворителни, културно-просветни дружества. В програмата е отделено съществено внимание на създаването на музейни институции и на необходимостта от материална база за да могат да развиват своята дейност – сгради, експозиционни площи, условия за съхранение на колекциите. Изрично се акцентира на осигуряване на сграда за Народния музей. Предвижда се разширяване на неговата структура, развиване на етнографския отдел, предприемане на системни археологически разкопки. В начертаните основни насоки за развитие на музейното дело се предвижда създаване на археологически дружества в страната, които да се превърнат в допълнителен стимул за разширяване на дейностите по издирване, проучване и съхраняване на културното наследство. В програмата се изтъква необходимостта от основаване на културно-просветни и професионални организации на българската интелигенция в цялата страна и държавното им подпомагане. Въпреки характерните специфики на следосвобожденската епоха, в която ясно се откроява сблъсъкът на различни ценностни системи и ориентири, сблъсъкът между ориенталските нрави и бит и европейските влияния, програмните концепции на проф. Иван Шишманов не се градят върху отрицанието, а непрекъснато се търси приемственост с наследените традиции, предлагат се методи и начини за адаптирането им към предизвикателствата на новото време. От тези позиции изхожда проф. Ив. Шишманов, когато конкретизира в доклада си „каква трябва да бъде задачата на един министър на народното просвещение, който не иска да повтаря грешките на мнозина от своите предшественици: да се потруди да поправи зданието, без да разклаща основите, като внесе хармония не само в линиите и украшенията на неговата фасада, но и в разпределението на неговата вътрешност, и най-сетне като го разшири“. Изпълнението на програмната стратегия на проф. Ив. Шишманов започва в периода 1903-1907 г., докато той е министър на МНП и продължава десетилетия след това. Тази стратегия е изцяло реализирана, в нея е заложена приемственост и дългосрочна перспектива (Denchev, Vasileva, 2010). През 1904 г. е основан Народният театър, Висшето училище придобива статут на университет, създава се Музикалното училище. През 1905 г. официално е открита постоянната експозиция на Народния музей. За тази цел е преустроена Буюк джамия, където се помещава и до днес Националният археологически музей. През 1906 г. етнографската сбирка се отделя от Народния музей със статут на самостоятелна институция - Народен етнографски музей. След влизането в сила на програмната концепция на Ив. Шишманов субсидиите за развитието на музейното дело се увеличават значително. В периода в който е министър на МНП и въз основа на заложеното в неговата концепция държавно финансово подпомагане на културни сдружения и организации, в цялата страна започва основаване на археологически, педагогически, художнически, музикални, природоизпитателни, туристически, журналистически и други дружества. Започва основаване на местни музеи в цялата страна,

които първоначално възникват като музейни сбирки към археологическите дружества или към местните училища и читалища.

Иван Шишманов е сред основателите и пръв председател от 1901 – до 1908 г. на учреденото Археологическо дружество в София. Подпредседател е В. Добруски, касиер Ст. Костов, деловодител – Ан. Иширков. Сред неговите членове преобладават млади български учени – историци, археолози, етнографи, фолклористи: Васил Златарски, Асен Златаров, Йордан Иванов, Любомир Милетич, Гавраил Кацаров, Богдан Филов. Членове на дружеството са: Иван Вазов, бъдещият председател на БАН и министър председател Иван Евстр. Гешов, бъдещите министри на народното просвещение Стефан Бобчев и Петър Пешев. Внушителна е групата на художниците – българи и чужденци – Антон Митов, Иван Мърквичка, Ярослав Вешин, Борис Шатц. В устава на дружеството са набелязани основните цели: „да издирва, съхранява и изучава паметниците на миналото в границите на целокупна България и да буди интерес за тях в народа“ (Filov, 1915). До 1906 г. дружеството създава клонове в Плевен, Велико Търново, Карлово, Станимака /дн. Асеновград/, Хърсово, Свищов и Бургас. Създаването на Археологическо дружество в София и разрастването на неговата дейност и задачи поставя реални основи за изграждане на системата от археологически дружества в цялата страна и обединението им в общ център. *„Касае се ... за една широка планомерна дейност – казва Шишманов – да се изследват нашите старини, паметниците на миналото в най-широк смисъл в целокупна България, като на изследването се даде такъв характер, щото всеки българин и българка да вземат участие в нашата работа“* (Zadgorska, 2004). Подобни идеи за създаване на археологически дружества, с цел проучване и опазване на историческото ни наследство развиват Ф. Успенски – Директор на Руския императорски археологически институт в Цариград и К. Шкорпил – учител, не професионален археолог, изследовател на българските старини, направил едни от най-големите археологически открития за историческото минало на България. Тези инициативи доказват своята значимост с основаването на Българския археологически институт през 1921 г., в чиято структура влизат образуванията в страната археологически дружества.

Министър Иван Шишманов полага изключителни грижи за създаването на училищните библиотеки и утвърждаването им като неотменна част от образователната система на страната. Той развива цялостна и модерна европейска концепция за задачите и функциите на училищните библиотеки и за ролята и качествата на учителя – библиотекар. В бюджета на МНП се отделят и специални субсидии за общинските библиотеки, пътуващите библиотеки, читалищата (Mladenova, 2006).

Проф. Шишманов не веднъж обосновава ролята на читалищата като оригинална българска културно-просветна институция за духовното и обществено издигане на народа ни. Със свойствения си ентузиазъм, той се заема с разширяването на мрежата от читалища, утвърждава се като един от най-ревностните радетели на читалищното дело. През 1911 г. на учредителния конгрес на Общия читалищен съюз е избран за негов председател и след това е преизбиран многократно. Разработва първата обща програма за дейността на читалищата, която се изпълнява под девиза „Във всяко селище – читалище“ (Kondarev, 1979).

През 1911 г. след дълги обсъждания в Народното събрание и дебати между археологическите и научните среди е приет Закон за старините. Негови автори са видни учени и просветни деятели като Иван Шишманов, Васил Златарски, Андрей Протич, Вацлав Добруски. Подобни закони са приети в Русия през 1826 г., в Гърция – 1833 г., във Великобритания – 1873, във Франция – 1887 г. Законът за старините регламентира системата за организация и управление на културно-историческото наследство. С този процес са пряко ангажирани основаните вече културни институции – музеи, археологически дружества, училищни власти. Цялостното проучване, съхранение и опазване на старините се осъществява под ръководството и контрола на МНП, новосъздадената съгласно този закон Комисия за старините и Народния археологически музей в София (Danchev, Vasileva,

2010). Наличието на такъв закон е сериозна гаранция за съхраняването и опазването на българските старини в последващия период на Балканските и Първата световна война.

В цялостната си научна, административна, държавническа и обществена дейност проф. Иван Шишманов създава и поддържа разностранни контакти в широката сфера на политическия и интелектуален елит, както с цар Фердинанд I, с безспорен авторитет като Иван Вазов, открива, подпомага и поощрява бъдещи литературни таланти. Много силно влияние има върху студентската аудитория, художническите и артистичните среди, и сред културно-просветната и професионална интелигенция в цялата страна. Създаденото от проф. Иван Шишманов успешно се развива и в нашето съвремие, когато в условията на европейска интеграция отново се извършват реформи и процеси на приобщаване към Европа. Основни положения от неговите концепции и проекти стават определящи приоритети на съвременната ни държавна културна политика. Например, читалищната мрежа в България е призната от експертите на Съвета на Европа за уникален културен феномен, а в перспектива за „обща основа за идентичността и обновлението на България” (Landry, 1997). В този смисъл личността на проф. Иван Шишманов и направеното от него в областта на образованието и културата трябва да се познават и да продължават да се изследват и популяризират като един добър пример за успешна дългосрочна програмна стратегия и доказана приемственост.

REFERENCES:

- Arnaudov, M.** 1930. Iv. D. Shishmanov. Volume 5. – In: Biblioteka „Balgarski pisateli”. Zhivot - tvorchestvo - idei. – Sofia: Izdatelstvo „Fakel”, (Bg).
- Chilingirov, St.** 2015. My contemporaries. Memories. Volume 1. – Sofia: Izdatelstvo „Kibea”, (Bg).
- Dafinov, Z.** 2001. The pioneer of Bulgarian culture. A documentary chronicle of the life and work of Prof. Ivan Shishmanov. – Sofia: Izdatelstvo „Rodina”, (Bg).
- Denchev, St., S. Vasileva.** 2010. State policy for the cultural and historical heritage of Bulgaria 1878 – 2009. – Sofia: Izdatelstvo „Za bukвите - O' pismeneh”, (Bg).
- Dimov, G.** 1988. Ivan Shishmanov - builder of the Bulgarian National Science and Culture. – Sofia: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo”, (Bg).
- Filov, B.** 1915. Historical reference [on the contents of the Archaeological Society in Sofia]. – In: Izvestia na balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo, Volume 5, (Bg).
- Kondarev, N., S. Sirakov, P. Cholov.** 1979. The community centers in Bulgaria. Volume 2. – Sofia: Izdatelstvo „Otechestven front”, (Bg).
- Koneva, R.** 2011. Ivan Shishmanov and United Europe. – Sofia: Izdatelstvo „Gutenberg”, (Bg).
- Landry, Ch.** 1997. The Cultural Policy in Bulgaria: Report of a European Panel of examiners. – Council of Europe.
- Mladenova, M.** 2007. Library Science in Bulgaria 1878 – 1944. – Sofia: Izdatelstvo „Za bukвите - O' pismeneh”, (Bg).
- Radeva, M.** 2002. The cultural policy of the Bulgarian state 1885 – 1908. – Sofia: Izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, (Bg).
- Radkova, R., St. Pintev, Ts. Velichkova.** 2006. To be Europeans and still Bulgarians. Ivan Shishmanov in the assessment of his contemporaries. – Sofia: Izdatelstvo „Helikon”, (Bg).
- Sarandev Iv.** 1983. Ivan Shishmanov, d-r Krastev, Boyan Penev in the memories of his contemporaries. – Sofia: Izdatelstvo „Balgarski pisatel”, (Bg).
- Shishmanov, Iv.** 1903. Report to His Royal Highness on the educational work. – In: Uchilishten pregled, Volume VI-VII, Ofitsialen otdel, (Bg).
- Vasileva, S.** 2012. Union of the Societies of Artists of Bulgaria. Background, organization and activities 1919 – 1945. – Sofia: Izdatelstvo „Za bukвите O pismeneh”, (Bg).
- Zadgorska, V.** 2004. Historical Science and Education in the Politics of the Bulgarian State 1878-1912. – Sofia: Izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, (Bg).

ЗА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА БОЛГ И БРЕМ В НЯКОИ БЪЛГАРСКИ ХРОНИКИ ОТ XVIII И XIX ВЕК

Антоанета Джелюва, Мария Анастасова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE PERSONAL NAMES BOLGIUS AND BRENNUS IN SOME 18TH-CENTURY AND 19TH-CENTURY BULGARIAN CHRONICLES

Antoaneta Dzhelyova, Maria Anastasova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The names of the historical figures Bolgios and Brennus and the historical data about them are researched by means of comparing texts – those of *The Zograph History*, *A Short History of the Bulgarian Slavic People* by Spiridon of Gabrovo and the *Slavonic Bulgarian History*'s recensions belonging to the Rila textual family – *Rila recension*, *Priest Ioan's recension*, *First Hariton's recension*, *Second Hariton's recension*, and *Gerov's copy*. On the basis of perusal of the historical sources it could be specified that these are the names of two Celtic leaders that took part in the Gallic/Celtic invasion of the Balkans in the 3rd c. BC. The chronicles under consideration show significant inconsistencies as far as the dating of these events is concerned. These inconsistencies are due to the incorrect deciphering and copying of the letters used to indicate the years in the chronology.

Keywords: Bolgius, Brennus, Zograph History, Rila recension, Priest Ioan's recension, First Hariton's recension, Second Hariton's recension, Gerov's copy, Celts, Thracians, Illyrians

В „История во кратце о болгарском народе славенском“ (1792 г.) на йеросхимонах Спиридон Габровски стоят имената **Болг** и **Брем**, които липсват в Паисиевата „История славянобългарска“. Тези имена присъстват и в преправките на Паисиевата „История“ от Рилския родослов – Рилска преправка (РП), Поп-Йоанова преправка (ПЙП), Първа Харитонова преправка (I ХП) и Втора Харитонова преправка (II ХП) и в Геровия препис (ГП) (за Рилския родослов вж. Krasteva, 2015).

Като се има предвид спецификата на хрониката като жанр, изясняването на имената Болг и Брем е свързано с прилагането на панхронен интердисциплинарен подход. При компилирането на текстове в летописите се наблюдават хронологични и топологични смесвания на исторически факти както за даден етнос, така и за отделни исторически личности. При фонетична и графична близост на собствени имена и на етноними също има разместване и смесване на различни исторически пластове. В разглежданите български исторически текстове това е очевидно при *кимбри/цимбри* и *кимери/кимерийци*, също при *готи* и *гети*. Явлението е характерно както за древните хронисти, така и за възрожденските летописци, които се опират на техните съчинения. Например идентифицирането на кимерийците с келтското (или германското) племе кимбри, направено още от Посидоний (128 – 45 г. пр. н. е.), е отразено и в Спиридоновата „История“.

Друга особеност на компилираните възрожденски летописи е обединяването на древните и на средновековните традиции на жанра с актуалните идеи на Балканското и Руското възраждане. Панславянската идея, представена в „Царството на славяните“ (1601 г.) на Мавро Орбини, и предхождащата я илирийска идея на хърватския историк Винко

Прибоевич (XV – XVI в.) имат голямо влияние върху предтечите на Възраждането в отделните балкански страни. В своето „Слово за произхода на увенчаните със слава славяни“ („De origine successibusque Slavorum“), издадено на латински във Венеция, Прибоевич защитава идеята, че българите, както и траките, илирийците, македонците и елините, са славяни и тяхното общо царство е Илирия. Отражение на тази идея има при Паисий Хилендарски, Спиридон Габровски и авторите на преправките на Паисиевата „История“ – РП, ПЙП, I ХП, II ХП, ГП.

При анализа на хрониките освен възникването и съществуването им в определен дискурс трябва да се отчита и синкретичността им като текст, в който историческото, митологичното и литературното съзнание не се разграничават. Текстовете на хрониките могат да бъдат определени като *нелинейни* с повторенията на информация, представена в различни варианти. Въпреки че авторите непрекъснато се позовават на предходни исторически извори и на съвременни източници, в разглежданите български летописи се наблюдават различни феномени – от почти дословно цитиране до преразказ или интерпретация на автора. Името на летописеца, чийто текст се използва, често рамкира текста на възрожденския хронист. То е поставено в началото и края на определена част с историческа информация. Всяка част от текста придобива дискретност и специфична самостоятелност и може да бъде включена или изключена от него. Това предопределя и своеобразието на заглавията – всяко компресира съдържанието на следващата го част. В Спиридоновата „История“ след „Прародителя славянобългарски и за неговото племе“ следват „За Илирик, първия български крал“, „За Бладили, втория крал на Илирия“, „За Колад, третия илирически крал“. Интересуващите ни имена Болг и Брем са в частите „За Брем, четвъртия илирически крал“ и „За Болг, петия илирически крал“. В I ХП, II ХП Болг е определен като „български и илирически крал“, при ГП е „български илирически крал“, а в ПЙП заглавието е „За Болг, петия български крал“.

Тъй като всяка част е относително самостоятелна и може да бъде интерпретирана от летописеца, се наблюдава промяна на ключови думи в текста, промени в самия текст и създаване на идеологеме. Една и съща история или едни и същи личности се включват в историческото битие на различни етноси. Осъществява се характерното за митологичното съзнание *присвояване* на събития и на исторически личности, което обаче обслужва актуални за времето си идеи. В Киевския синопсис пише, че заради славните дела и воински подвизи Александър Велики дава на славяните привилегии и грамота, написана на пергамент със златни букви в Александрия, като им дарява свобода и земя през 310 г. преди Раждането на Христос (Kievski sinopsis, 3). Посланиците, изпратените за преговори с Александър Велики по време на неговите завоевания, при Мавро Орбини и в Киевския синопсис са славяни, но в гръцките извори са трибали и келти (Аг. Ап. 1.4).

По същия начин имената Болг и Брем/Брен се свързват с историята на българите, словените, келтите, чехите. В преправките на Паисиевата „История“ от Рилския родослов Болг и Брем са определени като българи в заглавията на частите, посветени на техните дела. В „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (1862 г.) на Андрей Качич Миошич те са посочени като владетели на словенската държава и са свързани с историята на Илирия:

Pèrvi kralj ilirički zvaše se imenom Ilirik, od koga se Slovinjani Ilirici prozvaše. Posli ovoga mnogi vladaše; ali njihova imena knjige, s kojim' se ja služim, nemecu.

Na 3685. Vladahu slovinskim' deržavam' Brem i Bolg, Ercezi, oliti Duke Slovinci, i ovi porobiše Gèrčku zemlju.

Интересен в това отношение е и текстът, който присъства в преправките от Рилския родослов, но липсва в Спиридоновата „История“. Привеждаме адаптирания на съвременен български текст от Поп-Йоановата преправка на Паисиевата „История“:

Йоан Зунар пише, че даките и мисагитите са дошли от северните страни. И се заселили от двете страни на Дунав в 4522 (986 г. пр. Р. Хр.) година от миробитието даки, сърби, мисагити, българи – и била наречана тази земя Мисиния според техните имена: от

Дунав на юг – Голяма Мисиния, а на север – Малка Мисиния. Скоро след това те си сложили крал на име Илирик, затова тази земя се нарича Илирика. От Черно море до Добруджа и Басарабия, до Белград и до Будем – взела името на Илирик – техния крал. По-късно през 4785 (723 г. пр. Р. Хр.) година от сътворението на света от Илирик се родили двама сина – на единия името било Болг, а на другия – Брем. Двамата братя не могли да живеят заедно и си разделили земята – Болг взел [частта] от Дунава на юг, а Брем взел от Дунава на север. От Брем произлезли народите брентабурги, поляци, бохеми и чехи, а от Болг произлезли българите, сърбите, далматите, хърватите и черногорците. Дотук е Йоан Зунар...(ПЙП 7а – 7б)

И също от унгарски летопис, в който се казва така: **Брем, чешкият княз**, излязъл от Илирик, където се бил заселил целият български род и войската му, и тръгнал на запад да си търси земя в немските страни, като се настанил между реките Висла, Албин и Висурка [или] Винсера. И в немската земя, край тези реки, изградил могъщ град и го нарекъл Бремен, или Барзимен, т.е. 'успокой се от обременението'. Пак французинът Буфиер, съобщава, че българите, сърбите, лехите, чехите и словаките – всички са илирическият род.(ПЙП 7б)

В онова време обитатели на територията на Чехия и Словакия са били от келтското племе бои. С тяхното име е свързан и топонимът Бохемия, който се отнася за тези области. След нашествията на германски племена, които изтласкват келтите на югоизток, в тези земи се заселват славяни, а основаването на Чехия се свързва с митологичния герой Чех. В периода от второто хилядолетие преди Христа до Христовото раждане на територията на Централна и Източна Европа от двете страни на река Дунав съжителстват различни етноси. Трите най-големи общности тогава са келти, славяни и траки. Всяка от тях е представена от множество племена, които често променят местоживеенето си в противоположни посоки и често преминават от противоборство в мирно съжителство при определени договорености. В летописите от Рилския родослов се говори за чехи и боемы като отделни племена (вж. „Прародителя славяноболгарского“).

Трябва да отбележим и един текст от летописите на Рилския родослов, който липсва в Спиридоновата история: „Буфиер, географът, казва, че имало град в Илирик, назован Сардикия¹, сега наречен Средец, или София. Той бил престолен град на сред България.“. (ПЙП 7б). Очевидно летописците считат, че болгари-те са част от Илирия, към която принадлежат и роси, москали, лехи, словаки, славени, чехи, боемы, унгары, сербы, далматы, арваты, ерцеговины, черногорцы, словаки венециански, брентабурги, поляцы.

Интересни са данните за Болг и Брем в анонимната Зографска история (ЗИ). В първите ѝ страници пише, че българският народ първоначално тръгнал „от Черно море от река Волга от Великата Скандинавия. И се наричали там гимери и кимери. Когато се умножили, дошли първи в тези страни – още преди Александър Македонски. Първият им крал бил Илирик. После в ГФКВ (3522) г. от сътворението на света ги управлявал крал Бладилий. Той победил Филип Македонски и го направил свой данъкоплатец. След това през ГХПЕ (3685) г. крале били двама братя – Брем и Болг. Понеже победили много владетели и придобили много земя, хората се нарекли според техните имена. Брем завоювал западната част и останал там, до Померания край западното Балтийско море. Словаците се нарекли пемичи, а след това и брандибури. Болг воювал на Изток, получил източните страни и се

¹ Смята се, че Сардикия (още Сердика) е основана от племето серди, което различни източници определят като тракийско (Реск, 1898) или келтско племе (Boardman et. al., 1992). Причисляването на сердите към траките вероятно се дължи на факта, че те обитават територии, които са населявани основно от траки. Що се отнася до алтернативната теория – за келтската им принадлежност – тя се позовава основно на езиков и археологически материал (Boardman et. al., 1992).

заселил там със своя народ. Нарекли се българи, после воювали [заедно] с Александър Македонски и той им оставил името македонци [прев. А. Д.]“ (Zografska istoria).

Отбелязаната с букви ГХПЕ (3685) година за управление на Болг и Брем е различна от посочената в летописите от Рилския родослов ДЧПЕ (4785) година. Разминаването може да бъде обяснено с различно разчитане и изписване на първата буква – като Д (4 [хиляди]) или като Г (3 [хиляди]), а също и на втората буква като Х (600) вм. Ψ (700). Неправилна е също връзката между годините и имената и събитията. Годината, посочена за управление на Бладилий ГФКВ (3522) г. в ЗИ, е годината, в която Мосох пристига откъм Черно море – ДФКВ (4522) г. според Спиридоновата „История“ и в летописите от Рилския родослов. И тук има същото несъответствие при първия знак Г/Д при отбелязването на годината. При характерния за тези ръкописни текстове полуустав, който на места преминава в скоропис, допуснатите разнотечения и различни изписвания след това са напълно възможни.

За управлението на Болг и Брем в Спиридоновата „История“ и в летописите от Рилския родослов е посочена годината ДЧПЕ (4785 от Сътв. и 723 г. пр. Хр.).

Освен като синове на Илирик, Болг и Брем са посочени и като синове на Колад/Коледа. В Спиридоновата „История“ и РП, ПЙП, I ХП, II ХП и ГП владетелите са в следния ред: след Илирик идва Бладилий през ДХПЕ (4685 от Сътв. и 823 г. пр. Р. Х.), след него Колад в ДЧМЕ (4745 от Сътв. и 763 пр. Хр.) г., а за двамата синове на Колад – Болг и Брем е посочена ДЧПЕ (4785 г. от Сътв. и 723 г. пр. Хр.) година.

Обръщаме внимание на факта, че независимо дали ще приемем годината на тяхното властване като 823 или като 723, тази година не съответства на данните в гръцките хроники, в които Болг и Брем са отбелязани като келтски вождове, участвали в Галското нашествие на Балканите няколко века по-късно. Също така в гръцките хронографи не се споменава за роднинска връзка между тях. Очевидно присъствието им в разглежданите български възрожденски хроники е подчинено на други идеи. Те са ключови фигури, защото от тях тръгват различните славянски племена, а и не само славянски, които са в най-близко родство – братски племена.

В творбите на античните гръцки и римски историци, от които възрожденските български автори е възможно да са се възползвали при написването на своите хроники, откриваме подробна информация за келтските вождове (царе) Болгий (също Болг или Белгий) и Брен, както и за келтското присъствие на Балканите през IV – III в. пр. Хр.

Първоначалната поява на келтите на Балканите предхожда Галското нашествие през III в. пр. Хр., предвождано от Болгий и Брен. Страбон (Strab. 4.1.13) отбелязва, че келтите тектосаги, които населявали частта от Галия близо до Пиренеите и до северната страна на планината Кеменос (Север), някога били могъщ и многоброен народ, но определени разногласия ги прогонили от родината им. Към тях се присъединили и представители на други племена; а всички те били част от галите, които населявали Фригия (областите, граничещи с Кападокия) и Пафлагония. В Галатия имало още две галски племена – трокмите и толистобоите (толистобогии). Трите племена – трокмите, толистобогите и тектосагите участват в Галското нашествие на Балканите и основават градове в Галатия (Memn. 13.11.6-7).

Юстин (Just. 24.4) след като описва галското нашествие в Италия, което стига и до Рим, споменава, че част от галите преминават през Илирия и се заселват в Панония, тъй като родината им не може да им осигури прехрана. Те побеждават панонците и дълги години водят войни със съседните народи. Юстин и Страбон пишат и че по-късно галите се разпростират по източното крайбрежие на Адриатическо море и по долината на река Дунав.

Страбон (Strab. 7.3.8) отбелязва, че Александър Велики се среща с келтски племена на Балканите през 335 г. пр. Хр. по време на експедицията си срещу траките от другата страна на Хемус. Според Ариан с приближаването на пролетта на 335 г. пр. Хр. Александър тръгва на поход срещу трибалите и илирите, тъй като не може да започне поход срещу персите, без да подчини напълно тракийските и илирийските племена (Arr. An. 1.1). Войската му достига до река Истър (Дунав), която разделя много воинствени народи,

голяма част от които са келти (Агг. Ап. 1.3). Той бързо надвива траките гети и след това преминава Истър, където посреща пратеници на трибалите на цар Сирм (траки – б. а. М. А.) и на други народности – включително келти от Йонийския залив. Целта на тези срещи е установяване на приятелски взаимоотношения. След срещата Александър смята тези племена за свои съюзници (Агг. Ап. 1.4). В негов интерес е келтите да отвличат вниманието на илирите, а присъствието на келтски пратеници, докато Александър е във Вавилон 12 год. по-късно, показва, че споразумението им все още е в сила (Ὁ ἡρόδοτος: 49).

След смъртта на Александър през 323 г. пр. Хр. галите са готови за нови походи, тъй като по думите на Павзаний „воювалите с Камбаулес [Камбавл] вече били вкусили сладостта от плячка и се пристрастили към плячкосвания и грабежи“ (Paus. 10.19.6). Галите се разделят на три армии – една част е предвождана от Керетрий, друга – от Брен, а трета – от Болгий. Керетрий трябвало да настъпи срещу траките и трибалите, Брен и Акихорий трябвало да се справят с Пеония, а Болгий – да нападне македонците и илирите.

Информацията относно датировката на тези събития получаваме от Евсевий (Euseb. Chron. 235 a-b, 237 a, 241 b, 243 a), който използва гръцките олимпиади вместо години, за да отбележи датата на дадено събитие. Той пише, че Птолемей Керавън („Мълнията“) управлява македонците в продължение на 1 година и 5 месеца: „от 4-тата година на 124-тата олимпиада [281 г. пр. Хр.] до 5-тия месец на 1-та година на 125-тата олимпиада [280 г. пр. Хр.]“ [прев. М. А.]“, докато не е убит в битка срещу галатите. След него управляват Мелеагър – 2 месеца, Антипатер – 45 дни и Состен – 2 години. Антипатер е принуден от Состен да бяга, тъй като според Состен Антипатер не е достоен военачалник и няма да се справи с инвазията на гала Брен. Состен успява да прогони Брен, но умира след двегодишно управление.

Болгий започва битка с македонците и с цар Птолемей, но на келтите не им достига смелост и така втората експедиция скоро се връща обратно (Paus. 10.19.7). Юстин пише, че галите всяват такъв ужас сред владетелите по тези земи, че често те им плащат преди още да се наложи да се бият с тях (Just. 24.4). Единствено Птолемей не се притеснил, когато чул, че галите са се отправили към Македония. Дарданите били готови да му осигурят военна помощ, но той високомерно я отхвърля. Болгий изпраща представители при македонския цар с предложение да откупи мира си с тях (Just. 24.5), но Птолемей решава, че те се страхуват от него и на свой ред иска келтите да предадат оръжията и вождовете си. След няколко дни започва битка, която келтите печелят. Македонската армия е разгромена. Според Мемнон Птолемей умира по начин, който подхожда на жестокостите, които е извършил приживе. Слоният, който той язди, е ранен и го хвърля от гърба си, а самият Птолемей е пленен и разкъсан от галите (Memn. 13.8.8). Те отсичат главата му и я разнасят, забита на копие, за да всяват страх у врага (Just. 24.5).

Паника обзема цяла Македония, а портите на градовете са затворени. Состен събира остатъците от македонската армия и предприема ответни действия срещу силите на Болгий. Това кара келтите да спрат настъплението си и доволни от плячката, да се завърнат в лагера си, за да планират следващи нападения.

Що се отнася до другия келтски вожд – Брен, за него Павзаний пише, че е привлечен от богатствата в гръцките светилища и поради тази причина решава да подеме кампания, с която да убеди галите да нападнат гърците (Paus. 10.19.8). Той организира публични срещи, както и свои лични с отделни галски военачалници, и енергично ги увещава да започнат поход срещу Делфи. Полиян пише, че при една от тези срещи Брен изправя едни до други гръцки затворници – слаби и немошни, гологлави и облечени в дрини, и яки и едри гали, снабдени с галски доспехи, и се обръща към сънародниците си с думите: „Като тези са мъжете, които влизат в бой с нас, а като онези са враговете, с които трябва да се сражаваме“ [прев. М. А.]“ (Polyaen. 7.35.1). Брен успява да убеди галите и събира войска, която според Павзаний наброява 152 000 пехотинци и 24 000 конници (Paus. 10.19.9), а според Юстин – 150 000 пехотинци и 15 000 конници (Just. 24.6.1). Галатите са зле въоръжени, тъй като разполагат единствено със своите щитове и с галатски

махайри², а отстъпват на гърците и по бойния си опит (Paus. 10.21.2). Походът на Брен срещу Делфи преминава през етапи и на успехи, и на неуспехи³. Диодор Сицилийски пише, че при решаващата битка в Делфи Брен загубва голяма част от съратниците си, а самият той е ранен 3 пъти (Diod. 22.9.1). Поради този неуспех той съветва галите да убият него и всички останали ранени, за да се приберат по-лесно по родните си земи, и да направят свой цар Кихорий (при другите антични автори Акихорий). След това пие неразредено вино и се самоубива.

Според Павзаний никой от тези гали не успява да се върне в родината си, макар че Юстин (Just. 32.3) пише, че след разгрома на Брен в Делфи, някои от галите бягат в Азия, а други – в Тракия, а по-късно се връщат в родината си по същия път, по който са дошли. Определен брой от тях обаче се заселват трайно там, където реките Сава и Дунав се сливат, и се наричат скордискки. Друго доказателство за съществуването на скордискки по тези земи след галското нашествие е откритият почетен надпис в Делфи, който гласи: „*M. Minucium Q. f. Rufum | imperatorem Galleis Scordisteis et Besseis | [reliqueisque Thraecibus devicte]s [ob me] rita [Apollinei] | [dedic]avit populus Delphius.*“ (CIL I² 2, 692) – т.е. [[Тази статуя на] Марк Минуций, син на Квинт Руф, император, след като галите, скордистите, и бесите и останалите траки бяха разгромени от него [109 г. пр. Хр.], заради неговите заслуги, на Аполон бе посветена от хората на Делфи].

Установено е съществуването на келтската резиденция в Тиле (Polyb. 4.46) и са открити археологически находки от по-продължително пребиваване на тези племена по днешните български земи. Не може да се пропусне и Галатия в Мала Азия (Strab. 12.3, 12.5; Memn. 11, 20 и др.), която съществува между 280 и 64 г. пр. Хр. Йероним Блажени пише, че по негово време (IV – V в. сл. Хр.) населението около Анкира (Анкара) все още говори същия език като келтите тревери в Трир (Comentarii in Epistolam ad Galatos, 2.3).

Възможна причина за причисляването на келтските вождове Брен и Болгий към илирите или съответно българите би могло да е смесването между траки, келти и илири още в описанията на античните автори, поради общите територии, които населяват. Страбон отбелязва нееднократно в своята „География“, че тракийските, келтските и илирийските племена се смесват (Strab. 7.1.1, 7.3.11, 7.5.1, 7.5.2). Според него хипемолгите, галактофагите и абииите, които всъщност са скити и сармати, „*както и племената на бастарните* [смятани за келтско племе от Тит Ливий и Плутарх, а за германско – от Плиний, Страбон и Тацит], *са се смесили с траките (всъщност повече с тези от другата страна на Истър, но също и от тази страна). С тях са се смесили и келтските племена, боите, скордиските и тавриските*“ (Strab. 7.3.2). За някои от индивидуалните племена авторът отбелязва, че са от смесен тип. Например яподите са „*племе, което е едновременно келтско и илирийско*“ (Strab. 7.5.2), тяхната броня „*е келтска и се татуират като останалите илири и траки*“ (Strab. 7.5.4). За друго племе пък – трерите пише, че са траки (Strab. 13.1.8) и кимерийци (Strab. 14.1.40), а кимерийци и кимври приема за синоними (Strab. 7.2.2) – т. е. трерите са веднъж траки и втори път – келти (макар да се смята, че поне лингвистично кимерийците принадлежат към траките). Апиан в своето описание на илирийските войни отбелязва, че от многото илирийски племена по негово време (II в. сл. Хр.) все още са прочути скордиските (келти) и трибалите (траки), но след като били съсипани от различни войни, трибалите избягали при гетите от другата страна на Дунав, а

² Махайрата е извит меч с едностранно острие. Той е бил част от въоръжението на траките. Открити са махайри в Хасковско сред останките от погребение от началото на V в. пр. Хр., Девин – II – I в. пр. Хр., с. Босилково – IV в. пр. Хр., с. Стойките (Пиев, 2014) и др. Махайра е гръцки термин за този вид меч, а тракийските имена били сика или скалме. Тукидит нарича едно от тракийските племена – дии „махайрофори“ (Thucyd. 2.96.2) – т.е. „носещи махайри“.

³ Cf. Paus. 10.19.7 – 10.23.14.

скордиските, като пострадали от римляните, се оттеглили по островите на Дунав (App. III. 1.3). Отбелязва също, че при похода в Делфи, а и при по-късни – срещу други храмове, към келтите се присъединяват и илирийски племена – особено скордиските, които, както вече отбелязахме, са келти, медите – траки и дарданите – трако-илирийци (App. III. 1.5).

Относно интерпретацията на имената на Болг и Брем и на племената, носещи техните имена, има и други варианти. Името Болг може да е име на легендарна митологична личност и да е свързано със събития от най-ранната история на българите, които са били много древен народ според данни на китайските хронисти. Съществува и хипотеза, според която част от източноиранските племена от Памир, прогонени от гърците, се заселват в земите на келтите в Ирландия. Сред тези племена е имало и племе, наречено *bolgi*. Използваното наименование *Fir bolg* (народът *bolg*) се е отнасяло за многобройна общност. На свой ред келтите се насочват към Европа и достигат до Балканския полуостров, до западната част на Мала Азия и до Крим, а на територията на България създават селища и съжителстват с местното тракийско население. Страбон във фрагментите от седма книга на своята „География“ отбелязва съществуването на племе брени, което живее в съседство с корпилите и бесите по течението на р. Хеброс (Strabo 7 fr. 48). За алпийския регион се споменава съществуването на друго племе брени (според повечето учени това е погрешно изписване на бреони или бреуни), което принадлежи към ретите. Има две теории за произхода на ретите: според едната, те са келтско-илирийски народ, а според другата, са от неиндоевропейска езикова група (Encyclopædia Britannica, 1998). На базата на езиков материал от късни ретски надписи се правят изводи, че те са етруски, изтласкани в Алпите при настъпването на келтите, а по-късно са и келтизирани.

Приложеният от нас панхронно-дискурсивен подход при разглежданите текстове прави възможно всяка личност и събитие да бъдат осмислени съобразно митологичните, античните, средновековните и възрожденските културно-исторически модели. Единството и същевременно народностно разграничаване в разглежданите летописни текстовете разкрива отразената в тях етнокултура като сложна саморазвиваща се отворена система с уникален характер.

BIBLIOGRAPHY

I XII: *Parva Haritonova prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“* (Zmeevo, 1831). Parvo fototipno izdanie. Avt. и sast. Mila Krasteva, Plovdiv: IPK „Zhanet-45“, 2015.

II XII: *Vtora Haritonova prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“* (Chirpan, 1831). Parvo fototipno izdanie. Avt. и sast. Mila Krasteva, Plovdiv: IPK „Zhanet-45“, 2013.

Boardman et. al. 1992: Boardman, J. & N. G. L. Hammond. *The Cambridge Ancient History, Volume 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Encyclopædia Britannica 1998: Encyclopædia Britannica. “Raetian language” in: Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Inc., 1998. Consulted online on 19 December 2019 <https://www.britannica.com/topic/Raetian-language>.

Iliev 2014: Iliev, Y. *Rodopite prez antichnostta, kniga II: Drevnite obshtestva v Rodopite*. Pleven, 2014.

Istoria 1992: Spiridon ieroshimonah. *Istoriya vo uratse o bolgarskom narode slavenskom*. 1792. Sofiya, 1992.

Istoria 2012: Paisii Hilendarski. *Istoriya Slavyanobalgarska. Kriticheskoto izdanie s prevod i komentar*. Slavyanobalgarska Zografska sveta obitel, Sveta Gora, 2012.

Kievski sinopsis: *Kievskiy sinopsis ili kratkoe sobranie ot razlichnih letopistsev o machale Slavenorossiyskoho Naroda i pervonachalnykh knyazyayah Bogospasaemoho grada Kieva*. Kiev, 1836. Consulted online on 15 December 2019 https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006571413/viewer/

Peck 1898: Peck, H. Th. *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York: Harper and Brothers, 1898.

ГП: *Gerov prepis na „Istoriya slavyanobalgarska“*. Parvo fototipno izdanie. Nauchen komentar Krasteva, M. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarsui“, 2012.

ЗИ: Зографска istoria 1931: „Istoriya vkратse o Bolgaroslovenskom narode“. V: Ivanov, Y. *Balgarski starini iz Makedoniya*. Vtoro dopalнено izdanie, 1931, s. 628 – 642.

ПЙП: *Pop-Yoanova prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“* (Zmeevo, 1830). Kurshumova, M. Plovdiv: IK „Zhanet 45“, 2018.

РП: *Rilska prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“* (Rilski manastir 1825). Krasteva, M., Tosheva A. Plovdiv: IPK „Zhanet-45“, 2018.

**ЕВАНГЕЛСКИТЕ ЧЕТИВА В УТРЕНЯТА
(ОТ ТРАДИЦИЯТА ДО СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА
ЛИТУРГИЧНА ПРАКТИКА)**

Делян Тодев

СУ „Св. Климент Охридски”, Богословски факултет

THE GOSPEL LESSONS IN THE ORTHROS

(FROM THE TRADITION TO THE MODERN BULGARIAN PRACTICE)

Delyan Todev

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Theology

Abstract: The study provides information about the Gospel as a part of the Liturgical books and its use in the Orthros (Matins – a service of morning prayer) in the practice of the Bulgarian Orthodox Church. The Gospels contain texts that are an essential part of the daily, weekly, and festive worship of the moving and stationary (calendar) cycle of the Church year. The Liturgical books are divided into two main sections – biblical and non-biblical.

Key words: Liturgical studies, liturgical books, matins, Bulgarian Orthodox Church

Представеното изследване дава информация за Евангелието като част от свещенобогослужебните книги и неговата употреба в последованието на утренията в практиката на Българската православна църква. Евангелията съдържат текстове, които са основна част от ежедневно, седмично и празнично богослужение на подвижния и неподвижния (календарния) цикъл на църковната година.

Богослужебните книги се делят на два основни дяла – библейски и небиблейски (Todev, 2016). Библейските богослужебни книги съдържат текстове от Священото писание по реда и начина, по който се четат на богослуженията. Те съставят една значителна част от корпуса на каноничните текстове. Разделени са на две групи от книги: старозаветни – Псалтир и Париминик; новозаветни – Евангелие и Апостол. Четивата в тях, които се прочитат за един ден (в рамките на една служба), са разделени на определени литургични единици, които се комбинират в богослужението в установен ред (Stankova, 2019). Извадките от старозаветните текстове се наричат катизми (в Псалтира) или паримии (в Париминика), а новозаветните четива се делят на перикопи (или „зачала”) (Skaballanovich, 1910: 179 – 180).

Евангелието е богослужебна книга, която се използва само от свещенослужителите по време на извършването на църковните последования. В него се съдържат евангелски четива за цялата година, а също така и за тайнствата и обредите в Църквата. Евангелие е гръцка дума (εὐαγγέλιον)¹ и означава достоверно послание, което по-късно придобива значението *блага вест*. В общ смисъл това е Словото Божие, добрата вест за идването на Божия Син, Господ Исус Христос сред хората, за да изяви с учението и живота Си характера и волята на Бога, за Неговите чудеса, кръстни страдания, смърт, славно Възкресение и Възнесение на небето. Евангелията са написани на древногръцки – на александрийско наречие, което е на практика народен гръцки език, говорим или разбираан в обширни части на Римската империя.

¹ На латински – *euangelium*.

Евангелието е съставна и основна част от *Литургията на Словото* (Литургията на оглашените). „Тази част от Литургията е съставена по образа на юдейското синагогално богослужение, частично описано в Евангелието от Лука 4:15-22. Тя има подчертано дидактичен (учителен) характер. На нея в древността е трябвало да присъстват оглашените, т.е. готвещите се да приемат кръщение, и каещите се. В края на Литургията на оглашените епископът произнасял проповедта за поучение на верните, за която многократно споменава в своя текст Етерия. В тази част на Литургията се пееят *антифони* (всекидневни, празнични, които се изпълнявали антифонно от народа) и *блажени*, наречени така, защото са прибавени към стиховете на Блаженствата. Важно място в Литургията на оглашените заемат песнопенията и химните. В края на V век се появява химнографското творчество. Тези химнографски творения използват теми от Евангелието и различните събития, свързани с живота на Господ Исус Христос, с делото на светците и мъчениците, както и с историята на Църквата“ (**Ivanov (Kyumurdzhiyski), 2019: 162-175**).

В първите християнски векове евангелските текстове са се четели от самата Библия. В раннохристиянския период според тогавашната практика на Църквата пренасянето или четенето на Евангелието било съпроводено със запалване на свещи или лампади, подобно на пренасянето на евхаристийните дарове на установените богослужебни места в храма, различни свещени съсъди и др. Предстоятелят избирал четивата и посочвал размера им. По-късно евангелията били разпределяни на перикопи. В началото на *четириевангелията* се посочвали началните и крайните изречения на четивото. Тези посочки се наричат *синаксаристис*. Св. Йоан Дамаскин и св. Теодор Студит разделили за Източната църква апостолските и евангелските четива на перикопи. Деленето на перикопи (непрекъснати, без всякакви пропуски) четива, за пръв път се появило в III в. То било направено от дякона на Александрийската църква Евталий. Отделите, на които са разделени евангелските и апостолските четива за богослужебна употреба, се наричат *зачала*. Всяко зачало представлява нещо цяло и завършено. Отделните евангелия имат различен брой зачала: Евангелието от Матей се разделя на 116 зачала, от Марк на 71, от Лука на 114, и от Йоан на 67. Апостолските послания имат постоянен брой от 355 зачала.

Разпределението на зачалата не съвпада с делението на Священото писание на глави. То е подредено така, че в продължение на една църковна година да бъдат прочетени във всеки храм четирите евангелия и всички апостолски послания. В някои от практиките в повечето манастири на Атон – Света гора е съхранена древната традиция, според която утринното възкресно евангелие е четено от презвитер, облечен в бели одежди, а на Богородични празници службата е била извършвана с червени (**Delipapazov, 2005: 136**), като се е следвала символиката, свързана с Възкресението. Характерно за четенето на словото Божие в богослужебните събрания е следването на т.нар. възходящ ред – първо се чете старозаветният текст, след това – апостолският, а в края – откъсът от св. Евангелие. Първите две четива могат да се четат от четци, певци, иподякони и дори от благочестиви миряни (мъже и жени). Светото Евангелие се чете обаче само от свещенослужител – дякон, свещеник или епископ. Дяконите четат Евангелието по време на Литургия. Епохата след 313 г. и особено от времето на император Юстиниан Велики (+ 565) в храма „Св. София“ в Константинопол били назначени 110 четци, а по времето на император Ираклий (+ 641) броят им достигнал 160, но техните функции се ограничавала в четенето на Апостола, а не на Евангелието (**Delipapazov, 2005: 293**). В средновековната практика на великата църква „Св. София“ в Константинопол след VI век ролята и функцията на императорът също се свързва с Евангелието: „без корона императорът прекрачва прага на *нартекса* (нартекс – притвор – *várfthēz*), от другата страна, на която го очакват патриархът и църковните служители. Той се покланя на Евангелието, носено от архидякона, поздравява и целува патриарха, отива с него до царските двери, които водят направо към централния кораб на църквата (нефа – кораб – *ναός* – *navis*) е издълженото помещение в сгради от типа на базиликите, ограничено от една или от двете си дълги страни с редове от колони или

стълбове, отделящи го от съседните помещения), и там всички, със свещ в ръка и с троен поклон доземи, отдават почит Богу“ (**Ivanov (Kyumurdzhyski), 2019: 162-175**).

През първите години на християнството самото Евангелие било съхранявано наред с богослужебните съсъди в отделно помещение към храма, а по-късно е поставено върху св. трапеза. За това свидетелства 96-тият лист от *Синайския молитвослов*, че през IX в. Евангелието е поставено върху св. трапеза. С него освен богослужение се извършват най-различни входи, литии, процесии и др. Евангелието е единствената богослужебна книга, която е обкована с благороден метал и почитана наравно с другите свещени съсъди, като евхаристийните – дискос и потир, дарохранителница, св. антиминос, и неевхаристийните – мощехранителници и напестолен кръст. Под влиянието на Йерусалимската богослужебна практика първоначално четенето на Евангелието ставало в светия олтар, върху трапезата. Св. трапеза била считана за символ на гроба Господен, т.е. най-подходящото място за благовестие, подобно на ангела, който възвестил на мироносиците Христовото Възкресение. В големите храмове като „Св. София“ в Константинопол било четено от епископ или свещеник, а дякон от амвона повтарял високо всяка прочетена фраза. Тази практика, отразена в *Устава на Великата Христова църква*, оказала влияние и върху последованието на вечернята на Пасха (т.нар. второ Възкресение) при четенето на Евангелието на различни езици. Блаж. Йероним (+ 419) в *Диалог против пелагианите* и в някои коментари върху книги на Стария Завет дава сведения за реда на четене на Евангелието (**Delipapazov, 2005: 50**).

Според изворите през раннохристиянския период в Йерусалим, основно свидетелство за постоянното четене на евангелските четива дава *Дневникът на Етерия* (от IV в.) (**Ivanov (Kyumurdzhyski), 2019: 162 – 175**), където се описва утринното богослужение в обикновен седмичен и в неделен ден, извършвано в храма на Възкресението Христово – *Анастасис*. „Рано в неделната утрин християните се събирали пред затворените врати на храма и при пропяването на петел влизали в него предвождани от епископа, свещениците и дяконите. Свещениците изпявали три псалма, като след всеки един от тях прочитали молитва и кадели храма, след което епископът прочитал възкресно евангелие. Службата продължавала с литийно шествие до Голгота, където отново били изпявани псалми, прочитани молитви, народът бил благославян от епископа, след което следвал отпуст“ (**Delipapazov, 2005: 319**).

Според дякон Иванов „свидетелствата на древните християнски текстове, разкриващи богослужението в Йерусалим, и особено текстът на Етерия в нейния Дневник, дават подробни и специфични сведения за Литургията на словото (на оглашените) и на верните (Евхаристията). Етерия обръща внимание на факта, че библейските четива се четат не по системата „lectio continua“, а „lectio selecta“, в зависимост от празника (**Renoux, 1971: 264-269**). В края на IV в. в Йерусалимската църква вече е съществувал подбор от определени четива (lectio selecta) от различни библейски книги, използвани за определени Господски празници и за Страстната седмица. Тези избрани четива са предшествениците на изборните евангелия и изборните апостоли (служебните Лекционари), Паримийниците и др. Например в арменския превод, съответстващ на богослужебната практика в Йерусалим през V в., за вечерното събрание в Мартириума на Велики четвъртък (т. е. това, което, съгласно Етерия, започвало ок. 14.00 часа²) са приведени следните четива: Бит. 22: 1 – 18, Ис. 61: 1 – 6, Деян. 1: 15 – 26, след тях пеели Пс. 54, произнасяли омилия и следвал отпуст на оглашените. След излизането на оглашените се пеел Пс. 22, четял се Апостол (1 Кор. 11: 23 – 32) и Евангелие (Мат. 26: 17 – 30 или 20) и се извършвала Евхаристия както в главния храм, така и в параклиса зад Кръста. След Литургията всички отивали в храма на Сион, където отново се пеел Пс. 22 и се четял същият Апостол, но друго Евангелие (Марк. 14: 1-26). След края на службата на Сион започвало бдението на Велики петък. Същият принцип

²Арменските ръкописи на Лекционария указват започване на службата ок. 13.00 часа.

се установява и по отношение избора на химните, антифоните и молитвите (*Дневникът на Етерия*: XXXV и XLV). Те се четели на гръцки, след което се превеждали на сирийски и латински (*Дневникът на Етерия*: XLVII: 3, 4). В неделни дни и на Великден епископът четял възкресното Евангелие. Проповедта (**Skaballanovich, 1910: 191 – 196**), като част от Литургията, се произнасяла на гръцки и се превеждала на сирийски (**Chiflyanov, 2008: 28**). В неделни дни проповядвали всички презвитери, които желали, а накрая – и епископът (**Ivanov (Kyumurdzhyski), 2019: 162 – 175**).

Днес Църквата счита за канонични само четири евангелия, а именно от апостолите Матей, Марк, Лука и Йоан. Освен четирите канонични евангелия съществуват и около петдесет апокрифни, повечето гностически, които не са включени в църковния канон – *Първоевангелие от Иаков*, *История на дърводелеца Иосиф*, *Евангелие от Тома*, *Евангелие от Никодим* и др. В някои от тях се съдържат и легенди, отнасящи се до детството на Христос. По различни косвени данни се съди, че времето на написване на всяка от свещените книги на Новия завет е втората половина на I век. Предполага се, че Евангелие от ап. Матей е написано най-рано от всички – в периода между 50-та и 60-та година. Евангелията от ап. Марк и ап. Лука са написани малко по-късно, но преди 70-та година, а най-късно е написал своето евангелие ап. Йоан – в края на I век.

Състоянието на днес използваното богослужебно Евангелие се състои от пет части. Първата част включва единадесет утринни неделни евангелски четива. Втората част съдържа четива за всеки ден от Пасха до началото на Великия пост и само за събота и неделя през Великия пост, т.е. четивата за подвижни празници. Следва третата част с общи евангелия за празници, посветени на Пресвета Богородица, на безплътните сили, на пророци, на апостоли и др. Четвъртата част съдържа евангелските четива за всички поголеми празници от 1 септември до 31 август. Петата, последна част включва евангелски четива за всички тайнства и обреди, или „Евангелия при разни случаи“. Тук са поместени четива за елеосвещението, за водоосвещението, при освещаване на храм, по време на бездъждие, при земетресение, във време на мор, при нападение на варвари, при извършване на тайнството Кръщение, Венчание, панихида и др. В края на богослужебното Евангелие е поместена таблица за намиране на евангелските четива, пасхална таблица и др.

Произходът на възкресните утринни евангелия е свързан с всеобщното бдение, извършвано на Пасха в храма на Възкресението в Йерусалим. Броят им е единадесет. Числото единадесет не е случайно и вероятно е свързано с единадесетте ученици, видели за първи път възкръсналия Спасител (Мат. 28:16-17), а също така се смята, че е по броя на явяване на Спасителя пред своите ученици. Подобно на практиката, съхранена в Арменската църква, на утрения на Велики петък (отслужвана на Велики четвъртък вечерта) също се прочитат дванадесет евангелия, описващи страданията на Господ Иисус Христос. Дванадесетото е прибавено по-късно и затова до днес се чете не от свещеник, а от дякон и не на светите двери, а от амвона на храма. Мястото на възкресното Евангелие в последованието на утрения съгласно богослужебния Устав на Константин Протопсалт е след катавасията на VIII песен след канона. Същото място му определя и Уставът на Георгиос Виолакис. А на празничната утрения мястото според Типика е след степенните антифони. Важно е да се обележи, че ако утрения е възкресно-празнична и се чества Господски или Богородичен празник, то утринното евангелие се чете след прокимена на степенните антифони. Ако е възкресно-празнична утрения и се празнува светителски празник, то евангелието е възкресно и се чете след VIII песен на катавасиите (**Tipik, 1980**).

По време на Великия пост и по-точно на Страстната седмица в последованието на Жениха, което се отслужва след залез слънце на Велики понеделник (в неделя вечер – Връбница), Велики вторник (понеделник вечер) и Велика сряда (вторник вечер), се прочита евангелие, разказващо за предстоящите страдания на Господ Иисус Христос. Мястото, което типикът отрежда за прочитане, е след втория седален в Триода. На Утренията на Велики четвъртък (вечерта) се отслужва последование на светите и спасителни страдания на Господа Нашего Иисуса Христа – четене на дванадесетте евангелия. Това богослужебно

последование съдържа в себе си дванайсет евангелия, които разказват за кръстните страдания на нашия Спасител Господ Иисус Христос. „Мястото на Първо евангелие е след *Егда славнии ученици*; След седалния на седми глас се чете Второто евангелие. След седалния: *Кий тя образ Иудо* – се чете Третото евангелие. След седалния: *О како Иуда иногда Твой ученик* – Четвъртото евангелие. След седалния на осми глас: *Егда предстал еси Каиафе* – се чете Петото евангелие. След седалния на четвърти глас: *Изкупил ни еси от клятви законная* – се чете Шестото евангелие. След прокимена : *Разделиша ризи Моя себе...* се чете Седмото евангелие. След 50-ти псалом е Осмото евангелие. След светилния: *Разбойника благоразумнаго...* се чете Деветото евангелие. След *и Нине...* на хвалитните стихире се чете Десетото евангелие. След възгласа на просителната ектение е Единадесетото евангелие, а след стиховните, както са дадени по Триода, е Дванадесетото евангелие“ (**Tipik, 1980**). На утрения на Велики Петък (вечерта) след Опело Христово и след литията около храма се прочитат паримията и апостола, а след това се чете Евангелие. На празника на празниците Възкресение Христово – Пасха евангелският чин е непосредствено преди началото на пасхалната утрения (**Ivanov, 2003**).

Според традицията на православната църква присъстващите в храма изслушват четивата от Евангелието прави. Единствено изключение прави Александрийският патриарх, който според традицията на монашеските центрове в Египет изслушва всички четива седнал. За това свидетелства св. Йоан Касиан в съчинението *За устройството на общежитието*. В съвременната богослужебна практика на Българската православна църква, преди да започне четенето, предстоятелят приветства събранието с поздрава „**Ми1рѣ всѣмѣ**“ (Мир на всички), а четецът отговаря: „**И# духови твоему**“ (И на твой дух). След това той съобщава от коя книга ще се чете, напр.: „**Т ѿва1нна, стѣа1гw Е#ва1ггеліа чте1ніе**“ (Ще се чете от Св. Евангелие на Йоан). Дяконът приканва събранието да внимава: „**Во1нмемѣ**“ (Да внимаваме). Четивата се произнасят високо, ясно и на разпев. Важно е да се отбележи, че винаги, ако е дякон, четящият евангелието го целува отворено, а стоящият на св. Двери свещеник или епископ, го целува затворено. Прието е на възкресна утрения да се изнася св. Евангелие за всеобщо поклонение на всички присъстващи миряни. На Възкресната утрения свещеникът чете св. Евангелие от св. Трапеза, а срещу него стои дякон със запалена свещ, като символизира ангела, който благовестил Христовото Възкресение. Свещеникът чете утринното евангелие, за да може първо да захрани с божествените думи онези, които на Литургията ще захрани с тайнствения хляб, както е правил Христос и както е заповядал Той на апостолите да правят (Мат. 28:19).

Необходимостта присъстващите в храма да разбират прочетеното, станала причина Евангелието да е сред най-рано преведените на новобългарски език книги. Първото му издание е направено в Русе от свещеник Ненчо Несторов – Севлиевец през 1865 г. като *Божествено и священо Евангелие на Господа Нашего Иисуса Христа*. Изданието е придружено от Глизонијеви и пасхални таблици. Особеността на четенето на Евангелието в съвременната практика на Българската православна църква се свързва със сръвноковната традиция от времето на светите братя Кирил и Методий и техните ученици.

Според архим. Авксентий „превеждането на богослужебните книги на старобългарски език е свързано с имената на св. братя Кирил и Методий. Те превели „Псалтира и Евангелието и апостола и избрани църковни служби“, след което Методий „завършил превода на библейските книги“, „Номоканона, сиреч законоправилата и отеческите книги“ от гръцки на славянски език. Първите преводи на Евангелието, Апостола и Псалтира според летописеца Нестор (XI век) били изборни. Последвали ги преводи на Молитвослова, Октоиха, за което у него е запазено изрично свидетелство. За превеждането на Постния и Цветния триод, Мините и Устава от св. братя няма преки доказателства, но те са безусловно необходими за богослужението. По време на престоя си в Моравия (863 – 867) св. св. Кирил и Методий превели от латински и някои от последованията, използвани в западната църква. До нас не е достигнал нито един оригинал от преводите на св. братя. Най-

старите запазени богослужебни книги са от края на X и началото на XI век. Според охридския архиепископ Теофилакт св. Климент Охридски превел изцяло Цветния триод, значителен брой „прости и ясни слова за всички празници” и много „псалмоподобни песнопения”. Принос в превода, приписването и разпространението на богослужебните книги на старобългарски език имат още св. Наум Охридски, епископ Константин Преславски, Йоан Екзарх, Григорий Презвитер-Мних, Черноризец Храбър и др. От България преведените богослужебни книги бързо се разпространили сред славянските общности в Сърбия, Румъния и Русия. Чрез отпечатваните в Русия богослужебни книги тя успяла да измести старобългарския език и да го замени с неговата руска редакция, станала известна като „църковно-славянски език” (**Delipapazov, 2005**).

Що се отнася до особеностите на съвременната богослужебна практика, позицията на Евангелието на възкресната утрень е маркер за употребата на съответния типик в Богослужението. Според йерусалимския типик, респективно възкресната служба в Октоиха, Евангелието се чете след степенните антифони и прокимена. Каноните следват след Евангелския чин и литийната молитва. Според установилата се в началото на XIX век константинополска литургична традиция, чиито основен представител е Типикът на Константин Протопсалт (1838 г.), Евангелието на възкресната утрень се чете след каноните и катавасиите. Това е отглас от константинополското патриаршеско богослужение, поради факта, че патриархът влиза след канона, пее катавасиите и присъства на четенето на Евангелието и по време на Пс. 50 целува Евангелието. Със славянския превод на този Типик (1853 г., 1860 г., 1890 г.) тази богослужебна практика за четенето на Евангелието след канона е усвоена и в България (**Dimitrov, 2008: 1 – 5**). Устойчиво остава и в изданията на Типика на български език (1959 г., 1980 г.) (**Dimitrov, 2013: 50 – 64**). Тази практика е залегнала и в изданията на Служебника в България (1908 г., 1924 г., 1928 г., 1957 г., 1998 г.), в изданията на Часослова (1929 г., 1941 г. 1982 г. 1996 г.). Тази практика обаче не е отразена в Октоиха, Триода и Пентикостара, поради факта, че в България се използват руски издания от Възраждането до днес.

ЛИТЕРАТУРА:

- Chiflyanov, 2008:** Chiflyanov, Protopr. B. Pravoslavna liturgika. Sofia, 2008, s. 28.
- Delipapazov, 2005:** Delipapazov, Arhim. A. Liturgika. Plovdiv, 2005, s. 50, 319, 136, 293.
- Dimitrov, 2008:** Dimitrov, D. Tipikat na Konstantin Protopsalt i negoviyat tsarkovnoslavyanski prevod. – V: International Scientific Conference, Union of Scientists – Stara Zagora, june 5-6, 2008, s. 1-5.
- Dimitrov, 2013:** Dimitrov, D. Nyakoi liturgichni osobenosti na parvoto izdanie na Tipika na mitropolit Nikodim ot 1959 g. – V: Dni na naukata' 2012, SUB-Veliko Tarnovo, 2013, s. 50-64.
- Iona, 1950:** Iona, Arhim. Uchebnik po Liturgika, 1950. 11.09.2019/13:32. In: http://www.pravoslavieto.com/books/liturgika_arhim_Iona/index.htm
- Ivanov (Kyumurdzhiyski), 2019:** Ivanov (Kyumurdzhiyski), Dyakon I. Liturgichni komentari, analizi i interpretatsii na Dnevnikata na Eteria. Sravnitelno izsledvane s paraleli ot bogoslužebnata traditsia na Tsarkvata. – V: Dnevnikat na Eteria. Peregrinatio ad Loca Sancta – poklonenie do svetite zemi. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, 2019, s. 162-175.
- Ivanov, 2003:** Ivanov, dyakon I. S. Svetata chetiridesetnitsa. – V: Tsarkoven vestnik, 2003, br. 6.
- Renoux:** Renoux. Lectionnaire arménien; Renoux A. Le codex arménien de Jérusalem 121. Vol. II: Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits. Introduction, textes, traduction et notes (=Patrologia orientalis 36). Brepols, Turnhout, 1971, p. 264-269.
- Skaballanovich, 1910:** Skaballanovich, M. Tolkovy Tyipikon. Kiev, 1910, s. 179-180, 191-196.
- Stankova, 2019:** Stankova, R. Bogoslužebni knigi. 10.09.2019/13:41. In: <http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/bogoslužebni-knigi>
- Tipik, 1980:** Tipik ili tsarkoven ustav, Sinodalno Izdatelstvo, Sofia, 1980.
- Todev, 2016:** Todev, D. Utrenyata v savremennata bogoslužebna praktika na Balgarskata pravoslavna tsarkva – traditsia i osobenosti, Sofia, 2016.

Димитрова, 2019: Димитрова, А. Четенето в богослужебните събрания, 11.09.2019/13:48.
In: <http://sveta-troica-plovdiv.com/verouchenie/index.php?themes=2&view=206>
Евангелията – какво знаем за тях? 10.09.2019/13:41. In:
<https://www.nationalgeographic.bg/?cid=120&article=5953>
Делян Георгиев Тодев, СУ „Св. Климент Охридски”, Богословски факултет,
e-mail: delyan92@abv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А.Обществени науки, изкуство и култура. Том VI, 2020. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public sciences, art and culture. Vol. VI, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online), 2020.

**ВЪЗРАЖЕНИЕТО НА НИКОЛАЙ ОТ МЕТОН СРЕЩУ
МЕТАФИЗИКАТА НА ПРОКЪЛ ПО ОТНОШЕНИЕ НА
ПОНЯТИЕТО ЗА „НЕПОДВИЖНОТО“ В PROPOSITIO. 14.**

Росен Русев

**Софийски Университет „Свети Климент Охридски“,
Богословски факултет**

**NICHOLAS OF METHONE’S OBJECTION AGAINST PROCLUS’
METAPHYSICS, CONCERNING THE CONCEPT OF THE
“IMMOVABLE” IN PROPOSITION 14.**

Rosen Rusev

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, faculty of Theology

Abstract: The main topic of the present article is the non-applicability of the Neoplatonic Henology to the Christian Philosophy. Our study is focused on the notion of movement, «κίνησις», and on the Neoplatonic understanding of the One, «τὸ ἓν», as completely immovable, «ἀκίνητος». In his refutation of the “Unitarian” Metaphysics of Proclus bishop Nickolas demonstrated that the argument in defense of the complete motionless of the First Principle deprives It of life and freedom.

Key words: Proclus, Nicholas of Methone, Neoplatonic Henology, Christian Philosophy, movement, immovable.

Добре известен факт е това, че философията на неоплатонизма е намерила широк прием в контекста на византийската патристика. Прилагането ѝ към християнското богословие обаче не се случва безкритично, но гръцките отци внимателно очертават границата между библейското откровение и достиженията на езическата философия. Критиката срещу Прокъл, който е един от най-ярките и авторитетни систематизатори на античната философска традиция, представлява интересно явление само по себе си, доколкото той е единственият неоплатоник, срещу когото се пишат цели отделни съчинения. Възраженията, които епископ Николай Метонски повдига срещу съчинението на Прокъл „Основания на богословието“, са провокирани от нарастващия през по-късния византийски период интерес към древните философи. По обща преценка на изследователите в своето съчинение метонският епископ демонстрира отлично познаване на разглежданата материя и повдигнатите от него възражения се отличават с ясно изразена вътрешна кохерентност и прецизност. В представеното изследване ще се занимаем с корекциите, които епископ Николай внася в 14-я от Прокловите „Елементи“. Основната тема е приложимостта на понятието за движение (κίνησις) в онтологията.

Тезата на Прокъл

Прокъл започва своя аргумент, като разделя битието, «τὸ ὄν», т. е. всичко съществуващо, на две всеобхватни групи, на неподвижно, «ἀκίνητον», и подвижно, «κίνομενον». Вторият клас, този на „подвижното“, в допълнение също бива разделен на две – на една група, обхващаща това, което само е причина на своето движение, «τὸ ὑφ’ ἑαυτοῦ κίνομενον», и друга, включваща това, което бива привеждано в движение под външно

въздействие, «τὸ ὑπ' ἄλλου κινούμενον». Прокъл именува тези две нови групи съответно като «αὐτοκίνητον», което условно можем да преведем на български като „само-подвижно“, и «έτεροκίνητον», което на български би било „друго-подвижно“. Така се оказва, че битието всъщност се дели на три групи по отношение на движението: ἀκίνητον, αὐτοκίνητον и έτεροκίνητον¹. Към така образуваните три групи Прокъл добавя без обяснения и четвърти клас, обхващащ тези, които имат активната способност да привеждат други неща в движение. Това е групата на „движещото“, «τὸ κινούν». В опит да съгласува четвъртия клас с казаното преди това, Прокъл въвежда нова теза. Така, въз основа на онтологическия приоритет на движещото спрямо движеното (подвижното)², се извежда необходимостта първият принцип на движението, или „първото движещо“, «τὸ πρῶτον κινούν», да е сам по себе си неподвижен, «ἀκίνητον», понеже не може да е в групата на подвижното³. Съответно на казаното, в допълнение, като първото подвижно, «τὸ πρῶτως κινούμενον», придаващо движение на друго-подвижните, се определя само-подвижното, «τὸ αὐτοκίνητον». Обобщавайки, Прокъл посочва, че само-подвижното заема междинно положение в онтологическия ред, като осигурява предаването на движението от първото неподвижно движещо към тези, които притежават движение само под външно въздействие, т. е. към „друго-подвижните“⁴. Обособяването на свързващо звено между движещото и друго-

¹ Proclus, *The elements of Theology*, ed. by E. R. Dodds, Oxford University Press 1963, p. 16, 9-12: «πᾶν τὸ ὄν ἢ ἀκίνητόν ἐστιν ἢ κινούμενον· καὶ εἰ κινούμενον, ἢ ὑφ' ἑαυτοῦ ἢ ὑπ' ἄλλου· καὶ εἰ μὲν ὑφ' ἑαυτοῦ, αὐτοκίνητόν ἐστιν· εἰ δὲ ὑπ' ἄλλου, έτεροκίνητον. πᾶν ἄρα ἢ ἀκίνητόν ἐστιν ἢ αὐτοκίνητον ἢ έτεροκίνητον». „Всичко съществуващо е или неподвижно или подвижно; и ако е подвижно, то е [подвижно] или от само себе си, или от [нещо] друго; така ако е [подвижно] от само себе си, тогава е само-подвижно; ако пък е от [нещо] друго, тогава е друго-подвижно. Следователно всичко е или неподвижно, или само-подвижно, или друго-подвижно“.

² Струва ми се за нужно да се обясни тук, че Прокъл си играе с граматическата множественост на причастието «κινούμενον», което може да бъде както пасивно по функция, така и медиално и рефлексивно. Съответно на това на български език може да се преведе или като „движено“ или като „движещо се“. В опит да събере и двете значения в едно съм предпочел превода „подвижно“, тъй като с това прилагателно се обхваща всичко онова, което приема движение изобщо. Без съмнение при първоначалното разграничение в съществуващото Прокъл разбира «τὸ κινούμενον» именно по този начин. Тук обаче причастието очевидно е разбирано пасивно, т.е. като „движено“, за да може твърдението, че движещото притежава онтологически приоритет, да бъде валидно.

³ Proclus, op. cit., p. 16, 15-19: «εἰ γὰρ πᾶν τὸ έτεροκίνητον ὑπ' ἄλλου κινουμένου κινεῖται, ἢ κύκλῳ αἱ κινήσεις ἢ ἐπ' ἄπειρον· ἀλλ' οὔτε κύκλῳ οὔτε ἐπ' ἄπειρον, εἴπερ ὥρισται τῇ ἀρχῇ τὰ ὄντα πάντα καὶ τὸ κινούν τοῦ κινουμένου κρεῖτον. ἔσται τι ἄρα ἀκίνητον πρῶτον κινούν». „Защото ако всяко друго-подвижно се привежда в движение от [някое] друго подвижно, тогава движенията ще са или в кръг, или до безкрайност; но [не е възможно да са] нито в кръг, нито до безкрайност, ако всичко съществуващо се определя за началото, и [ако] движещото е по-добро от движеното. Следователно първо движещо ще бъде нещо неподвижно“.

⁴ Ibid., p. 16, 20-25: «εἰ γὰρ σταίη τὰ πάντα, τί ποτε ἔσται τὸ πρῶτως κινούμενον; οὔτε γὰρ τὸ ἀκίνητον (οὐ γὰρ πέφυκεν) οὔτε τὸ έτεροκίνητον (ὑπ' ἄλλου γὰρ κινεῖται)·λείπεται ἄρα τὸ αὐτοκίνητον εἶναι τὸ πρῶτως κινούμενον· ἐπεὶ καὶ τοῦτό ἐστι τὸ τῷ ἀκινήτῳ τὰ έτεροκίνητα συνάπτον, μέσον πῶς ὄν, κινούν τε ἅμα καὶ κινούμενον». „Защото, ако всичко е застанало [неподвижно], кое [тогава] изобщо ще бъде първично подвижно? Нали нито неподвижното (защото това не му е присъщо по природа), нито друго-подвижното (защото се привежда в движение от друго); следователно остава само-подвижното да е първично подвижното; то е

подвижните е свързано с разбирането на Аристотел, според което първото движещо изпълнява своята функция на първа причина за движението именно като *целева* причина. Първото движещо привежда в движение небесните същности не като въздейства върху тях непосредствено, но бидейки именно обект на техния копнеж, при което движението всъщност възниква именно в тези вторични спрямо първото движещо небесни същности. Във философията на неоплатонизма се съединяват Платоновите имена за първия принцип като Единно и като Благо, при което името Единно се дава на първия принцип в качеството му на *действаща* причина, а името Благо – в качеството му на *целева* причина. Основната разлика между Аристотел и неоплатонците е в това, че докато Аристотел изключва от първия принцип само физическото движение, неоплатонците отричат всяко движение, мисъл и живот по отношение на Единното.

Опровержението на Николай

Както посочихме по-горе, Прокъл определя първия принцип на движението именно като неподвижен и основание за това той вижда основно в онтологическия приоритет на движещото над движеното. Ако първото движещо превъзхожда онтологически всяко движено, тогава място за него според Прокъл може да се открие само в групата на неподвижното, съгласно първоначалната схема в Рг. 14, където битието се дели само на неподвижно и подвижно. Оказва се, че Прокъл пренебрегва предложеното впоследствие от самия него разделение на подвижното между само-подвижно и друго-подвижно. Ако онтологическият приоритет на движещото спрямо друго-подвижното е като цяло очевиден, поне в контекста на неоплатонизма, то по отношение на само-подвижното нещата не стоят така, защото само-подвижното всъщност само по себе си също е движещо, бидейки причина за собственото си движение⁵. Затова епископ Николай разглежда като логическа грешка Прокловото твърдение, че първата причина за движението е неподвижна. Всъщност, макар че първата причина за движението не може, разбира се, да бъде в групата на друго-подвижните, то това не означава, че трябва да се постави в групата на неподвижните. Така метонският епископ предлага нова група, обхващаща всичко онова, което не е друго-подвижно, «τὸ μὴ ἑτεροκίνητον», към която да се отнесе и първата причина за движението⁶. Тази нова група, от своя страна, се разделя на две, включвайки само-подвижното и това, което е изцяло неподвижно, «τὸ ὅλως ἀκίνητον». Изцяло неподвижното се отъждествява с несъществуващото, «τὸ μὴδ᾽ αὖ μὴδ᾽ αὖ ὄν», в резултат на което Николай предлага схема, включваща само две подгрупи: друго-подвижни и само-подвижни. Като друго-подвижни се определят телата, а като само-подвижни се определят безтелесните същности, «ἀσώματος οὐσίας», а абстрактното понятие „само-подвижност“, «αὐτοκίνησις», от своя страна, се отъждествява със само-властието, «αὐτεξουσιότης». Божествената същност на свой ред бива

и свързващото друго-подвижните с неподвижното, бидейки по някакъв начин среда, едновременно движещо и заедно с това движено“.

⁵ В философията на неоплатонизма, разбира се, няма никакво съмнение относно приоритета на неподвижното не само над друго-подвижното, но и над само-подвижното. Според мен обаче приоритетът на неподвижното спрямо само-подвижното има по-скоро характер на интуитивно предпочитание, бидейки обвързан с общата „хенологична“ нагласа на неоплатонците.

⁶ Nicholas of Methone, *Refutation of Proclus' Elements of Theology*, ed. by Athanasios Angelou, Brill 1984, p. 20, 7-10; ἔδει «ὅτι ἄλλου ἑτεροκινήτου» εἰπεῖν· οὐ γὰρ ταῦτόν τὸ ἑτεροκίνητον καὶ τὸ κινούμενον· διὰ γὰρ τῆς εἰς ἀδύνατον ἀπαγωγῆς ἢ ἀπόδειξης· ἢ τοῖνυν ἀνάγκη τῆς ἀποδείξεως οὐ τοῦτο ἀπῆται συμπεραίνειν, ἀλλὰ ἔσται τι ἄρα μὴ ἑτεροκίνητον τὸ πρῶτον κινεῖν. „Трябваше да каже: «от [някое] друго друго-подвижно»; понеже друго-подвижното и подвижното не са тъждествени; нали [Прокловото] доказателство е [именно от типа] чрез привеждане към невъзможното? Така е необходимо да се изведе като заключение не това, което е искал, но следното: «следователно първото движещо ще бъде нещо, което не е друго-подвижно»“.

определяна като „първата само-подвижна и само-съществуваща същност“⁷, по причастност на която безтелесните същности получават битие и движение. Така метонският епископ отрича стандартното неоплатоническо разбиране за Бога като напълно неподвижен, понеже, строго погледнато, неподвижно е само несъществуващото, и защитава употребата относно Бога на прилагателното „само-подвижен“, «αὐτοκίνητος», приравнявайки го на „само-властен“, «αὐτεξούσιος». За да бъдат отличени останалите само-подвижни безтелесни същности от първата само-подвижна същност, те биват определени като „вторично само-подвижни“, «τὰ δευτέρως αὐτοκίνητα». Съответно на казаното се обобщава, че на природните неща е присъщо природно движение, «φυσικὴ κίνησις», а на свръхприродното – свръх-природно движение, «ὕπερφυσικὴ κίνησις». Към края на своето опровержение епископ Николай изказва своето неодобрение срещу допуснатата от Прокъл омонимна употреба на основните понятия за битие, движение и неподвижно. Така още от самото начало е трябвало да се отдели свръх-битието, «τὸ ὑπερόν», от битието, «τὸ ὄν», и само битието да бъде разделяно на неподвижно и подвижно. По отношение на неподвижното е било необходимо да се проведе разлика между това, което е неподвижно, понеже му липсва движение, «ὡς χεῖρον καὶ κατὰ στέρησιν», и това, което е неподвижно, понеже е отвъд движението, «ὡς κρείττον κινήσεως». В самия край на своето изложение метонският епископ се връща към въпроса за невъзможността в Прокловата система да се намери място за само-подвижното. Това положение произлиза от субординирането на битието под единното (битието е «ὀλοδέεστέρον τοῦ ἐνός»), при което битието съществува не само по себе си, но единствено по причастност на Единното, «μεθέξει τοῦ ἐνός». Следва оригинален ход на отъждествяване на съществуването по причастност с претърпяването и възникването, от своя страна тясно свързани с движението под външно въздействие⁸. Така се оказва, че нищо от съществуващото, дори самото битие, не би могло да бъде определено по друг начин, освен като друго-подвижно. За да се избегне този извод, според епископ Николай е по-подходящо Единното и Благото да се мислят като тъждествени на Битието и да бъдат полагани отвъд като Свръх-едно, Свръх-благо и Свръх-същностно, което и да изповядваме като Само-съществуващо и Само-подвижно в собствен смисъл, понеже То сътворява и привежда в движение всичко съществуващо⁹.

Обобщение

Представеното изследване ясно разкрива неприложимостта за християнското богословие на неоплатоническата Хенология, въздигаща „единността“ като абсолютен онтологичен и свръх-онтологичен принцип. Традиционното за неоплатониците описание на Единното като абсолютно „неподвижно“ и „неизменно“, макар и да изглежда логически правдоподобно, всъщност, ако се доведе докрай, неизбежно води до отричане на живота и свободата на Първия принцип.

⁷ Ibid, p. 20, 16-17: «ἡ πρώτη αὐτοκίνητος καὶ αὐθύπαρκτος οὐσία».

⁸ Ibid, p. 21, 5-8: «πᾶν δὲ τὸ μὴ καθ' αὐτὸ ὄν ἀλλ' ἐτέρωθεν ἔχον τὸ εἶναι, ὅπερ ἐστὶ καὶ πάσχον καὶ γινόμενον, κατ' αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ πάσχειν καὶ γίνεσθαι κινούμενόν ἐστι ὑφ' ἐτέρου τοῦ δρώντος ἐν αὐτῷ καὶ ποιοῦντος εἶναι ὅπερ ἐστὶ». „Всичко, което не съществува само по себе си, но има битието си от другаде и е претърпяващо и възникващо, поради самото това претърпяване и възникване е движено от нещо друго, което действа в него и го прави да е това, което е“.

⁹ Ibid, p. 21, 12-15: «ἡμεῖς δὲ τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν καὶ τὰγαθὸν ταῦτόν εἶναι καὶ λέγοντες καὶ πιστεύοντες, τουτέστι τὸ πᾶν ἐν καὶ ὑπεράγαθόν τε καὶ ὑπερούσιον, αὐθύπαρκτόν τε κυρίως καὶ αὐτοκίνητον εἶναι ὁμολογοῦμεν καὶ τᾶλλα πάντα κινοῦν καὶ ποιοῦν». „Ние пък, като казваме и вярваме, че единното и битието, и благото са тъждествени, тоест едното, което е отвъд всичко, и свръх-благото и свръх-същностното, изповядваме, че то е само-съществуващо и само-подвижно в собствен смисъл, и движи и сътворява всичко останало“.

Литература:

Proclus, „*The elements of Theology*“, ed. by E. R. Dodds, Oxford University Press, 1963.

Nicholas of Methone, „*Refutation of Proclus' Elements of Theology*“, ed. by Athanasios Angelou, Brill, 1984.

ОСНОВНИ ЕТАПИ В ПРОУЧВАНИЯТА НА АНТИЧНА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ МОНТАНА

Румен Първанов

Регионален исторически музей – Монтана, отдел „Археология”

BASIC STAGES IN THE RESEARCH OF THE ANCIENT AND MEDIAEVAL FORTRESS OF MONTANA

Rumen Pyrvanov

Regional Historical Museum – Montana, Archeology section

Abstract

The article is an attempt to trace the basic stages of the observations, archeological research and excavations, performed so far on the ancient and mediaeval fortress of Montana from the time of the first travellers and scientists from the second part of 19th century - Felix Kanitz and Konstantin Iretchek, until the latest research in 2017. Both the basic stages of research and the achievements of archeologists like B. Filov, L. Ogdenova-Marinova, G. Aleksandrov, G. Kabaktshieva are outlined. I have a direct surveillance on a part of the excavations as a participant of the team (2009, 2010, 2013).

Key words: archeology, ancient and mediaeval history of North-West Bulgaria, fortress, ancient basilica

Античното селище Монтана се споменава за първи път през 134 г. сл. Хр. От запазените епиграфски паметници научаваме, че през 161 г. получава муниципиално право. Името „Монтана” не се споменава в произведения на антични автори или в древните итинерарии. Велизар Велков приема, че то идва от разквартирувана тук войскава част, а Веселин Бешевлиев го извежда от тракийската и латинската топонимия за планина (*monta/mons*) (Dimov, 2016:69; Velkov, 1987:12-13). Градът е бил център на голяма административна област. През II - III в. той е най-западно разположеният голям град (със статут на муниципиум) в територията на провинция Долна Мизия. Други селища с градски статут тук не е имало, тъй като в северозападна посока Монтана граничи с римската колония Улпия Рациария (при село Арчар, Видинска област) (Kabakchieva, 2016:95, 100; Binev, 2003:160-182; Velkov, 1992:395-400).

Първото съобщение за антични паметници от района на Монтана е направено от Петър Богдан, който изпраща доклад до Римската църква (1640). В доклада си той споменава за паметници от Северозападна България (Duychev, 1942:201-208; Kabakchieva, 2013:32-48). Останките от римската крепост Монтана привличат вниманието на изследователите сравнително късно. Тъй като Кутловица се намирала настрани от централни пътища, не е била отбелязвана от пътешественици. През втората половина на XIX в. (1871 г.) Феликс Каниц посещава с. Кутловица и крепостта при Берковица и описва редица паметници. При единнадесетото си преминаване на Балкана Каниц обхожда Северозападна България. Той пътува по р. Огоста и нейните притоци – Скът, Цибрица и Темска. На път от Враца към Лом Ф. Каниц пресича р. Огоста при с. Долна Кутловица. В пътеписа си той споделя: «Минахме покрай една паланка с кръгли кули, долната част и основата на които сигурно са римски» (Kanits, 1995:9-10, 291-307; Feher, 1936:6-7). Това са

били останките на римската крепост Кастра ад Монтанензиум (Simeonova, Velichkova, 2013:346). Кулите са съборени от Общинския съвет само 20 години след посещението на известния учен и художник, а строителният материал е използван за калдъръми на улиците (Dimov, 2016:69).

Първи етап – откриване на античното име на града и проучване и издаване на епиграфски паметници. Първи данни за римския град и сведения за „римския кастел” дава Константин Иречек (Irechek, 1974:342). Той публикува латински надпис от 155 г. сл. Хр., на когото Т.Момзен малко по-късно посвещава специално изследване (Momsen, 1978:524-531). К. Иречек установява и латинското име на селището – Монтана. Чрез неговите бележки и публикацията на Момзен този римски град влиза в научно обращение.

Първите системни обходи на територията на България с цел проучване и обнародване на богатото археологическо минало са свързани с имената на чуждестранните учени – братя Шкорпил, Борис Дякович и др. Те пристигат непосредствено след Освобождението, водени от своите научни интереси, като се поставя началото на редовните археологически разкопки. Вниманието в тези начални години е насочено върху големите видими археологически обекти – старите български столици, тракийските и римски поселения. Регионът на днешна Монтана, и като цяло Северозападна България, остава извън полезрението. Първите сведения, публикувани в научни издания, са свързани с пътуванията и преминаването на някои от изследователите. Тези данни са непълни, защото се базират предимно на информация от местното население и видени случайни находки (Parvanov, 2013b:288).

След Освобождението експедиция от български историци и епиграфи обикаля Северозападна България и събират голямо количество паметници. В т. III от корпуса на латинските надписи (Corpus Inscriptionum Latinarum) и в неговия суплемент са публикувани 16 надписа от Монтана. Те са единствените писмени известия за града по това време. Първите археологически наблюдения на видимите останки от римския град и първите изводи за историята на града въз основа на известните надписи, които непрекъснато се увеличават, принадлежат на В. Добруски, И. Басанович, и Б. Дякович (Dobruski, 1890:1-45; Dobruski, 1896:398-442; Basanovich, 1894:55-67; Dyakovich, 1904:1-56). Тримата посещават последователно тогавашния град Фердинанд по време на свои обиколки из Северозападна България. Фрагменти от статуи са намерени през 1892 г. при благоустройствени мероприятия в района на откритото по-късно, през 1915 г., светилище (Stoilova, 2013:231).

Втори етап – откриване на светилището на Диана и Аполон край извора. Почтна и пълна информация за античната и средновековна Монтана е свързана с проф. Богдан Филев. През 1915 г. е потърсено неговото съдействие от общинската власт във връзка с откритите епиграфски и скулптурни елементи при извършването на строителни работи за каптирането на извора за водоснабдяване на града. Филев стига до заключението, че става въпрос за антично светилище. Той проучва светилището на Диана и Аполон в подножието на хълма „Калето” (Filov, 1915:216-217). Установено е, че то представлява често срещана през Античността топографска комбинация – скално светилище край извор. Светилището е изградено по римски образец с голям архитектурно оформен храм (Aleksandrov, 2013a:325-338). Това поставя началото на системните археологически проучвания в региона. Разкопките били прекъснати поради войната. Интересните находки били предадени на Народния музей в София (Emilova, 2019:109) и останали необнародвани.

При изкопни и строителни работи обаче непрекъснато се откривали надписи и отделни находки. Известното за града е систематизирано в една кратка статия в енциклопедията Паули – Висова. Статията обаче игнорира съществуващата българска литература по въпроса и практически няма стойност. Известните до 1928 г. материали за религиозните култове са събрани и коментирани от Я. Тодоров (Todorov, 1928). Изследванията, свързани с антична Монтана през 20-те и 30-те години на XX в., са сравнително малко. Ив. Велков и Т. Герасимов публикуват отделни находки (Velkov, 1940-

42:269; Velkov, 1940-42a:186-187; Gerasimov, 1937:315-324). През 1937 г. представители на местната интелигенция създават археологическото дружество „Монтанезиум” – гр. Фердинанд, утвърдено със заповед № 16995/ 25. 10. 1937 г. на Министъра на Министерство на вътрешните работи и народното здраве. Целта е да се издирват археологически старини от града и околността и да се опазят. Тогава се заражда и идеята за създаването на местен археологически музей, която не е осъществена и до ден днешен (Emilova, 2019:109-111). Кратки исторически данни и гръцките надписи от града са дадени в т. II от Корпуса на гръцките надписи в България. В излезлите популярни истории на града се засяга накратко и древното минало на Монтана (Tshlev, 1932; Zahariev, 1938; Markov, 1944).¹ Най-пълно известната история на града и въпросите за етническия характер на населението са разкрити в труда на Б. Геров за романизма в Северна България (Gеров, 1950-52:19). В приложение са публикувани и откритите надписи с ревизия на текстовете. Открити надписи с данни за военните части и за култовете, за социалния и етническият състав на населението са публикувани от В. Велков, Я. Младенова, Г. Александров, В. Божилова. Някои отделни археологически паметници са публикувани от Ат. Милчев и Д. Пеков. Късноантичният период от историята на Монтана е засегнат в трудове на Х. Фетерс и В. Велков (Velkov, 1987:12-13).

Основен етап в издирването и регистрирането на археологическите обекти в Монтана и региона е създаването на „Музей на Септемврийското въстание 1923 година” през 1953 г. Макар и строго профилиран, в неговите фондове започват да постъпват музейни предмети с археологически характер – случайни находки при изкопни дейности за строителство и земеделска работа. Това, както и широката дейност, която развива Г. Александров, довеждат до засилен обществен интерес към историческото минало на региона и проучването на археологическите обекти. Организиран се ученически експедиции, като се обхождат землищата на отделни селища, събира се информация и се описва видяното на терена. Така се стига до 1968 г., когато се създава длъжността „археолог” към градски народен съвет – Михайловград, реструктурирана и прераснала в отдел „археология” към градския музей (Parvanov, 2013b:288-291).

Трети етап – системни археологически проучвания на антична и средновековна крепост Монтана (1968 – 1982 г.). Същинските археологически проучвания на античната и средновековна крепост Монтана започват едва през 70-те години на XX в. Разкопките и проучването на терена около раннохристиянската базилика на античната и средновековна крепост Монтана започват случайно като спасителни през 1968 г. в един парцел за жилищно строителство на бившата ул. «Иван Макавеев», сега «Извора». По-късно прерастват в редовни и продължават с прекъсвания до 1978 г. Проучвателите – ръководителят на археологическия екип – ст. н. с. д-р Люба Огненова-Маринова, Виолета Божилова и Георги Александров разкриват останките на два архитектурни комплекса – нов – система от тераси, която се свързва с раннохристиянската базилика, и по-стар – част от сграда и алея от стъпала, която се отъждествявала от екипа с един от храмовете в теменоса на светилището на Диана и Аполон при извора. В съобщението за резултатите от проведените разкопки се отделя по-голямо внимание на по-стария архитектурен комплекс – езическият храм (стратиграфия, строителна техника, периодизация и хронология), като съвсем бегло се споменава за базиликата (Chaneva-Dechevska, 1999:39) и разкритите гробове източно от нея, част от некропол. Раннохристиянският комплекс остава недопроучен по необясними причини (Aleksandrov, 1977:267-292; Aleksandrov, 1982a:52-53; Aleksandrov, 1982:8-13;

¹ Стоян Марков отбелязва, че до 1944 г. южно от града, по десния бряг на река Огоста, а и в самата река, още личат следите на стар римски път. Според него това вероятно е отсечка от пътя Истрос – Сердика (Дунав – София), тъй като трасетата на римските пътища са се променяли с времето или често са се разкривали алтернативни и по-кратки маршрути.

Aleksandrov, 1987; Aleksandrov, 1994; Aleksandrov, 2013; Ogdenova-Marinova, Bozhilova, Aleksandrov, 1987:14-19).

Крепостта заема пространство с дължина 205 м и ширина 80 м. Разкопки на самата крепост са проведени от юли 1971 г. до края на 1973 г. и от 1979 до 1982 г. Разкрити са порта с кула, голяма крепостна кула, казармени и други сгради, базилика и зидове от Римската епоха, жилища от каменно-медната епоха и славянски жилища и светилище. Направени са стратиграфски наблюдения на културните пластове от халколита до ранното средновековие. Още през халколита се появява първото селище на това място, което просъществува до бронзовата епоха. През желязната епоха траките създават тук крепост. Праисторическите културни пластове са унищожени от дълбоките и широки изкопи за основите на сградите на крепостта от Римската епоха. При археологическите разкопки на античната и средновековна крепост Монтана се установяват няколко етапа на строителство през Римската епоха. От първия са основите на две сгради и част от крепостен зид. Фрагментът е от масивен крепостен зид, посока почти И – З, дълъг 7,8 м и дебел 1,30 м – ранен крепостен зид от Римската епоха. Северно от зида и на негово ниво са основите на сградата – помещение с два стълба, а в рушавините са намерени парчета от фина стенна мазилка със следи от стенописи. От втория етап на строителството са разкрити най-значителните останки – по-голямата част от крепостните зидове, портата и кулите. **Сгради в източното крепостно пространство:** Портата на крепостта е открита в най-югоизточната част на крепостното пространство. Тя е защитена само от една кула с капковидна форма. В южна посока от портата е било изградено стълбище към кулата. Източният крепостен зид е запазен на височина от 1 до 2,5 м. Малко по-добре е запазен южният зид. Най-голямата кула е разкрита в западната част на крепостта. В кулата се влиза от изток през вход. Първоначално вътрешното пространство на кулата е било незастроено. По-късно там е издигната вътрешна кула – наблюдателница. Северно от портата и на fuga към източния крепостен зид е построена неправилна четириъгълна сграда с два остри и два тъпи ъгъла. С нарастване на опасностите е била изградена още една кула – правоъгълна – в североизточния ъгъл на вътрешното пространство на крепостта. Между тази кула и помещението северно от портата са били изградени две големи помещения на fuga до кулата. Западно от правоъгълната вътрешна кула и двете помещения са разкрити още три сгради. Най-западната сграда е с неправилен четириъгълен план – три от страните ѝ са прави, а четвъртата е извита дъговидно. **Сгради в западната част до голямата кула:** на около 5 м източно от зида, оформящ интервалума, и на 10 м западно от кулата е разкрита сграда с ромбовидна форма. Източно от кулата – голяма постройка с правоъгълен план, изградена в ъгъла между кулата и северния крепостен зид. Източно от тази сграда е разкрит вход към крепостта, широк 0,80 м. Входът е точно над големия карстов извор. Източно от този вход е разкрита голяма сграда, дълга в посока И – З 23 м, а в посока С – Ю – широка 19,8 м. Под сградата чрез сондаж е открит дебел праисторически пласт. В сградата се откриват по-късни раннобългарски жилища и светилище. Върху високата част на източната половина от крепостта е разкрита раннохристиянска базилика – едноапсидна, с дължина 14,4 м и ширина – 5,4 м. Строена е през IV в. и е използвана до VII в. В тази базилика е намерено сребърно съкровище от XIII – XIV в. (Aleksandrov, 1984:29-38). Във връзка със засилени външни нападения през V – VI в. на крепостта са извършвани строителни дейности. Стеснена е портата. Изградена е протейхизма. Разкрити са и шест старобългарски жилища и славянско езическо светилище. То е проучено от Станилов и Александров (Aleksandrov, 1987:54-68; Stanilov, Aleksandrov, 1983:40-52; Aleksandrov, 1992:216).

Четвърти етап – подновяване на археологическите проучвания на антична и средновековна крепост Монтана и базилика I и II до крепостната стена (2009 – 2010, 2013 и 2017). През 2009 г. е възобновено археологическото проучване на антична Монтана под ръководството на доц. д-р Г. Кабакчиева и зам. ръководители Р. Първанов и М. Марков от РИМ – Монтана (Kabakchieva, 2010:330; Kabakchieva, 2010a:471-479; Kabakchieva, 2011:289; Luka, 2010:33-62; Kabakchieva, 2013:32-48). Наново стартира изследването на

раннохристиянската базилика в подножието на крепостта, започнало през 70-те години на XX в. При проведените в периода **2009 – 2017 г.** нови разкопки се установява, че базиликата до крепостната стена е построена не върху разрушеното светилище на Диана и Аполон, както считат колективът на Огенова-Маринова и Чанева-Дечевска, а върху по-стара базилика. Ръководителят на екипа доц. Г. Кабакчиева ги обозначава като Базилика I и Базилика II (**Kabakchieva, 2010:330; Parvanov, 2019:402-430**). *Базилика I* принадлежи към един от ранните типове на християнските храмове (**Chaneva-Dechevska, 1999:220-221; Parvanov, 2019:402-430**). Тя е трикорабна, с една вписана апсида и с две странични помещения със специални функции – протезис и дяконикон. Този план е сравнително слабо разпространен в провинциите Крайбрежна и Вътрешна Дакия. Сградата е с дължина 20,30 м и с вътрешна ширина 13,10 м. Основите са дълбоки 0,80 м при западната стена. Базиликата е градена от камък и тухли. Най-прецизно е оформен главният вход. Той е с двукрила врата. През втората половина на V в. останките от *базилика I* са били използвани за изграждането на нова църква – *базилика II*. Тя е с по-разгърнат план. Западно от наоса е добавен нартекс, чийто под е с розова хоросанова замазка. Размерите на *базилика II* са 25,70 x 14,80/15,40 м. Дебелината на стените е различна. Тя е най-голяма при източната стена – 1,10 м. Местата на входовете на *базилика II* съвпадат с тези на по-старата базилика. При оформянето на страниците им също са използвани тухли. Запазеният праг на южния вход е от преупотребена варовикова плоча. В западния край на *базилика II* са открити фрагменти от стенописи в червено, черно, тъмно и светлосиньо. И тя е имала остъклени прозорци. Западно от сградата се разкрива част от външна каменна настилка. Както първата, така и втората базилика са частично вкопани от юг в скалистия терен. Тук са най-добре запазените останки – до 1,80 м. В стените на двете църкви са вградени много и различни мраморни сполии – от надгробни плочи, архитектурни и посветителни паметници от езическия период. На база на археологическите проучвания от периода 2009 – 2010 г. е направена графична възстановка на външния вид на базиликата от арх. Св. Радулова (**Kabakchieva, 2016:100**).

При проучването на базиликата (**2009 – 2010 г.**) екипът разкрива некропол, възникнал в самия край на Античността върху разрушения християнски храм. Принадлежи на бедно езическо население с неизяснен етнически състав. Еднопластов е и е използван за сравнително кратък период. Гробните ями са с правоъгълна и леко трапецовидна форма, като на някои места прорязват подовото ниво на базиликата. Скелетите са изпънати, по гръб, с ръце до тялото или върху таза и глава на юг. В разкритите 25 гроба не е открит какъвто и да е гробен инвентар. Погребаните са възрастни индивиди и от двата пола и деца, което говори, че тук се е развил селищен некропол. Разрушаването на базиликата датираме по време на нашествията през втората половина на VI в. Основание за това е най-късната монета, открита при разкопките – на имп. Юстин II (565-578 г.) и съпругата му София, сечена в монетарницата на Солун в периода 568-569 г. Възникването на некропола съответно трябва да се постави в последната четвърт на VI в. или в самото начало на VII в. Некрополът е публикуван от Р. Парванов (**Parvanov, 2013a:143-144**).

През **2013 г.** се реализира частта по консервацията и реставрацията на Антична и средновековна крепост – Монтана на проект „Интегрирано развитие на културно-историческия туризъм в община Монтана” по схема за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ BG161PO001/3.1-02/2009 “Подкрепа за развитието на туристически атракции” на Оперативна програма „Регионално развитие” 2007 – 2013 г.² Дейностите са осъществени през периода април – август 2013 г. Работата започва с премахването на храсти и едра тревна растителност в помещения с №№ 1 – 3 и северно от входа на крепостната стена. Отнемането на насипа се извършва ръчно, като целта е да се достигнат

² За проектите по реставрация, консервация и експониране на крепостта вж. повече у **Markov, 2019: 331-344**.

античните подови нива (където има запазени такива). Дебелината на пласта, който е свален, е различна – в зависимост от денивелацията и разрушенията на античните зидове. При работата в тези помещения се достига до структури, които не са били регистрирани и описани при извършените разкопки през 80-те години (Aleksandrov, 1987). Екипът на Г. Александров не е направил цялостно проучване на помещения №№ 2 и 3, а само са проследени протейхизмата (от вътрешната ѝ страна) и вътрешните преградни зидове със сондажни изкопи с размери: ширина 0,5-0,6 м и дълбочина 0,6-0,8 м. Затова и в тези помещения находките са с най-голяма концентрация, както и нерегистрираните структури. Разкрива се изцяло хоросаново бъркало в източната половина на помещение № 2. То има овална форма с размери: И – 3 2,10 м, С – Ю 3,20 м с максимална дебелина 0,35 м. Намира се непосредствено върху пода на помещението, който е най-добре запазен в този участък. Подът е от подредени тухли, които продължават в северозападна посока. На 1,30 м северно от частично запазената преградна стена между помещения № 1 и № 2 е засечена южната периферия на огнище. То е рамкирано от Ю и 3 с речни и ломени камъни, а от север – с антими тухли и керемиди (фрагментирани). В северната част на огнището е запазен подът от светложълта опесъчена глина. Оформено е почти кръгло – с приблизителен диаметър 0,64 м. Ясно се очертава пласт от недогорели въглени с дебелина 0,03 – 0,05 м. В западната и източната периферия на огнището се откриват две струпвания от керамични фрагменти, а в централната му част – глинена еднофитилна лампа (Parvanov, 2013:673-673; Parvanov, 2016:84-92; Parvanov, 2019a:219-229). При разчистването на помещение № 3 и проследяването на хоросановото ниво (така, както се изисква по проектното задание), също се оказва, че теренът не е проучен. Находките – бронзови монети с различен номинал, фрагменти от бронзова лампа с кръстовидна дръжка, хромел и други – са открити *in situ* върху пода в пласт от въглени с дебелина 0,03 – 0,06 м. В централната част на северозападния зид на помещението е запазена стенната мазилка на височина 0,2 – 0,4 м. Липсата на fuga между нея и пода (последната му поправка), нумизматичният материал и другите находки от това помещение показват, че те са синхронни и се отнасят към последния (известен от редовните археологически проучвания до момента) период на крепостта – края на VI – началото на VII век.

Сходна се оказва ситуацията и при работата в помещения с №№ 4, 5, 6, 7 и терена около тях. Тук също не е напълно проучен културният пласт, а само са проследени зидовете на помещенията. Това довежда до откриването на голям брой находки при разчистването на тези помещения до подовите нива от най-късния период на използването им. Разкрити са също така и нови архитектурни елементи, нерегистрирани и неотразени, което налага промени и някои уточнения в общия строителен план. Разчиствайки помещение № 4, се натъкнахме на голям брой находки. За това, че те са *in situ*, става ясно от изключително добре запазения горял пласт с дебелина от 0,12 м до 0,24 м, образуван между насипа поради голямата денивелация и подовото ниво. В северозападния ъгъл е запазена част от зид, преизползван при строителството на новото помещение. Изграден е от речни и дребни трошени камъни на бял до бледорозов хоросан, примесен със ситно счукана тухла. Той е с дължина 1,30 м и височина на суперструкцията 0,6 – 0,9 м. Понеже е с по-голяма ширина от зидовете на помещение № 4, е направен отстъп от 0,15 м. Другият въпрос, който възниква при работата в това помещение, е относно „входа“. При разчистването на обрушванията от зидовете и достигането на подовото ниво, не се открива прагов камък или рамкирани страници на вход. Мястото, определено всъщност като вход, е място, където е прокарана тръбата за водоснабдяването на Монтана. Аналогично се оказва положението и в помещение № 5. Тук е било оформено след разкопките през 80-те години ниво от трошен камък. При премахването на храстовата растителност и нарушаването на това ниво от коренищата се оказва, че то е поставено върху горял пласт – керемиди, примесени с недогорели въглени – с дебелина 0,6 – 0,8 м, т.е. и тук са били проследени само външно зидовете. Затова и при разчистването до подово ниво на помещението се откриват доста находки и възникват въпроси около строителния му план и периода, през който то е

изградено, което налага някои уточнения. Помещението е построено на фуга до южната крепостна стена. То е част от верижни помещения, които се развиват в северозападна посока покрай южната крепостна стена, но не са проучени. В централната част на североизточния (дългия) зид се разкрива оформено прагово ниво от правилно подредени ломени камъни на хоросан с дължина 1,17 м и 0,45 м по-високо от уличното ниво. Страници, рамкиращи входа, не са запазени, поради силното обрушване на зидовете, изградени от речен и трошен камък на кална спойка. Вътре в помещението, западно от входа и непосредствено до зида, се откри питос с размери: височина 0,47 м, диам. дъно 0,16 м, диам. плещи (тах) 0,45 м и диам. гърло 0,17 м, който е покрит с кръгла тухла. Плещите и тялото са украсени с успореден гребенчат орнамент. Западно и непосредствено до питоса, успоредно на зида, е положена ара от пясъчник, която е напукана и с променен цвят от опожаряването на помещението. Надписи липсват. Запазено е само профилирането в единия ѝ край. Начинът на градеж и археологическите материали ме карат да смятам, че това помещение принадлежи на един от последните строителни периоди и е синхронно с преградната стена, изградена в централната част на крепостта. Необходимо е да се направят и някои уточнения относно строителния план на сградата, състояща се от пом. №№ 6 и 7 югозападно от т. нар. вътрешна ъглова кула. Стъпките за колони в източната част на помещение № 7 са четири на брой, с правоъгълна форма, като са удължени в източна посока. Южната е по-голяма по размери от останалите и изпълнява функцията на контрафорс. Изградена е на фуга до южния зид на сградата. Те използват субструкцията на по-ранен зид, успореден на изтънената крепостна стена, а не отстъп, оформен като банкет. Това ясно се вижда от пространството между стъпките, където по-ранният зид само е деформиран и изравнен с новото подово ниво, както и от различния хоросан, използван при двата градежа. Западната редица от стъпки за колони също са четири на брой (sic), но са с по-малък размер и не са симетрично разположени спрямо източната редица. Двете, разположени южно от входа на помещението, са запазени само в субструкция, като най-южната е долепена на фуга до западния зид на помещението, огледално на стълбището в помещение № 6 (Parvanov, 2013:673-673; Parvanov, 2016:84-92; Parvanov, 2019a:219-229). Разнообразни по вид и важни от гледна точка на периодизацията на крепостта находки се откриват при почистването на пространството северозападно от помещение № 4 и югозападно от помещение № 6. Непосредствено до южния зид на помещение № 6 от външната страна на западния ъгъл в дебел пласт със следи от силен пожар, примесен с голямо количество фрагментирани тегули и недогорели греди, се открива ара от бледорозов дребнозърнест мрамор, профилирана в двата края. Запазен е последният ред от надпис на латински – СОН III COLL... Размерите на арата са дължина 1,15 м, ширина 0,42 м, височина буквите 0,065 м. Беше поставена с лицето нагоре, и е служела като стъпало, което е и причината за силното износване на надписното поле и заличаването на надписа.

Подготвяйки терена за изграждането на защитен консервационен зид от западния ъгъл на помещение № 6 в югозападно направление за намаляване на ерозията, работниците попадат на две погребения. Гроб № 1 – на 2,20 м от южния зид на помещение № 6, западно от входа му и от съвременната повърхност на 0,7 м. На възрастен индивид, с масивни, добре запазени кости, ръце изпънати до тялото, ориентация И – 3 с отклонение на юг около 15-20 градуса. До спирането на работа и поради свличането на откоса скелетът е унищожен до таза със запазени тазобедрени стави и малка част от бедрените кости. В разкритата част гробни съоръжения и инвентар липсват. Гроб № 2 – на 5,40 м от южния зид на помещение № 6, западно от входа му и от съвременната повърхност на 0,6 м, възрастен индивид, ориентация И – 3, с отклонение на юг около 15-20 градуса. До спирането на работата скелетът е унищожен до средата на бедрените кости. В разкритата част гробни съоръжения и инвентар липсват. Гробовете не са доразкрити поради отказа за спасително археологическо проучване.

Продължавайки работа по почистването на терена югозападно от помещение № 9 и отнемането на пласт с дебелина около 0,40 м (взависимост от денивацията) на площ от

около един квадратен метър са открити три сребърни български средновековни гроша на цар Иван Александър. Представени са различни емисии от монетосеченето на този владетел – „Цар Иван Александър със сина му Михаил Асен” – двата тегловни варианта – емисията от 1337 до 1355 г. със средно тегло 1,60-1,40 g и емисията от 1355 до 1371 г. със средно тегло 1,30-1,10 g. Третата монета е от последната емисия на този тип, монети, сечени след смъртта на цар Иван Александър и в началните години на управлението на Иван Шишман – емисия от 1371 до 1375 г. със средно тегло 0,8-0,6 g (**Avdev, 1976:47-51; Avdev, 1977:45-57; Avdev, 1986:93-99; Dochev, 1983:3-14**). Мястото, на което са открити, съвпада с евентуалния западен край на гроб № 1 и 2 и 0,15 – 0,2 м над тяхното ниво, поради което считам, че могат да се смятат като датиращ материал за определянето на горна граница на създаването им, а именно втората половина на XIV век.

Едновременно с работата по премахването на насипа и обрушванията на зидовете в помещения с №№ 8, 9, 10, 11 и 12 се разчиства и пространството пред протейхизмата и северния крепостен зид. При това, на мястото, където се съединяват протейхизмата и крепостният зид, се разкрива контрафорс. Изграждането му е наложено от голямата денивелация в този участък. Има неправилна конусовидна форма. Граден е от ломен и речен камък на бял хоросан, като за увеличаване на заздравяващия ефект от него е засипан на височина 1,20 м на изток и 0,80 м на северозапад с жълтокафява чакълеста глина. Укрепването е направено едновременно с построяването на протейхизмата. При разчистването на насипа и обрушванията от зидовете на помещение № 14 се открива вторично използван фрагмент от мраморна статуя на орел. Запазена е дясната половина от торса – фина изработка, като са предадени анатомични подробности. В същата площ се откриват и два фрагмента от надгробна плоча от пясъчник – запазен е горният ляв ъгъл и седем реда латински надпис. Западно от гарнизонната базилика и северно от входа ѝ, в горял пласт с въглени и керемиди се открива ойнохое от сивокафява глина, цяло. Липсва дръжката, която е била странично разположена, както и фрагментиран питос, чиито размери не бе възможно да се установят. Той е бил пълен с пшеница, тъй като фрагментите са в пласт от овъглено жито. Най-вероятно става въпрос за оформена в северната част на площадката пред гарнизонната базилика лека пристройка тип навес. Източно от апсидата на гарнизонната базилика се открива ранновизантийска монета с номинал 40 нумий – фолис на император Юстиниан I (527-565 г.).

Археологическите материали, придобити при реализацията на настоящия проект, както и данните от проведените редовни археологически разкопки през 80-те години на XX век от Г. Александров, налагат някои уточнения относно периода, през който съществува крепост Монтана. Считам, че макар да е силно пострадала и загубила стратегическото си значение по време на славянските нашествия през VI век, крепостта не е изоставена (**Aleksandrov, 1980:201-211; Vazharova, 1965:231-245**). Най-вероятно през ранното средновековие съществува като селище, чиито обитатели използват останките от античните и ранновизантийски градежи. Стратегическото значение на Монтана нараства през времето на Второто българско царство. Макар да не достига разцвета си от Античността, тя е укрепен център с регионално икономическо и политическо значение – свидетелство за това е изграждането на нов преграден крепостен зид в централната част с направление С – Ю, трезорирането на средновековното сребърно съкровище от XIII-XIV в. в близост до гарнизонната базилика. Откритите грошове на цар Иван Александър са една от основните предпоставки крепост Монтана да се определя като антична и средновековна, разрушена и изоставена завинаги със залеза на българската държавност в самия край на XIV век.

През 2017 г. се провеждат довършителни проучвания на раннохристиянската базилика в Монтана. Един от най-важните резултати е откриването на баптистерия на базиликата – в северозападната част на сградата. Строен е за **базилика I** и поправен за **базилика II** (**Kabakchieva, 2018:234**). Новите археологически разкопки (2009 – 2017 г.) на базиликата до крепостната стена в Монтана не дават подкрепа на хипотезата, изказана от Л.

Огненова-Маринова и колектив (**Ognenova-Marinova, Bozhilova, Aleksandrov, 1987:14-19**), че **базилика I** е издигната върху руините на светилището на Диана и Аполон. Според Г. Кабакчиева то трябва да се търси по-близо до извора (**Kabakchieva, 2010:332; Parvanov, 2019:402-430**).

През **2017 – 2018** г. базиликата е реставрирана и експонирана по „Проект 2014ТС1615СВ007-2015-1-124 – „Консервация, реставрация и експониране на раннохристиянска базилика и крепост в трансграничния район“. Началото на проекта е 17. 07. 2017 г., а крайт - 17. 04. 2018 г. Водещ партньор в проекта е гр. Пирот, Р. Сърбия. Партньор по проекта е общ. Монтана, Р. България. Проектът е съфинансиран от Европейския съюз чрез проекта Интеррег – ИПА за трансгранично сътрудничество между България – Сърбия.³ Главен проектант е инж. Петър Петров. Архитект по проекта е Красимира Василева-Младенова. Издигнати са стени на височина 2,80 м. За материал са използвани тухли, естествени камъни от р. Огоста и от кариерата с кремъчен варовик край с. Владимирово. Около обекта е планирано да бъде изградена 50-метрова пътека за туристите,⁴ от която до момента е изградена около 15 м пътека-мост. Технически ръководител при изпълнение на проекта е Ваньо Димитров. Наблюдаващ археолог е Валери Стоичков. Реставрацията, консервацията и експонирането на базиликата са предпоставка за развитието на туризма в региона.

Както отбелязва в личните си спомени Г. Александров, крепостта Монтана е „богат резерват на старини от много епохи“ (**Aleksandrov, 2013:57**). Надявам се в бъдеще на нови археологически проучвания и открития, които да хвърлят допълнителна светлина върху историята и археологията на антична и средновековна Монтана.

ЛИТЕРАТУРА:

- Avdev, 1976: Avdev, St.** Za nyakoi vaprosi na srebarnoto monetosechene na poslednite balgarski tsare (XIV v.). – V: Numizmatika XI, kn.1-2, 1976, 47- 51.
- Avdev, 1977: Avdev, St.** Metrologichesko-statisticheski metod za opredelyane odnositelnata hronologia na monetosechene. – V: Numizmatika XII, kn.3, 1977, 45- 57.
- Avdev, 1986: Avdev, St.** Teglovniyat standart na srebarnite balgarski moneti ot XIV v. – V: Metodichesko rakovodstvo po numizmatika, Sofia, 1986, 93-99.
- Aleksandrov, 1982: Aleksandrov, G.** Arheologicheski prouchvania v Mihaylovgradski okrag i perspektivi za tyahnoto razvitie. – Arheologia, XXV, 1982, 2, s. 8 – 13.
- Aleksandrov, 2013: Aleksandrov, G.** Arheologicheskite prouchvania v Montana i rayona. – V: Godishnik na Regionalen istoricheski muzey - Montana, t. 1, Montana, 2013.
- Aleksandrov, 1982a: Aleksandrov, G.** Arheologicheski razkopki v krepostta Montana. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1981. S., 1982, s. 52 – 53.
- Aleksandrov, 1994: Aleksandrov, G.** Istoria na Montana – Kutlovitsa i rayona. Montana, 1994.
- Aleksandrov, 1980: Aleksandrov, G.** Prinosi kam srednovekovnoto minalo na Severozapadna Bulgaria. – V: Sb. Balgarsko Srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Duychev. Sofia, 1980, 201-211.
- Aleksandrov, 1977: Aleksandrov, G.** Rezultati ot razkopkite na “Kaletu” v Mihaylovgrad. – IMSZB, 1, 1977, s. 267-292.
- Aleksandrov, 1987: Aleksandrov, G.** Rezultati ot razkopkite na krepostta Montana (1971-1982). – V: Montana, t. I, S., 1987.
- Aleksandrov, 1992: Aleksandrov, G.** Svetilishteto v Montana. IMSZB, 19, 1992, s. 216.

³ <http://www.ipacbc-bgrs.eu/bg/annual-reports/godishen-doklad-za-2017-godina>

⁴ <http://medianews.bg/bg/a/restavrirat-rannokhristiyanska-bazilika-v>

Aleksandrov, 1984: Aleksandrov, G. Srednovjekovno balgarsko sakrovishte ot Mihaylovgrad. – Arheologia, kn. 1/ 1984, s. 29 – 38.

Aleksandrov, 2013a: Aleksandrov, O. Epigrafskiyat arhiv na Montana i znachenieto mu pri izuchavane na religiyata v provintsia Dolna Mizia prez Rimskata epoha. – V: Montana. Most na tsivilizatsii. Sb. S dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9-10 yuni 2011 g.). S., 2013, s. 325-338.

Basanovich, 1894: Basanovich, I. Kam epigrafikata i arheologiyata na Gorna i Dolna Mizia. SbNU, IX, 1894, 55-67.

Binev, 2003: Binev, M. Montana (Montana). – V: Rimski i rannovizantiyski selishta v Bulgaria. Sast. i red. R. Ivanov. Tom II, Sofia, 2003, 160 -182;

Chaneva-Dechevska, 1999: Chaneva-Dechevska, N. Rannohristiyanskata arhitektura v Bulgaria IV – VI v. S., 1999, s. 39.

Dimov, 2016: Dimov, G. Montana i Regio Montanezum prez kasnata antichnost i rannoto srednovjekovie (tendentsii i promeni). – V: Ot Montana do Montana: edin grad mezhdu drevnostta i nastoyasheteto. Sb. dokladi ot nauchna konferentsia, posvetena na razvitieto na grad Montana i regiona prez vekovete, provedena na 17 yuni 2016 g. S., 2016, s. 69.

Dobruski, 1890: Dobruski, V. Arheologicheski izdirvania v Zapadna Bulgaria. – SbNU, II, 1890, s. 1-45.

Dobruski, 1896: Dobruski, V. Materiali po arheologiyata na Bulgaria. – SbNU, III, 1896, 398-442.

Dochev, 1983: Dochev, K. Nyakoi belezhki varhu srebarnoto monetosechene na Ivan Aleksandar sas sina mu Mihail Asen. – V: Numizmatika XVII, kn.2, 1983, 3-14.

Duychev, 1942: Duychev, Iv. Opisaniето na Bulgaria ot 1640 g. na arhiepiskop Petar Bogdan. – Arhiv za poselishtni prouchvania., II, 1942, 2, s. 201-208.

Dyakovich, 1904: Dyakovich, B. Arheologicheski izlet v Kraydunavska Bulgaria. SbNU, XX, 1904, s. 1-56.

Emilova, 2019: Emilova, A. Ideyata za izgrazhdane na arheologicheski muzey v gr. Ferdinand (Montana) – dokumenti. – V: Balgarskiyat Severozapad v Evropa – istoria i kultura. S., 2019, s. 109-111.

Feher, 1936: Feher, G. Kanits – zhivot, patuvania i nauchno delo. S., 1936, s. 6-7.

Filov, 1915: Filov, B. Svetilishte na Diana i Apolon pri grad Ferdinand. – IBAD, V, 1915, s. 216-217.

Gerasimov, 1937: Gerasimov, T. Kolektivni nahodki na moneti. – IBAI, XI, 1937, 315-324.

Gerov, 1950-52: Gerov, B. Romanizmat mezhdu Dunava i Balkana, II. – GSU-IFF, 47, 1950-1952, s. 19.

Irechek, 1974: Irechek, K. Patuvania iz Bulgaria. II izd. S., 1974, s. 342.

Kabakchieva, 2013: Kabakchieva, G. Antichniyat grad Montana i negovata teritoria. – V: Montana. Most na tsivilizatsii. Sb. S dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9-10 yuni 2011 g.). S., 2013, s. 32-48.

Kabakchieva, 2016: Kabakchieva, G. Arheologicheskoto nasledstvo na Montana i rayona (sastoyanie i perspektivi). – V: Ot Montana do Montana: edin grad mezhdu drevnostta i nastoyasheteto. Sb. dokladi ot nauchna konferentsia, posvetena na razvitieto na grad Montana i regiona prez vekovete, provedena na 17 yuni 2016 g. S., 2016, s. 95, 100.

Kabakchieva, 2010: Kabakchieva, G. Razkopki na rannohristiyanska bazilika v Montana. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009. S., 2010, s. 330.

Kabakchieva, 2010a: Kabakchieva, G. Novootkrit nadgroben pametnik s nadpis ot Montana. – V: Studia Classica Serdicensia, I (M. Slavova, V. Gerdzhikova, D. Valcheva, N. Sharankov). S., 2010, s. 471-479.

Kabakchieva, 2011: Kabakchieva, G. Razkopki na rannohristiyanska bazilika v Montana. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010. S., 2011, s. 289.

Kabakchieva, 2018: Kabakchieva, G. Arheologicheski prouchvania na rannohristiyanska bazilika v grad Montana. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017, S., 2018, s. 234.

- Kanits, 1995:** Kanits, F. Dunavska Bulgaria i Balkanat. T. 1, S., 1995, s. 9-10, T. 2, s. 291-307.
- Luka, 2010:** Luka, K. Belezhki varhu datiraneto i interpretatsiyata na obekt „Kaletu” v grad Montana, Severozapadna Bulgaria. – V: Doktorantski izsledvania po sotsialni i humanitarni nauki. Tom II, Sofia, 2010, 33-62.
- Momsen, 1978:** Momsen, T. Observationes epigraphicae. – Ephimeris Epigrafica, IV, 1878, p. 524-531.
- Markov, 2019:** Markov, M. Krepost Montana, konservatsia i sotsializatsia – realizirani proekti. – V: Materialното i nematerialното nasledstvo v stroitelstvoto. V. Tarnovo, 2019, s. 331-344.
- Markov, 1944:** Markov, St. Grad Ferdinand. Antropologicheski prouchvania. Lom, 1944.
- Ogdenova-Marinova, Bozhilova, Aleksandrov, 1987:** Ogdenova-Marinova, L., V. Bozhilova, G. Aleksandrov. Razkopki pri svetilishteto na Diana i Apolon (1968 – 1978). – V: Montana, t. I, S., 1987, s. 14-19.
- Parvanov, 2013:** Parvanov, R. Arheologicheskoto nablyudenie pri konservatsia i restavratsia na krepostta Montana. – AOR, 2013, s. 673-675.
- Parvanov, 2013a:** Parvanov, R. Ezicheski nekropol varhu rannohristiyanskata bazilika na Montana. – V: Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Montana, t. 1, Montana, 2013, s. 143-144.
- Parvanov, 2016:** Parvanov, R. Istoria na krepost Montana v svetlinata na novite nahodki. – V: Ot Montana do Montana: edin grad mezhdu drevnostta i nastoyashteto. Dokladi ot nauchna konferentsia, posvetena na razvitiето na grad Montana i regiona prez vekovete, 17 yuni, 2016 g. S., 2016, s. 84 – 92.
- Parvanov, 2019:** Parvanov, R. Rannohristiyanska bazilika v Montana (arhitekturni osobenosti). – V: Materialното i nematerialното nasledstvo v stroitelstvoto. V. Tarnovo, 2019, s. 402-430.
- Parvanov, 2013b:** Parvanov, R. Region Montana v arheologicheskata karta na Bulgaria. – V: Montana. Most na tsivilizatsii. Sb. S dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9-10 yuni 2011 g.). S., 2013, s. 288-291.
- Parvanov, 2019a:** Parvanov, R. Srednovekovna Montana – posledni arheologicheskii prouchvania. – Izvestia na Istorieski muzey Kyustendil, t. 20. Kyustendil, 2019, s. 219-229.
- Simeonova, Velichkova, 2013:** Simeonova, R., Tsv. Velichkova. Nauchniyat arhiv na BAN kato izvor za regionalni izsledvania na Severozapadna Bulgaria (po dokumenti ot arhivnia fond na Feliks Kanits). – V: Montana. Most na tsivilizatsii. Sb. S dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9-10 yuni 2011 g.). S., 2013, s. 346.
- Stanilov, Aleksandrov, 1983:** Stanilov, St., G. Aleksandrov. Srednovekovno ezicheskoto svetilishte v razvalinite na Montana. – Arheologia, XXV, 1983, 3, 40-52.
- Stoilova, 2013:** Stoilova, Sv. Kultat na Apolon v antichnata Montana (po dannii ot epigrafските i skulpturni pametnitsi, otkriti v Montana i rayona). – V: Montana. Most na tsivilizatsii. Sb. S dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9-10 yuni 2011 g.). S., 2013, s. 231.
- Todorov, 1928:** Todorov, Ya. Paganizmat v Dolna Mizia prez parvite tri veka ot n.e. S., 1928.
- Tsuhlev, 1932:** Tsuhlev, D. Istoria na gr. Vidin i negovata oblast. S., 1932.
- Velkov, 1992:** Velkov, V. Montana – castra et civitas. – GNAM, VIII, 1992, s. 395-400.
- Velkov, 1987:** Velkov, V. Montana – istoricheski ocherk. – V: Montana, t. I, S., 1987, s. 12 – 13.
- Velkov, 1940-42:** Velkov, Iv. Nahodki i vesti ot razni mesta. – IBAI, XVIII, 1940-1942, s. 269.
- Velkov, 1940-42a:** Velkov, Iv. Prinosa kam istoriyata na religiyata v Mizia. – IBAI, XVIII, 1940-1942, s. 186-187.
- Vazharova, 1965:** Vazharova, Zh. Srednovekovni obekti po dolinite na rekite Tsibritsa i Ogosta. – V: IAI, XXVIII, 1965, 231 – 245.
- Zahariev, 1938:** Zahariev, Y. Chiprovtsi. Poselishtno-geografski prouchvania s istoricheski belezhki. S., 1938.

ОПИТ ЗА ЦЕННОСТНО ИЗРАВНЯВАНЕ НА ПОЛОВЕТЕ В ПОЛСКИ ПАРЕМИЙНИ ИЗРАЗИ

Димитрина Хамзе

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

ATTEMPT AT VALUE EQUALIZING OF THE SEXES IN POLISH PAREMIC EXPRESSIONS

Dimitrina Hamze

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The patriarchal model of male-female relationships, reflected in the paremiology (the study of proverbs) of Polish language, gives, on one side, an idea of the mental stereotypes and societal imperatives, promoting and multiplying certain cognitive rules and informs on certain existential expectations of the representatives of the opposite sex, and, on the other side, it sets the perspective for a change, meant to compensate the shortcomings the essence of this model, through scarce examples of a value equilibrium between the two sexes.

Key words: man, woman, gender, value, equalization, perspective, paremic expressions

Паремиологията е „най-плодородната почва”, на която „виреят” обобщените представи на хората за „нещата от живота”, в това число за мъжа, жената и техните взаимоотношения. Този дял от езика, от една страна, спомага за стереотипизирането на менталните умопостроения в тази област, а от друга – за разпространението и популяризацията на вече утвърдените стереотипи. Като миникомпендиуми на екзистенциалния опит на субекта пословиците и поговорките съдържат най-различни наблюдения и заключения за живота – нерядко дори противоположни по смисъл и съдържание, – независимо от преобладаващия стандарт. Затова паремиологичният масив допринася както за запазването и поддържането на определен стереотип, така за неговото „разграждане”, т.е. едновременно проявява и антистереотипизиращи тенденции.

В полово маркирания характерологичен диапазон няма монохромни, едносъставни багри; има общ и съвместим духовно-енергиен потенциал, който се проявява в различни вариации, комбинации и съотношения при двата пола. Според Пиер Дако женствеността може да се определи като глината, а мъжествеността – като готовия съд. Ето защо всеки човек трябва да развие хармонично и двата енергийни полюса: мъжкия и женския в

¹ Този текст е подготвен и създаден в рамките на факултетния проект „Мъжът и жената в славянския свят” (№ ФП 19-ФЛФ-008) към Фонд „Научни изследвания” при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”.

оптималните пропорции. Женствеността е основната енергия, която трябва да е на първи план, а мъжествеността трябва да се възприема като освобождаване на тази енергия (Дасо, 1999). В „Политика на пола“ френският философ Силвиан Агасински апелира за „смесване“ на половете – признаване и уважаване на различията и равнопоставеност. Начинът, по който приемаме и мислим за другия пол, определя и начина, по който приемаме другия човек. Всеки човек е мъж или жена, но до известна степен е смесен, а преди всичко индивидуално уникален, т.е. притежава сбор от определени качества, които го правят неповторим, и никаква характеристика, била тя полова или друга, не може да го включи в набор от идентични индивиди (Agacinski, 2001).

На какво ниво трябва да се търси междуполовото изравняване? На нивото на психологическото разбирателство, емоционалната компатибилност и взаимното екзистенциално допълване. За да се открият причините за драстичната асиметрия на половете, трябва да се направи дълбок психологически анализ, като се тръгне от корена на явлениято, за да се стигне до неговото отражение в езиковите конструкции, а не да се „преразказва“ повърхностно и механично очевидното. Само по този начин могат да се търсят пътища за благотворно и перспективно съвместяване на половете.

Грешката на самите жени е, че възприемат и категоризират двата пола в йерархична светлина. Самият подход на жените е автодискриминационен. Именно те се смятат за низшата част на човечеството и затова се стремят да настигнат мъжете, подражавайки на техния „съвършен“ модел. Защо пък да не бъде обратното – мъжете да се стремят да имитират женския образец? Понятието „андроцентризъм“ е женско „изобретение“ – издава негативно оценъчен рефлекс, който пък от своя страна прикрива потиснат комплекс за малоценност, „напиращ“ да бъде компенсиран чрез усилията на жените да „станат като мъжете“, да постигнат същото „може“ във всяка типично мъжка сфера. А защо да „не прогледнат“ за биофизиологичните предпоставки, заложили и „приложения“ на мъжете, които са извън всякаква оценъчност и които просто ги правят по-подходящи за определени професии, длъжности, постове и функции, така както жените са по-подходящи и ефективни за други форми на активност. Ако следваме същата скаларна логика (която превръща биологични и физически, полове маркирани показатели в социокултурни *предимства* или *недостатъци*, т.е. им придава оценъчен колорит), то тогава андроцентризмът трябва да бъде изместен от *фемоцентризъм*, тъй като жената превъзхожда мъжа като дарителка и продължителка на живота. Жената малко или много (за добро или зло) настига мъжа в неговото поле на изява, но мъжът никога няма да започне да ражда. За съжаление обаче, предимството автоматично се равнява на *превъзходство*, а недостигът – на *непълноценност*. Самите понятия предимство (за мъжете) и недостиг или недостатък (за жените) са също дискриминативни (сексистки) и представляват част от езиковата демагогия. Истинските им имена са *облагодетелстване* (привилегированост) – за мъжете, и съответно *неравнопоставеност* (принизяване) – за жените.

В огромния паремииологичен резерв, както може да се очаква, доминират позитивните оценъчни характеристики за мъжкия пол и съответно негативните – за женския. Нещо повече – едни и същи психически и поведенчески черти носят противоположен знак при двата пола. Фактът, че в количествено отношение „смазващ“ превес има нежният пол, означава, че той е обект на нестихващ и несравнимо по-голям интерес, а това само по себе си компенсаторно „изравнява“ представителите на двата пола в психологически и социокултурен план, независимо от преобладаващата негативна окраска на аксиологичните сондажи на феминален терен. Наличието на пословици с позитивна оценка за жената, макар и доста по-малобройни, издава разнообразния и многолик опит на продуктора, достойнствата на „слабия“ пол и на неговите роли в обществото, и най-вече способността на силния пол да ги признае и оцени – а това означава опит да постави „по-красивата част на човечеството“ наравно със себе си. Мъжете, естествено, не отстъпват от позициите си, но имат „проблясъци“

относно позитивни качества и прояви на женското съсловие, с което донякъде съдействат за поддържането на междуполово равновесие. Понякога дори признават превъзходството на жената в дадена сфера (предимно социално-битовата и семейната) и успяват да я убедят, че не е толкова ошетена, колкото ѝ се струва. Жените са скритата власт, която ръководи света. Те са емоционалната опора на мъжа:

*My rządzą światem, a nami kobiety*². (*Ние управляваме света, а нас ни управляват жените*) (Тук и нататък прев. от пол. – мой, Д. Х.).

My rządzą pieniędzmi, a nami kobiety. (*Ние управляваме парите, а нас ни управляват жените*).

Mąż doradza, a przy żonie władza. (*Мъжът дава мъдри съвети, а жената държи властта*).

Mąż głową domu, a żona szyją. (*Мъжът е главата на семейството, а жената – шията*).

Mężczyźni mówią do rozumu, niewiasty do serca. (*Мъжете стигат до разума, жените – до сърцето*).

Cóż by Adam poradził, gdyby Bóg w raju Ewy nie posadził. (*Как би се справил Адам без Ева, ако Бог не я беше въвел в рая*).

Мъжете признават, че жената може да бъде вътрешно проникателна, интуитивна, състрадателна, че може да обича истината, човешината, сигурността, че може да е непринудена, откровена, грижовна, здравомислеща, разумна и мъдра. Ролята ѝ е съдбоносна и „животоспасяваща” в нашия неистинен, несигурен, абстрактен, фалшив и безчовечен свят. Мъжът винаги намира при нея уталожващия болката пристан. Затова той понякога осъзнава, че в лицето на жената е получил „божествен дар”, дори я издига на пиедестал, обожествява я, приема нейните нейните желания за Божия повеля.

Dobra żona perla droga, dana od samego Boga. (*Добрата съпруга е скъпоценна перла, изпратена от самия Бог*).

Czego chce kobieta, tego chce Pan Bóg. (*Каквото иска жената, това го иска Всевъшнийят*).

Основната, пътеводна ценност, изравняваща в ценностно отношение двата пола, е любовта. В книгата си „Философският Ерос” Лидия Денкова проследява нуждата от вълнения на хората още от античността, но прави уточнението, че главното им търсене е било насочено към извора на тези вълнения – дълбинен, разтърсващ, метафизичен. Този извор е намерен в любовта, тя не само променя начина на мислене и битието на човека, но и събужда желанието му да пресъздаде изживяното в изкуство (Denkova, 2002). Във всички езици изобилстват пословиците, в които любовта е „разковничето” за изравняване на половете в психоемоционална и онтологична перспектива и спойката между тях. В някои паремийни изрази двата пола са представени със своя вербален експонент (експлицитен полов маркер), но твърде често те присъстват латентно, вследствие на любовната „синтеза” сякаш се „заличават” в полово отношение, за да се открие тяхната *хибридогенност*, пробудена от любовното чувство. Тогава дори самото междуполово изравняване става редундантно пред силата на любовното единение. Любовта е метафора на двата пола едновременно, тя по същество е равнопоставяща, дори възвисяваща партньора. Обичащият вече е избрал „най-ценното” за себе си създание.

Niech ładny spojrzy na ładną, od razu się serca zgadną. (*Щом хубавият момък погледне хубавата девойка, двете сърца веднага се сливат*).

Dusza jedna we dwóch ciałach. (*Една душа в две тела*).

² Всички примери в текста са почерпани от книгата на Dobroslawa Świerczyńska *Przysłowia sq... na wszystko* (Świerczyńska, 2003). Тук и нататък прев. от пол. мой – Д. Х.

W korcu maku się szukali i dobrali. (Като маково семенце в тичинката на мака се търсили и накрая се намерили).

Kto kogo miłuje, wad jego nie czuje. (Който обича, не вижда недостатъците на любимия).

Kto pragnie być kochany, niechaj sam wprzód kocha. (Който иска да бъде обичан, нека сам преди това да обича); *Miłość z miłości się rodzi.* (Любовта се ражда от любов).

Zakochanemu i koza Diana. (За влюбения и козата е Диана); *Miłość o rozum nie pyta.* (Любовта не пита разума) = (Любовта е сляпа).

Miłość w oczu mierzy, a w sercu trafia. (Любовта с очите мери, а в сърцето се цели).

Miłość wszystko słodzi. (Любовта всичко подслажда).

Miłość ci wszystko wybaczy. (Любовта прощава всичко).

Stara miłość nie rdzewieje. (Старата любов ръжда не хваща).

Безспорно бракът и семейството се смятат за висша ценност в живота на човека – той е съдбоносният преход към истински отговорното и ползотворно съществуване, еднаква заслуга за което имат и двата пола.

Dobrane małżeństwo to raj na ziemi. (Сполучливият брак е рай на земята).

W muzyce małżeńskiej byle oboje się zgadzały, to mniejsza o inne instrumenty. (В брачния оркестър важното е двама да са в хармония, другите инструменти не са от значение).

Ręka dla każdego, serce dla jednego. (Ръката е за всеки, сърцето е за един).

Lepiej wziąć skarb w żonie niż za żoną. (По-добре да вземеш скритото в своята жена съкровище, вместо съкровището за жена).

Когато човек цени порядъчността, почтеността, предаността и поставя семейството на първо място в ценностния регистър, тогава добротата се превръща в красота и заема най-високото място в него. Съответната лексема претърпява семантична трансформация, като се специализира да изразява дори противоположно смислово съдържание – доброто прави „красиви” физическата невзрачност и неугледност в полза на семейното благо.

Ta ranna najładniejsza, która za mąż idzie. (Най-красива е онази девойка, която се омъжва).

Dobra żona – męża korona. Snotliwa żona - męża korona. (Добрата жена е короната на мъжа; Целомъдрената жена е короната на мъжа).

Ciężkie ten nosi ciężary, który miewa z żoną swary. (Тежки са оковите на този, който има пререкания с жена си).

Złe się tam powodzi, gdzie się małżeństwo rozwodzi. (Лошо е там, където бракът се разпада, където се стига до развод).

Gdy rodzina żyje w zgodzie, to jej bieda nie dobiedzie. (Когато семейството живее в разбирателство, беда няма да го застигне).

Nieszczęście półnieszczęściem bywa z dobrą żoną, a radość z nią dzielona zawsze podwójną. (С добра жена нещастieto е наполовина, а радостта, споделена с нея – двойна).

Z dobrego męża żoneczka jak róża, a u złego draba we trzy lata baba. (С добър мъж жената е като роза, а със зъл никаквец за три години – баба).

Z żoną, doktorem i księdzem zawsze w zgodzie być trzeba. (С жена си, доктора и свещеника трябва винаги да си в съгласие).

Jak nie ma w domu chłopca, zgłupieje i Penelopa. (Ако мъжът е далече от къщи, и Пенелопе ще оглупее).

Има, разбира се, и примери от паремиологичния „арсенал” на езика, в които характеристиката както на женското присъствие в живота на мъжа, така и на участието на двата пола в съществуването, е биполярна, което автоматично ги изравнява в ценностно отношение.

Kto pojmuje żonę, już tem kłopot miewa, ale zaś bez niej dom niespory bywa. (Който си вземе жена, си взима и беля, но без нея домът не е дом).

Z żoną trudno, bez niej nudno. (С жена е трудно, но без нея е скучно).

Z kobietami wielka bieda, lecz bez kobiet żyć się nie da. (С жените е тежко, но без тях – невъзможно).

Gdy nie mamy, co kochamy, trzeba kochać to, co mamy; Jak się nie ma, co się lubi, to się lubi, co się ma. (Ако нямаме това, което обичаме, трябва да обичаме това, което имаме).

I nie miłować ciężko, i miłować nędzna pociecha. (И да не обичаш е тежко, и да обичаш е нищожна утеха).

Kto pokocha, ten poszłocha. (Който обикне, той ще си оплаче).

Kochasz – służysz, kochanyś – panujesz. (Ако обичаш – си слуга, ако си обичан – господар). Оксиморонното съчетаване на ролите на „господаря” и „роба”, образно казано, при всеки от партньорите спрямо другия е задължително условие за хармонична връзка. Ако даваш, ще получиш, ще бъдеш достойно и многократно възнаграден.

Miłość wybacza, miłość wypacza. (Любовта прощава, любовта изопачава).

Kto się mocno lubi, ten się mocno czubi. (Който силно люби, той и силно се гневи).

Najgorętszy afekt, najprędzej się wysili. (Най-пламенното чувство най-бързо изтлява).

Od miłości do nienawiści jeden krok. (От любовта до омразата има само една крачка).

Мъжът и жената като майка и баща са носители и изпълнители на най-благородната мисия. Родителството е благословено, но то възлага най-голяма отговорност и на двамата, затова тук изравняване на половете и в позитивен, и в негативен смисъл е дори неизбежно.

Błogosławieństwo rodziców buduje dzieciom domy; Błogosławieństwo rodziców wiele może. (Благословиенето на родителите строи домове на децата; Благословиенето на родителите може много).

Jacy rodzice, takie dzieci: niedaleko pada jabłko od jabłoni. (Каквито са родителите, такива са и децата: крушката не пада по-далече от дървото).

Ojciec z partią, matka z kościołem, a syn matol. (Бащата се е посветил на партията, майката – на църквата, а синът – недоразвит).

От направения кратък преглед на проблематиката можем да заключим следното:

Двата пола, искаме или не, винаги ще съществуват един чрез друг и един за друг, ще бъдат взаимно обвързани. Любовта е всесилна, развивайки се, тя сублимира в брак и семейство, а жената, независимо от упорития си стремеж към маскулинизация, ако не обича и не е обичана, „вегетира”, каквато и да нейната професия. Тя се обезличава и в известен смисъл умира.

Всячност човешките същества имат колкото разлики, толкова и свързващи звена, които ги правят съчетаеми, дават им правото да развиват вътрешния си потенциал и да осъществят мечтите си, основна част от които е здравето и успешно семейство като гаранция за смислен живот и здраво, стабилно, духовно издигнато поколение. Това не би било възможно без задружните усилия на двама влюбени.

Литература

Agacinski 2001: Agacinski, Sylviane. *Politika na pola*. Sofia: HURA, 2001.

Daco 1999: Daco, Pierre. *Zhenata i neynata dalbinna psihologiya*. Sofia: Colibri, 1999..

Denkova 2002: Denkova, Lidya. *Tolerantnostta v mnogoobrazyeto na podhodite*. Vav: Fylosofya na tolerantnostta. *Antologiya. Ot antychnostta do kraya na XX vek.* (sast.) Lidya Denkova, Emil Grigorov, Alexandar Lozev. Sofia: NBU, 2002, 5–10.

Świerczyńska 2003: Świerczyńska, Dobrosława. *Przysłowia sq... na wszystko*. Warszawa: PWN, 2003.

Димитрина Хаме – гл. ас. д-р в катедра „Славистика” към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”. Сфери на научни интереси: когнитивна лингвистика и прагматика, интеркултурна комуникация, философия на езика, философия на ценностите, теория на комичното, лингвокултурология, изкуствознание.

Адрес и тел.: София 1517, жк. „Сухата река”, бл. 224, вх. В, ет. 7, ап. 60. Тел.: 0877 66 95 40; didiham@abv.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Administrative Law Aspects of the Legal Relations Between the Regional Governor and the Council of Ministers - Darina Dimitrova	4
2. Въздействието на гражданството на ЕС върху правилата за националност на държавите членки - Боряна Гоцова	9
3. Облагането на дигиталната икономика – от европейски през национален към многостранен формат - Светлана Герчева	16
4. По някои въпроси на гъвкавите форми на заетост и потребността от прозрачни и предвидими условия на труд за работниците и служителите - Андрияна Андреева	20
5. Иновационни стратегии и политики, за изграждане на устойчива връзка между наука, образование и бизнес - Меги Дакова, Гургана Димитрова	26
6. Кое обяснява динамиката на ефекта на инерцията на нийоркската фондова борса - Венета Илиева	31
7. Кой са печелившите компании на ню йоркската фондова борса? Емпирично изследване на ефекта на инерция за последните три десетилетия - Божидар Недев, Боряна Богданова	36
8. Електронни услуги в информационната система за общините – модул местни данъци и такси „Матеус“ - Николай Катранджиев	41
9. Индуктивният подход при изследване на управленски проблеми - Георги Димов, Георгиев, Тони Богданова, Михова	45
10. Как изкуственият интелект променя маркетинга - Филип Христов	49
11. Омниканалът като съвременен подход за повишаване ефективността на маркетинга - Филип Христов	53
12. Научни изследвания и иновации през социализма – оси на противопоставяне - Мими Василева	57
13. Конкурентна позиция на висшите училища - Гургана Димитрова, Теофана Димитрова	62
14. Въздействие на социалните мрежи върху междуличностното общуване сред младежи - Славянка Ангелова, Елвира Далакова	68
15. Необходимостта от дигитални умения сред PR студентите - Любомира Христова	77
16. Дигиталните компетенции в политическата система - Николай Атанасов Попов	83
17. Конфликти, стрес и психичното здраве на учителя в образователните институции - Димитър Емилов Богданов	87
18. Приобщаване на зрително затруднени ученици - Петя Марчева-Йошовска	94
19. Отношението на учителите към прилагането на интерактивни методи на преподаване в българското общообразователно училище - Милена Великова	98
20. Обща рамка за параметрична история на шрифта - Виктор Новак	102
21. ЕНИ ХАМАМ: Еволюция на функционалните и пространствено-времени взаимовръзки - арх. Нина Толева-Новак	108

22. Акредитацията като условие за устойчиво развитие на висшето образование - Вера Хаджиева	118
23. Стандарти и насоки за осигуряване на качеството в европейското пространство за висше образование (ESG) - Вера Хаджиева	123
24. Особенности на правното регулиране в дигиталната среда - Георги Михайлов	127
25. Европейски и национални политики за превенция срещу отпадането на деца от образователната система в ранна възраст - Евгения Михайлова	131
26. Мотивация на ученика към учебният процес и учебната среда - Тодор Стоев	135
27. Влиянието на музиката върху психическото и емоционалното развитие на децата в предучилищна и начална училищна възраст - Бояна Нанева	140
28. Певческо дишане – видове, различия - Майя Бошева	143
29. Фактори влияещи на межкултурните преговори - Ивелина Кулова	147
30. Основни методически ръководства в обучението по български език през първата половина на XX век - Иван Чолаков	152
31. Межкултурна чувствителност и обучението по литература в 5. клас - Красимира Танева	157
32. Преводът като подреждане на мозайка - Наталия Христова	163
33. Платформа за чуждо-езиково обучение и изследвания (PLT&R) - Мария Стамболиева, Валентина Иванова, Марияна Райкова	167
34. Стратегии при превода на научен текст на лексикално ниво при липса на еквивалентност - Ивайло Дагнев	174
35. Употреба на някои афикси с аугментативно и деминутивно значение в българския и английския език - Магдалена Николова-Цанева	178
36. По-нови изследвания върху аргументната структура на глагола – новото старо или старото ново - Николай Желязков	182
37. Спектрална картина на палаталните консонанти в съвременния български книжовен език - Мирослав Михайлов	187
38. Църковнославянската книжнина в България в периода 1944 – 1989 г. - Димитър Димитров	191
39. Топографска карта на Поп-Йоановата преправка на Паисиевата история - Мариана Куршумова	200
40. Морбидната любов – възрожденски тематизации - Здравко Дечев	204
41. The Literary Dialogue as an Overlap Between the Middle East and the West - Atanas Manchorov	209
42. Образование на английски телескопични думи за материални същности: храни, напитки, вещества и материали - Корнелия Чоролеева	218
43. Приносите на професор Иван Шишманов за развитието на българските културни институции - София Василева	222
44. За личните имена болг и брем в някои български хроники от XVIII и XIX век - Антоанета Джелюва, Мария Анастасова	227

45. Евангелските четива в утренията (от традицията до съвременната българска литургична практика) - Делян Тодев	235
46. Възражението на Николай от Метон срещу метафизиката на Прокъл по отношение на понятието за „неподвижното“ в PROPOSITIO. 14. - Росен Русев	242
47. Основни етапи в проучванията на антична и средновековна крепост Монтана - Румен Първанов	247
48. Опит за ценностно изравняване на половете в полски паремийни изрази - Димитрина Хамзе	258

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В
БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ**

**СЕРИЯ А. ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ, ИЗКУСТВО И
КУЛТУРА, ТОМ.VI**

**ISSN 1311-9400 (PRINT)
ISSN 2534-9368 (ONLINE)**

2020

ДОМ НА УЧЕНИТЕ , ПЛОВДИВ

**ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:
ДОЦ. Д-Р ВЛАДИМИР АНДОНОВ, ДМ**

**ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:
МАЛИНА ЕЛШИШКА**

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (Online)

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ
ул. Митрополит Паисий 6
тел.: 032/ 62 86 54

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV
6 Mitropolit Paisii Str.,
Tel. +359/ 32/62 86 54
usb-plovdiv.org